

87368

T.C.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI, GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

HALİL RIFAT PAŞA DÖNEMİ VE
İCRAATLARI (1827-1901)

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN

Nurettin BİROL

ST. 9520

DANIŞMAN

Yard. Doç. Dr. N. Fahri TAŞ

MALATYA - 1999

T.C. YÜKSEKÖRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	X
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	XII
I-ARŞİV VESİKALARI	XII
A- Sicill-i Ahvâl Defteri	XIII
B- Yıldız Evrakı	XIII
C- İrâdeler	XIV
D- Meclis-i Vükelâ Mazbataları	XVI
E- Şurâ-yı Devlet Katalogları	XVI
F- Ayniyat Defterleri	XVI
G- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Katalogları	XVII
II-SALNÂMELER	XVII
III-GAZETELER	XVIII
IV-YAYIMLANMIŞ VESİKALAR, ARAŞTIRMALAR VE İNCELEMELER	XVIII

GİRİŞ

HALİL RIFAT PAŞA'NIN AİLESİ ÇOCUKLUĞU VE İLK VAZİFELERİNE TOPLU BİR BAKIŞ

I- ÇOCUKLUĞU AİLESİ VE EĞİTİMİ	1
II- İLK VAZİFELERİ	2
III- HALİL RIFAT PAŞA'NIN MUTASARRIFLIKLARI	4
A. Varna Mutasarrıflığı	4
B. Tırhala Mutasarrıflığı	8
C. Vidin Mutasarrıflığı	10

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİL RIFAT PAŞA'NIN VALİLİKLERİ

I. TUNA VALİLİĞİ	15
A. Halil Rifat Paşa'nın Tuna Valiliği'ne Tayini	15
B. Tuna Vilâyeti'nin Teşekkülü ve XIX. Yüzyıl Sonlarında Tuna Vilâyeti	15
1. Tuna Vilayeti'nin Teşekkülü	15
2. XIX. Yüzyıl Sonlarında Tuna Vilâyeti	17
C. Halil Rifat Paşa'nın Tuna Valiliği Dönemi	19
II. KOSOVA VALİLİĞİ	20
A. Halil Rifat Paşa'nın Kosova Valiliği'ne Tayini	20
B. XIX. Yüzyıl Sonlarında Kosova Vilâyeti	21
1. Coğrafi Konumu ve Vilâyetin Teşekkülü	21
2. İdarî Taksimat	22
3. Nüfus	23
4- Kosova Vilâyeti'nde Ulaşım	24
5. Ekonomi ve Ticaret	25
6. Kosova Vilâyeti'nde Halkın Umumî Durumu	26
C. Halil Rifat Paşa'nın Kosova'daki Faaliyetleri	28
III. SELÂNIK VALİLİĞİ	34
A. Selânik Valiliği'ne Tayini	34
B. XIX. Yüzyıl Sonlarında Selânik Vilâyeti	35
1. Coğrafi Konumu	35
2. İdarî Taksimat	35
3. Nüfus	37
4. Ekonomi ve Ticaret	38
C. Halil Rifat Paşa Döneminde Yapılan Çalışmalar	40
D. Selânik Valiliği'nden Azli	45
IV. SİVAS VALİLİĞİ	46
A. Halil Rifat Paşa'nın Selânik Valiliği'nden Azledilmesinden Sonraki Durumu ve Sivas Valiliğine Tayini	46

B. XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilâyeti	48
1. Coğrafi Konumu	48
2. İdarî Taksimat	49
3. Nüfus	50
4. Ekonomi ve Ticaret	52
C. Halil Rifat Paşa'nın İcraatları	55
1. Bayındırlık Alanında Yaptığı Çalışmalar	55
a. Vilâyet Yollarının Yapımı	55
b. Bayındırlık Alanında Diğer Çalışmaları	65
2. Eğitim Öğretim Alanında Yaptığı Çalışmalar ve Tenbihnâmeleri	70
a. Dördüncü Tenbihnâme	71
b. Altıncı Tenbihnâme	72
c. Onbirinci Tenbihnâme	73
3. Halil Rifat Paşa'nın Diğer Konularla ilgili Tenbihnâmeleri	78
a. Birinci Tenbihnâme	78
b. İkinci Tenbihnâme	79
c. Üçüncü Tenbihnâme	80
d. Beşinci Tenbihnâme	81
e. Yedinci Tenbihnâme	81
f. Sekizinci Tenbihnâme	82
g. Dokuzuncu Tenbihnâme	83
h. Onuncu Tenbihnâme	84
V. MANASTIR VALİLİĞİ	86
A. Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği'nden ayrılmasından Sonra Başından geçen Olaylar ve Manastır Valiliği'ne tayini	86
B. XIX. Yüzyıl Sonlarında Manastır Vilâyeti	88
1. Coğrafi Konum	88
2. İdarî Taksimat	88
3. Nüfus	89
4. Eğitim ve Öğretim	91
5. Ekonomi ve Ticaret	93

C. Halil Rifat Paşa'nın İcraatları	93
1. Eşkîyalara Karşı Mücadelesi	94
a. Hafiye İstihdamı	94
b. Eşkîyayı Ölü veya Diri Getirene Mükafat Verilmesi	96
c. Emniyet Komisyonlarının Kurulması ve Fahrî Zaptiyelik	97
d. Eşkîya Reisleriyle Anlaşma Teşebbüsü	99
e. Halkın İleri Gelenleriyle İttifak Yapmak	100
f. Eşkîyaya Karşı Silahlı Mücadele	100
2. Yunanistan'ın Faaliyetlerine Karşı Yapılan Çalışmalar	102
3. Eğitim ve Öğretim Alanında Çalışmaları	103
4. Muhâcirlerin İskânı İçin Yaptığı Çalışmalar	104
5. Ulaştırma Alanındaki Çalışmaları	105
VI. AYDIN VALİLİĞİ	106
A. Halil Rifat Paşa'nın Aydın Valiliği'ne Tayini	106
B. XIX. Yüzyıl Sonlarında Aydın Vilâyeti	107
1. Coğrafi Konum	107
2. İdarî Taksimat	108
3. Nüfus	108
4. Eğitim ve Öğretim	110
5. Tarım ve Hayvancılık	111
6. Ekonomi ve Ticaret	112
7. Basın ve Yayın	116
C. Halil Rifat Paşa'nın İcraatları	117
1. Bayındırlık Alanında Yaptığı Çalışmalar	117
a. Yol Yapım Çalışmaları	117
b. Bayındırlık Alanında Diğer Faaliyetleri	119
2. Muhâcirler ve İskânı İçin Yaptığı Çalışmalar	121
3. Eşkîyalara Karşı Mücadelesi	125
4. Türk Basınının Gelişmesi İçin Yaptığı Çalışmalar	127
5. Sağlık Alanında Yaptığı Çalışmalar	128
6. Tabii Afetlerde Zarar Gören Halka Yapılan Yardımlar	130

7. İzmir Belediye Teşkilatındaki Düzenleme	132
8. Diğer İcraatları	133

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MESELESİ VE HALİL RIFAT PAŞA

I. HALİL RIFAT PAŞA'NIN DAHİLİYE NAZIRLIĞINA TAYİNİ	135
II. ERMENİ MESELESİNE GENEL BİR BAKIŞ	136
III. ERMENİLER'İN ÇIKARDIKLARI İÇ KARIŞIKLIKLAR, İSYANLAR VE ALINAN TEDBİRLER	141
A. Halil Rifat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığından Önceki Olaylar	141
B. Halil Rifat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı Döneminde Meydana Gelen Olaylar ve Alınan Tedbirler	143
1. Merzifon-Yozgat ve Tokat Olayları	143
2- Birinci Sason (Talori) İsyanı	152
3- Babıâli Gösterisi	156
4- Zeytun İsyanı	161
5- İsyanların Anadolu'ya Yayılması	167
6- İslahat Projeleri	174
7- Ermeni Basınının Denetlenmesi	182
8- Devlete Sadık Ermeniler'in Mükâfatlandırılması	184
C. Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı Dönemindeki Olaylar ve Alınan Tedbirler	186
1- Ermeni Olaylarının Yayılması ve Bu Yönde Alınan Tedbirler	186
2- Misyonerlerin Çalışmaları ve Bu Faaliyetlere karşı Alınan Tedbirler	189
3. Van İsyanı	195
4- Osmanlı Bankası Baskını	199

5- Ermeniler'in İstanbul'da Yeni Olaylar Çıkarma Teşebbüsleri ve Bunun Önlenmesi	205
---	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİL RIFAT PAŞA'NIN DAHİLİYE NAZIRLIĞI DÖNEMİNDEKİ DİĞER OLAYLAR VE İCRAATLARI

I. MAKEDONYA MESELESİ VE EŞKİYALARLA MÜCADELE	209
II. HALİL RIFAT PAŞA'NIN DÂRÜLACEZE'NİN YAPIMINDAKİ HİZMETLERİ	216
III. KOLERA SALGINI VE ALINAN TEDBİRLER	229
IV. ANADOLU'DA MEYDANA GELEN TABİİ AFETLER VE ALINAN TEDBİRLER	231
V. İŞKODRA VİLÂYETİ'NDEKİ MÜSLÜMANLARIN SOSYAL DURUMU VE İYİLEŞTİRME YÖNÜNDE ALINAN TEDBİRLER	233
VI. ÇEŞİTLİ KOMİSYONLARDAKİ VAZİFELERİ	235
VII. ŞURA-YI DEVLET RİYASETİ VEKÂLETİ'NE TAYİNİ	235

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HALİL RIFAT PAŞA'NIN SADRAZAMLIĞI

I. HALİL RIFAT PAŞA'NIN SADRAZAMLIĞA TAYİNİ	237
II- OSMANLI YUNAN SAVAŞI VE HALİL RIFAT PAŞA	244
A. Savaşın Sebepleri	244
B. Yunanlılar'ın Harekete Geçmesi ve Osmanlı Devleti'nin Savaş İlânı	249
C. Ateşkes ve Osmanlı Yunan Barışı	253
D. Girid Meselesinin Aleyhimize Neticelenmesi ve Girid'den Anadolu'ya Türk Muhâcereti	254
III. YAHUDİLER'İN FİLİSTİN'DE DEVLET KURMA MÜCADELELERİ VE HALİL RIFAT PAŞA	257
IV. LORANDO VE TUBİNİ OLAYI VE HALİL RIFAT PAŞA	265

V. JÖN TÜRKLER VE HALİL RIFAT PAŞA	271
VI. JURNALCİLER VE HALİL RIFAT PAŞA	274
VII. HALİL RIFAT PAŞA'NIN ÇOCUKLARI VE OĞLU İBRAHİM CAVİD'İN ÖLDÜRÜLMESİ	277

BEŞİNCİ BÖLÜM

HALİL RIFAT PAŞA'NIN ŞAHSİYETİ, NİŞAN VE MADALYALARI, VEFATI

I. ŞAHSİYETİ	282
II. ALDIĞI RÜTBE, NİŞAN VE MADALYALARI	288
III. VEFATI	289
SONUÇ	292
BİBLİYOGRAFYA	295
EKLER	306

ÖNSÖZ

1827 yılında dünyaya gelip, 1901 yılında hayata gözlerini yuman Halil Rifat Paşa, çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. 1843'de henüz 16 yaşında iken Siroz tahrirat kaleminde devlet memurluğu vazifesine başlayan Halil Rifat Paşa 74 yıllık ömrünün 58 senesini devlet hizmetinde geçirmiştir. O, bir devlet memurunun o devirde ulaşabileceği en yüksek makam olan Sadrazamlığa kadar yükselmiştir. II. Abdülhamid devrinde vefat edene kadar vazifesinden azledilmeyen tek Sadrazam olan Halil Rifat Paşa hakkında XIX. Yüzyıl Osmanlı tarihlerinde fazla bilgi bulunmaması, bu konuda bizi araştırmaya sevketti. Zira yakın tarihimizin aydınlatılması günümüz ve geleceğimize ışık tutması açısından çok önemlidir. Bu sebeple böyle bir araştırmayı üstlenerek, ilim alemine bir nebze de olsa katkıda bulunacağımız ümidiyle bu tezi hazırladık.

1843 tarihinden 1868 tarihine kadar çeşitli vilâyetlerde kâtiplik ve mektupçuluk yaparak yetişen Halil Rifat Paşa, 1868'de 41 yaşında iken, Varna Mutasarrıflığı'na tayin edilmişti. 1876'da Tuna Valiliği'ne tayin edilene kadar Varna, Tırhala ve Vidin Mutassarrıflıklarında bulunmuştu. 1876'da 49 yaşında iken kendisine ikbâl kapılarını aralayan valilik vazifesine başlamıştır. Sırasıyla, Tuna, Kosova, Selânik, Sivas, Aydın, Manastır ve ikinci defa Aydın Valiliklerinde bulunmuştur. Bilhassa onun Sivas, Aydın, ve Manastır Valilikleri çok başarılı geçmiştir. 1891 yılında 64 yaşında iken Ermeni olaylarının alevlendiği, iç buhran ve dış müdahalelerin arttığı bir dönemde Dahiliye Nazırlığı gibi mühim bir vazifeye tayin edilmişti. 1895 yılı Kasım ayında Ermeni olaylarının Anadolu'nun her tarafına yayıldığı ve II. Abdülhamid'in sık sık sadrazam değiştirdiği bir dönemde 68 yaşında iken Sadrazamlığa tayin edildi. Onun ömrünün sonuna kadar bu vazifede kalmasını sağlayan en önemli unsur Padişah'a olan sadakatidir. Sadrazamların hiçbir rolünün olmadığı ve insiyatfin tamamen Padişah'ın elinde bulunduğu bir zamanda Abdülhamid'in tam aradığı bir şahıs olarak 1901'de 74 yaşında iken ölümüne kadar bu vazifede kaldı.

“Halil Rifat Paşa Dönemi ve İcraatları” adlı araştırmamız 5 bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde ailesi, çocukluğu ve ilk vazifelerine toplu bir bakış yaptık. I. bölümde valilik dönemine ulaşabildiğimiz bilgilere göre geniş tutmaya gayret ettik. Ayrıca bu bölümde çalıştığı vilâyetlerin XIX. Yüzyıl sonlarındaki idarî yapısı, nüfus, ekonomi ve ticaret vs. gibi bilgileri vererek hangi ortamda çalıştığını anlatmaya çalıştık. II. bölümde Dahiliye Nazırlığı ve Sadrazamlığı dönemlerindeki Ermeni olayları ve Halil Rifat Paşa'nın bu meseledeki bakışı ve çalışmaları konusunda bilgi verildi. III. bölümde Dahiliye Nazırlığı dönemindeki diğer icraatları incelendi. IV. bölümde Sadrazamlığı ele alınırken bu vazifeye atanma sebeplerini ve bu dönem olaylarını da inceledik. V. ve son bölümde ise şahsiyeti, nişan ve madalyaları ve vefatı hakkında bilgi verdik.

Elden gelen gayreti göstermemize rağmen, çalışmamızda bazı eksikliklerin bulunabileceğinin bilincindeyiz. İleriki yıllarda arşivde yeni katalogların hizmete girmesiyle yapılacak çalışmalardan yeni bilgilerin bulunacağı kanaatindeyiz. Bu sebeple eksikliklerimizin ve gözümüzden kaçan hataların bağışlanacağını ummaktayız.

Özellikle yakınçağ konusunda beni çalışmaya sevk eden hocam Prof. Dr. Salim CÖHÇE'ye, konu seçiminde yardımcı olan Yard. Doç. Dr. Ali KARACA'ya, çalışmaya başladığımda bana yol gösteren Doç. Dr. Ali BİRİNCİ'ye ve her konuda görüşlerinden istifade ettiğim danışmanım Yard. Doç. Dr. N. Fahri TAŞ'a teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.g.md.	:Adı geçen madde
A.AMD.	:Âmedi Kalemî
ATASE.	:Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı
Ata. Ü.	:Atatürk Üniversitesi
A.Ü.	:Ankara Üniversitesi
B.	:Receb
BEO.	:Babiâli Evrak Odası
Bkz.	:Bakınız
BOA.	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	:Cemâziye'l-ahır
Ca.	:Cemâziye'l-evvel
C.Ü.	:Cumhuriyet Üniversitesi
Çev.	:Çeviren
DİA.	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DUIİT.	:Dosya Usûlü İrâdeler Tasnifi
E.Ü.	:Ege Üniversitesi
H.	:Hicrî
Haz.	:Hazırlayan
İ.A.	:İslâm Ansiklopedisi
İ.Dh.	:İrâde-Dahiliye
İ.Hr.	:İrâde-Hariciye
İ.Hus.	:İrâde-Hususî
İ.M.M.	:İrâde-Meclis-i Mahsus
İ.Ş.D.	:İrâde-Şurâ-yı Devlet
L	:Şevvâl
M.V.	:Meclis-i Vükelâ

- N.** :Ramazan
ORH. :Osmanlı-Rus Harbi
R. :Rumî, Rebiü'l-ahır
Ra. :Rebiü'l-evvel
s. :Sahife
S. :Safer
Ş. :Şaban
Ş.D. :Şurâ-yı Devlet
T. :Ticaret, Nafia, Ziraat ve Medain Katalogu
Terc. :Tercüme eden
vb. :ve buna benzer
vd. :ve devamı
Y.A.Hus. :Yıldız-Hususî Marûzât Evrakı
Y.A.Res. :Yıldız-Sadaret Resmî Marûzât Evrakı
Y.Mtv. :Yıldız-Mütenevvî Marûzât Evrakı
Yay. :Yayınlayan
Z. :Zilhicce
Za. :Zilka'de

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

I-ARŐIV VESİKALARI

“Halil Rifat Paşa, Dönemi ve İcraatları” konusunda yaptığımız tez çalışmasında öncelikle birinci elden kaynakları kullanmaya çalıştık. Bu maksatla, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde; incelediğimiz dönemle ilgili tasnifleri taradık.

Arşivler, milletlerin geçmiş dönemlerine ait her türlü bilgi ve belgelerin muhafaza edildiği ve gelecek nesillere aktarıldığı müesseselerdir. Arşivler, bir ülkenin tapu senedi, bir milletin hüviyet varakası, bir nevi hatıratı, onun bütün varlığı, hakları ve hususiyetleri ile onun geçmişinden bugüne, bugününden yarınlarına bağlayan dayanağıdır. Osmanlı Devleti’nin resmî yazışmaları, merkez teşkilatı dairelerinin arşiv malzemesi, bugün İstanbul’da Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı’nda Muhafaza edilmektedir.¹ Burada muhafaza edilen malzemeler içerisinde, II. Abdülhamid dönemi ile ilgili belgelerin büyük bir kısmının tasnif edilmiş olması işimizi kolaylaştırdı. Ancak, bu dönemle ilgili en fazla kullanılan Yıldız Esas Evrak tasnifindeki belgelerin çok kullanılmasından dolayı özetlerinin yeniden yazılması maksadıyla kaldırılması ve bu güne kadar da tasnifinin tamamlanamamış olması bir eksiklik olsa da diğer tasniflerin kullanıma açık olması bu eksikliğimizi önemli ölçüde giderdi.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki Őu tasniflerden faydalandık;

A-Sicill-i Ahvâl Defteri

Osmanlı Devlet teşkilatında görev alan memurların, görevleri süresindeki hallerinin tercümelerinin, özel veya memuriyetleriyle ilgili

durumlarının kaydolunmasına sicill-i ahvâl, bu tescillerin oluşturduğu defterlere de Sicill-i Umumî Defterleri denilmiştir.

Daha önce, Osmanlı Devleti'ndeki vazifelilerin sicillerini bir defterde toplayan bir büro hizmeti mevcut değilken, 1879 yılında Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kurulmasıyla sicil kayıt çalışmaları başlamıştır. 1896'da bu komisyonun lağvı üzerine yerine kurulan Memurîn-i Mülkiye Komisyonu tarafından ve hiçbir daireye bağlı olmaksızın sicill-i ahvâl kayıtları tutulmasına devam edilmiştir. 1908 yılında, II.Meşrutiyet'i müteakip Memurîn-i Mülkiye Komisyonu kaldırılıp, yerine Sicill-i Ahvâl İdaresi yeniden, fakat bu kez Dahiliye Nezareti bünyesinde teşekkül ettirilmiştir. Böylece tescil işlemleri, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar, Dahiliye Nezareti Memurîn Komisyonu ve Sicill-i Ahvâl İdaresi tarafından yapılmaya devam edilmiş ve defterlere zeyl olarak ilâve olunan kayıtlar Memurîn Muamelât Dosyaları halinde tanzim olunarak saklanmıştır.

1879-1909 yılları arasında mevcut 201 defterde; tercüme-i hâl sahiplerinin ismi, mahlası veya künyesi; babası memur ise rütbesi, bîffinen bir kişi ise sülâlesinin adı; göreve başlayış tarihi; tahsil durumu; liyakat ve ehliyet derecesi; azil-tâyin ve muhakemeleri; gayr-î müslim ise milliyeti kaydedilmiştir.

Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kurulmasından 1909 yılına kadar geçen sürede 92.137 mülkî ve adlî memurun sicil kayıtları 201 defterde yer almıştır. Sicill-i Ahvâl Defterindeki Halil Rifat Paşa'nın hâl tercümesi çalışmamızın temelini teşkil etti.

B-Yıldız Evrakı

Sultan II.Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'ni idare ettiği mahal olan Yıldız Sarayı'na atfen bu adı alan Yıldız Evrakı; muhtelif zamanlarda tasnife tabî tutulmuştur. Devlet ricalinin Saray'la olan münasebetlerini havî olan bu kataloglar şu gruplara ayrılmıştır:

---

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kullanıma açık olan kataloglar ve bunların içerikleri hakkında geniş bilgi için bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi**. Ankara.1995

1-Yıldız-Esas Evrakı: Padişah'ın kendisinin veya namına birisinin meşgul olduğu işleri; resmî devlet muamelatını; devlet adamları ile yapılan mülakatı içermektedir.

2- Sadaret-Resmî Marûzat Evrakı: Sadâret'in Saray'a takdim ettiği resmî tezkîreleri içermektedir.

3-Sadaret-Hususî Marûzat Evrakı: Sadâret'in Saray'a takdim ettiği hususî maruzâtı; Şark-î Rumeli, Ermeni, Girid ve Mısır meselelerini; dış matbuatta Devlet-i Aliye ile alâkalı yazılan yazıları havidir.

4-Mütenevvî Marûzat Evrakı: İçte ve dışta cereyan eden hadiseler; Ermeni meselesi; askerî konular; mahkemelere intikal eden hadiseler; tayin ve terfi muamelatı; tahsisatlar ve memur maaşları; haricî muhaberat mevcuttur.

5-Yıldız-Perakende Evrakı:Mâbeyn Başkitâbeti Dairesi'nde tutulan liste, zarf, cetvel ve teslim senedi kayıtlarını havidir.

6-Yıldız-Marûzat Defterleri: Saray'a sunulan marûzatı; Abdulhamid devri irâdelerini; Başkitâbet'ten yazılan tezkîre kayıtlarından oluşan bir katalogdur.

Yıldız Evrakı; vesikaların özetlerinden meydana gelen 37 cild katalogdan meydana gelmiştir. Arşivdeki bu tasniflerin araştırmacıların kullanımına açık olanlarından; araştırmamızda hemen hemen her dönemin aydınlatılmasında geniş çapta istifade ettik.

C- İrâdeler

İrâde; Padişah emri, fermanı, arzusu demektir. 1832 senesinden evvel, herhangi bir mesele hakkında Padişah'ın mütâlaasına lüzum görüldüğünde, meselenin hülâsası kendisine sunulurdu. Buna arz tezkîresi veya telhis denilirdi. Padişah telhisi okuyarak mesele hakkında fikrini tezkîre/telhis üzerine kısaca yazardı.

Bu tarihten sonra arz tezkîrelerinin serkâtib-i şehriyari denilen Padişah'ın husûsî kâtibine yazılması usûl edinilmiştir. Başkâtib bunu Padişah'a okur, o da şifahî olarak mütâlaasını bildirir ve bu mütâlaa arz tezkîresinin altına, eğik olarak başkâtib tarafından sadrazama hitaben

yazılırdı. Bu muamele seyrinin sonunda ortaya çıkan belgeye, irâde denilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut irâdeler, beş ayrı başlık altında ele alınmışlardır:

- 1- Mesâil-i Mühimme İrâdeleri.(1839-1849)
- 2- 1255-1309 (1839-1891) Yılı İrâdeleri.
- 3- 1310-1334 (1892-1916) Yılı İrâdeleri.
- 4- Dosya Usûlü İrâdeler.
- 5- Eyalât-ı Mümtâze İrâdeleri.

1839 yılından itibaren, hatt-ı hümayûnların yerini irâdeler almıştır. Bu dönemde, bir mesele hakkındaki belgeler, ekleriyle birlikte Sadâret tarafından Padişah'a sunulmakta, Padişah da kararlarını kendi el yazısıyla belgenin üst kısmına yazmaktaydı.

İrâdeler önceleri Dahiliye ve Hariciye diye iki kısma ayrılarak, kayıtları ayrı tutulmuştur. 1840'da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin teşekkülünden sonra çıkan irâdeler ile, 1853'den itibaren Meclis-i Mahsûs-u Vükelâ'nın mazbatalarına dayanarak çıkan irâde kayıtlarının da ayrı tutulduğu görülmektedir. Daha sonra 1867 yılında Meclis-i Vâlâ kaldırılıp yerine Şurâ-yı Devlet kurulunca, bu dairenin kararı üzerine çıkan irâdeler de ayrı kaydedilmiş ve böylece 1839-1891 yılları arasında beş irâde grubu meydana gelmiştir. Bunlar: Dahiliye, Hariciye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Mahsûs ve Şurâ-yı Devlet olup belge miktarı 161.458 adettir.

1892 yılında Ahmet Cevad Paşa'nın Sadrazamlığı sırasında irâdeler, nezaret ve önemli dairelere göre ayrılmaya başlanmıştır.

İrâdeler 1916 yılından itibaren dosya usûlüne göre tasnif edilmiştir. Dosya Usûlü İrâdeler Tasnifi; muhtelif mevzulara ait iradelerin yer aldığı bir katalogdur. Ancak bu katalogda 1916 yılından önceki iradeler de bulunmaktadır.

Araştırmamızda en fazla müracaat ettiğimiz arşiv vesikalarından biri de; bizi ilgilendiren tarihlerde çıkarılan ve yukarıda adı geçen tasniflerde bulunan irâdelerdir.

D-Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Meclis-i Vükelâ, Sadrazam'ın başkanlığında, Şeyhülislâm ve nazırlardan oluşan ve devletin iç ve dış siyasetinde, mühim işler hakkında karar veren meclisin adıdır. Bunun yerine "Meclis-i Has" veya "Meclis-i Hass-ı Vükelâ" da denilirdi.

Meclis-i Vükelâ'nın 1885-1922 yılları arasında aldığı kararları ihtiva eden mazbatalar, koçanlı defterlere yapıştırılarak 417 adet dosya halinde kataloglanmıştır.

E-Şurâ-yı Devlet Katalogları

Şurâ-yı Devlet 1868 yılında, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin lağvedilmesinden sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ile birlikte teşkil edilmiştir. 2 Mart 1868 tarihli Şurâ-yı Devlet kuruluş nizamnâmesinde, umumî mülkî işlerin müzakere merkezi olarak zikredilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar faaliyetini devam ettiren Şurâ-yı Devlet, başlangıçta beş daire olarak teşekkül etmişken, zamanla bazılarının lağvı veya birleştirilmesi, bazılarının ise sonradan ihdası sebebiyle daire sayısı sabit kalmamıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Şurâ-yı Devlet Katalogları Osmanlıca olarak 281 cildde toplanmıştır. Bu kataloglardaki vesikalardan bilhassa Halil Rifat Paşa'nın valilik dönemlerinin aydınlatılmasında istifade edilmiştir.

F-Ayniyat defterleri

Ayniyat Defterleri, Sadâret'ten devlet dairelerine; vilâyetlere ve başka makamlara yazılan tezkîreler ile muharreratın suretlerinin aynen kaydedildiği defterlerdir. Defterlerin üzerinde belgenin kendisi kayıtlıdır.

Bu defterlerden de bibliyografyada ve dipnotlarımızda gösterdiğimiz numaralarından istifade ettik.

G-Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Katalogları

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler serisi; 1691-1895 yılları arasına ait ve Ermeniler'le ilgili Hariciye Nezareti'nin, mutasarrıflıkların ve vilâyetlerin yazışmaları ile muhtelif vak'a ve mevzulara ait Osmanlıca ve yabancı dilden belgelerin fotokopilerinden ve bunların analitik ve kronolojik özetlerinden meydana gelmiştir. Toplam 33 cild katalogda yer alan özetler, Romen rakamlarıyla numaralanmış olup, sayfa adedine bunlar dahil değildir.

Halil Rifat Paşa'nın, Dahiliye Nazırlığı ve Sadrazamlık dönemlerinde, devleti en fazla uğraştıran iç ve dış mesele, Ermeni meselesi olmuştur. Ermeni meselesi ve Halil Rifat Paşa'nın bu olaylardaki rolünü incelerken Başbakanlık Osmanlı Arşivi, tarafından hazırlanan Osmanlı Belgeleri'nde Ermeniler adlı 33 ciltlik bu eserin, 9. cildinden 33. cildin sonuna kadar 25 cilt Halil Rifat Paşa'nın, Dahiliye Nazırlığı dönemindeki (1891-1895) Ermeni olayları ile ilgili belgeleri içermesi sebebiyle bu kataloglardan faydalanılmıştır.

II-SALNÂMELER

Salnâme; genel olarak geçmiş yılların veya bir yılın bütün olaylarını, her nev'i icraatını, istatistik, ticaret, sanayi, iktisat, tarih, fen ve biyografi bilgilerini özet halinde ihtiva eylemek üzere her sene tertip edilen ve neşredilen eserler hakkında kullanılan bir tabirdir.

Kelime olarak, yıl-sene demek olan "sal" ile mektup, kitap anlamında kullanılan "nâme" den meydana gelmiştir. Türkçe tam karşılığı "yıllık" kelimesidir.

Osmanlılar'da ilk salnâme Sadrazam Reşit Paşa'nın desteğiyle 1847'de yazılmıştır. Bundan sonra gittikçe gelişerek her sahada gerek resmî, gerek husûsî müesseseler tarafından pek çok çeşitte ve pek faydalı neşriyatta bulunulmuştur. Salnâmeler; askerî, bahriye, devlet, hariciye, ilmiye, maarif, rasathâne-i amire, rüsumat ve vilâyet salnâmeleri olmak üzere dokuz çeşittir².

² Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**.III. İstanbul.1983.s.105-106 ;Mithat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**. İstanbul 1986.s.297-299.

Incelediğimiz dönemlerde il yıllığı olarak yayımlanan Salnâmeler'den; **Tuna, Kosova, Selânik, Sivas, Manastır ve Aydın Vilâyet Salnâmeleri** incelenerek Halil Rifat Paşa'nın valilik dönemlerindeki nüfus, ekonomi ve ticaret, eğitim-öğretim, idarî taksimat... gibi durumları ve ayrıca icraatları konusunda önemli bilgileri elde ettik. Bunlardan; Sivas, Manastır ve Aydın Salnâmeleri Halil Rifat Paşa'nın Valiliği döneminde yayımlanması ve bunlardan Sivas Salnâmesi'nde, O'nun meşhur 11 tenbihnâmesinin bulunması ve Aydın Salnâmesi'ni ise oğlu İbrahim Cavid'in hazırlamış olması valilik döneminin aydınlatılması açısından çok önemlidir. Bunlardan Manastır Salnâmesi'nde, Salnâmeyi hazırlayan zikredilmemiş ise de, Aydın Salnamesi'nde, Manastır Salnâmesi'nin de İbrahim Cavid tarafından hazırlandığı kaydı bulunmaktadır.

III-GAZETELER

Bu dönemde yayımlanan *Tercüman-ı Hakikât, Sabah ve Tarîk* Gazeteleri'nin Halil Rifat Paşa'nın Dahiliye Nazırlığı ve Sadrazamlığı dönemlerine ait olan sayılarının taranmasına rağmen; Arşiv vesikalarında rastladığımız çok önemli bilgileri, uygulanan sansür nedeniyle bulamadık. Ancak, Halil Rifat Paşa'nın vefatını müteakip söz konusu basında, O'nun hayatı, ölümü, cenaze merasimi ve şahsiyeti hakkında bilgiler bulunmaktadır.

IV-YAYIMLANMIŞ VESİKALAR, ARAŞTIRMALAR VE İNCELEMELER

Halil Rifat Paşa'nın hayatı ile ilgili makale ve ansiklopedi maddeleri dışında derli-toplu müstakil bir kitap yayımlanmamış ve kendine mahsus bir hatıra da rastlanamamıştır. İbnü'l Emin Mahmut Kemal İnal'ın **Son Sadrazamlar** adlı eserinin III. cildinin 1535-1586. sayfaları arasındaki kısım, Halil Rifat Paşa ile ilgilidir. Bu O'nun hakkında en önemli ve en kapsamlı yazıdır. Ancak; burada Sadrazamlığı'na kadarki kısım bir sayfada geçirildikten sonra bölümün büyük bir kısmı, ölümünden sonra lehinde ve aleyhindeki yazıların iktibasından ibarettir. Bu bilgilerden çoğu da şahsiyeti ile ilgilidir. Mehmet Zeki Pakalın'ın, Türk Tarih Kurumu'ndaki **Sicill-i Osmanî**

Zeyli adlı el yazması eserin VII. cildinin 1876-1888. sayfaları Halil Rıfat Paşa'ya ayrılmıştır. Burada da Sicill-i Ahval'deki bilgiler tekrar edildikten sonra, bilhassa Sadrazamlığı dönemi ve şahsiyeti ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir.

Ali Birinci-Ahmet Turan Alkan'ın C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi'ndeki "*Halil Rıfat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti*" adlı makalesi, Mehmet Aldan'ın **İz Bırakan Mülkî İdare Amirleri** ile Hayri Orhun, Celal Kasaroğlu Mehmet, Belek ve Kâzım Atakül'ün **Meşhur Valiler** adlı eserlerin Halil Rıfat Paşa ile ilgili bölümleri, ile Eski Sivas Valileri'nden Mehmet Varinli'nin **Halil Rıfat Paşa** isimli eserinde onun kısa hal tercümesinden sonra özellikle Sivas Valiliği döneminde yaptığı hizmetleri, şahsiyeti ve Sivas Salnâmesi'ndeki tenbihnâmelerin iktibasları mevcuttur. Bu eserlerden Sivas Valiliği ve şahsiyeti bölümlerini yazarken istifade ettik. Ansiklopedik bilgi olarak en son yazılan; Atilla Çetin'in, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin XV. cildinin 327-328. sayfalarında bulunan ve tamamı bir sayfayı doldurabilen "*Halil Rıfat Paşa*" maddesidir. Vital Cuinet'in, **La Turquie D'asie** isimli Paris baskılı eserinin I. cildinin 612-794. sayfaları arasında, XIX. yüzyılda Sivas'la ilgili Salnâmeler'de bulunmayan her türlü ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür. Burada Halil Rıfat Paşa'nın Sivas'taki icraatlarından övgüyle söz edilmektedir. Aynı eserin III. cildinin 335-685. sayfaları arasındaki İzmir kısmında da XIX. yüzyılda İzmir ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Şemseddin Sami'nin **Kâmusu'l-Âlâm** adlı eserinin ilgili maddelerinde Halil Rıfat Paşa'nın valilik yaptığı şehirler hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu maddelerden vilâyetlerin o tarihlerdeki nüfus, ekonomi ve ticaret, idarî yapı, tarım-hayvancılık... ile ilgili bilgilerinden faydalandık. Bundan başka, vilâyetlerle ilgili, İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddeleri ve Ali Tevfik'in, **Memalik'i Osmaniye Coğrafyası** adlı eserinin III. cildinden istifade ettik. Aydın Valiliği ile ilgili olarak ta Tuncer Baykara'nın, **İzmir Şehri ve Tarihi**, Adnan Bilget'in, **Son Yüzyılda İzmir Şehri** adlı eserlerine de müracaat ettik. Ayrıca Halil Rıfat Paşa'nın eşkıyalara karşı mücadelesi hakkında da, Sabri Yetkin'in, **Ege'de Eşkıyalık** isimli eserinden istifade ettik. Bu eserde hiçbir yerde bulamadığımız Halil Rıfat Paşa'nın, eşkıyayı te'dip maksadıyla halka

sorumluluk yükleyen tenbihnâmesinin özetini bulduk. Halil Rifat Paşa'nın Manastır'da eşkıya ile mücadelesi konusunda Arşiv vesikalarından elde ettiğimiz bilgiye ilâve olarak Yusuf Hamza'nın "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk Makedon İlişkileri" adlı makalesinde Halil Rifat Paşa'nın, Fahrî Zaptiye Teşkilatı'nı kurması ve bunun sonraki yıllarda etkileri konusunda önemli bilgileri elde ettik. Mehmet Tevfik'in, **Manastır Vilâyeti'nin Tarihçesi** adlı eserinden de önemli ölçüde faydalandık.

Ermeni meselesi ile ilgili olarak; Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından hazırlanan **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler** adlı katalogun haricinde, Ertuğrul Zekai Ökte'nin 3 cilt olarak yayınlamış olduğu **Osmanlı Arşivi-Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi** adlı eserde, ağırlıklı olarak Sason (Talori) belgeleri yayınlanmıştır. Bu belgelerin fotokopileri, transkriptleri, sadeleştirilmiş metinleri ve İngilizce tercümeleri yan yana basılmıştır. Bu eserde Ermeni olayları ile ilgili genel bilgileri de bulmak mümkündür. Halil Rifat Paşa'nın Dahiliye Nazırlığı döneminde bu Nazırlığa bağlı olan, Zaptiye Nazırlığı'nın başında bulunan Hüseyin Nazım Paşa'nın, **Ermeni Olayları Tarihi** adıyla iki cilt olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından basılan eseri, Yıldız Esas Evrak'ta bulunan ve Hüseyin Nazım Paşa tarafından hazırlanan belgelerin yayınlanmasıyla oluşmuştur. Bu eserdeki tüm bilgiler Halil Rifat Paşa döneminde meydana gelen olaylara ait belgelerdir. Mehmet Hocaoğlu'nun **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Esat Uras'ın **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi** adlı eserler, Ermeni olayları ile ilgili yayımlanmış en kapsamlı eserlerdir. Bu eserler yazıldıkları dönemde ulaşılabilen bütün ayrıntıları içermektedir. Ancak Rumî takvim ile Milâdî takvim arasındaki 12 günlük fark zaman-zaman kullanılmayarak yanlış tarih verilmiş ve bu kaynaklardan istifade eden diğer araştırmacıların bir kısmı da, bu yanlışlığı aynen kullanmışlardır. Bundan başka, Kâmuran Gürün'ün **Ermeni Dosyası**, Cevdet Küçük'ün, **Osmanlı Diplomasisi'nde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı** adlı eserlerdeki Ermeniler'le ilgili bilgilerden istifade ettik. Yabancı yazarlardan Ermeni meselesine nisbeten objektif yaklaşan General Mayewsky'nin, **Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği**, Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw'ın, **Osmanlı İmparatorluğu ve**

Modern Türkiye adlı eserinin II. cildi ve Stefenos Yerasimios'un, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye** adlı eserleri bu konuda faydalandığımız diğer eserlerdendir.

Araştırdığımız dönemle ilgili hatıratlardan, Sultan Abdülhamid'in **Siyasi Hatıratı**, Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı süresince Mabeyn-i Hümayûn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın, **Yıldız Hatıraları**'nı yine, Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı süresince Seraskerlik yapan Rıza Paşa'nın **Hülâsa-i Hatırat** ve Abdülhamid devrinde yedi defa Sadrazamlığa tayin edilen (Küçük) **Said Paşa'nın Hatıratı**'nı, tek-tek inceleyerek döneme ait ve Halil Rifat Paşa'nın şahsıyla ilgili bilgileri kullandık.

Yine bu dönemle ilgili bilgi veren Ayşe Osmanoğlu'nun, **Babam Sultan Abdülhamid** isimli eserinden, Halil Rifat Paşa hakkında Padişah'ın görüşlerini aldık. Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı süresince Dahiliye Nazırlığı yapan Mehmet Memduh Paşa'nın **Esvad-ı Sûdûr ve Tanzimat'tan Meşrutiyet'e** adıyla 2 cilt olarak birleştirilmiş olan eserleri **Mir'at-ı Şuûnat, Kuvvet-i İkbâl Alâmet-i Zevâl, Tasvîr-i Ahval ve Tenvir-i İstikbâl** eserleri incelendi. Bu eserlerde Halil Rifat Paşa'nın şahsiyeti ve Sadrazamlık dönemiyle ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

Ziya Şâkir (Soko)'in **Sultan Abdülhamit'in Yunan Zaferi ve Gizli Siyaseti** eserinden, Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında Yunanistan'a savaş açmak için toplanan ve 54 saat aralıksız çalışan Meclis-i Vükelâ'daki görüşmelerle ilgili çok teferruatlı bilgilere ulaştığımız gibi, aynı yazarın, **Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler** adlı eserinden de, şahsiyetiyle ilgili bilgiler aldık.

Halil Rifat Paşa'nın Dahiliye Nazırlığı döneminde Padişah'ın iradesi doğrultusunda yapımı için çalıştığı Darülaceze'nin inşasıyla ilgili olarak Arşiv vesikaları haricinde yazarı belli olmayan **Ehasin-i Müessesat-ı Hilafet-Penahiden Dârülaceze** isimli eserle, Reşat Ekrem Koçu'nun, **Dârülaceze** isimli kitaplarından da faydalandık.

Bunlardan başka, araştırmamız esnasında genel bibliyografyada gösterdiğimiz eserlere de müracaat ettik.

GİRİŞ

HALİL RIFAT PAŞA'NIN AİLESİ ÇOCUKLUĞU VE İLK VAZİFELERİNE TOPLU BİR BAKIŞ

I- ÇOCUKLUĞU AİLESİ VE EĞİTİMİ

Halil Rifat Paşa 27 Ekim 1827 (R. 14 T. Evvel 1244) tarihinde Selânik Vilâyeti'nin Siroz Sancağı'na bağlı Lika Köyü'nde dünyaya geldi¹. Babası, Bölükbaşı namıyla anılan Nevrekob'lu İbrahim Ağa'dır². Mahlası Reşid iken daha sonra Rifat olarak değiştirilmiştir³. Üç yaşında iken ailesinin Siroz'a taşınması üzerine buradaki Sıbyan mektebinde tahsile başladı. Dokuz-on yaşlarında iken Nevrekob eşrafından Altun Mehmet Bey'in dikkatini çeken Halil Rifat ,bu zatın tavsiyesiyle babası İbrahim Ağa tarafından Siroz'lu Molla Bayraktaroğlu Mehmet Ağa'nın (Memoş Ağa) himayesine verildi. Erkek evlâdı olmayan Mehmet Ağa, Halil Rifat'ı evlâd edinerek, evinde iki-üç sene talim ettirip,gösterdiği zeka ve istidadın gelişmesine yardımcı oldu ⁴.Halil Rifat'ın devlet ricalindeki bilgi ve becerisine,Mehmet Ağa'nın gösterdiği bu yakınlığın önemi büyüktür.

II- İLK VAZİFELERİ

Memoş Ağa'nın evinde iki-üç sene talim gördükten sonra, yine onun yardımıyla⁵ ilk memuriyet görevi olan Siroz Tahrirat Kalemî'nde 1843 (H. 1260) senesinde maaşsız olarak çalışmaya başladı⁶. Resmî kalemler o

¹ BOA, Sicill-i Ahvâl Defteri, I/1, s. 50; İbnü'l Emin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**,III, İstanbul 1969, s. 1535.

² İbnü'l Emin, a.g.e.,III, s. 1535; Ali Birinci – Ahmet Turan Alkan, "Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti", Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, VII, Sivas 1986. s.97; Mehmet Aldan, **İz Bırakan Mülki İdare Âmirleri**, Ankara 1990, s. 85.

³ İbnü'l Emin, a.g.e., III, s. 1535.

⁴ İbnü'l Emin, a.g.e., III, s. 1535; Mehmet Memduh, **Esvâd-ı Sûdûr**, İzmir 1328, s. 45-47; A. Birinci – A. T. Alkan, "Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti" s. 97; M. Aldan, **İz Bırakan Mülki Âmirleri**, s. 85; Mehmet Ali Keskin, **İzmir Valileri (1390-1989)** İzmir 1989, s. 61.

⁵ İbnü'l Emin, a.g.e., III, s. 1535.

⁶ BOA, Sicill-i Ahvâl Defteri, I/1, s. 50. Tahrirat Kalemî: Resmî dairelerin yazı işleriyle meşgul kalemlerine verilen addır. (Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü**, III, İstanbul 1983, s. 377.) bu kalemde çalışan kişiler, bidayette bir tanıdık vasıtasıyla 13-19 yaşlarındayken usta bir memurun yanına, bir nev'i çirak olarak alınıp ve

zamana göre bir nevî mektep hükmünde olduğundan; Halil Rifat Paşa, Siroz Tahrirat Kalemi'nde kitabet ve hükümete ait muameleleri öğrenmeye çalıştı. Emsalleri arasında kısa zamanda kendini göstermeye başladı⁷. Bu sıralarda Halil Rifat Paşa bir ara İstanbul'a gelip bir müddet Memoş Ağa'nın dostlarından Yusuf Muhlis Paşa'nın oğlu Mustafa Mazhar Paşa'nın yanında kaldı⁸. Üç sene sonra kendisine 100 kuruş maaş verildi⁹. Dördüncü senede ise maaşı 150 kuruşa çıktı¹⁰. 1848 (H. 1264) tarihinden 1850 (H. 1266) tarihine kadar Selânik'te, Tahrirat ve Meclis kalemlerinde çalıştı. Bu tarihten sonra bazı valilerin dîvan kâtibi olarak; Vidin ve Yanya Vilâyetleri'nde bulunan Halil Rifat Paşa, 1852 yılında Muhasebe-i Maliye Meclis-i Mazbata odasında altı ay vazife yaptıktan sonra 1860 yılına kadar Edirne, Harput, Erzurum Vilâyetlerinde divan kâtipliğinde bulundu. Aynı yıl Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye hulefâsından oldu¹¹. Ertesi yıl yine divan kâtipliği vazifesiyle Silistre'ye gönderildi. 1864'de 3.000 kuruş maaşla Tuna Vilâyeti Meclis İdare Başkâtipliği'ne üç ay sonra da 7.500 kuruş maaşla Tuna Mektupçukluğu'na tayin olundu¹². Bu yıllar Halil Rifat Paşa'nın başarılı çalışmaları neticesinde

---

daha sonra kabiliyet ve liyakatının semeresi olarak terfi ettirilerek daha üst memuriyetlere getirilirdi. Daha sonraki yükselmeleri kısmen liyakatine, kısmen de kıdemine ve her şeyin üstünde iltimasa bağlı idi. (Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev: Metin Kıratlı, Ankara 1993, s. 371.)

⁷ İbnü'l Emin, **Son sadrazamlar III**, s. 1559.

⁸ İbnü'l Emin, **a.g.e.**, s. 1535. Halil Rifat Paşa Selânik Valiliği'ne tayin edildiğinde Siroz'a gitmişti. Mahallî hükümetçe, Siroz'da kendisine bir ikâmetgâh hazırlandığı halde, o ilk geceyi Memoş Ağa'nın evinde geçirmeyi ihtiyar etmiş ve ondan gördüğü insaniyete karşı şükranını izhâr etmiştir. Sadareti sırasında dahi, Memoş Ağa'nın evlâd ve torunlarına rütbelere, nişanlar verilmesini sağlayarak vefakârlık göstermiştir. (Hayri Orhun-Celal Kasaroğlu-Mehmet Belek-Kazım Atakül, **Meşhur Valiler**, Ankara 1969, s. 105.)

⁹ İbnü'l Emin, **a.g.e.**, s. 1536.

¹⁰ **BOA, Sicill-i Ahvâl Defteri, II**, s. 50.

¹¹ Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye: İslahat hareketlerinin icabettirdiği yeni nizamnâmeleri hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak, lüzum gösterilen devlet işlerinde rey vermek üzere 1837 (H. 1253) tarihinde teşkil olunan meclisin adıdır. Tanzimat'tan sonra işlerin çoğalmasından dolayı "Meclis-i Âli-i Tanzimat" ve "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" birleştirilerek yine "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" adı altında bir meclise kalbedilmiş ve bu meclis; idare, tanzimat, adliye adlarıyla üç kısma ayrılmıştır. İdare kısmı mülkî ve malî işlerle tanzimat kısmı kanun ve nizamnâmelerin tetkik ve tanzimiyle, adliye kısmı da bazı davalarla meşgul oluyordu. 1867 (H. 1284) tarihinde bu meclis tekrar "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" ve "Şûra-yı Devlet" olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. (M. Z. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri...**, II, s. 430-431.) Hulefa:kalem kâtipliği ya da özel kâtiplik karşılığı olarak kullanılan bir terimdir. (M.Z.Pakalın, **a.g.e.** I, s.853.)

¹² **BOA, Sicill-i Ahvâl Defteri, II**, s. 50; İbnü'l Emin, **a.g.e.**, III, s. 1536; Atilla Çetin "Halil Rifat Paşa" **DİA.**, XV, İstanbul 1997, s. 327; A. Birinci – A. T. Alkan, "Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti" s. 97-98; Mehmet Aldan, **İz Bırakan Mülkî İdare Âmirleri**, s.

hızla terfi ettiği ve itibarının arttığı dönemlerdir. Nitekim bu gayretleri sayesinde, 1855 yılında “Sâlise”, 1865’de “Saniye Sınıf-ı Sâlis” ve 1867’de “Mütemayiz” rütbelerini aldı¹³.

Bu tarihlerde Osmanlı tahtında Sultan Abdülaziz bulunuyordu. Yeni kurulan Tuna Valiliği’ne de Mithat Paşa atanmıştı. Kaynakların ittifakına göre Halil Rifat Paşa’nın yetişmesinde Mithat Paşa etkili olmuştur. Zira, Mithat Paşa, Meclis-i Vâlâ Başkâtibi iken Halil Rifat Paşa’yı tanıdığından Tuna Valisi olunca Vilâyet İdare Meclisi Başkâtipliği’ne, bir müddet sonra da Mektupçuluğa tayin ettirdi¹⁴. Halil Rifat Paşa Mithat Paşa’nın Tuna Valiliği’nden Şura-yı Devlet Reisiliği’ne atandığı 1868 yılına kadar¹⁵ bu görevde kalmıştır. 1 Kasım 1868 tarihinde ise Tuna Vilâyeti’ne bağlı Varna Mutasarrıflığı’na tâyin edilmiştir¹⁶.

Halil Rifat Paşa’nın mektupculuk görevinden sonraki vazifelerinde de yine; Mithat Paşa’nın yakın ilgi ve alâkasını gördüğü, yapılan icraatlardan anlaşılmaktadır. Tuna Vilâyeti Meclis-i İdare Başkâtipliği ve Tuna Mektupçuluğu vazifeleri sırasında Tuna Valisi olan Mithat Paşa’nın maiyyetinde çalışmış olması, idarecilik hayatında kendisini diğer valilerden ayırt eden üstün tecrübe ve malûmat edinmesine vesile olmuştur. Mithat Paşa’nın Tuna Vilâyeti’nde bayındırlık, ulaşım, ziraat gibi işlerde gösterdiği başarılı mesaî, Halil Rifat Paşa’nın idarecilik ve bilhassa valilik kariyerlerinde etkili olmuştur. Fakat Halil Rifat Paşa bunu inkâr etmiş ve Mithat Paşa’nın sürgün ve ölümünden sonra daima O’nu ve O’nun fikirlerini devam ettiren Jön Türkler’in karşısında olmuştur. Ayrıca Mithat Paşa’ya fikir ve politika itibariyle bağlı bulunmadığını – bilhassa Saray’a karşı – açıklamak lüzumunu

85. *Mektupçu*: Vilâyetlerdeki dairelerde yazı işleriyle meşgul olan idare veya kalemin başında bulunan memurun ünvanı idi. Mektupçuya aynı zamanda “Mektûbî” de denilirdi. Mektupçunun başında bulunduğu kaleme “Mektûbî Kalemi” denilirdi. (M. Zeki Pakalın, a.g.e., s. 466.) Mektupçu, bir nevi genel sekreterdir, her türlü yazışma işlerini görür. (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1988, s. 310.)

¹³ BOA, *Sicill-i Ahvâl Defteri II*, s. 50.

¹⁴ İbnü’l Emin, *Son Sadrazamlar III.*, s. 1559.

¹⁵ Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi (1850-1875)* Ankara 1994, s. 173-181.

¹⁶ BOA, *Sicill-i Ahvâl Defteri II*, s. 50, İbnü’l Emin, *Son Sadrazamlar III.*, s. 1536.

duymuştur¹⁷. Halil Rifat Paşa'nın, Mithat Paşa'ya karşı gösterdiği aleni vefasızlığı, başarılı çalışmalar yapmış olmasına rağmen, gerek İttihat ve Terakki ve gerek Mithat Paşa'nın fikirlerini benimseyen kişiler tarafından özellikle, İttihat ve Terakki'nin hakim olduğu basında şiddetle tenkit edilmiştir.

III- HALİL RIFAT PAŞA'NIN MUTASARRIFLIKLARI

A- Varna Mutasarrıflığı

Halil Rifat Paşa 1 Kasım 1868 (R.20 T.Evvel 1284) tarihinde 12.500 kuruş maaşla Varna Mutasarrıflığı'na tayin edildiğinde¹⁸, Varna Sancağı yeni kurulmuş olan Tuna Vilâyeti'nin doğu tarafında ve Karadeniz'in batı sahilinde, Djevna (Devna) Nehri'nin denize döküldüğü yerde kurulmuş, önemli bir ticaret şehriydi. Varna; batıda Silistre ve Şumnu, güneyde Doğu Rumeli'nin Bergos Sancağı, doğuda Karadeniz ve kuzeyde Romanya ile çevrilidir¹⁹. 1842'de Silistre Eyâleti'ne bağlanan Varna,²⁰ merkez sancağı Ruscuk olmak

¹⁷ İbnü'l Emin, a.g.e., s. 1582. 4 Mayıs 1896 (R. 22 Nisan 1312) tarihinde Padişah'a sunduğu arzudan.

¹⁸ BOA, Sicill-i Ahvâl Defteri I/1, s. 50, İbnü'l Emin, a.g.e., s. 1536. *Mutasarrıf*. Sancak adı verilen teşekkülün başında bulunan memur hakkında unvan olarak kullanılan bir tâbirdir. Liva dahi denilen sancak, kaza ile vilâyet arasında idarî bir teşekküldü. (M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri... II*, s. 586.)

Sultan Abdülaziz devrinde ve Fuat Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde, Tuna Valiliği örneğine göre, 1864 yılında bir "Vilâyet Nizamnâmesi" neşredildi. Bu nizamnâmeye göre, Osmanlı Devleti'nin mülki idaresinde, bu tarihe kadar devam etmiş olan eyâlet ve sancak ve diğer mülki üniteler yerine yenileri kabul edilmektedir. Buna göre Osmanlı toprakları yeni idarî bölümlere taksim ediliyor ve bunların en büyüğüne vilâyet adı veriliyordu. Vilâyet sancaklara, sancak kazalara, kaza kariyelere bölünüyordu. Vilâyet amirine vali, sancağın amirine mutasarrıf, kazanın amirine kaymakam denilmekteydi. (E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VII*, s. 153.)

Mutasarrıf, padişah tarafından tayin edilmekte ve sancak merkezinde oturup sancağı idare etmektedir. Sancağın idarî teşkilatı, vilâyet idaresinin, daha dar sınırlar içinde bir kopyesinden ibarettir. Mutasarrıf, vilâyetler talimatnâmesinde belirtilmiş olan mülki, idarî, inzibatî ve malî hususları yerine getirir. Ayrıca valinin livada temsilcisidir. Bu sebeple vali ile muhabere eder, gerekli hususlarda, ondan talimat alırdı. Vilâyet sancaklarından biri merkez sancağıdır. Mutasarrıf gerekli hallerde, valiye vekâlet eder. Sancağa dahil kaza kaymakamları üzerinde murakabe yetkisine sahiptir. Maiyyetinde bir muhasebeci ile bir tahrirat müdürü bulunur. Muhasebeci, malî hususları, tahrirat kâtibi yazışma işlerini çevirir. Kaymakam prensip itibarıyla Dahiliye Nazırı tarafından tayin edilir. Nahiye müdürleri ise halk tarafından okuma yazma bilenler arasından seçilir, vali tarafından tasdik edilir. (E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 310-311.)

¹⁹ Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-Âlâm VI*, İstanbul 1316-1898, s. 4657.; Tayyip Gökbilgin, *"Varna" İ.A. XIII*, İstanbul 1986, s. 210-213.

²⁰ T. Gökbilgin, a.g.md., s. 213.

üzere yeni kurulan Tuna Vilâyeti'nin bir sancağı olarak teşkilatlandırılmıştır²¹. Tuna Salnâmesi'ne göre Varna: Varna Kazası (Sancak merkezi), Pazarcık , Balçık, Pravadi ve Menkaliye Kazaları ve Kozluca Nahiyesi'nden ibarettir²². Bu tarihlerde Varna'da onbir Müslüman mahallesinde (Alaaddin, Abdurrahman Efendi, Hacı Hasan, Hayriye, Tombay, Kalender Hoca, Akbayır, Çavuşzade, Babazade, Şaban Efendi ve Derûn-i Kale mahalleleri)'nde 811 hane ve beş gayr-i müslim mahallesinde (Ermeni mahallesi, Kalçoğlu, Varoğlu, Matiu ve Metropolit mahalleleri)'nde 1.011 hane kaydedilmiş olmasına rağmen²³ 60.171 kişi olan nüfusunun 43.386'sı Müslüman, 16.785 gayr-i müslim²⁴ olarak Müslümanlar çoğunluktaydılar. Gayr-i müslimlerin tamamına yakını ise Bulgar'dı. Rus yazarı Teplow'un araştırmaları ve resmî raporlarına göre ise Varna Sancağı'ndaki 110.100 kişilik nüfusun, 36.000'i Bulgar, 74.100'ü ise gayr-i Bulgar idi²⁵. 74.100 kişilik Bulgar olmayan nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman Türk olduğu muhakkaktır.

Halil Rifat Paşa Varna Sancağı'nda, 18 Eylül 1869'da Tırhala Mutasarrıflığı'na tayin edildiği tarihe kadar 10 ay 18 gün mutasarrıflık yapmıştır.

Halil Rifat Paşa'nın Varna Mutasarrıflığı'na tayininden önce Varna'nın iktisadî ve ticarî hayatının büyük ölçüde gelişmesine yardım eden Varna-Ruşçuk demiryolu hattı işletmeye açılmıştır. Hattın açılış tarihi, Vedat Eldem'e göre 1868 tarihi²⁶; Vahdettin Engin'e göre ise 7 Kasım 1866 tarihidir²⁷. Bu hat Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de yaptırdığı ikinci hattır. 1859-1860 tarihlerinde, imtiyazı bir İngiliz şirketine ihâle edilen hattın uzunluğu 224

²¹ H. Şentürk, *Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, s. 169.

²² *Tuna Salnâmesi, 1290*, s. 5-6.; İsmail Selimoğlu, *Osmanlı Devletinde Tuna Vilâyeti*, Ankara 1995, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora tezi), s. 141-142..

²³ T. Gökbilgin, "Varna" İ.A. XIII, s. 214.

²⁴ (Rakamlara sadece erkek nüfus dahildir). Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri – 1877-1890*, Ankara 1994, s. 13

²⁵ N. İpek, a.g.e., s. 12.

²⁶ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 97.

²⁷ Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 41.

kilometredir²⁸. Demiryollarının sağlamış olduğu iktisadî ve ticarî gelişme neticesinde 1868 tarihinde Rumeli Kumpanyası adı altında Varna'da bir anonim şirket kurularak faaliyete başlamıştır²⁹.

Halil Rifat Paşa'nın Varna Mutasarrıflığı döneminden önce, bölgede başlamış olan karışıklıklar, Halil Rifat Paşa döneminde de devam etmiştir. Bu karışıklıkların en önemli sebebi; Bulgarlar'ı bağımsızlığa götürmek için Bulgar okullarının hızla yaygınlaşması³⁰, Rum-Bulgar kilise mücadeleleri

²⁸ V. Engin, a.g.e., s. 41; V. Eldem, a.g.e., s. 97-104. Rumeli'de yapılan ilk demiryolu hattı 4 Ekim 1860 tarihinde işletmeye açılan Köstence-Çenavoda (Boğazköy) hattıdır. (V. Engin, a.g.e., s. 40.)

²⁹ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985, s. 404.

³⁰ Bulgar okullarının yaygınlaşmaya başlaması, Gobrovalı Vasil Eustatiev adında zengin bir Bulgar, milletini uyandırmak için Avrupa usulünde tedrisat veren bir mektep açmaya karar vermesiyle gerçekleşti. İlk mekteplerini 1835 yılında Gobrova'da büyük bir törenle açtılar. 1841'de modern Bulgar okullarının sayısı 13'e yükselmişti. Slav eğitim hareketleri gittikçe hızlanmış, 1841-1845 yılları arasında yılda ortalama 10 okul açılmış ve Bulgar okullarının sayısı 53'e çıkmıştır. Bu artış yıllar itibariyle katlanarak devam etmiş, 1865 tarihinde 986'ya, 1870'de 1.217 ve 1877'de ise 1.504'e yükselmiştir. Yine bu dönemde İstanbul'da da bir çok Bulgar okulları açılmıştır. (Bu okulların nitelikleri ve sayıları ile hangi semtlerde açıldıkları hakkında bkz. (Pars Tuğlacı, **Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri**, İstanbul 1984, s. 186 vd. geniş bilgi bulunmaktadır.) Bulgarlar'ın açtığı bu mekteplerin giderlerinin büyük bir kısmı Rusya tarafından karşılanmıştır. Bu okullara öğretmen yetiştirmek için başta Rusya olmak üzere Almanya, Fransa ve İsviçre'ye talebe gönderiliyordu. 1856-1876 arası Rusya'da 500 Bulgar talebesi öğrenim görmüştü. Bu talebeler panislavistlerin etkisi altında sosyal ihtilâlciler olarak dönüyorlardı. Bu hususta Mithat Paşa 1868 yılında Babıâli'ye gönderdiği muhtıra ile hükümetin dikkatini çekmişti.

1878 yılına kadar Osmanlı toprakları içinde 105 Bulgarca milliyetçi radikal gazete yayınlanmıştır. Ayrıca, 1843-1877 yılları arasında sadece İstanbul'da Bulgarca 509 kitap, 21 gazete ve 5 dergi basılmış olup, o dönemde basılan bütün Bulgarca kitap vesair yayınların %32'sini oluşturmaktaydı.

Bulgar millî eğitim ve kültür hareketlerinin, panislavizmin etkisi altında bütün Tuna Vilâyeti'ni sardığı bir devirde, Osmanlı idaresinin bu husustaki tavrı oldukça dikkat çekicidir. Babıâli'nin bu konuda şaşılacak derecede hoşgörülü davranmasının başlıca iki sebebi vardır. Bunlardan biri, fetihten beri süregelen an'anevî politika icabı, Hıristiyan tebaanın iç işlerine karışmama prensibine sadık kalınmasıdır. İkincisi ise, Tanzimat ve ıslahat fermanlarında belirtilen hükümlerin devletçe samimi olarak benimsenmiş ve bunlara bağlı kalınmış olmasıdır.

Bulgar gençlerinin Rusya ve Avrupa ülkelerine, hükümetin izni ve bilgisi dışında gidip öğrenim görmeleri ve oralardan zararlı fikirlerle dönmeleri sonunda, devletin bütünlüğünün tehlikeye düşeceği anlaşılmış ve bu durumun önüne geçilmesi için dolaylı bir takım tedbirler alınması yoluna gidilmiştir. Ancak, bu tedbirler alınırken Bulgar eğitim ve öğretimi engellenmemiştir. Bilâkis yeni ve modern Bulgar mektep ve ıslahhaneleri açılarak, Bulgar çocuklarının buralarda yine Bulgar muallimleri tarafından talim ve terbiyeleri ile kendilerine muhtelif sanatlar öğretilip birer meslek sahibi olmaları sağlanmıştır.

Bulgarlar, Tuna Vilâyetinde açılan her nev'ideki mektepleri yarı yarıya doldurdukları gibi, hükümet merkezindeki mekteplere de her vesileyle talebe gönderdikleri ve bu talebelere gizli talimatlar, çalışma hususunda direktifler verdikleri ve Bulgar ileri gelenlerinin, burada yetişecek talebeden, ileride çok şeyler bekledikleri bilinmektedir.

neticesinde Bulgarlar'ın Ortodokslar'dan ayrılarak, 1870 yılında bağımsız kiliselerini (Eksarhlık) kurmaları³¹, Bulgar çetelerinin faaliyetleri³², Rumeli'nin muhtelif bölgelerine yerleştirilen Kırım ve Kafkasya muhâcirlerinin problemleri ve bu muhâcirlerle Bulgarlar arasındaki çatışmalardan ortaya çıkan anlaşmazlıklardır³³.

İşte bütün bu çabalarla panislavizmin etkisi altında Bulgar milliyetçiliği olgunlaştı. (H. Şentürk, **Osmanlı Devletinde Bulgar...** s. 61-72)

³¹ Bulgarların istiklâle giden yolda halletmeleri gereken mühim bir konu da kilise meselesidir. Zira, Bulgarlar, Tuna Vilâyetindeki komite faaliyetlerini istedikleri şekilde yürütebilmek için, Fener Patrikhanesi'nin tesirinden kurtulmak mecburiyetindeydiler. Bulgar milliyetçiliğinin ilk tepkisi, Osmanlı Türkleri'ne karşı değil, Rum piskoposlarıyla, papazların kötülük ve zulümlerinden dolayı Ortodoks Rumlar'a karşı ortaya çıkmıştır. (H. Şentürk, **Osmanlı Devletinde Bulgar...**s. 45)

Başlangıçta hadiselerle müdahale etmek istemeyen Babiâli, daha sonra, Fener Patrikhanesi'nin nüfuzunun kırılması için, Bulgarlar lehine bir dereceye kadar tarafgir bir siyaset takibine çalışmış ise de, meselenin Rusya tarafından istismarı karşısında 11 Mart 1870 tarihinde yayınladığı Eksharlık Beratı ile, Bulgar Kilisesi'nin istiklâlini ilân etmiştir.

Bulgar Eksharlığı'nın dinî idaresine bırakılan yerler belirtilmiştir ki, Silistre'den-Vidin'e ve Köstendil'den Bergos'a kadar olan bu saha, istikbâldeki Bulgar Devleti'nin coğrafyasını meydana getirecektir. (M. Aydın, **Şarki Rumeli Vilâyeti**, Ankara 1992, s. 5-6.)

Eksarh: Rumların baş papazlarının unvanı olan "patrik"e mukabil Bulgarlar'ın baş papazları hakkında kullandıkları tabirdir.

Eksarhane: Eksarh unvanını taşıyan Bulgar baş papazının oturduğu yere verilen addır. Rum Patriği'nin işgal ettiği binaya "Patrikhane" denildiği gibi, Bulgar ruhanî reisinin bulunduğu Fener'deki yere Eksarhane denirdi. (M. Z. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri...** I, s. 515-517.)

³² Slav cemiyetlerinin Tuna Vilâyetindeki gizli faaliyetleri devam ederken Bulgarlar da, 1862 senesinden itibaren muhtelif komiteler kurmuşlar ve 1862-1868 seneleri arasında teşkil ettikleri çetelerle, Tuna Vilâyetinde dokuz defa isyana teşebbüs etmişlerdir. Fakat bu teşebbüsler, özellikle Tuna Valisi Mithat Paşa'nın zamanında aldığı tedbirler sayesinde neticesiz kalmıştır. Bununla birlikte, Mithat Paşa'nın Tuna Valliliği'nden ayrılmasının akabinde, Yergöğü'de techiz ettikleri 130 kadar komita mensubunu, 18 Temmuz 1866 tarihinde harekete geçirerek, yeni bir isyan başlatmışlardır. Asilerle yapılan birkaç müsademenin sonra, vaziyeti İstanbul'a bildiren Tuna Valisi Sabri Paşa, vilâyette kafi miktarda asker bulunmadığından bahsederek yardım talebinde bulununca, Babiâlide Şura-yı Devlet reisi Mithat Paşa'yı isyanı bastırmakla vazifelendirmiştir. 31 Temmuz 1868 tarihinde Bozluca Balkanı'nda meydana gelen müsademe ile, komitecilerin tamamına yakın bir kısmı ele geçirilirken, diğerleri ise, firar etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece, Osmanlı Devleti'ne karşı teşebbüs edilen bir Bulgar isyanı daha başarısızlıkla neticelenmiş ve komiteciler, hariçten yardım görmedikçe, maksatlarına vasil olamayacaklarını anlamışlardır. (Mahir Aydın, **a.g.e.**, s.4-5).

³³ Osmanlı-Rus savaşlarında Kırım'ı işgal eden Ruslar, Tatarları katli ve sürgün etmeye başladılar. Özellikle Kırım Harbi esnasında yüz binlerce Tatar, Kırım'ı terketmek mecburiyetinde kaldı. Kafkaslarda da Çerkesler'e aynı muameleyi reva gören Ruslar, Çerkesler'e de katli ve sürgün politikasını uyguladılar. (H. Şentürk, **a.g.e.**, s. 99.)

Bu esnada Ruslar'ın da özendirmeleriyle Osmanlı topraklarına kitleler halinde muhâceret oldu. Osmanlı Devleti, bu mültecileri yerleştirmek için önce 1860 yılında Ticaret Nezareti'ne bağlı, 1861 Temmuzunda da bağımsız olan Muhacirin Komisyonu kurularak bunların önemli bir kısmını Tuna boylarına yeni yerleşim alanları inşa ederek yerleştirdiler. Tatar ve Çerkesler kendilerini vatanlarından kovan Ruslar'a kin duyuyorlar ve bu duygularını İslav Bulgarlar'a yöneltiyorlardı. İsyana başlayan Bulgarlar da bunları bahane ederek Çerkes ve Tatarlar ile de çatışmaya başlıyorlardı. (Stanford J. Shaw-Ezel

Halil Rifat Paşa'nın Varna Mutasarrıflığı esnasında yukarıda zikredilen ve Tuna Vilâyeti'nin genelinde yayılan çok önemli problemlerin daha sonra da devam etmesi, Halil Rifat Paşa'nın bu meseleler karşısında zorlanmasına sebep olmuş ve yetersiz görülerek yaklaşık on buçuk ay sonra buradan alınarak Tırhala Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir.

B- Tırhala Mutasarrıflığı

Halil Rifat Paşa 18 Eylül 1869 (R. 6 Eylül 1285) tarihinde 14.300 kuruş maaşla Tırhala Mutasarrıflığı'na tayin edildi³⁴.

Tırhala Sancağı, Batı Tesalya'da, bölgenin merkezi sayılabilecek mühim bir şehirdir. Deniz seviyesinden 150 metre yükseklikte, münbit ve geniş bir ovanın kenarında, dağ eteğinde ve Trikkalmos akarsuyunun kıyısındadır. Tesalya'nın en büyük merkezi sayılan Yenişehir (Larissa)'in 130 kilometre batısındadır. Yunanistan'ın istiklâlini kazanması (1829) üzerine Tesalya'nın güney-doğu yönündeki küçük bir kısım Yunanistan'a terk edildi ise de, Tırhala bundan sonra da Tesalya'nın merkezi olarak devam etti. Tırhala'nın Berlin Andlaşması'ndan sonra 1881 tarihinde Yunanistan'a terkenden önce nüfusu 12.000 kişi olup, o zamana kadar bir çok Müslüman aile hicret etmiş bulunduğu için, bu nüfusun ancak üçte biri Müslüman idi. Hıristiyan halkın çoğunluğunu ise Ulahlar teşkil ediyordu³⁵.

1864 yılında yapılan Vilâyet teşkilatına göre Tırhala Sancağı, Yanya Vilâyeti'ne bağlandı, daha sonra da müstakil bir sancak haline getirildi. Tırhala bu esnada Yenişehir, Golor, Tırhala, Kardice, Çatalca, Alasonya ve Ermiye adları ile yedi kazadan ve Tırnova, Yenice, Dereli, Bülbülce, Velestin, Rendiye ve Dömeke adları ile yedi nahiyeden teşekkül ediyordu³⁶.

Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. II**, (Çev.Mehmet Harmancı) İstanbul 1983, s. 152-204)

³⁴ BOA, **Sicill-i Ahvâl Defteri III**, s. 50; İbnü'l Emin, **Son Sadrazamlar. III**, s. 1536.

³⁵ Ş. Sami, **Kâmusu'l-Âlâm III**, s. 1237-1238. Franz Babinger "Tırhala" (Bu madde Tayyib Gökbilgin tarafından geniş bir şekilde tâdil ve ikmâl edilmiştir.) **İ.A. XIII** İstanbul 1974, s. 249-251.

³⁶ Franz Babinger, **a.g.md.**, s. 250-251.

Halil Rifat Paşa, 3 Temmuz 1873 (R. 21 Haziran 1289) tarihinde Vidin Mutasarrıflığı'na tayinine³⁷ kadar Tırhala Sancağı'nda 3 sene 9 ay 15 gün mutasarrıflık görevinde bulunmuştur.

Halil Rifat Paşa'nın Tırhala Mutasarrıflığı yaptığı sıralarda karşılaştığı en önemli mesele, Yunan eşkiyalarının Tesalya'daki eşkiyalık hareketleriyle, bu bölgeleri Yunanistan'a katma çabalarıdır. Yunanistan 1829 yılında bağımsızlığına kavuşmuştur. 1878 Berlin Andlaşması'ndan sonra Tırhala'nın Yunanistan'a terk edilmesine kadar geçen süre zarfında, bu sancakta ve Tesalya genelinde Yunan eşkiyalarının Türk köylerine yaptıkları saldırılarda, Müslüman halk köylerini terk etmeye başlamış, bir kısmı aç ve çıplak vaziyette Yenişehir ve sair kasabalarda toplanmışlardır³⁸.

Osmanlı Devleti bu bölgeleri Yunanistan'a bırakmamak için bazı tedbirlere müracaat etmişti. Halil Rifat Paşa'nın mutasarrıflığı zamanında, Tırhala Sancağı'na bağlı olan mahallerde altmışdört adet kalenin tamir ve inşasına karar verilmiş ve en önemli dört adedi kısa zamanda bitirilerek buralara askerler yerleştirilmişti. Bu askerlerin masrafları için 1.106.300 kuruş, 8 para tutan meblağın hazineden ödenmesine ve henüz inşası tamamlanmayan her bir kale ile zaptiye karakollarının masrafı için 53.000 kuruşun, 1870 (H. 1287) bütçesinden ödenmesine ve ayrıca diğer kalelerin tamiratının devam etmesi için, her sene yirmişer bin kuruşun gönderilmesi hususunda Maliye Nezareti'ne gerekli emirlerin verildiğine dair 12 Ekim 1871 tarihinde (H. 27 B 1288) bir irade çıkarılmıştır³⁹.

19 Ağustos 1872 (H. 14 C 1289) tarihinde çıkarılan bir diğer irade ile, Tırhala Sancağı'na bağlı Tırnova Nahiyesi'ndeki bazı çiftlikler 290.700 kuruş meblağla satılarak buradaki kışlanın masrafına karşılık, kullanılmasına karar verilmişti. Ayrıca buradaki kışlaya yerleştirilecek askerlerin, çevrede gezici emniyet kuvvetleri olarak kullanılmasına karar verilmişti⁴⁰.

³⁷ Sicill-i Ahval VI, s. 50, İbnü'l Emin, **Son Sadrazamlar III.**, s. 1536.

³⁸ Ali Fuat Türkgeldi, **Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye III.**, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal) Ankara 1987, s. 112-113

³⁹ BOA, İ. Dh. 44071.

⁴⁰ BOA, İ. Dh. 45514.

Tırhala ve civarında Hıristiyan eşkiyaların bütün faaliyetlerine rağmen, Osmanlı Hükümeti'nin yine de Hıristiyan halka hoşgörölü davrandığı görölmektedir. Tırhala Sancağı'nda Müslüman ahâlinin azalması ve Hıristiyan nüfusunun artmasından sonra, Hıristiyanlar'ın Halil Rifat Paşa vasıtasıyla, Yanya Vilâyeti'ne, oradan da Babîâli'ye ilettikleri yeni kilise inşasına dair istekleri incelenerek 24 Ocak 1870 (H. 21 L 1286) tarihinde çıkan irâdelerle bunlara kilise inşası izni verilmişti⁴¹.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Halil Rifat Paşa'yı en fazla meşgul eden mesele eşkiyalar olmuştur. Halil Rifat Paşa'nın buradaki icraatları hakkında teferruatlı bilgilere rastlayamadık. Ancak Tırhala Mutasarrıfı olarak çalıştığı sıralarda 15 Haziran 1871 (H. 26 Ra 1288) tarihinde yaptığı hizmetlerden dolayı kendisine "*Üçüncü Rütbe Mecidiye Nişanı*"nın verilmesi⁴² Halil Rifat Paşa'nın başarılı hizmetler gördüğünün bir işareti olmalıdır.

C- Vidin Mutasarrıflığı

Halil Rifat Paşa 3 Temmuz 1873 (R. 21 Haziran 1289) tarihinde 10.000 kuruş maaşla Vidin Mutasarrıflığı'na tayin edildi⁴³.

Vidin Sancağı, Tuna Vilâyeti'nin kuzey-batı tarafında ve Sofya'nın 160 kilometre kuzeyinde, Tuna Nehri'nin güney sahilinde sancak merkezi bir kasaba olup, batı yönünden Sırp hududu ile, doğu yönünden Levmi Palanga Sancağıyla, kuzey yönünden Tuna Nehri'yle çevrilidir. Müslüman ahâlinin çoğunun hicreti üzerine nüfusu azalmıştır⁴⁴. Rus yazarı Teplow'un araştırmaları ve resmî raporlara göre Vidin Sancağı'nın genelindeki 394.600 nüfusun, 263.00'i Bulgar ve 131.600'ü ise Gayr-i Bulgardı. Vidin Sancağı'nın merkezinde ise 192.177 olan nüfusun 37.185'i Müslüman, 154.992'si gayr-i müslimdi⁴⁵.

Tuna Vilâyeti'nin kurulmasından sonra, bu vilâyete bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılan Vidin'in, Salnâme'ye göre kaza ve nahiyeleri

⁴¹ BOA, İ. Dh. 42199, İ. Hr. 14300, İ. Hr. 14315.

⁴² BOA, İ. Dh. 44071-2, BOA, Sicill-i Ahvâl Defteri, II, s. 50

⁴³ BOA, Sicill-i Ahvâl Defteri, II, s. 50 ; İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1536.

⁴⁴ Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm*, VI, s. 4681-4682.

⁴⁵ N. İpek, *Rumeliden Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 12-13

şunlardır: Vidin (merkez sancak), Berkofça, Lom, Rohova, Adliye, İvraca ve Belgratçık kazaları ve Adakale nahiyesi⁴⁶.

Halil Rifat Paşa'nın Varna Mutasarrıflığı bahsinde, karşılaştığı problemler hakkında bilgi verilmişti. Aynı problemlerle Vidin Mutasarrıflığı yaptığı zamanda da karşılaşmıştı. Zaten bu problemler Tuna Vilâyeti'nin genelindeki problemlerdir. Yalnız Halil Rifat Paşa artık biraz daha tecrübelidir. Ancak, Vidin Sancağı'nın durumu, Varna'dan farklıdır. Çünkü, buradaki nüfus Müslümanlar'ın aleyhinde olduğundan dolayı, Bulgarlar'ın buradaki faaliyetleri, daha eskilere dayanmakta ve daha tesirli olmaktadır.

Bulgarlar'ı bağımsızlığa götüren faaliyetlerden biri de eğitime verdikleri önemdi. Yukarıda da bahsedildiği gibi, 1835 yılında ilk defa okul açan Bulgarlar, Bu okul sayısını 1877'de Tuna Vilâyeti'nde 1.504'e kadar yükseltmişlerdi⁴⁷. Tuna Salnâmesi'ne göre Vidin Sancağı'ndaki toplam 321 mektebin 129 tanesi Müslümanlar'a, 192'si ise gayr-i müslimlere aitti⁴⁸.

Vidin Sancağı'ndaki Bulgar eşkiyasının daha önceden başlamış olan ve bu sancakta devam eden faaliyetleri, Halil Rifat Paşa tarafından bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Bulgar eşkiyasının Vidin'deki faaliyetleri ilk önce Rusların tahrikleri neticesinde ortaya çıkmış ve Bulgarlar'dan bazıları 1835 yılından itibaren isyan ve komitacılık hareketlerine girişmeye başlamıştır. Bunlardan 1841 yılında Niş ve 1849-1850 yıllarında Sırp komitacılarının de katıldığı Vidin isyanları kanlı olmuş, bu isyanlar Osmanlı Devleti tarafından güçlükle bastırılmıştır. Ruslar'ın, Bulgar eşkiyasına yardımı 1841 senesinden sonra daha da artmıştır⁴⁹.

Kırım Harbi'nin son zamanlarına doğru hızlanıp 1855 yılı ortalarında Rumeli'nin sağ ve orta kollarında ve bilhassa Koca-Balkan'da eşkiyalık olayları sıkça görülmeye başladı. Bu eşkiyalar Mithat Paşa zamanında "te'dip ve tenkil" edildi. Ancak Bulgaristan'ın kilidi durumundaki ve Bulgar nüfusunun yoğun olduğu Vidin ve buraya bağlı Tırnova Sancağı, Rus propogandasının

⁴⁶ Tuna Salnâmesi, 1290, s. 6 ; İ. Selimoğlu, Osmanlı Devletinde Tuna... s. 142.

⁴⁷ H. Şentürk, Osmanlı Devletinde Bulgar... s. 61-71

⁴⁸ Tuna Salnâmesi, 1290 s. 6-7. Bu Salname'nin yazıldığı tarihlerde Halil Rifat Paşa Vidin Valiliği görevinde bulunmaktaydı.

⁴⁹ H. Şentürk, Osmanlı Devletinde Bulgar... s. 77.

ve eşkiyanın hareket serbestisi bulabildiği başlıca merkezlerden birini teşkil ediyordu. Bu bölgede isyan çıkarmak için Rus ajanları faaliyet gösteriyorlardı⁵⁰. 1857 yılında Rusya'da teşkil edilen "Slav İttihat Cemiyetleri" Balkanlar'daki Slav unsurları ayaklandırmak için harekete geçtiler⁵¹. 1859-1860 yıllarında yine Vidin'de ciddî bir isyan hareketi baş gösterdi. Kaptan Petko adında bir şaki, Bulgarlar'ı tahrik ve ifsâd ederek isyana teşebbüs etti. Kendisine "paşalık" ünvanı veren bu adam, yanına sekiz-on bin Bulgar toplayarak, bunları bir "ordu heyetine" getirdikten sonra Vidin üzerine yürüdü. Ancak üzerine sevk edilen Osmanlı askerlerinin "satvetine" dayanamayarak avanesi ile dağılıp firar etti. Bilâhare, Said Paşa'nın valiliği sırasında ele geçirilerek hapsedildi⁵². 1867 yılında dışarıdan yönetilen Bulgar çeteleri Tuna Vilâyeti'ne girerek isyan çıkarmışlardır.

Halil Rifat Paşa'nın Vidin Mutasarrıflığı yaptığı 1873-1876 arasında Bulgarlar'ın büyük bir isyan hareketine rastlayamadık. Ancak, 1875 yılında Rusya'nın Filibe ve Rusçuk konsoloslarının da yardımıyla kurulan ve çalışan ihtilâl cemiyetleri meydana çıkarıldı ve ihtilâlciler yakalanarak yargılanmaya başlandı. Ancak Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, Rus elçisi İgnatief tarafından kandırılarak ihtilâlcileri serbest bıraktırdı. 1876 yılı Nisan ayında ise Filibe'den başlayarak Sofya'ya kadar yayılan ve Müslüman halkı toptan katletmeye yönelik kanlı bir isyan başlattılar. Bu isyanda Müslümanlar'ın katledilmeleri, isyanın kanlı bir şekilde bastırılmasına sebep oldu. Bu olayın akabinde Selânik olayları ve İstanbul'daki medrese talebelerinin yürüyüşleri Sadrazam'ın azline sebep oldu⁵³. Bu isyanlar Sırbistan'ın Bulgarlar'a yardım maksadıyla sınırdan saldıracağı endişesiyle Vidin dolaylarında asker toplanması sebebiyle, Vidin Sancağı'na kadar yayılmadan bastırılmıştır.

Bu isyanlardan önce Rusya taraflarında Vidin'e gönderilen bir takım müfsitler, Bulgar halkının arasına girip propoganda yaptılar. Bu propogandaya kanan 10.000 Vidin'li baskı gördükleri iddiasıyla 1861 yılı

⁵⁰ H. Şentürk, a.g.e., s. 113.

⁵¹ H. Şentürk, a.g.e. s. 81.

⁵² H. Şentürk, a.g.e., s. 139.

⁵³ E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VII**, s. 96-99; Mahmut Celâlettin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat.**, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 81-87.

Temmuz ayından sonra, gemilerle Rusya'ya göç ettiler. Ancak bunlar Rusya tarafında umduklarını bulamayıp, perişan bir şekilde geri kaçmaya başladılar. Bunların çoğu da yollarda telef oldu. Hükümete müracaat eden Bulgarlar affedilerek yerlerine iade edilmeye başlandı⁵⁴.

Osmanlı Devleti'nin, bütün iyi niyetlerine rağmen Bulgarlar, Rusya'nın desteğindeki panislavistlerin aleti olmaya devam ediyorlardı. Yine buna benzer bir hadise Halil Rifat Paşa'nın Vidin Mutasarrıflığı'ndan Tuna Valiliği'ne tayin olunduğu günlerde cereyan etti.

Vidin bölgesinde isyanla hedeflerine ulaşmak ümidini kaybeden Bulgarlar, Sırp'ların propoganda ve desteğiyle Sırbistan'a göç etmeye başladılar. Ancak bunlar da Sırbistan'da umduklarını bulamayarak peyder pey köylerine geri döndüler ve affedildiler. Tuna Valisi Halil Rifat Paşa 18 Aralık 1876 (R. 6 K.evvel 1292) tarihinde bunların zor durumda kalmalarından dolayı o senelik vergilerinin affedilmesi için Babiâli'ye telgraf çekti. Halil Rifat Paşa'nın teklifi Encümen-i Mahsus-u Vükela'da görüşülerek uygun görüldü ve Padişah'tan iradesi de çıkarıldı⁵⁵.

Halil Rifat Paşa 3 Temmuz 1873 (R. 21 Haziran 1289) tarihinden, Tuna Valiliği'ne tayin edildiği 13 Eylül 1876 (R. 1 Eylül 1292)⁵⁶ tarihine kadar Vidin Mutasarrıflığı'nda 3 sene 2 ay 10 gün vazife yaptı.

Vidin gibi Hıristiyanlar'ın çoğunlukta olduğu ve sürekli karışıklıklar çıkardıkları önemli bir şehri üç seneden fazla başarı ile idare eden Halil Rifat Paşa, II. Abdülhamid'in tahta geçtiği 31 Ağustos 1876 tarihinden⁵⁷ kısa bir

⁵⁴ H. Şentürk, **Osmanlı Devleti'nde Bulgar..**, s. 153.

⁵⁵ BOA, İ.M.M., 2503.

⁵⁶ BOA, Sicil-i Ahvâl Defteri, I/I, s. 50; İbnü'l Emin, a.g.e., s. 1536-1537.

⁵⁷ E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, s. 1.

süre sonra, Vidin Sancağı'ndaki hizmetlerinden dolayı "Rumeli Beylerbeyliği" payesi verildikten bir müddet sonra Tuna Valiliği'ne tayin edildi⁵⁸.

Halil Rifat Paşa'nın aldığı rütbeler ve daha üst bir vazifeye tayin edilmesi, Vidin mutasarrıflığı vazifesini başarı ile yaptığını göstermektedir.

⁵⁸ BOA, Sicill-i Ahvâl Defteri, III, s. 50. *Rumeli Beylerbeyliği*. Büyük devlet rütbelerinden birinin adıdır. Tanzimattan sonra büyük mülkî rütbelerden sayılmıştır. Bu rütbeyi alanlara "Paşa" denilir ve elkab olarak da "Saadetlü Efendim Hazretleri" tabiri kullanılırdı. (M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri... II*, s. 57.)

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİL RIFAT PAŞA'NIN VALİLİKLERİ

I. TUNA VALİLİĞİ

A-Halil Rifat Paşa'nın Tuna Valiliği'ne Tayini

Halil Rifat Paşa 13 Eylül 1876 (H. 23 Ş 1293) tarihinde Vidin'deki başarılı çalışmalarından dolayı kendisine "Rumeli Beylerbeyliği" yani "vezirlik" rütbesi verilerek 25.000 kuruş maaşla Tuna Valiliği'ne tayin edildi¹. Halil Rifat Paşa, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 14. günü Tuna Valiliği'ne tayin edilmişti. O tarihlerde devlet hayatında çok etkili olan Mithat Paşa, daha Şuray-ı Devlet Reisi iken Halil Rifat Paşa'ya çektiği telgrafta kısa bir süre sonra vezirlik rütbesiyle en büyük vilâyete tayin edileceği müjdesini vermişti².

B-Tuna Vilâyeti'nin Teşekkülü ve XIX. Yüzyıl Sonlarında Tuna Vilâyeti

1-Tuna Vilâyeti'nin Teşekkülü

Rusya'nın tutumu karşısında, Osmanlı idarecileri tarafından ıslahat yapmak ve merkezî idareyi kuvvetlendirmek maksadıyla, Ali, Fuat ve Mithat Paşalar'dan oluşan bir komisyonun çalışmaları sonucunda, Fransız "Departman Sistemi" örnek alınarak 1864 tarihinde "Eyalet Nizâmnamesi" hazırlandı. Bunun Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp daha sonra irâdesinin

¹ B.O.A., Sicill-i Ahval III. s. 50; İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1537. Halil Rifat Paşa'ya verilen "vezirlik menşuru" Tuna Valiliği'ne tayin olunmasından yaklaşık 20 gün sonra 2 Ekim 1876 (13 Ramazan 1293) tarihindeki irade ile gönderilmiştir. (BOA., I. Dh. 50.987.) Vilâyette idarî hiyerarşinin başı valiydi. Valileri padişah tayin ediyordu. Bütün yetkiler valinin elinde değildi. Askerî, adlî ve malî konular dışında yürütme kuvvetini tüm organlarıyla kendi temsil etmekteydi. Valinin sürekli vazifeleri vilâyette huzur ve sükûnu sağlamak, memurların vazifelerini yerine getirmelerine dikkat etmek, mahkemelerin düzenli ve süratli çalışması ile ilgilenmek, hapisaneleri teftiş etmek, vergilerin usulüne göre toplanmasını sağlamak, idare ve asayiş ile ilgili konularda mutasarrıflara ve kaymakamlara gerekli emirleri vermek ve onları kontrol etmektir. Ancak, valiler yapacakları her iş için İstanbul'a danışmak ve onay almak zorunda olduğundan, işler hızlı ve sağlıklı yürümüyordu. (E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII*, s. 309-310.)

² İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1536.

alınmasından sonra³, bu nizamnâmeye göre ilk defa teşekkül edilen Tuna Vilâyet'ine Mithat Paşa vali tayin edildi⁴.

Mithat Paşa Tuna Valisi olarak görev yaptığı süre içerisinde, Eyalet Nizamnâmesi'nde belirtilen yönetim sisteminin iyi işleyebileceğini gösterdi. Mithat Paşa iki yıl içinde bu yeni düzeni tekrar kurdu ve yeni hiyerarşiyi yerleştirdi⁵. Maiyyetine liyâkatli memurlar verilip, bu memurların maaşları da yüksek tutularak yeni eyalet sisteminin yerleşmesi için gerekli titizlik gösterilmeye çalışıldı. Böylece bu sisteme gereken önem verilmiş oldu. Diğer valilerden farklı olarak Tuna Valiliği'nin Babî'li'ye teklif ettiği hususların hemen hemen tamamı teklif edildiği şekliyle kabul edilmiş, pek azında değişiklik yapılmıştır. Bu tekliflerden dikkatimizi çeken husus, bilhassa harcamayı gerektiren konularda, yapılacak işin maliyetinin belirtilmesi ve bu maliyetin devlet hazinesine dokunmadan, vilâyetin muhtelif gelir kaynaklarından veya halkın yardımlarıyla karşılanacağını ifade edilmesidir. Yerel kaynaklar yapılacak işin maliyetini karşılayamaz durumda olduğu zamanlarda ise, ihtiyaç duyulan miktar hazineden karşılanmıştır⁶.

Mithat Paşa vilâyetin iktisadî hayatını düzenlemekte mühim rol oynayan "Memleket Sandıkları"nı kurdu. İlk defa Niş Sancağı'nda kurulan bu sandıklar, kredi kurumunun Bulgaristan ve bizdeki ilk örneği olduğu gibi; Türkiye'de bankacılığın başlangıcı sayılmaktadır. Böylece mahallî idare, ekonomik alanda kendi finansmanı için bir atılım yapıyordu. Mithat Paşa'nın üç yıllık valiliği süresince sadece Rusçuk ve kazalarında kurulan sandıkların gelirinin 1.883.000 kuruştan 3.665.093 kuruşa çıkmıştır⁷. Bunun yanında yollar, köprüler ve su kanallarını yaptırdı, (Sadece yaptırdığı yollar 3.000 km.dir) sanâyiî başlattı, okullar ve yetimhaneler açtı, bir gazete kurdu ve vilâyetin gelirini 26.000 keseden 300.000 keseye yükseltti⁸.

³ BOA., İ.M.M., 1245.

⁴ H. Şentürk, *Osmanlı Devletinde Bulgar...* s.168-171; İ. Selimoğlu, *Osmanlı Devletinde Tuna...* s. 176.

⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 386.

⁶ İ. Selimoğlu, *Osmanlı Devletinde Tuna...* s. 176-177.

⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 57-58.

⁸ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VII.*, s. 155.

Mithat Paşa'nın gerçekleştirdiği reformlar ve bu reformlar neticesinde sağlanan refah karşısında Bulgarlar Babıâli'ye karşı sürekli bir muhalefet içindeydi. Yerli İslav kışkırtıcılarının çoğu zengin Bulgarlar'ın çocuklarıydı. Bu çocuklar, yeni Tanzimat okullarıyla misyoner okullarında yetişmişlerdi. Mithat Paşa tüm isyan hareketlerini bastırdığı için, Tuna'da tutunamayan Bulgar milliyetçileri Sırbistan ve Prenslıklere kaçarak ayaklanma plânlarını buralarda hazırladılar⁹.

2-XIX.Yüzyıl Sonlarında Tuna Vilâyeti

Tuna Vilâyeti'nin, başlangıçta beş sınıf olarak kırkbeş kazaya taksim edildiğini, bunlardan sancak merkezi kazalar da dahil olduğu halde, altı adedinin birinci sınıf, sekiz adedinin ikinci sınıf, on iki adedinin üçüncü sınıf, onüç adedinin dördüncü sınıf ve altı adedinin beşinci sınıf olmak üzere kararlaştırıldığı ve bunların taksimatında yapılacak değişikliklerin, Babıâli'den izin almak şartıyla vilâyet idaresine bırakıldığını görüyoruz¹⁰.

1873-1874 (H: 1290) Tuna Salnamesine göre, Vilâyetin sancak ve sancaklara bağlı kaza ve nahiyeleri şunlardır¹¹:

"Ruşuk Sancağı: Rusçuk Kazası, Silistre Kazası, Şumnu Kazası, Yenipazar Nahiyesi, Hezargard Nahiyesi, Zıştovi Kazası, Niğbolu Kazası, Plevne Kazası, Cuma-i Atik Kazası, Tutrakan Kazası.

Tulca Sancağı: Tulca Kazası, Kili Nahiyesi, Mahmudiye Nahiyesi, Köstence Kazası, Babadağ Kazası, İsakça Nahiyesi, Sünne Kazası, Maçın Kazası, Hirsova Kazası, Mecidiye Kazası, Boğazköy Nahiyesi.

Vidin Sancağı: Vidin Kazası, Adakale Nahiyesi, Berkofça Kazası, Lom Kazası, Rohova Kazası, Adliye Kazası, İvraca Kazası, Belgratçık Kazası

Niş Sancağı: Niş Kazası, Şehirköy Kazası, Palanga Nahiyesi, İvraniye Kazası, Lefkoşe Kazası, Erküb Kazası, İznipol Kazası, Kurşunlu Kazası.

⁹ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II**, s. 205.

¹⁰ İ. Selimoğlu, **Osmanlı Devletinde Tuna...** s. 140.

¹¹ **Tuna Salnâmesi, 1290**, s. 9-10.

Sofya Sancağı: Sofya Kazası, Köstendil Kazası, Samatov Kazası, İhtiman Nahiyesi, Dubnice Kazası, Radomin Kazası, Preznik Nahiyesi, Orhaniye Kazası, İtropol Nahiyesi, Teteven Nahiyesi, İzlade Kazası, Cuma Kazası.

Tırnova Sancağı: Tırnova Kazası, Elena Nahiyesi, Diranova Nahiyesi, Travna Nahiyesi, Bebrova Nahiyesi, Rahovatça Nahiyesi, Lofça Kazası, Turyan Nahiyesi, Osman Pazarı Kazası, Kazgan Nahiyesi, Gobrova Kazası, Servi Kazası.

Varna Sancağı: Varna Kazası, Pazarcık Kazası, Kozluca Nahiyesi, Balçık Kazası, Pravadi Kazası, Menkaliye Kazası.”

Tuna Vilâyeti'nin nüfus durumuna gelince; Fransız Viskonsolosu (konsolos yardımcısı veya vekili) Aubert'in, 6 Ekim 1876 tarihli raporunda yalnız Tuna Vilâyetinde 1.130.000'i Bulgar olmak üzere 1.233.500 gayr-i müslime karşılık, 1.120.000 Müslüman bulunduğunu belirtilmektedir. Rus yazarı Teplow'un araştırmaları ve resmi raporlara göre ise Tuna Vilâyeti'ndeki toplam 2.076.549 olan nüfusun ancak 1.026.595'i Bulgar, 1.049.954'ü gayr-i Bulgar nüfustur¹². Gayr-i Bulgar olarak gösterilen nüfusun tamamına yakını Müslüman Türklere'dir.

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, Panislavistlerin "Bulgaristan" olarak adlandırdıkları Tuna Vilâyeti'nde Bulgar nüfusu genel nüfusun ancak yarısı kadardır. Netice itibariyle Bulgar ve Türk nüfusun arasında hemen hemen bir eşitlik vardır.

Ruşçuk, Varna, Tulca ve Tırnova Sancakları'nda Türk Müslüman köyleri çoğunluktadır. Vidin ve Sofya sancaklarında ise gayr-i müslim köyler fazladır. Toplamda ise Türk-Müslüman köyleri fazladır. Diğer taraftan Şumnu, Hezardagrad (Razgrad), Tutrakan, Osman Pazarı gibi kazalarda ise hiç gayr-i müslim köy yer almazken, Yenipazar, Mecidiye gibi nahiyelerde ise Türk-Müslüman köyleri ezici çoğunluktadır¹³.

¹² N. İpek, *Rumeliden Anadoluya...* s. 12.

¹³ İ. Selimoğlu, *Osmanlı Devletinde Tuna...* s. 144. Tuna Vilâyeti'ndeki nüfusun sancaklara göre dağılımının ayrıntıları için (bkz. Bilal Şimşir, *Göçler II*. Ankara.1989; N. İpek, *Rumeliden Anadoluya Türk Göçleri* ve İ. Selimoğlu, *Osmanlı Devletinde Tuna Vilâyeti* .)

C-Halil Rifat Paşa'nın Tuna Valiliği Dönemi

Panislavistlerin kışkırtmaları ve yardımları sayesinde Tuna Vilâyeti'nde Bulgarlar'ın Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelelerinde takip ettikleri çalışmalar; eğitim-öğretim, müstakil Bulgar kilisesi kurma, eşkiyalık hareketleri ve toplu isyanlardır. Bu konularda Halil Rifat Paşa'nın Varna ve Vidin Mutasarrıflıkları bölümünde bilgi verildiği için beş ay gibi kısa bir valilik yaptığı bu dönemde aynı konuları tekrar ele almadık. Ancak bunlar arasında Halil Rifat Paşa'nın Tuna Valisiyken 18 Aralık 1876 (R. 6 K. Evvel 1292) tarihinde Babıâli'ye çektiği telgrafta Vidin Sancağı'ndaki Bulgarlar'ın, Panislavistler'in propagandasına kanarak Sırbistan'a göç ettiklerini, daha sonra burada umduklarını bulamayarak geri dönüşleri ve Halil Rifat Paşa'dan yardım talepleri neticesinde konunun Babıâli'ye iletilerek bir yıl vergiden muaf tutulmaları yolunda iradenin çıkarıldığını zikredebiliriz¹⁴.

Halil Rifat Paşa 13 Eylül 1876 (H. 23 Ş 1293) tarihinde Tuna Valiliği'ne tayin edilip, Halep Valiliği'ne tayin edildiği 5 Şubat 1877 (H.21 M 1294) tarihine kadar¹⁵ yaklaşık beş ay Tuna Valiliği yaptı.

5 Şubat 1877 tarihinde henüz beş ay bile olmadan Tuna Valiliği'nden alınmasının en büyük sebebi de yine Mithat Paşa ile olan yakınlığındandır. Çünkü 5 Şubat 1877 tarihi Mithat Paşa için büyük bir dönüm noktasıydı ve o tarihte Sadrazamlıktan azledilmişti¹⁶. Yine, Tuna Vilâyeti'nin önemli bir mevkiide bulunması, bu tarihlerde Osmanlı-Rus Savaşı tehlikesinin belirmesi ve Halil Rifat Paşa'nın da Valilik tecrübesinin bulunmaması tayininin sebeplerinden biridir. Zaten bu tarihlerde Tuna Valileri sık sık değiştirilmişlerdir. Halil Rifat Paşa beş ay civarında kaldığı bu vilâyette önemli bir icraat yapamadan buradan ayrılmak zorunda kalmıştır.

¹⁴ BOA., İ.M.M, 2503.

¹⁵ BOA., Sicill-i Ahval I/I, s. 50.

¹⁶ E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi VIII, s. 302.

II. KOSOVA VALİLİĞİ

A. Halil Rifat Paşa'nın Kosova Valiliği'ne Tayini

Halil Rifat Paşa, yaklaşık beş ay Tuna Valiliği yaptıktan sonra 5 Şubat 1877 (H. 21 M 1294-R. 24 K.Sanî 1292) tarihinde önce Halep Valiliği'ne tayin edilmiş ise de, iki gün sonra 7 Şubat 1877 tarihinde 40.000 kuruş maaşla Kosova Valiliği'ne tayin edildi¹⁷. Halil Rifat Paşa'nın Halep Valiliği'ne tayin edildiği tarihte Kosova Vilâyeti'ne de Kâmil Paşa tayin edilmişti. Bir gün sonra Kâmil Paşa'ya gönderilen yazıda, Halil Rifat Paşa ile yerlerinin değiştirileceği bildirilmiş¹⁸ ve 7 Şubat 1877 (H.23 M 1294) tarihli irade ile de bu becayiş tasdik edilmişti. İradede bu becayişin sebebi olarak, yeni teşkil olunan Kosova Vilâyeti'nin önemli bir mevkiide bulunmasından dolayı ahvâl-i mahalliyeye vâkıf birinin giderek orada teşkilatlanmayı gerçekleştirmesinin lüzumuna işaret edilmekte ve bu konuda Tuna Valiliği ve ondan önce uzun bir müddet, Rumeli kıtasında çalışmış, buranın usûl-ü idaresini öğrenmiş olan Halil Rifat Paşa'nın Rusçuk'tan gelerek Kosova Valiliği'ne başlamasının uygun görüldüğü, ayrıca o tarihlerde Beyrut'ta bulunan Kâmil Paşa'nın ise Arabistan'ın ahvâl ve lisanına vakıf ve oralarda başarılı çalışmaları görülmüş bir zat olmasından dolayı Halep'teki karışıklığı giderecek bilgi ve tecrübeye sahip olması gösterilmiştir¹⁹.

Halil Rifat Paşa Kosova Valiliği'ne 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan kısa bir süre önce 7 Şubat 1877 tarihinde tayin edilmişti. Osmanlı-Rus Savaşı ise 24 Nisan 1877 tarihinde Ruslar'ın harekete geçmesi ile başlamıştı²⁰. Halil Rifat Paşa 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra başlayan Berlin Kongresi devam ederken 3 Temmuz 1878 (R. 21 Haziran 1294) tarihine kadar Kosova Valiliği'nde²¹ yaklaşık bir buçuk sene görev yapmıştır.

¹⁷ BOA., Sicill-i Ahval I/II, s. 50; Mehmet Zeki PAKALIN, Sicill-i Osmanî Zeyli VIII, (T.T.K. Kütüphanesi yazma eser) , s. 1877; İbnül Emin, Son Sadrazamlar III, s. 1436.

¹⁸ BOA., Y.E.E. Kâmil Paşa İv. Ek. 86/1-25.

¹⁹ BOA., İ. Dh. 60 566.

²⁰ E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi VIII, s. 47.

²¹ İbnül Emin, Son Sadrazamlar III, s. 1536.

B. XIX. Yüzyıl Sonlarında Kosova Vilâyeti

1.Coğrafi Konumu ve Vilâyet'in Teşekkülü

Balkan Yarımadası'nda meşhur bir ovanın adı olan Kosova, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgede kurduğu bir vilâyetin adı olmuştur.

Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilânından sonra, büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahale etmeğe başlaması neticesinde; Babiâli'nin, Rumeli'de yapılması istenen ıslahatları ve idarî teşkilattaki yenilikleri yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu ıslahatlar döneminde ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce, merkezi Sofya olmak üzere Niş ve Priştine'den mürekkep bir Kosova Vilâyeti teşkil edilmiştir²².

Kosova Vilâyeti Halil Rifat Paşa'nın valilik yaptığı dönemlerde yaklaşık olarak 32.000 kilometrekare yüz ölçüme sahip²³ olup, doğusunda Doğu Rumeli ve Tuna Vilâyeti, (Bulgaristan) güneyinde Selânik, batısında İşkodra Vilâyetleri'yle Karadağ ve Bosna, kuzeyinde Sırbistan ile çevrilidir²⁴.

7 Şubat 1877 (H. 23 M 1294) tarihinde Halil Rifat Paşa Kosova'ya vali olarak tayin edildiği sıralarda Kosova Vilâyeti'nin merkez sancağı Priştine olmak üzere yeniden teşkilatlandırıldığını görüyoruz²⁵. Ancak Üsküp halkı Babiâli'ye sürekli telgraf çekerek Vilâyet merkezinin Üsküp olmasını istemişlerdir²⁶. Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması, yeni düzenlemeleri yapmaya fırsat vermemiş ve Halil Rifat Paşa'nın valiliği zamanında merkez sancak Priştine olarak kalmıştı. Ancak 1888 yılında vilâyet merkezi Üsküp'e

²² Münir Aktepe, "Kosova" İ.A. VI, İstanbul 1977, s. 869-873.

²³ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 12.

²⁴ *Kosova Salnâmesi, 1296*, s. 133. Salnamenin yazıldığı tarihlerde Tuna Vilâyeti 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda işgal edilmiş ve yapılan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'yla burada, Osmanlı Devleti'ne bağlı Bulgaristan Prensiği kurulmuştu. İncelediğimiz dönemde burası Tuna Vilâyeti'dir.

²⁵ BOA., İ.Dh. 60.566; İbnül Emin, *Son Asır Türk Şairleri I*, İstanbul 1988, s. 185; Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-Âlâm*, V., s. 3747-48 ; M. Aktepe, *a.g.md*, s. 873'de Merkezi Priştine olmak üzere Kosova Vilâyeti'nin yeniden teşkilatlandırılmasını 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yapıldığını vermekte ise de, diğer kaynaklar bunu doğrulamamaktadır.

²⁶ BOA., *Vilâyet Gelen-Giden, Kosova*. 515, s. 5.

nakledilmiş, vilâyetin hudutları da bu son duruma göre yeniden belirlenmiştir²⁷.

Görüldüğü üzere vilâyetin kurulması ve teşkilatlandırılmasında zaman zaman başta merkez sancak olmak üzere, sancaklar ve sancaklara bağlı kazalarda da değişiklikler oluyordu. Sıkça yapılan bu değişiklikler Kosova'nın teşkilatlanması ve teşkilat idaresinin oturtulmasında büyük zorlukların ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Bölgedeki savaş baskısı ise söz konusu yapılanmayı zorlaştırmaktaydı. İkinci değişikliğin başlamasıyla Halil Rifat Paşa'nın tayini aynı zamana tesadüf eder. Halil Rifat Paşa'nın tayini ile ilgili iradede; uzun müddet Rumeli kıtasında çalışmış bölgenin idaresini iyi bilen kimse olarak tarif edilmesi²⁸ yeni teşkilatlanmayı yapacak kişi olarak görülüp, tayin edilmesinde önemli rol oynadı. Nitekim tayininden 10 gün sonra, 17 Şubat 1877 (H. 3 S 1294) tarihinde, göstermiş olduğu çalışmalarından dolayı, kendisine önceden verilen "*Üçüncü Rütbe-i Nişan-ı Mecidiye'nin, ikinciye tebdil*" irâde buyurulmuştu²⁹.

2. İdarî Taksimat

Kosova Vilâyeti'nin idarî yapısı ile ilgili bilgi veren kaynaklar, genel olarak, 1888'den sonraki durumu vermişlerdir. Buna göre; Kosova Vilâyeti: Merkez Üsküp Sancağı olmak üzere altı sancak ve bu sancaklara bağlı yirmi sekiz kaza ve on dört nahiyeden ibarettir³⁰.

Konumuz açısından Halil Rifat Paşa'nın valiliği dönemindeki idarî yapı bizim için önemli olduğundan, Kosova'nın 1879 (H. 1296) Yılı Salnâmesi'nden faydalandık. Bu, aynı zamanda Kosova'nın ilk Salnamesi'dir ve Halil Rifat Paşa'nın Kosova'dan Selânik Valiliği'ne tayininden yaklaşık bir sene sonra basılmıştır.

Kosova Sâlnamesi'ne göre Vilâyetin idarî taksimatı şöyledir:

²⁷ M. Aktepe, "Kosova", s. 873.

²⁸ BOA., İ.Dh. 60.566.

²⁹ BOA., İ.Dh. 62.005, Sicill-i Ahval II, s. 50.

³⁰ Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm V*, s. 3747; Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası III*, İstanbul 1318, s. 114-116.

"1. *Priştine (Vilâyet Merkezi) Sancağı: Priştine, İpek, Velçetrin, Kilan ve Preşova kazaları*

2. *Üsküp Sancağı: Üsküp, Komonova, Koçane, Karatova, Palanga, İştet, Rodovişte kazaları ve Kışanik nahiyesi.*

3. *Prezrin Sancağı: Prezrin, Kalkandelen, Yakova, Luma, Gosina kazaları ve Gostuvar, Kalis, Rahofça nahiyeleri.*

4. *Debre Sancağı: Debre, İlbasan, Debre-i Zir ve Mat Kazaları.*

5- *Yenipazar Sancağı: Sençe, Yenipazar, Prepol, Metroviçe, Yenivaroş, Taşlıca, Tergovişte, Brane, Akva ve Mobkavaç kazaları*³¹."

3.Nüfus

Salnâmeye göre, bu tarihlerde Kosova Vilâyeti'nin toplam nüfusu bir milyon civarındadır. Ancak Salnâmede sadece erkek nüfus verilmiştir. Buna göre 298.798 İslâm, 171.654 Hıristiyan, 8.888 Kıptî ve 558 Yahudi olmak üzere 480.078 erkek nüfusu yaşamaktaydı. Bu hesaba göre kilometrekareye on beş erkek nüfus düşmektedir³².

Kosova Vilâyeti nüfusunun önemli bir kısmı Arnavut olup, yalnız Üsküp Sancağı'nın güney-doğu tarafındaki Müslümanlar Türk ve Hıristiyanlar ise, Bulgar...vesairedir. Yenipazar ahâlîsi Arnavut ve Boşnak'tır. Taşlıca Sancağı'ndakiler hemen hemen tamamı Boşnak'tır. Prezrin, İpek, Priştine Sancakları'yla Üsküp Sancağı'nın kuzey ve batı taraflarında çoğunlukta olan Müslümanlar ve oralarca Latin tâbir olunan Katolikler kâmilten Arnavut olup, Ortodokslar'ın bir kısmı Bulgar veya Sırp olarak Slav'dır veya mektep ve kiliselerdeki çalışmalar neticesinde Slavlaşmışlardır. Üsküp, Prezrin ve Priştine gibi bazı şehirlerde ise genellikle Türkçe konuşuluyordu³³.

³¹ Kosova Salnâmesi,1296, s. 118-120.

³² Kosova Salnâmesi,1296, s. 133.

³³ Ş. Sami, Kâmusu'l-Âlâm V, s. 3747.

Kosova Vilâyeti'nin Nüfus Dağılımı: (Erkek Nüfus)³⁴

Liva	Kaza ve Nahiye	İslâm	Hıristiyan	Yahudi	Kıptî (Çingene)	Toplam
Priştine Sancağı	Priştine	13575	4686	50	1272	19583
	İpek	9981	8527	---	1025	19533
	Velçetirin	6955	3271	---	413	10639
	Kılan	12544	11607	---	1216	25367
	Preşova	---	---	---	---	---
	Toplam:	43055	28091	50	3926	75122
Üsküp Sancağı	Üsküp	16462	14586	160	307	31515
	Komanova	5264	14360	---	156	18780
	İşteb	11400	10750	260	330	22740
	Palanga	510	15000	---	267	16777
	Radovişte	4398	3016	---	269	7683
	Koçane	4232	6205	---	230	10667
	Karatova	1037	3287	---	61	4385
	Toplam:	43303	67204	420	1620	112547
Prezrin Sancağı	Prezrin	30716	7458	---	1778	39952
	Kalkandelen	22676	12957	---	950	36583
	Yakova	12553	2757	---	---	15310
	Luma	5752	---	---	82	5834
	Gosine	2595	1125	---	---	3720
	Toplam:	74292	24297	---	2810	101399
Debre Sancağı	Debre-i Bâlâ	18500	9500	---	500	28500
	İlbasan	41500	2350	---	---	43850
	Debre-i Zir	25000	1500	---	---	26500
	Mat	8170	---	---	---	8170
	Toplam:	93170	13350	---	500	107020
Yenipazar Sancağı	Seniçe	4366	3522	---	22	7910
	Yenipazar	15993	17833	88	---	33914
	Prepol	2582	4029	---	---	6611
	Metroviçe	2143	1958	---	---	4101
	Yeni Varoş	1124	4094	---	---	5218
	Taşlıca	3250	1717	---	---	4967
	Tergovişte	4218	1254	---	---	5472
	Brane	680	150	---	---	830
	Akva	6661	3522	---	---	10183
	Mobikavaç	4141	633	---	---	4774
	Toplam:	45158	38712	88	22	83980
Genel Toplam		298978	171654	558	8888	480078

4. Kosova Vilâyetinde Ulaşım

Kosova'nın ulaşımı demir ve karayoluyla yapılmaktadır. Demiryolu Selânik'ten başlayıp Üsküp'e bağlı Selnikova Köyü'nden geçerek, Üsküp,

³⁴ Kosova Salnamesi, 1296, s. 121-123

Elsizhan, Ferizvik, Lipyan ve Priştine'yi katedip Metroviçe'ye ulaşmaktadır. Bu demiryolu hattının Kosova'daki uzunluğu 111 km.dir³⁵.

Kosova demiryolu, Balkanlar'daki diğer demiryolları gibi Abdülaziz devrinde yapılmıştır. Kosova demiryolunun yapımı için, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ile Baron Hirsch arasında 18 Mayıs 1872 tarihinde yapılan bir sözleşme ile inşasına başlanmış ve 1873'den itibaren peyder pey devreye sokulmuştur. Bu demiryolunun toplam uzunluğu 388 km.dir³⁶.

Karayollarının durumu Salnâmede şöyle anlatılmaktadır: "*Prıştine'den Prezrin Kasabası'na kadar 53.5, Kilan Kasabası'na kadar 31, Velçetrin'e kadar 17, Podivo adlı köye kadar 22, Koçanik'e 44 ve keزالik Üsküp'ten Kalkandelen hududuna kadar birinci nev'iden 17, Komanova hududuna kadar ikinci nev'iden 13, Köprülü hududuna değin 22, İşteb Kazası'na varınca ikinci nev'iden 40, Kışanik'e kadar 26.5 ve yine Prezrin'den Luma Kazasına 35,5 ve Yakova Kazası'na 27 ve Seniçe Kasabası'ndan Bosna hududuna varınca 70, Yenipazar'a ve oradan Metroviçe'eye ve Velçetrin'e kadar 101 ki dahil vilâyette toplam olarak 546 kilometre uzunluğunda muntazam şose yolları vardır*³⁷."

5-Ekonomi ve Ticaret

Kosova Vilâyeti'nde 1879 tarihindeki ekonomik duruma göre sanayiî gelişmemişti. Basit el tezgahlarında hemen her çeşit dokuma yapılmaktaydı. Bundan başka demircilik ve kuyumculuk gibi sanatların da basit bir şekilde icra edildiği bilinmektedir. Ziraat alanında, vilâyetin sahile yakın bölgelerinde narenciye ve diğer alanlarda çeşitli meyveler üretilmektedir. En önemlisi, her türlü hububat üretildiği gibi, çok gelişmiş şekliyle hayvancılık da yapılmaktadır. İhraç ürünleri hububat, hayvan ve hayvanî ürünlerdir³⁸.

³⁵ Kosova Salnâmesi,1296, s. 135.

³⁶ V. Engin, Rumeli Demiryolları, s. 88-110.

³⁷ Kosova Salnâmesi,1296, s. 135-136.

³⁸ Kosova Salnâmesi,1296, s. 149-152; Ş. Sami, Kâmusu'l-Âlâm V, s. 3746-3747.

6.Kosova Vilâyeti'nde Halkın Umumî Durumu

Halil Rifat Paşa'nın valilik vazifesine başladığı sıralarda, Kosova Vilâyeti'nin umumî durumu vilâyet müsteşarı, aslen Arnavut olan ve Halil Rifat Paşa'nın vilâyet merkezi Priştine'ye gelişine kadar valiliğe vekâleten bakan Vahid Efendi'nin 13 Nisan 1877 (R. 1 Nisan 1293) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği üç sayfalık uzun yazısından öğreniyoruz. Buna göre özetle:

"Kosova Vilâyeti ahâlisinin ahvâli şimdiye değin Babîâli nazarında meçhul kaldığı şüphesizdir. Eğer Babîâli bölgeden lâyıki ile malûmat almış olsa idi, islahat yapmak maksadıyla gerekli tedbirleri almak için bu zamana kadar beklemezdi. Vilâyetin teşkilinden evvel Prezrin, Manastır ve Üsküp eyaletlerine gelen valiler, buraların ahvâlini lâyıki ile Bâb-ı Devlet'e yazmamış veyahut yazmış ise hafifçe geçiştirmiş olmalıdırlar. Hasılı buraların islahı için şimdiye kadar hiçbir şey yapılmamış ve valilerin bu hallerini gören mutasarrıflar ve diğer memur ve zaptiyeler de işi geçiştirmişlerdir.

İşte bu gibi kayıtsızlıklar neticesinde Keyfelok yöresinin Müslüman ahâlisi, devlete itaat eden halka karşı zulüm yapmakta ileri gitmişlerdir. Bunlar insaniyet ve medeniyetçe elzem olan maarif ve sanayiden mahrum olduklarından fevkalâde teessüfü câlib cehalet ve dehşette kalmışlardır. Gerekli terbiyeyi vermedikleri ve rahat durmadıkları için bunların çocukları da ya hırsız ya da katil olageldiği gibi, bu Keyfelok ahâlisi dahi hükümetin te'dip ve terbiyesinden mahrum kaldıkları için şimdi arzu edilmeyen her hali yapabilecek durumdadırlar ki, bu durum her vakit Devlet-i Aliye'ye büyük bir baş ağrısı olur.

Hıristiyan ahâlinin durumuna gelince: Bunlar dahi medeniyetten mahrum kalmışlardır. Ayrıca Çerkesler'in ve bilhassa Arnavutlar'ın bunlar üzerinde baskısı vardır. Zaman zaman malları, arazileri ve hayvanları yağmalandığı gibi, bazı Arnavut çeteleri dahi Hıristiyan hanelerini basarak kızlarını dağlara kaçırmaktadırlar.

Hükümet bunlara mâni olmak için kuvvetler sevk ediyorsa da bunlar kalelere kapanarak direniyorlar ve yeterli kuvvet olmadığından, Arnavutlar'ın

taşkınlıkları engellenemiyor. Bu haller Yakova, Kilan ve İpek kazasına bağlı bazı karyelerde sıkça görülmektedir.

Bu hususlardan dolayı Kosova Vilâyeti'nde bir an evvel ıslâhat çalışmalarına başlanması gerekmektedir. Acilen bir tedbir olarak da vali Halil Rifat Paşa'nın emri kumandasında olmak üzere iki dağ topu, iki tabur piyade ve bölük süvari Asakir-i Nizâmiye-i Şahane'nin gönderilmesi için gereken emirlerin verilmesi lüzumludur.

Bu askerlerin istenilmesi Arnavutlar ile muharebe etmek ve gaille çıkarmak gibi bir şey için olmayıp, burada Yakova, İpek ve sair daha bazı kazalarda bulunan ve daima edepsizlik ve eşkiyalık yapan cani ve katillerin sıkışınca kalelere kapanmaları ve bazı şahısların da bunların korumalarından dolayı elde edilememeleri yüzündendir. Yakova'lı bir zaptiye yüzbaşı, büyük zabiti tarafından çağrıldığı halde itaat ve icabet etmeyerek başına yirmi otuz serseri toplayıp istediği yerde gezmekte ve her ne isterse yapmakta, ve sair kaza zaptiyeleri dahi üzerine gitmemekte ve kuvvetlice asker sevk olunursa kaleye kapanarak hükümete karşı durmaktadır. İşte bu gibi şahısların terbiyesi için Hükümet-i Seniyye'nin aciz kalmayıp asker ve top ile kendilerine gözdağı vererek itaatlarını temin içindir. Çünkü Hükümet-i Seniyye'nin aciz kaldığı devlete sâdik ahâlî görürse onlar dahî can ve mallarının emniyetinden şüpheye düşerler.

Zaten kendim Arnavut olup lisanlarını bildiğimden, bu bölgenin ahvalini lâyük-ı veçhiyle bilmekteyim. Yukarıda istenilen asker ve silah gönderilmez ise emniyet ve asayişin sağlanması ve ıslahatların gerçekleşmesi mümkün değildir..." demektedir.

Vahid Efendi'nin bu tahriratı Sadrazam Ethem Paşa tarafından 1 Mayıs 1877 (H. 17 R 1294) tarihinde Padişah'a arz edildi. Bir gün sonra da Padişah tarafından onaylanarak irâdesi alındı³⁹.

Ancak Vahid Efendi'nin takririnde belirtilen bu hususların ne kadarının yerine getirilip, ne kadarının getirilemediğini bilemiyoruz. Çünkü o tarihlerde Ruslar'ın sınırı geçmeleriyle Osmanlı – Rus Harbi bütün şiddetiyle

³⁹ BOA., İ.Dh., 60899.

başlamıştı. İleride de bahsedileceği gibi Kosova'dan dahi cepheye asker sevk edilmiş, bir müddet sonra da Sırlar'ın saldırılarına karşı bölgenin durumu farklı bir boyut kazanmıştı. Bunun üzerine bölgeye asker ve cephane sevk edilmişti.

C- Halil Rifat Paşa'nın Kosova'daki Faaliyetleri

Halil Rifat Paşa'nın Kosova Valiliği 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı dönemine tesadüf eder.

Osmanlı-Rus Savaşı ihtimalinin belirmesi sırasında Panislavizm'in tesiriyle Rus desteğini arkasına alan Sırbistan Prensiği, eşkiyaları teşkilatlandırarak harekete geçirmeye hazırlanıyordu. Durumu yakından takip eden Halil Rifat Paşa 8 Nisan 1877 (R. 27 Mart 1293) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne bir telgraf göndererek, Sırbistan ve Karadağ hududuna yakın bölgelerden gelen haberlerin eşkiya fırkaları hazırladığı yönünde olduğunu bildirerek, özellikle Yenipazar ve Prezrin Sancakları'na, Sırlar'ın hazırlıklarını yakından takip etmek üzere hafiye memurları istihdamının gerekli olduğunu, bunun için de gerektiğinde kullanılmak üzere aylık altı bin kuruş kadar hafiye maaşı tahsisatını talep etmiştir. Konu Sadrazam Ethem Paşa tarafından Padişah'a arz edilmiş ve beş gün sonra iradesi çıkarılarak Halil Rifat Paşa'nın bu talebi yerine getirilmiştir⁴⁰.

Rusya Osmanlı Devleti'ne karşı resmen savaş ilân edip saldırılarına başlamasıyla beraber Balkanlı müttefiklerini de kışkırtmaya başlamıştı. Rus orduları Osmanlı topraklarında ilerlerken Sırbistan'ın da harekete geçmeye hazırlandığı, 9 Mayıs 1877 (R. 27 Nisan 1293) tarihinde bir telgrafla Niş, Şehirköy ve Yenipazar Mutasarrıflıkları'ndan Kosova Valiliği'ne bildirilmiş ve yeterli asker bulunmadığından özellikle Niş Fırkası'nın takviye edilmesi istenmişti⁴¹. 20 Mayıs 1877 (R. 8 Mayıs 1293) tarihinde Seraskerlik'ten gönderilen telgrafta, bu haberler üzerine Kosova ve Selânik Vilâyetleri dahilinde bulunan Redif taburlarının silah altına alınarak levazım

⁴⁰ BOA., İ.Dh., 60743.

⁴¹ ATASE, Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-IV), Ankara 1995, Sıra No: 216, 217, 242.

ihtiyaçlarının ikmâl edilerek, bu taburları Niş'e sevk etmek üzere Selânik'e altı, Kosova'ya iki kolağası olmak üzere toplam sekiz kolağasının tabur merkezine gönderildiği bildirilmişti⁴². Ancak gerekli hazırlıklar yapılırken, Sırp çetelerinin sınır karakollarına saldırmaya başladıkları 1 Temmuz 1877 (R. 19 Haziran 1293) tarihli telgraftan anlaşılmaktadır⁴³. Bu sıralarda Üçüncü Ordu'nun savaş bölgesindeki taburlarının noksanlarının giderilmesi için Kosova, Manastır ve Edirne Vilâyetleri'nde bulunan redif taburlarının önemli bir kısmının cepheye sevk edilmesi ordu merkezinden istenmişti⁴⁴. Buna rağmen Üsküp Sancağı'na bağlı bazı kazalardaki gayr-i müslimlerin bir hareketine mâni olmak için Üsküp Redif Alayı'ndan tertip edilecek birkaç bölüğün, karışıklık çıkma ihtimali olan kazalara gönderilmesine müsaade edildi⁴⁵. Bu arada Karadağlılar'ın da sınır köylerine saldırmaları üzerine 5 Ağustos 1877 (R. 24 Temmuz 1293) tarihinde İşkodra, Yenipazar, Hersek ve Prezrin Sancakları'ndan en az 500'er başı bozuk grupların silahlandırılarak Karadağ kasaba ve köylerine gösteri taarruzlarında bulundurulmasının uygun olacağı telgrafla bölge mülkî ve askerî yetkililerine tavsiye edilmişti⁴⁶. Yine aynı tarihte Plevne'de bulunan Gazi Osman Paşa'nın ordusuna Kosova'dan acilen 2.000 erin gönderilmesine karar verilmişti⁴⁷. Ancak bu yeterli görülmediğinden on gün sonra diğer redif askerlerinin de sevki istenmişti⁴⁸.

Kosova bölgesinde çoğunluğu Arnavutlar'dan oluşan yardımcı kuvvetlerin toplanması esnasında görülen yolsuzlukları önlemek ve Arnavutları kontrol altında tutabilmek amacıyla 20 Aralık 1877 (R. 8 K.Evvel 1293) tarihinde Kosova valisi Halil Rifat Paşa Sadârete bir telgraf çekerek, "*Vilâyetteki yardımcı kuvvetlerin kontrolü ve muhtemel karışıklık ve yolsuzlukların önlenmesi için bir an evvel örfî idarenin ilânı ve Divan-ı Harb teşkil edilerek, riyasetine de Priştine'de bulunan Mirliya Ali Paşa'nın*

⁴² ATASE, a.g.e, Sıra No: 247.

⁴³ ATASE, a.g.e, Sıra No: 457.

⁴⁴ ATASE, a.g.e, Sıra No: 566.

⁴⁵ ATASE, a.g.e, Sıra No: 846.

⁴⁶ ATASE, a.g.e, Sıra No: 954.

⁴⁷ ATASE, a.g.e, Sıra No: 961.

⁴⁸ ATASE, a.g.e, Sıra No: 1141.

getirilmesini" teklif etti. Bu tekliflerin uygun görülmesiyle 23 Aralık 1877 (R. 11 K. Evvel 1293) tarihinde irâdesi çıkarılmıştır⁴⁹.

14 Ocak 1878 (R. 2 K.Sâni 1293) tarihinde Kosova Vilâyeti'ne yığınak ve asayışı sağlamak üzere asker ve cephane nakline karar verilerek, daha evvel Selânîk'e sevk edilmiş cephanenin bir kısmının Kosova Vilâyeti'ne gönderilmesi⁵⁰ ve budan başka Kosova Vilâyeti'nin özellikle tüfek ihtiyacını gidermek için halka dağıtılmış silahların toplanarak ihtiyat kuvvetlerinin ihtiyacı için kullanılması istenmişti⁵¹. Yaklaşık on beş gün sonra Kosova Vilâyeti'nin ihtiyaçları olan cephane vapurlarla Selânîk üzerinden gönderilmeye başlanmıştır⁵². Bunun yanında aynı tarihte Selânîk ve Kosova'ya asayişin temini maksadıyla askerî birlik nakline karar verilmiş, özellikle Kosova'da emniyet ve asayişin tehlikeye girmesi ve Sırp saldırıları üzerine Selânîk'e gönderilen altı taburdan beşinin Kosova'ya nakledilmesine karar verilmişti⁵³. Bu sıralarda Niş, Sırp'ların işgali altına girmişti. Priştine'de bulunan Kosova Valisi Halil Rifat Paşa, Niş'te bulunan Müslüman ailelerin ve askerlerin nakilleri için 600 araba ve yeteri kadar yiyecek gönderilmesini isteyerek bunların ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır⁵⁴.

Niş'i işgal eden Sırp'ların buradaki kuvvetlerini ikiye bölerek bir kısmını Kurşunlu üzerinden Kosova sahrasındaki demiryoluna, diğerini de Ayvaranya üzerinden Komanova'ya sevk etmeleri ihtimaline karşı gerekli tedbirler alındı⁵⁵ ve Kurşunlu, İpek, Yakova ve Prezrin'de bulunan Redif kuvvetleri geri çekilerek buraya gönderilen askerlerin miktarı on iki tabura çıkarılarak önemli noktaların tutulması için bölge komutanı Asaf Paşa'ya gerekli emirler verildi⁵⁶.

5 Şubat 1878 (R. 24 K.Sâni 1293) tarihinde Kosova Valisi Halil Rifat Paşa ve Yenipazar Kumandanlığı'nın gönderdikleri telgraflarda Sırp

⁴⁹ BOA., İ.Dh. 62073.

⁵⁰ ATASE, a.g.e, Sıra No: 2153.

⁵¹ ATASE, a.g.e, Sıra No: 2186.

⁵² ATASE, a.g.e, Sıra No: 2653.

⁵³ ATASE, a.g.e, Sıra No: 2178,2263.

⁵⁴ ATASE, a.g.e, Sıra No: 2227.

⁵⁵ ATASE, a.g.e, Sıra No: 2228.

⁵⁶ ATASE, a.g.e, 2301, 2326, 2697, 2715.

askerlerinin Kilan üzerinden Priştine'ye ve Kosova sahrasına doğru yürümekte olmaları nedeniyle birkaç güne kadar sekiz on tabur ile iki batarya yerleştirilmez ise bu yerlerin istilaya uğrayacağı bildirilmiş⁵⁷, bundan başka Malaş Nahiyesi'ndeki isyanın Üsküp'te bulunan İşteb, Radoviç, Koçana ve Karatova Kazaları'na yayılmadan buraların muhafaza altına alınması Kosova Valiliği'nin 16 Şubat 1878 (R. 4 Şubat 1293) tarihli telgrafıyla talep edilmesiyle gerekli tedbirler alınmıştı⁵⁸.

Sonuç olarak alınan tedbirler sayesinde 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Andlaşması'na kadar Kosova'nın Sırp lar tarafından işgaline fırsat verilmedi. Ayastefanos Andlaşması'nın 2. maddesine göre Karadağ, 3. maddesine göre de Sırbistan tam bağımsız devlet oldular. Bu durum 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'nın Karadağ için 26., Sırbistan için 34. maddeleri ile de tasdik edildi⁵⁹, Kosova ise Osmanlı vilâyeti olarak kaldı.

Ayastefanos Antlaşması'nın 15. Maddesi Kosova Vilâyeti ile ilgili bir nizanâmenin uygulanması hükmünü getirmişti. Ancak Berlin Antlaşması'nın 23 ve 25. Maddeleri bunda bazı tadilatlar yaparak Osmanlı Devleti'ne bazı yükümlülükler getirmişti⁶⁰.

Osmanlı Hükümeti bu antlaşma hükümlerini yerine getiremedi. Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra Arnavutlar arasında hareketlilik görüldü. Arnavutlar Kendi aralarında teşkilatlanarak Kosova'da özerk bir yönetimin

⁵⁷ ATASE, a.g.e, Sıra No: 2716.

⁵⁸ ATASE, a.g.e, Sıra No: 2856.

⁵⁹ M. Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*.... s. 575-576, 691-693.

⁶⁰ Kosova Vilâyeti, Ayastefanos Antlaşması'nın 15. maddesi mucibince; mahalli ihtiyaçlara uygun bir nizamnâme ve ekseri azası yerli ahâliden mürekkep hususî komisyonlar ile idare edilecek, bu komisyonların verecekleri karar, tatbik edilmezden evvel, Osmanlı Devleti'ne arz olunacak, o da Rusya ile istişare ettikten sonra tatbikata geçecekti. Fakat Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi gereğince, bu idare şeklinde tadilat yapılmış, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile değil, Doğu Rumeli için teşkil olunan Avrupa Komisyonu ile istişare etmesi esas kabul olunmuştur. Diğer taraftan, yine aynı andlaşmanın 25. maddesine göre, Bosna ve Hersek Eyaletleri'ni işgal eden Avusturya Devleti, Sırbistan ile Karadağ arasında, Kosova Vilâyeti'ne ait Yenipazar Sancağı'nın idaresini Osmanlılar'a bırakmakla beraber, yeni idare usulünün tatbik olunup olunmadığını muhaberatın serbestisi ve emniyetin temini için, mezkûr sancağın her tarafında asker bulundurmak, askerî ve ticarî yollar yapmak selâhiyetini muhafaza ediyordu. Mamafih Avusturya'nın fiili olarak Yenipazar Sancağı'nın her tarafını değil, ancak bu sancağın taksimi neticesi Bosna hududunda yeni teşekkül etmiş olan Taşlıca Sancağı'nı işgal edebildiğini görüyoruz. (M. Celaleddin Paşa, a.g.e, s. 578, 691; M. Aktepe, "Kosova" İ.A. VI, s. 874).

temellerini atmak ve Arnavutlar'ın hukukunu müdafaa maksadıyla bir birlik vücuda getirmek için toplantılar yapmaya başladılar. İlk toplantısını da 10 Haziran 1878 tarihinde Prizren'de Bayraklı Camiinde yaptılar. Halil Rifat Paşa'nın buradan ayrılmasından sonra ancak 1881'de teşkilatlarını kuvvetlendirerek isyana başladılar ise de buranın ıslahına gönderilen Derviş Paşa 20.000 kişilik kuvvetiyle 29 Nisan 1881'de meydana gelen çatışma sonucunda Arnavut ittifakı taraftarlarını dağıtmayı ve asayişini sağlamayı başardı⁶¹.

Halil Rifat Paşa'nın Kosova Valisi olarak karşılaştığı en mühim meselelerden biri de, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin mağlûbiyeti ve Müslüman ahâlîye reva görülen muamelelerden dolayı başlayan muhacerettir.

Muhâcirlerin toplandıkları mahallelerden biri de Makedonya'dır. Burası 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Bosna-Hersek ve Tuna boylarından gelen Müslümanlar'ın barınağı haline gelmişti. 1877-78 kışında Selânik ve Kosova Vilâyetleri'nde tahminen 300.000 muhâcir toplanmış olup Selânik tarafındaki muhâcirlerin bir kısmı Anadolu ve Suriye'ye göç etmiştir. Ancak daha sonra Makedonya'ya yeni gelen muhâcirler nedeniyle 1878-79 kışına girilirken 250.000-300.000 muhâcir, Eylül 1879'da 200.000 muhâcir mevcuttu. Bunların büyük bir kısmı memleketlerine dönmeyi ümit ettiklerinden Anadolu'ya sevk edilmeyi reddediyorlardı⁶².

1878 tarihi itibariyle sadece Sırbistan'dan Kosova Vilâyeti'ne 93.000 muhâcir gelmiş ise de bunların 14.000 kadarı daha sonra Sırbistan'ın terk ve tahliye ettiği köylere geri dönmüşlerdir. Öte yandan vilâyet dahilinde 23.000 Bulgaristan muhâciri mevcuttur.

1879-80 yıllarında Kosova Vilâyeti'nde 100,000 muhâcir mevcut olup bunların çoğu Priştine, Prezrin ve Üsküp Sancakları'nda bulunmaktaydı. Bu muhâcirlerin yerleştirilmesi ve idare edilmesi için komisyonlar teşekkül etmişti. Ancak bu komisyonlar, azaları fahrî olduğundan, iskân işini iyi yürütemiyorlardı. Bu sebeple mevcut muhâcirleri tesbit edip defterlere

⁶¹ M. Aktepe, a.g.md., s. 874.

⁶² N. İpek, *Rumeliden Anadolu'ya Türk Göçleri...*, s. 49.

kaydetmek, yardıma muhtaç muhâcirlere sürekli tayinat verilmesini sağlamak ve bunları ziraate teşvik etmek üzere sabık İskodra mektupçusu Emin Efendi 7.500 kuruş maaşla Kosova Vilâyeti'ne İskân-ı Muhâcirîn memuru olarak gönderilmiştir. Ayrıca, yerli ahâlînden on bir kişi maaş karşılığı kâtip tayin edilmiştir.

İskân-ı Muhâcirîn memurları ve komisyonlar, vilâyet dahilindeki muhâcirleri daha önceden tesbit edilen iskâna elverişli boş arazilere imkânlar ölçüsünde yerleştirmeye çalışmışlardır. Bunun üzerine, takriben 6.000 muhâcir Anadolu'ya, geriye kalan muhâcirler de iskân edilecekleri yerler belirleninceye kadar geçici olarak Selânik'e yerleştirilmişlerdir⁶³.

Yukarıda görüldüğü üzere Kosova'nın en kritik dönemlerinden birinde Halil Rifat Paşa valilik yapmıştır. Olağanüstü şartların imkân vermemesinden dolayı burada imar, eğitim... gibi çalışmalar yapamamıştır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesine rağmen vilâyetteki şartların muhâcirlerin yığılması ve Arnavutlar arasında görülen hareketlenmelerde daha ağırlaşması üzerine, Halil Rifat Paşa, 12 Haziran 1878 (H. 11 C 1295) tarihinde Babıâli'ye gönderdiği telgrafta "*Vilâyetin âb(su) ve havasıyla imtizaç edemediğinden*" valilikten affını talep etmişti. Onun bu isteği 25 Haziran 1878 (H. 24 C 1295) tarihli irade ile kabul edilerek, Kosova Valiliği'ne Yanya'da bulunan Nazif Paşa tayin edilmişti⁶⁴. Bir hafta sonra da Halil Rifat Paşa 3 Temmuz 1878 tarihinde Makedonya'nın en mühim vilâyeti olan Selânik Valiliği'ne tayin edilmiş ve bu tarihe kadar Kosova'da kalmıştır⁶⁵.

Halil Rifat Paşa Kosova Valiliği'nde bulunduğu sürede yazı ve şiirle ilgilenmiştir. Bunlardan ilki Kosova Vilâyet Gazetesi'nde idarî ve siyasî alanda imzasız yazılar yayımlaması⁶⁶, diğeri ise 1389 tarihindeki Kosova Meydan Muharebesi'nde şehid edilen Hüdavendigâr Gazi'nin türbesine astırdığı aşığıdaki şiiridir:

*" Otuzdört Pâdişah-ı Âl-i Osman nâm-ı âlisin
Kosova Valisi Rifat bu kıt'ayla eder ilân*

⁶³ N. İpek, a.g.e, s. 174-175.

⁶⁴ BOA., İ.Dh., 62644.

⁶⁵ İbnül Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1536.

⁶⁶ İbnül Emin, *Son Asır Türk Şairleri I*, s. 185.

*Murad beştir, Muhammed, Mustafa isminde dörder Han
 Üçer Hâkân-ı zîşândır Selim-ü Ahmed-i Osman
 İkişer Bayezid, Abdulhamid, Mahmud, Süleymanlar
 Birer İbrahim ile Abdülmecid, Abdülaziz, Orhan
 Hüdâ Abdülhamid-i Sâni'nin ömrün uzun etsin
 Bin iki yüz ile doksan ikide tahta verdi şân
 Bu türbe, fatih-i Kosova Murad-ı evvele meşhed
 Cihanı terk eden şâhâne hak, rahmet ede ihsân"⁶⁷*

III. SELÂNİK VALİLİĞİ

A-Selânik Valiliği'ne Tayini

Halil Rifat Paşa 25 Haziran 1878 (H. 24 C 1295) tarihinde kendi isteğiyle Kosova Valiliği vazifesinden ayrılınca kısa bir süre görev alamadı. Aynı tarihlerde Selânik Valisi İbrahim Paşa'nın uzun süredir hasta olması sebebiyle vilâyet vekâleten idare edilmekteydi. 30 Haziran 1878 (H. 29 C 1295) tarihinde Sadrazam Saffet Paşa Padişah'a sunduğu arızada özetle: *"İbrahim Paşa'nın iyileşmesinin birkaç ay süreceğini ve şu aralık böyle önemli bir vilâyetin vekâleten idare edilmesinin münasip olmayacağı gibi vilâyetteki karışıklıkların da sürmesi sebebiyle Selânik Vilâyeti'ne ehliyetli ve muktedir bir valinin tayini gerekli görüldüğünden; Kosova Valiliği'nden ayrılmış Devletlü Rifat Paşa Hazretleri'nin tecrübeli, dirayetli idaresi bilindiğinden, Rumeli'nin ahvaline vâkıf ve Saltanat-ı Seniyye'ye yakın bir kimse olmasından dolayı Selânik Vilâyeti Valiliği'ne tayini münasip gibi düşünülmüş. Ol babda emr-ü ferman..."*denilerek yapılan tavsiye neticesinde Halil Rifat Paşa'nın Selânik Valiliği'ne tayini Padişah tarafından uygun görülmüş⁶⁸ ve 3 Temmuz 1878 tarihinde 25 000 kuruş maaşla bu göreve getirilmiştir⁶⁹.

⁶⁷ İbnül Emin, **Son Sadrazamlar III**, s. 1577; A. Birinci-A. T. Alkan, *"Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti."* s. 122; M. Aldan, **İz Bırakan Mülki İdare Amirleri**, s. 87.

⁶⁸ BOA., İ.Dh., 62691 ve 62730.

⁶⁹ BOA., **Sicill-i Ahval VI**, s. 50; M. Z. Pakalın, **Sicill-i Osmanî Zeyli VIII**, s. 1877; İbnül Emin, **Son Sadrazamlar III**, s. 1536.

B- XIX. Yüzyıl Sonlarında Selânik Vilâyeti

1.Coğrafi Konumu

Selânik, XIX. yüzyıl sonlarında Makedonya'nın en önemli, en kalabalık ve en güzel bir liman şehriydi. Selânik Vilâyeti kuzeyden Bulgaristan ve Kosova Vilâyeti, doğudan Edirne ve Şark-i Rumeli Vilâyetleri, güneyden Adalar Denizi ve batıdan Manastır Vilâyeti ile çevrilidir⁷⁰. Bu konumuyla Selânik 38.000 kilometre kare yüzölçüme sahiptir⁷¹.

Selânik'in coğrafi konumu gereği, dağlık Balkan yarımadasını boydan boya kesen yolların düğüm noktasında bulunması ve aynı zamanda bu yolları, işlek deniz ulaşımına bağlayan muhafazalı bir limana sahip olması bu vilâyeti önemli kılmaktadır. Bu yollardan biri Vardar vadisini takip ederek kuzeye doğru uzanır ve geçilmesi kolay bir eşiği aşarak kuzey istikametine devam edip, Morova vadisi üzerinden Orta Tuna ovalarına (Macaristan ovası) gider. Diğer bir yol ise, Adriyatik Denizi kıyısında Draç'tan başlayarak Makedonya gölleri havzasından Selânik'e gelir ve doğuya doğru devam ile boğazlar bölgesine ulaşır⁷².

2.İdarî Taksimat

1864 yılında ilk vilâyetler kanunu çıkarılınca, Selânik Vilâyeti, Selânik Sancağı ile Tırhala, Siroz ve Drama Sancaklarına ayrılmış idi. Bundan başka zaman zaman Manastır, Debre, İlbasan ve Üsküp cihetlerini de şamil bulunmuş; Manastır bir-iki defa sancaktan vilâyete ve vilâyetten sancağa çevrilmişti⁷³.

Manastır'ın tarihçesini yazan Mehmet Tevfik'e göre 1868 (R. 1284)'den 1874 (R. 1290) senesi Haziranına kadar Manastır, Selânik'e bağlı sancak olarak idare edildiği ve bu tarihten sonra müstakil vilâyet halinde

⁷⁰ A. Tevfik, *Memâlik-i Osmaniyye Coğrafyası* III, s. 72; Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm VI*, İstanbul 1894-1311, s. 2592.

⁷¹ V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 12.

⁷² M. T. Gökbilgin, "*Selânik*" İ.A. X, İstanbul 1971, s. 377.

⁷³ M. T. Gökbilgin, a.g.md., s. 346; Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm VI*, s. 2595.

teşkilatlandırıldığı⁷⁴ belirtilmesine rağmen diğer belgelerde 1879 yılında Manastır'ın hâlâ Selânik Vilâyeti'ne bağlı bir sancak olduğu kayıtlıdır⁷⁵.

1879 tarihi itibarıyla Selânik Vilâyeti'nin idarî taksimatı şöyle idi:

"I- Selânik Sancağı:

1. Selânik Kazası, Vardar ve Kalemeriye Nahiyeleri ile 103 parça köy ve çiftlikten müteşekkil idi,

2. Yenice Kazası, Karacaâbat Nahiyesi ile 92 köy ve çiftliği havidir,

3. Karaferye Kazası, Ağustos Nahiyesi ile 46 köy ve çiftlik ,

4. Katrin Kazası, 72 köy ve çiftlik,

5. Vodine Kazası, Vodine, Karacaâbat ve Ostrova Nahiyeleri ile 75 köy,

6. Tikveş Kazası, 90 köy ve çiftlik,

7. Köprülü Kazası, Bagomil Nahiyesi ile 110 köy ve çiftlik,

8. Ustrumca Kazası, 47 köy ve çiftlik,

9. Tayran Kazası 68 köy ve çiftlik,

10. Avrethisarı Kazası, Karadağ Nahiyesi ile 143 köy ve çiftlik,

11. Lankaza Kazası, 140 köy ve çiftlik,

12. Kesendre Kazası, Halkidik yarımadası üzerinde 88 köy ve çiftlik,

13. Gögili Kazası, 53 köy ve çiftlik,

14. Aynaros Kazası, 30 manastır.

II. Siroz Sancağı:

1. Siroz Kazası, 2. Zihne Kazası, 3. Demirhisar Kazası, 4. Piteriç veya Petriç Kazası, 5. Menlik Kazası, 6. Nevrekob Kazası, 7. Razlık Kazası, 8. Cuma-i Bâlâ Kazası.

III. Drama Sancağı: 1. Drama Kazası, 2. Kavala Kazası, 3. Sarışaban Kazası, 4. Pirevişte Kazası,

⁷⁴ Mehmet Tefik; *Manastır Vilâyetinin Tarihçesi*, Manastır 1327. s. 81.

⁷⁵ BOA., Ş.D., 2007/48.

IV. *Manastır Sancağı*: 1. *Manastır Kazası*, 2. *Pirlepe Kazası (Resne ve Pirsepe Nahiyeleri)*, 3. *Filorina Kazası (Morihova Nahiyesi)*, 4. *Eğribucak Kazası (Rudinik Nahiyesi)*, 5. *Serfice Kazası (Kayalar Nahiyesi)*, 6. *Ohri Kazası*, 7. *Kırcova Kazası*.

V. *Görice Sancağı*: 1. *Görice Kazası (Behleşine ve Opar Nahiyeleri)*, 2. *Kesrine Kazası (Horişte Nahiyesi)*, 3. *Naslic Kazası (Verhose Nahiyesi)*, 4. *Kolonya Kazası*, 5. *Esterova Kazası*⁷⁶

3.Nüfus

Selânik Vilâyeti'nin nüfusu XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir şekilde artmaya başladı. 1800'lerde Selânik'in 50-60.000 olan nüfusu 1820'lerde salgın hastalık sebebiyle tahminen 40.000'lere düştü. 1840'lara gelindiğinde bu rakam yine 60.000'lere yükseldi, ve 1870'lerde nüfus 80.000 oldu. Yüzyılın son çeyreğinde nüfus artışı çok daha hızlıydı. 1880'lerde nüfus 100.000'i aştı ve 1888'de 120.000'in üzerine çıktı. 1853 yılında Selânik'teki ev sayısı 5000 iken 30 yıl sonra bu rakam 12.000'e ulaştı.

1800-1912 yılları arasında Avrupalılar da dahil olmak üzere Hıristiyan cemaatin toplam şehir nüfusu içindeki oranı %20-30 civarındaydı. Dönmelerde dahil Müslümanlar ile Yahudileri'n %25 ile 35 arasında değişen oranı tersine döndü. 1800'lerde nüfusun yarısını teşkil eden Müslümanlar'ın oranı 1840-1890 arasında %25 ile 35 arasında değişmekle birlikte, XX. Yüzyılın başında asla %30'u aşmadı. Aynı dönem içinde Yahudi nüfusta beş kat artış görüldü. XIX. yüzyılın başında sayıları 15.000'i, toplam nüfusa oranları %20'yi aşmazken, nüfusları 1880'lerin başında 45.000'e ulaştı⁷⁷. Bu Yahudiler'in büyük bir kısmı, baskı ve katliamlar sebebiyle İspanya'dan kaçan topluluk olup bir kısmı hala İspanyolca konuşmaktaydı⁷⁸.

⁷⁶ *Selânik Salnâmesi*, 1288, s. 88, Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm IV*, s. 2595; M. T. Gökbilgin, "Selânik", s. 346-347.

⁷⁷ Basil C. Gounaris, "Selânik" *Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul 1994, s. 104-105.

⁷⁸ Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm IV*, s. 2591.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında İzmir Yahudileri'nden Şabbatey Sebi adında birinin ortaya attığı yeni mezhep cereyanı, onun ölümünden sonra, karısı ve müridleri tarafından Selânik'te yayılmış ve bir kısım Selânik Yahudileri'nden başka bazı Makedonyalı unsurların da ilhakı ile sayıları artmıştır ki, bunlar sonradan "Avdeti" veya "Dönme" adları ile tanınmışlardır⁷⁹. Müslüman nüfus içerisinde sayılan bu dönmeler, Müslümanlar ve Yahudiler tarafından sevilmezlerdi, fakat bunlar ticaretle uğraştıklarından zengindiler⁸⁰.

Selânik Salnâmesi'ne göre Vilâyet genelinde erkek nüfus; Gayri müslim 303.964, Müslüman: 214.705 olmak üzere toplam 518.669 kişidir⁸¹.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Selânik şehrinde, 46 Türk mahallesinde 30.000, 16 Yahudi mahallesinde 45.000, 12 Rum ve bir de Frenk mahallesinde 13.000 nüfus kaydedilmiştir⁸². 1885 (R. 1301) yılında yapılan bir tahrirde Selânik Vilâyeti'nin (Siroz, Drama Sancakları dahil), umumî nüfusu 996.298 dir. Bunun 494.656'sı Müslüman, 243.991'i Rum, 222.316'sı Bulgar ve 37.174'ü Yahudi olup, yüzde olarak Türk-Müslüman nüfusu%51, Rum, %23 ve Bulgar %22'yi teşkil ediyordu. Türkler'in en fazla bulunduğu yerler Drama ve Siroz Sancaklarıdır. Rumlar Kesendre, Karaferye ve Yenice Kazaları'nda, Bulgarlar da en çok Köprülü, Tikveş, Avrethisarı Kazaları'nda bulunuyorlardı⁸³.

4.Ekonomi ve Ticaret

II. Abdülhamid devrinde Selânik, Osmanlı Devleti'nin diğer yerlerine kıyasla, bir çok bakımdan gelişmeler kaydetti. Bu dönemde şehir Osmanlı Avrupası'nın İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehri olup, Avrupa'nın büyük şehirleriyle rekabet edebilecek gelişmeler göstermekteydi⁸⁴. 1880'lerden itibaren ise zengin Yahudiler ile Rumlar'ın villalarından oluşan bakımlı bir şehir doğmaya ve doğuya doğru genişlemeye başladı.

⁷⁹ M. T. Gökbilgin, "Selânik", s. 346.

⁸⁰ B. C. Gounaris, "Selânik" s. 114.

⁸¹ Selânik Salnâmesi, 1288, s. 89.

⁸² Selânik Salnâmesi, 1307, s.152.

⁸³ M. T. Gökbilgin, "Selânik", s. 346-347,

⁸⁴ Ş. Sami, Kâmusu'l-Âlâm. IV. s. 2591.

Selânik, güney Balkanlar'ın tartışmasız ticarî merkeziydi. Adriyatik'ten Karadeniz'e ve Tuna'dan Ege'ye giden ana yolların kavşak noktasında kurulmuş olduğundan önemli bir transit limanına dönüşmüş ve daha XVIII. Yüzyıl başında dünya pazarıyla bütünleşmişti. Ancak sınırlı sermaye akışı, emniyetsiz ulaşım, Avrupa'nın sınâî mallarıyla rekabet, düşük gümrük vergileri ve köylünün düşük alım gücü de Selânik'te sanayinin gelişmesini engelledi. 1840'larda ilerleme kaydeden ipek sanayî zamanla zayıfladı.

1850'lerde fabrika sayısı yaklaşık %50 azaldı, 1873'te Selânik'te 950 işçinin çalıştığı 475 iplik eğirme tezgâhı olan 18 ipek fabrikası bulunuyordu.

Durum 1870'lerin başında değişmeye başladı. Selânik'i Metroviçe'ye bağlayan ve 1871-1874 arasında inşa edilen ilk demiryolu hattı, 1888'de Üsküp yoluyla Sırbistan ağına bağlandı ve böylece Selânik'in Avrupa'yla doğrudan bağlantısı kurulmuş oldu. Bu hat Makedonya ekonomisinin gelişimini olağanüstü etkilemekle birlikte, en hızlı ve en büyük değişim, bu üç hattın da varış noktasını oluşturan Selânik 'te oldu.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, Selânik'in refah seviyesi yükseldi. Farklı dinî cemaatlerin rolleri de bu yıllarda değişti. Yahudiler, bütün bu dönem boyunca yerel ekonomi içinde birinci sırayı oluşturdular. Bunun sebebi hiç şüphesiz şehrin Rum cemaatinin 1820'lerin başında isyanları yüzünden yediği darbeydi. Yahudiler ihracat ve ithalat işleriyle de uğraşıyorlardı. Ana gelirleri tahıl ticaretinden kaynaklanmakla birlikte, ayrıca tütün, yağ ve pamuk da ihraç ediyorlardı. Aynı zamanda kahve, şeker ve kereste ihracatçısıydılar. Bazıları ipek üretimiyle de uğraşıyorlardı ve hepsi Osmanlı memurları ile toprak sahiplerine borç para veriyordu.

Selânik Yahudileri 1880'lerde yaklaşık 15.000 aileden ibaretti. Ancak, bunların yalnızca 1.000 tanesi ekonomik gelişmeye katkıda bulunmakta ve mahallî kurul seçimlerinde oy kullanmaktaydı. Bunların çoğu en zengin ailelerdi. Cemaat bütçesi, mahallî yönetim bütçesine eşitti. Bu fon, fakir aileler için daha iyi şartlarda evler sağlamak, 15 ilkokul, 4 lise ve bir kolejın yanı sıra 30 sinagog ile çeşitli hayırsever kuruluşların giderlerini karşılamakta kullanılıyordu. Aynı zamanda yargı yetkisine ve bir mahkemeye sahip olan

kurul, cemaatin önde gelenleriyle bazı hahamlardan teşekkül edip başkanlığını da hahambaşı yürütüyordu.

Yahudileri'n tersine Rumlar'ın Avrupa kültürünün çeşitli yönlerini daha çok benimsemiş olmalarına karşın, aralarında "muhafazakarlar" ve "liberaler" olarak adlandırılabilir bir bölünme mevcuttu. 1870'lerin başında "Eğitimin Geliştirilmesi ve Yoksullara Yardım Cemiyeti"nin kurulmasından sonra ilk Rum gazetesi yayımlanmaya başlandı. bu Makedonya'daki Slav propagandasına karşı Rumlar'ın ilk savunma gayretleriydi. 1899-1900'de cemaat iki ortaokul, dört ilkokul ve dört kreşe sahipti.

Müslüman cemaati, Selânik ekonomisiyle bütünleşen son unsurdu. Bazı Müslümanlar dükkan veya kahvehâne işletiyorlar, ya arabacı ya da hamal olarak çalışıyorlardı. Pek azı zanaatkârdı. Fakat bütün bu meslekler Müslüman cemaatin pek küçük bir kesimini temsil ediyordu. Çoğu memur ve polis, ya da tarımdan elde ettikleri gelire şehirde yaşamayı tercih eden toprak sahipleriydi. Ticaretle uğraşan tek Müslüman kesim ise dönmelerdi.⁸⁵

Selânik Şehri'nin sürekli gelişen önemli bir liman şehri olmasından dolayı burada çok sayıda devlet konsoloshâne açmıştı. Burada Konsolosu bulunan devletler şunlardı: İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya, Avusturya-Macaristan, Danimarka, Belçika ve Yunanistan. Selânik'ten başka Siroz'da: Avusturya, Yunanistan ve ayrıca Kavala'da da İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve İtalya devletlerinin konsoloshaneleri vardı.⁸⁶

C- Halil Rıfat Paşa Döneminde Yapılan Çalışmalar

1877-1878 Osmanlı-Rus harbi esnasında bazı topraklarımızın Rus orduları tarafından işgal edilmesiyle bu bölgelerden, işgale uğramayan bölgelere doğru büyük bir muhâceret başlamıştı. Halil Rıfat Paşa'yı Selânik Valiliği sırasında en fazla meşgul eden meselelerin başında Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaralarını sarmak yani muhâcirlere yardım etme gayretleri gelmektedir.

⁸⁵ B. C. Gounaris, "Selânik", s. 110-114.

⁸⁶ Selânik Salnâmesi, 1288, s. 37.

Osmanlı Devleti, özellikle XIX. Yüzyıl boyunca hızlanan muhâcir hareketini sistemli olarak iskân ettirmek için 1860 yılında "*Muhacirîn Komisyonu*" kurarak, bu komisyon maharetiyle yürütmeye çalıştı.

Babıâli 1877 yılında daha önce kurulan komisyonun eksik yönlerini bertaraf ederek, muhâcir işlerine yeni bir nizâm verdi. Eski muhâcir komisyonları vazifelerini başarılı olarak yerine getiremedikleri için, merkezden vilâyetlere gönderilmek üzere yeni ekipler kuruldu. Daha sonraki yıllarda ise, işlerin tek elden yürütülmesi için bazı memuriyetler birleştirildi veya yenileri ihdas edildi. 1879 yılında, Selânik, Konya, Suriye, Kosova, Aydın, Adana, Ankara, Trabzon, Kastamonu Vilâyetleri ve İzmir, Canik ile Biga Sancakları'nda her Muhâcirîn Komisyonu'na birer kâtip verilerek toplam 76.500 kuruş maaşla iskân-ı muhâcirin memurları ihdas edildi.⁸⁷

Tuna boyları, Bosna ve Hersek'ten gelen Müslüman muhâcirler Makedonya'da toplanmışlardı. 1877-1878 kışında Selânik ve Kosova Vilâyetleri'nde tahminen 300.000 muhâcir toplanmış olup, Selânik tarafındaki muhâcirlerin bir kısmı Anadolu ve Suriye'ye sevk edilmiştir. Ancak daha sonra Makedonya'ya yeni gelen muhâcirler, 1878-1879 kışına girilirken Selânik'te 250.000-300.000 muhâcir, Eylül 1879'da ise 200.000 muhâcir mevcuttu. Bunların büyük bir kısmı tekrar memleketlerine dönmeyi ümit ettiklerinden, Anadolu'ya sevk edilmeyi reddediyorlardı. Selânik ve Kavala'ya gelen muhâcirler yerli Müslüman halk tarafından merhametle karşılanmıştır.

Selânik'teki muhâcirlerin sayısının artması ve gereken tedbirlerin alınamaması sebebiyle salgın hastalıklar baş göstermiştir. Şehrin kamu sağlığını korumak maksadıyla, bu muhâcirlerin bir kısmının Selânik dışına çıkarılmasına karar verilmiş ve ilk önce Çerkes muhâcirlerin şehirden uzaklaştırılmalarına çalışılmıştır. Nitekim 6.000 Çerkes ve Tatar'ı Anadolu sahillerine götürmek için "Hüdavandigâr Fırkateyni" tahsis edilmiştir. Yine bu sıralarda Selânik ve Kavala'dan Mersin, İzmir ve İskenderun gibi Anadolu iskelelerine muhâcir sevk edilmiştir⁸⁸.

⁸⁷ N. İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 154-169.

⁸⁸ N. İpek, *a.g.e.*, s. 39-49.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve daha sonraki dönemde Selânik Vilâyeti muhâcir toplama merkezi durumundadır. 1877-1891 tarihleri arasında Kosova'dan Selânik'e 15.000 muhâcir gönderilirken aynı zamanda İstanbul'a da 18.874 muhâcir gönderilmiştir.

1879-1880 tarihlerinde Selânik'te takriben 70.000 muhâcir mevcut olup, bunların iskân edilmesi için sabık İslimye Mutasarrıfı Haydar Bey İskân-ı Muhâcirin memuru olarak tayin edilmiştir. Hususî memur ve komisyonlar vasıtasıyla, vilâyet dahilindeki muhâcirler daha önceden tespit edilen 58.780 dönüm hâlî araziye ve Çerkesler'in terk ettikleri yerlere iskân edilmeye çalışılmıştır. Meselâ, 1879 yılında Aziziye Köyü'nde Çerkesler'in terk ettiği yerlere Plevne ve Sofya muhâcirleri yerleştirilmiştir. Ancak, eldeki arazi göçmenlere kâfi gelmeyince, iskâna elverişli mîri çiftliklerin muhâcirlere tahsis edilmesi yoluna gidildi. Meselâ Siroz'daki Kameryan çiftliğine muhâcir iskân edilmiştir.

Vilâyet makamının aldığı tedbirlere rağmen, Selânik'e sürekli muhâcir gelmesi sebebiyle iskân edilmeyip mescid, cami ve medreselerde meskûn muhâcirler mevcuttu. Cami ve medreselerde barınan muhâcirlere cüzî miktarda devlet yiyecek yardımı (tayinat) yapmakla birlikte, köylerde bulunanlara o köyün halkı, kasaba ve şehirlerde olanlara ise, ayrıca mal sandıklarından da yardım edilmiştir. Selânik'te 1880'de 60.000 muhâcirin yarısı devletten yardım alırken, diğer yarısının ihtiyaçlarının bölgedeki halkın yardımları ve mal sandıklarından karşılandığı anlaşılmaktadır.

Selânik Vilâyeti'ne yerleştirilen muhâcirlerin oluşturdukları köy ve mahalleler şunlardır:⁸⁹

Kaza	Köy	Mahalle	Hâne
Ustrumca	Hamidiye		33
Siroz		Osmaniye	60
Siroz		Mahmudiye	80
Selânik		Selimiye	
Selânik		Mecidiye	
Yenice		Hamidiye	100
Tikveş		Hamidiye	
Çeç Nahiyesi	Hamidiye		40
Siroz	Selimiye		
Selânik		Hamidiye	

⁸⁹ N. İpek, a.g.e, s. 176-177.

XIX. asrın son çeyreğinde nüfusun artmasına paralel olarak asayiş de bozulmuştur. Halil Rifat Paşa asayişin temini için şehrin önemli noktalarına dört yeni karakol yapılmasına karar vererek durumu Dahiliye Nezareti'ne ilettili. Dahiliye Nezareti karakolların yapımı için 22 Eylül 1879 (R. 10 Eylül 1295) tarihinde Halil Rifat Paşa'dan masrafları, keşif defterleri ve plânları isteyerek karakolların yapılmasının uygun olacağını belirtti.⁹⁰ Ancak irâdesi çıkmadığı için, Vilâyet bir ay sonra Nezaret'e tekrar telgraf çekerek durumun aciliyetini bildirdi. Bunun üzerine 22 Ekim 1879 (R. 10 T. Evvel 1295) tarihinde Şura-yı Devlet konuyu müzâkere ederek iradenin çıkması temin edildikten sonra, karakolların yapılmasına başlandı⁹¹.

Halil Rifat Paşa, emniyetin sağlanmasına ilâve olarak 31 Aralık 1879 (19 K. Evvel 1295) tarihinde yine vilâyetin teklifi doğrultusunda, Nevrekop hapisanesinin tamiri için izin alarak, hapisanelerin durumunu düzeltici çalışmalar da yaptı⁹².

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Selânik şehrinde bulunan Asâkir-i Şâhane'nin mevcudunun artmasından dolayı askerleri yerleştirecek koğuş sıkıntısı baş göstermiş, üstelik kışın gelmesiyle durum daha da vahim bir hal almıştır. Çünkü askerlerin çoğu çadırlarda barınıyordu. Bunun üzerine Halil Rifat Paşa 10 Aralık 1878 (R. 28 T. Sâni 1294) tarihinde mevcut koğuşların tamiri, yenilerinin ilâve edilmesi ve ayrıca hapisanelerin tamiri için Babıâli'ye bir yazı gönderilerek 1294 yılı bütçesinden 60.000 kuruş, 1295 yılı bütçesinden de 100.000 kuruşun acilen kullandırılması için talepte bulunulmuş ve bu talep Padişah tarafından uygun görülerek irâde çıkarılıp Asâkir-i Şâhane'nin ve zaptiyelerin bu ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır⁹³.

Halil Rifat Paşa'nın Selânik Valiliği dönemine kadar Selânik'ten Kareferya'ya giden yol üzerindeki Kara İrmak nehri üzerinden geçişler, sallar ve kayıklar ile belli bir meblağ karşılığında Gazi Evrenos Bey Vakfı tarafından sağlanıyordu. Ancak şehirdeki hızlı büyüme ve nüfus artışına paralel olarak

⁹⁰ BOA., Ş.D., 2008/49.

⁹¹ BOA., Ş.D., 2009/6; İ.Ş.D., 2689.

⁹² BOA., Ş.D., 2009/19.

⁹³ BOA., İ.Ş.D., 2251.

bu durum ihtiyaca cevap veremediğinden müşkilât çekilmekteydi. Bunun üzerine nehir üzerine bir köprü inşa edilmesi kararlaştırıldı. Selânik Belediyesi de bu işi üzerine almayı kabul etti. Bu sefer Gazi Evrenos Bey Vakfı'nın gelirlerinin kesilmesi neticesinde vakfın yok olma tehlikesi ortaya çıktı. Bunun üzerine köprünün başka bir mahalle yapılması ve vakfın işletmesinin devam etmesi düşünülmüş ise de vakıf müteveli heyeti ve Selânik Valiliği, Şurâ-yı Devlet'e müracaat ederek vakfın gelirinin devam etmesi için köprünün vakıf tarafından inşa edileceği bildirildi. 16 Temmuz 1879 (R. 4 Temmuz 1295) tarihinde konu Şurâ-yı Devlet'te görüşülerek bir orta yol bulundu. Buna göre köprünün vakıf tarafından dört ay zarfında yapılarak işletme hakkının vakfa bırakılmasına ve köprüden geçecek Asakir-i Şahane ve mühimmat .. için ücret alınmamasına, diğerlerinden hayvanların cinsine, yüküne, arabaların büyüklüğüne ve yüküne göre 2 para ile 80 para arasında değişen bir meblağın alınmasına irâde ile karar verilmiştir⁹⁴.

Yine bu dönemde Selânik Vilâyeti'nin Babiâli'ye muhtelif müracaatları neticesinde Kara Irmak ve Vardar Nehirleri'nin tanzim ve temizlenmesi çalışmaları ile Behice Gölü⁹⁵ Doyran Gölü ve Harcan Gölü'nün yeni drenaj kanallarının açılmaya başlanmasıyla temizlenmesi çalışmaları başlatılarak bölgenin sivrisineklerden kurtulması ve sıtma hastalığının önlenmesine çalışılmıştır⁹⁶.

Halil Rifat Paşa'nın Selânik Valiliği'ne tayininden önce, eskiden kaza iken nahiye haline getirilmiş Sarışaban'ın tekrar kazaya dönüşmesi için ahâlîden valilik aracılığı ile Babiâli'ye defalarca telgraflar gönderilmişti. Bu mevzuda Halil Rifat Paşa da halkı desteklemiş ve 27 Mart 1879 (R. 15 Mart 1295) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne, 23 Nisan 1879 (R. 11 Nisan 1295) tarihinde de Şurâ-yı Devlet Riyaseti'ne telgraflar göndererek, nüfus bakımından emsallerinden aşağı olmadığını üstelik devlet masraftan çekiniyorsa halkın bunu karşılamayı taahhüt ettiğini bildirmiştir.

⁹⁴ BOA., Ş.D., 2008/31, İ.Ş.D., 2576, Y.A.Res., 4/23, İ.Ş.D., 2576, lef. 2.de hangi vasitalardan ve hayvanlardan ne kadar ücret alınacağı liste halinde verilmiştir.

⁹⁵ BOA., Ş.D., 2008/10.

⁹⁶ P. Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, s. 390.

Sarışaban Nahiyesi'nin kaza olması talebi 25 Mayıs 1879 (R. 13 Mayıs 1295) tarihinde Şurâ-yı Devlet'te görüşülmüştü. Şurâ-yı Devlet tutanağında Sarışaban Nahiyesi'nin kaza olmaya layık nahiyelerden biri olduğu kabul edilmesine rağmen hazineye ek yük getireceğinden ve o tarihlerdeki ekonomik sıkıntıdan dolayı şimdilik bunun ertelenmesine karar verilmiştir⁹⁷. Ancak Sarışaban halkının Halil Rifat Paşa'nın desteğiyle müracaatları devam ettiğinden 5 Haziran 1879 (R. 24 Mayıs 1295) tarihinde Şurâ-yı Devlet konuyu tekrar görüşmüş ve neticede Sarışaban, kazaya dönüştürülmüştür⁹⁸.

Drama Sancağı'na bağlı Kavala Kazası ahâlîsi de Sancak merkezinin Drama'dan Kavala'ya nakledilmesini istemiş, bu hususta Kavala halkı 1879 yılı içinde birkaç defa müracaatta bulunmuştu. Halil Rifat Paşa'da Kavala halkının bu talebini yerinde görerek konuyu Babıâli'ye iletmiş, ancak Şurâ-yı Devlet'te birkaç kez görüşülmesine rağmen Babıâli bu talebi kabul etmemiştir⁹⁹.

D- Selânik Valiliği'nden Azli

Halil Rifat Paşa Selânik Valiliği'nde yaklaşık bir buçuk yıl kaldıktan sonra valiliğinin son zamanlarında sicilinde belirtildiği üzere "*Selânik'te eşkıya çeteleri zuhuriyle idare-i Vilâyet kesb-i ehemmiyet eylemesinden ve kendisinin izhar-ı acz ile ba telgrafla istifa etmesinden nâşi 28 Şubat 1880 (H: 17 Ra 1297- R. 15 Şubat 1295) günü Selânik Valiliği'nden azl olunarak 27 Kasım 1880 (H. 24 Z 1296- R. 14 T. Sâni 1296) günü 10.000 kuruş maaş ile Umur-u Nafia Komisyonu azalığına tayin edildi*¹⁰⁰". Kaydı konulmuştur. Bir valinin, eşkıya çetelerinin zuhuru ile aczini belirtip istifa etmesi, idarecilik sicili bakımından hiç de müsbet bir not sayılmazsa da, bu hadisenin tenkidinde Makedonya ahvâlinin karışıklığını ve İstanbul'un dahi Makedonya işlerinde zaman zaman acze düştüğünü hatırlamak yerinde olur¹⁰¹.

⁹⁷ BOA., Ş.D., 2008/9.

⁹⁸ BOA., Ş.D., 2008/30.

⁹⁹ BOA., Ş.D., 2008/26.

¹⁰⁰ BOA., Sicill-i Ahval II, s. 50; M. Z. Pakalın, Sicill-i Osmani Zeyli VIII, s. 1877.

¹⁰¹ A. Birinci-A. T. Alkan, "Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti." s. 98.

Her ne kadar Halil Rifat Paşa'nın valilik yaptığı yerler arasında en fazla zorlandığı ve aczini ifade edecek duruma düştüğü görevi Selânik Valiliği olmuş ise de eşkıyalık hareketlerinin bu sıralarda en yoğun olarak, Selânik Vilâyetin'e bağlı Manastır bölgesinde görülmeye başladığı bir sırada Halil Rifat Paşa'nın, bu olaydan yaklaşık yedi sene sonra tekrar bu bölgeye, - Selânikten ayrılıp müstakil vilâyet halinde teşkilatlandırılan Manastır Valiliği'ne- tayin edilmesi ve ileride görüleceği üzere bilhassa eşkıyalık hareketlerinin önlenmesi açısından Manastır'a gönderilen valiler arasında en başarılı Vali'nin Halil Rifat Paşa olması, onun böyle bir konuda acziyet taşımadığını isbat etmesi bakımından önemli görülmektedir.

Halil Rifat Paşa, Sadrazamlığı sırasında 4 Mayıs 1896 (R. 22 Nisan 1312) tarihinde Padişaha sunduğu arzuda Selânik Valiliği'nden istifasını başka bir sebebe bağlamakta ve: *"1296 tarihinde Selânik Valiliği'nde Sadr-ı esbak Said Paşa'nın münasebetsiz ve hod serane emirlerine itaat ve tahammül edemediğim cihetle Sadrazam olduğu halde müşarünileyh ile bozuşarak istifa ile Dersaadete gelmiş ve saye-i seniye-i mülûkânelerinde Nafia Komisyonuna memur buyrulmuş idim¹⁰²"*. Demektedir.

IV. SİVAS VALİLİĞİ

A. Halil Rifat Paşa'nın Selânik Valiliği'nden Azledilmesinden Sonraki Durumu ve Sivas Valiliği'ne Tayini

Halil Rifat Paşa 28 Şubat 1880 tarihinde yukarıda görüldüğü üzere Selânik Valiliği'nden azledilmesinden tam dokuz ay sonra 28 Kasım 1880 (H. 24 Z 1297-R.14 T. Sâni 1296) tarihinde 10.000 kuruş maaş ile Umûr-ı Nafia Komisyonu azalığına tayin edilmiştir¹⁰³.

¹⁰² İbnül Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1537-1582.

¹⁰³ BOA., *Sicill-i Ahval III*, s. 50; M. Z. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli VIII*, s. 1877. Umûr-ı Nafia Komisyonu: Nafia Nezareti'ne bağlı bir komisyon olup, Osmanlı Devleti'ndeki bayındırlıkla ilgili yapılması düşünülen icraatlerin değerlendirildiği bir komisyondur.

Halil Rifat Paşa bu vazifede; 9 Ocak 1882 tarihinde Sivas Valiliği'ne tayin oluncaya kadar, yaklaşık bir sene iki buçuk ay kadar çalıştı. Özellikle Sivas'ta büyük bir şöhret sahibi olmasını sağlayan en önemli icraatlarının bayındırlık alanında olduğunu düşünürsek bu komisyonda çok şeyler öğrendiğini, bilgi ve tecrübesini arttırdığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Halil Rifat Paşa Nafia Komisyonu azalığından Sivas Valiliği'ne tayininden iki ay önce Trablusgarp Valisi Nazif Paşa'nın görevinden alınmasından sonra buraya ehliyetli bir vali tayin etmek için Padişah II. Abdülhamid, Sadrazam Said Paşa'dan Trablusgarp'ı idare edebilecek tecrübeye sahip valilerin listesini istedi. Sadrazam'ın 6 Kasım 1881 (R. 25 T. Evvel 1297) tarihinde Padişah'a takdim ettiği muktedir beş vali arasında, Halil Rifat Paşa'nın da adı vardır¹⁰⁴. Ancak Padişah bu beş isim arasından, bir gün sonra Ahmet Rasim Paşa'yı Trablusgarp Valiliği'ne tayin etti¹⁰⁵. Halil Rifat Paşa ise iki ay sonra 9 Ocak 1882 (H. 19 S 1299-R. 29 K. Evvel 1297) tarihinde 17.000 kuruş maaş ile Sivas Valiliği'ne tayin edildi.¹⁰⁶

Bu arada Halil Rifat Paşa'nın Sivas'a tayinine sebep olan olay da şöyle gelişti; 1880 yılında İngiliz Başkonsolosu Sir Charles Wilson'un Sivas'a gelişi ve kışkırtmaları Ermenileri hareketlendirmişti. O zamanki Sivas Valisi Hakkı Paşa bu durumu Babıâli'ye bildirerek hükümetin dikkatini çekti. Nihayet 21 Ekim 1880 tarihinde Hacı İskender Ağa adlı zengin bir Ermeni'nin soyularak öldürülmesini fırsat bilen Ermeniler 23 Ekim 1880 tarihinde bir gösteri yaparak Vali konağını taşlayıp zaptiyelerle de çatıştılar. Daha sonra duruma hakim olan emniyet kuvvetleri olaylara karışanları tutukladılar. Bunlar yargılanarak 10 Mart 1881 tarihinde 15 kişi, iki ay ile bir yıl arasında değişen hapis cezasına çarptırıldılar. Bu arada İngiltere Başkonsolos Vekili M. Richards Ermeniler'in avukatlığını yaparak savcıyı ve valiyi görevden aldirmek için Babıâli'ye baskı yapmıştı. Bu baskılar uzun süre devam etti.

¹⁰⁴ BOA. Y.A.Hus. 168/113.

¹⁰⁵ BOA. İ.Dh. 67489.

¹⁰⁶ BOA., Sicill-i Ahval I/I, s. 50; M. Z. Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli VIII, s. 1877; İbnü'l Emin, Son Sadrazamlar III, s. 1537.

İngiliz Büyükelçiliği'nin Babiâli üzerindeki sözlü ve yazılı ağır baskıları sonucunda Sivas Valilisi İsmail Hakkı Paşa görevinden alındı. Böylece Sivas Ermenileri'nin istediği olmuştu. Babiâli İngiliz baskısına boyun eğmiş ve Sivas savcısını ve valisini feda etmek zorunda kalmıştır¹⁰⁷.

İşte Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği'ne tayini bu olaydan sonra olmuştur. Halil Rifat Paşa bu vazifede 27 Eylül 1885 tarihinde Aydın Valiliği'ne tayinine kadar 4 yıla yakın çalıştı. Halil Rifat Paşa'nın sadrazamlığı da dahil, en parlak memuriyeti Sivas'ta geçmiştir. Daha evvelce bulunduğu Tuna, Kosova ve Selânik gibi vilâyetlerde, Sivas'taki hizmetini hatırlatacak derecede iz bırakamaması üzerinde biraz durmak gerekir. Paşa, Sivas Valisi olduğu zaman 35 seneye yakın bir idarecilik tecrübesine sahipti. Diğer taraftan daha önce hizmet verdiği vilâyetlere nisbetle Sivas, bilhassa alt yapı hizmetlerine susamış bir belde idi. Paşa'nın neşrettiği tembihnâmelerde bu durumu açıkça görmek mümkündür. Bunların yanında Halil Rifat Paşa'nın şahsî tecrübesi ve elindeki imkânları tam kapasite ile faaliyete geçirebilecek bir vasatı iyi değerlendirdiği ortadadır¹⁰⁸.

B. XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilâyeti

1.Coğrafi Konumu

Sivas, Anadolu'nun en büyük vilâyetlerinden olup kuzeyinde Trabzon, doğusunda Erzurum, güney-doğusunda Mamûratü'l-aziz, güneyinde Halep ve Adana, batısında Ankara, kuzey-batısında Kastamonu Vilâyetleri'yle çevrilidir¹⁰⁹. 1864'de yeni vilâyetler teşkilatı içinde kurulan Sivas Vilâyeti; Sivas, Amasya, Tokat ve Şark-î Karahisar sancaklarına ayrılmıştı¹¹⁰.

¹⁰⁷ Bilal Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti" **Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri** (24-26 Nisan 1985) Sivas 1986, s. 81-93. Osman Karabıyık, **Türk Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü**, İstanbul 1984, s. 79-80; Mehmet Hocoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi**. İstanbul. 1976, s. 185-190.

¹⁰⁸ A. Birinci, A. T. Alkan, "*Halil Rifat Paşa'nın Hayatı...*" s. 99.

¹⁰⁹ Ş. Sami, **Kâmusu'l-Âlâm IV**, İstanbul 1894-1311, s. 2794; Ali Tefik, **Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası III**, s. 386.

¹¹⁰ Besim Darkot, "Sivas" **İ.A. X**, İstanbul 1971, s. 574.

Sivas Vilâyeti'nin yüzölçümü ise kaynaklarda çok farklı bir şekilde verilmektedir. Salnâme 194.800 kilometrekare,¹¹¹ Vital Cuinet ve Şemseddin Sami, 83.700 kilometrekare¹¹², Vedat Eldem ise 60.300 kilometrekare¹¹³ olarak vermektedir. Bunlardan en akla yatkın olanı Cuinet ile Ş. Sami'nin verdiği rakamlardır. Sancaklara göre ise; Sivas: 39.450, Amasya: 24.450, Tokat: 10.000 ve Şark-î Karahisar: 9.800 kilometrekare yüzölçüme sahipti¹¹⁴.

2.İdarî Taksimat

Amasya Sancağı'na bağlı Gümüşhacıköy 1883 yılına kadar, nahiye olarak Maden-i Sim Kazası'na bağlı idi. Ancak Amasya İdare Meclisi'nin Vilâyet'e teklifi ile nüfus ve önem bakımından daha büyük olan Gümüşhacıköy'ün kaza merkezi olması istenmişti. 28 Kasım 1883 (R. 16 T. Sâni 1299) tarihinde sancağın bu talebi, Halil Rifat Paşa tarafından Şura-yı Devlet'e iletilerek, Gümüşhacıköy'ün Maden-i Sim Kazası'nın merkezi olması kabul edildi ve bundan sonra bu kaza Gümüşhacıköy olarak anıldı¹¹⁵.

Sivas Vilâyeti idarî yönden aşağıdaki sancak ve kazalara ayrılmıştı: ¹¹⁶

¹¹¹ Sivas Salnâmesi, 1302, s. 298.

¹¹² Vital Cuinet, *La Turquie D'asie* I, Paris 1892, s. 613; Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm IV*, s. 2794.

¹¹³ V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 12.

¹¹⁴ Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm IV*, s. 2798.

¹¹⁵ BOA., Ş.D. 1786/12; P. Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, s. 138.

¹¹⁶ Sivas Salnâmesi, 1302, s. 333-340; V. Cuinet, *La Turquie D'asie* I, s. 614; Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm IV*, s.2798; Ali Tefik, *Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası III.*, s.386. Kaza merkezleri, Nahiye ve köy sayıları Cuinet'den alınmıştır. Ali Birinci'ye göre; Karahisar-ı Şarkî Sancağı'na bağlı Hamidiye Kazası'nın yeri ve şimdiki adı ile ilgili farklı görüşler vardır. Ali Birinci'ye göre şimdiki Reşadiye'nin eski adıdır ve ismi sonradan Reşadiye olarak değiştirilmiştir. Değişikliğin II. Meşrutiyeti müteakiben yapılmış olması muhtemeldir. (A. Birinci-A. T. Alkan, "*Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti.*" 113, 12. Nolu dipnot.) Ancak Şebinkarahisar hakkında eser veren H. Tahsin Okutan'a göre ise Hamidiye şimdiki Mesudiye'dir. Bu tarihlerde Melet Irmağı kenarında Pazar yeri mevkiinde yeniden bir şehir kurularak kaza teşkilatına tabi tutulmuş ve buraya Hamidiye adı verilmiştir. Hamidiye adı Meşrutiyetten sonra Mesudiye'ye çevrilmiştir. (Hasan Tahsin Okutan, *Şebinkarahisar ve Çevresi Coğrafya, Tarih, Kültür ve Folkloru*. Giresun 1944, s. 179.) Cuinet'in eserinin Sivas bölümünün başında haritada Hamidiye şimdiki Mesudiye ilçesine yakın bir yerde Melet Irmağı kenarında gösteriliyor. Aynı haritada Alucra'nın merkezi Mesudiye ise şimdiki Alucra kazasının bulunduğu yer olarak gösterilmiştir. Salnamede yollar ve nehirlerle ilgili verilen bilgilere göre ise Hamidiye şimdiki Mesudiye'nin bulunduğu yerdir. (Sivas Salnâmesi, 1302, s. 314,408.)

SANCAK	KAZA	KAZA MERKEZİ	NAHIYE	KÖY
I SIVAS Merkez Sancak	Sivas	Sivas	16	171
	Koçkiri	Divriği	16	248
	Divriği	Zara	9	125
	Tunus	Şarkışla	15	123
	Gürün	Gürün	5	38
	Darende	Darende	6	20
	Hafik	Koçhisar	16	175
	Yıldızeli	Yenihan	10	123
	Aziziye	Aziziye	30	282
II TOKAT	Tokat	Tokat	20	350
	Erbaa	Erbaa	7	125
	Zile	Zile	9	600
	Niksar	Niksar	9	80
III AMASYA	Amasya	Amasya	12	251
	Merzifon	Merzifon	4	165
	Vezirköprü	Vezirköprü	8	135
	Osmancık	Osmancık	5	100
	Gümüşhacıköy	Gümüşhacıköy	6	80
	Ladik	Ladik	5	195
	Havza	Havza	4	140
	Mecitözü	Mecitözü	7	135
IV KARAHİSAR-I ŞARKİ	Karahisar-I Şarkî	Karahisar-I Şarkî	6	365
	Hamidiye	Hamidiye	10	247
	Koyulhisar	Koyulhisar	10	161
	Suşehri	Endires	6	170
	Alucra	Mesudiye	6	130
Toplam: 4 sancak	26 kaza		257 nahiye	4761 köy

3.Nüfus

Sivas Vilâyeti'nin nüfusuna gelince Sivas Salnâmesi'nde; salnâmenin yazıldığı tarihlerde tahririn devam ettiğini bu yüzden ayrıntılı bilgi veremeyeceklerini belirtirken, vilâyetin erkek-kadın toplam nüfusunun 900.000 olduğunu ve bu nüfusun 150.000'inin Ermeni ve Rum, 750.000'inin de Müslüman olduğu kaydedilmiştir¹¹⁷.

Ancak Vital Cuinet, nüfus hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Salnâme'nin yazıldığı 1885 yılında tahririn devam ettiği şeklindeki bilgiden anladığımıza göre bu tahririn bir-iki sene içerisinde tamamlanmış olabileceğini hesap edersek, Cuinet'in bu tahrirdeki bilgileri almış olması muhtemeldir. Cuinet'e, göre Sivas Vilâyeti'nin sancak ve kazalarının Müslüman ve Hıristiyan nüfus dağılımı şöyledir:

¹¹⁷ Sivas Salnâmesi, 1302, s. 440.

	Kazalar	Müslüman (Türk)		Ermeni			Rum	Toplam
		Sünnî	Şii	Gregoryan	Protestan	Katolik		
Sivas	Sivas	57447	28724	11356	3783	1894	8515	111719
	Koçkiri	27378	13688	7506	2502	1250	5629	57953
	Divriği	24520	12261	5385	1796	900	4045	48907
	Tunus	39056	19529	3114	1038	518	2334	65589
	Gürün	13950	6975	2577	859	429	1932	26722
	Darende	14116	7058	2662	888	443	1996	27162
	Hafik	37349	18674	4330	1443	721	3246	65763
	Yıldızeli	27534	13766	3820	1274	637	2865	49896
	Aziziye	59460	29729	1829	610	304	1371	98303
	Toplam	300.810	150404	42579	14193	7096	31933	547015
Tokat	Tokat	41250	20625	13266	1760	440	5159	82500
	Erbaa	20900	10450	6651	870	316	2613	41800
	Zile	28600	14300	8789	1551	385	3575	57200
	Niksar	10450	5225	3192	559	140	1334	20900
	Toplam	101200	50600	31898	4740	1281	12681	202400
Amasya	Amasya	23000	16000	11000	1400	240	3000	63640
	Merzifon	16000	8000	5000	700	120	1200	31020
	Vezirköprü	13000	6500	3000	500	120	1000	24120
	Osmancık	13000	7000	7300	540	120	980	28940
	G.hacıköy	11670	5335	6370	530	112	940	24957
	Ladik	21330	10665	7330	930	160	2000	42415
	Havza	12500	6300	2000	450	110	960	22320
	Mecitözü	12500	6200	2000	450	118	920	22188
Toplam	132000	66000	44000	5500	1100	11000	259600	
Şark-î Karahisar	Ş.Karahisar	6000	3000	3000	1500	300	5000	18800
	Hamidiye	5000	2500	2100	1200	200	3900	14900
	Koyulhisar	4890	2500	1982	1100	168	3852	14492
	Suşehri	4900	2600	2000	1500	170	3751	14921
	Alucra	4880	2230	1964	700	162	3951	13887
	Toplam	25670	12830	11046	6000	1000	20454	77000
Genel Toplam		559680	279834	129523	30433	10477	76068	1086015

Ayrıca Tokat'ta 400 Yahudi ve 40 yabancı görevli (Amerikalı Misyoner Papaz) ilâve edilirse toplam nüfus: 1.086.455 kişidir.¹¹⁸

¹¹⁸ V. Cuinet, La Turquie D'asie I, s. 618.

Vilâyetin merkezi olan Sivas Şehri'nin nüfusu ise Cuinet'e göre 32.503 Müslüman (Türk), 9.189 Ermeni ve 1.529 Rum olmak üzere 43.122 kişidir¹¹⁹. Şemseddin Sami'ye göre ise; "*ahali 30.000 kişiden ibaret olup 4-5 bini Ermeni ve kûsûru kâmilen Müslüman'dır*"¹²⁰.

Bundan başka 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi başta Çerkesler olmak üzere vilâyet topraklarına bir çok muhâcir iskân edilmiştir. En ufak ayrıntıyı dahi veren Cuinet'te muhâcirlerin nüfusuna rastlayamadık. Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrası İstanbul'dan ve Karadeniz sahillerinden vilâyete muhâcir sevk edilmiştir. 1891 yılına kadar İstanbul'dan Sivas'a 9745 kişi gönderilmiştir. Öte yandan, 1879 yılında Amasya'nın Merzifon Kazası'nda 10.000, Tokat Sancağı'nda 9.081 erkek muhâcir mevcuttur. Bu muhâcirler iskân memurları ve hususî komisyonlar vasıtasıyla iskân edilmeye çalışılmıştır. Bu faaliyetlere karşı çıkan Tokat Sancağı'nın Müslüman ve Hıristiyan ahali temsilcileri, 1878 yılında İstanbul'a çektikleri telgraflarla Tokat dahilinde muhâcir iskânı çalışmalarının durdurulmasını istemişlerdir.

Tesbit edildiği kadar Suşehri'nde 400 (91 hane), Vezirköprü'de 1.031 (235 hane), Merzifon'da 504 (209 hane) ve Amasya Sancağı'nda 1.239 (308 hane) kişi yerleştirilmiş durumdadır. Amasya'nın Selimiye, Ağyazı, Boğaz mahalleleri ile Gümüşhacıköy'ün Beylikçayırı mahallesi muhâcirler tarafından teşkil edilmiştir¹²¹.

4.Ekonomi ve Ticaret

Vilâyet'in ekonomik durumuna gelince; Salnâmeye göre: "*Sivas Vilâyeti'nin ekseriyet üzere mahsûlatı buğday ve arpaya münhasır olup Amasya ve Tokat Sancakları'nda mısır yetiştirilir. Vilâyet'in toplam mahsûlatı 10 milyon kile olup bunun 1/3 İstanbul'a, 1/3 diğer vilâyetlere satılır. Geriye kalan 1/3'ü vilâyette tüketilir.*"

¹¹⁹ V. Cuinet, a.g.e., s. 665.

¹²⁰ Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm IV*, s. 2793.

¹²¹ N. İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 205.

Vilâyette 1.864.741 koyun ve keçi, 300.000 büyükbaş hayvan tahminen mevcuttur¹²². Cuinet, vilâyetin geçim kaynakları kısmında, zirâat ve hayvancılıktan bahisle şöyle diyor: "Yörenin en önemli geçim kaynaklarından biri de hayvancılıktır. Ziraat Nezareti'nin teşvikleri ve Padişah'ın iradesi gereği, şehir merkezi yakınında Sivas-Tokat şosesi civarında bir çiftlik kurulmuştur. Bu çiftlikte hayvan yetiştirildiği gibi, çiftçilere modern ziraat kuralları öğretilir"¹²³.

Vilâyette kömür, bakır, simli kurşun, şap ve emsâli maden çok ise de bunlardan: Şark-î Karahisar'da simli kurşun ve şap, Amasya'nın Gümüşhacıköy Kasabası'nda simli kurşun madenleri işletilmektedir¹²⁴.

Sanayiî (Orta ve Doğu Anadolu vilâyetlerine nazaran) pek ileri seviyede olup, her ne kadar fabrika yoksa da, evlerde erkekler ve kadınlar tarafından basit tezgahlarla dokuma yapılmaktadır. Merkez sancak ve civarında güzel kilimler ve çoraplar yapılır. Sivas Şehri'nde senede 500.000 çift çorap ihraç edilmektedir. Koçgiri Kazası'nın merkezinde (Zara'da) çok güzel kendine özgü kilimler imâl edilirdi. Sivas Şehri'nde eskiden beri İran ve Horasan tarzında mükemmel halılar imal edilmektedir. Cuinet sadece halıdan yılda 185.000 franklık gelir elde edildiğinden bahsetmektedir. Gürün'de Avrupa'dan gelen yün ipliğinden yorgan yüzleri, perdelik ve döşemelikler yapılıp İstanbul'a dahi gönderiliyordu. Bıçak imâlatı günümüzde olduğu gibi, o devirde de meşhurdu. Ayrıca cerrahiye ait bıçak ve âlet de imâl ediliyordu. Cuinet'e göre cerrahiye ait bıçaklar Avrupa modelinde ve daha mükemmel yapılmaktaydı. Bundan başka kuyumculukta da ileri olup gümüşten sigaralık ve tütün kutusu gibi şeyler de yapılıyordu. Sivas ve Tokat arasında Halil Rifat Paşa tarafından yaptırılan ve iki hidrolik motorla çalışan un değirmeni

¹²² Sivas Salnâmesi, 1302, s. 441. Kile: "Hububat ölçęi olarak kullanılan bir tabirdir. Muhtelif nev'ileri vardı. İstanbul kilesi, İbrail kilesi ...vs. Kilelerin miktarları da birbirlerinden farklı idi. İstanbul kilesi zahirenin cinsine göre 18-20 okka, ortalama 25 kilo, İbrail kilesi ise 70-80 okka ortalama 100 kilo idi. (M.Z.Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. II.s.281)

¹²³ V. Cuinet, La Turquie D'asie I, s. 676. Yukarıda zikredilen ve her vilayet merkezinde kurulması Padişahın 28 Kanun-i sani 1304 tarihli irâdesi gereği olan "numune çiftliği" bu gün hala Sivas'ta mevcut olup "aygır deposu" olarak hizmet vermektedir. (Aydın Mahiroğulları, "Cuinet'in notlarıyla 110 Yıl Önce Sivas" Tarih ve Medeniyet, Sayı:15, Mayıs 1995 s. 60.)

¹²⁴ Sivas Salnâmesi, 1302, s. 441.

Anadolu'nun en mükemmel un fabrikası olup İstanbul'da aranılan en kaliteli unu ürettiyordu. Amasya ve Merzifon'da yine ipliği Avrupa'dan getirilerek dokuma yapılıyordu. Buna ait Amasya'da 3.000 ve Merzifon'da 2.500 tezgah vardı. Tokat Sancağı'nın en önemli üretimlerinden biri kumaş ve yazma üzerine basma ve boyama işi idi. Bununla ilgili olarak Tokat'ta yedi fabrikada yüzlerce işçi çalışıyordu. Şark-ı Karahisar'da da dokumacılık yapıldığı gibi çevrede çok satılan ve yöreye has "Manosa" adı verilen bir tür kumaş dokunmaktadır.

Şark-ı Karahisar ve Tokat'ta maden işleme atölyeleri bulunmaktaydı. Özellikle Halil Rifat Paşa'nın yol yaptırmasıyla buradan imâl edilmiş vaziyette demir ve bakır Karadeniz'e gönderiliyordu. Ergani'den gelen bakırlar ise Tokat'ta 300 işçinin çalıştığı atölyelerde ma'mul eşyalar haline gelmekteydi.

Cuinet'e göre; Sivas, Tokat, Amasya ve Karahisar'dan yıllık olarak tahıl, bal, pekmez, küçük ve büyük baş hayvanlar ve endüstri üretim mâmüllerinin toplam ihracatı 12.652.005 franktı. Bunun içerisinde Sivas Sancağı'nın payı 2.028.010 franktı. En yüksek pay 6.432.600 frank ile Amasya Sancağı'nındır. İthalatı ise demir, bakır, boya, şeker, gaz, petrol, alkol ve benzeri maddelerdir. Vilâyet'in toplam ithalatı 5.276.027 franktı. Bunun içerisinde sadece Sivas Sancağı'nın payı 2.118.070 franktı¹²⁵.

Şemsettin Sami'ye göre vilâyetin yıllık ihracatı 200.000 ve ithalatı 225.000 Osmanlı lirası miktarında idi¹²⁶. Salnâme'ye göre, Vilâyet'in varidatı ve mesarifi ise (1300/1883) yılındaki tesbite göre; *varidatı*: 24.754.751 kuruş, *masrafı*: 14.679.883 kuruştan ibarettir¹²⁷.

¹²⁵ V.Cuinet, *La Turquie D'asie I*, s.650-665 Cuinet'e göre bu tarihlerde 1 lira:23 frank idi.(V.Cuinet.A.g.e. III, s.408)

¹²⁶ Ş.Sami, *Kâmusu'l Âlâm IV*, s.2797

¹²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Sivas Salnâmesi, 1302*, s. 339-340.

C. Halil Rifat Paşa'nın İcraatları

1. Bayındırlık Alanında Yaptığı Çalışmalar

a. Vilâyet Yollarının Yapımı

Halil Rifat Paşa'nın uzun süren memuriyet hayatında en fazla Sivas Vilâyeti'nde yaptırdığı yollar ile şöhrete ulaşmıştır. Bir atasözü haline gelen "*Gidemediğin yer senin değildir*" sözü ona aittir.

II. Abdülhamid devrinde yüzlerce vali arasında yol konusunda, Sivas'ta yaptırdığı yollar ile isim bırakan tek vali Halil Rifat Paşa'dır¹²⁸. Bu yüzden kendisi "*karayolcuların piri*" olarak kabul edilmiştir¹²⁹.

Osmanlı Devleti yol konusu ile meşgul olmayı, ilk defa olarak 1856 Islahat Fermanı ile prensip olarak kabul etmişti. Birçok prensipler gibi bu da uzun yıllar kağıt üzerinde kaldıktan sonra 1869 yılında, bir nizamnâmenin meydana getirilmesiyle teşebbüs edilmiştir. Bu nizamnâmeye göre, yapılacak yollar dört bölüme ayrılmıştır. 1) Vilâyet merkezlerinden İstanbul'a, iskelelere ve demiryollarına giden yollar, 2) Vilâyetler ve sancaklar arasındaki yollar, 3) Kazalar arasında ve kazalardan büyük şoselere ve demiryollarına giden yollar, 4) Nahiye veya köy yolları.

Bu kadar geniş bir yol programının tatbiki, teşkilata, paraya ve sıkı bir çalışma ile murakabeye bağlı idi. Teşkilat bir tarafa bırakılarak ilkin, paranın teminine girişildi ve bu maksatla yol inşaatında çalışmak mecburiyeti kondu. 16 ile 60 yaş arasında bulunan erkek nüfus, yük ve araba hayvanları beş yılda 20 gün, yol inşaatında çalışacaklardı. Çalışmak istemeyenler bedel vereceklerdi. Bu tedbirlerin tam olarak yürütülmesine geçilmeden, 1875 yılında yol inşaatında çalıştırılmak mecburiyeti kaldırıldı.

¹²⁸ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII*, s. 462.

¹²⁹ Mustafa Babür, F. İzzet Atalay, İsmet İlter, Tefik Ergun, Hilmi Balcı, *Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız*. Ankara 1973, s. 24.

1879 yılında Said Paşa'nın Sadrazamlığı zamanında, yol inşaatında çalışmak mecburiyeti tekrar kondu. Paşa, bu sayede Anadolu'da ve Rumeli'de yaptırılan yolların 5.000 kilometreye vardığını söyler¹³⁰. Ancak bu miktar içerisinde sadece Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği döneminde yaptırdığı yolların uzunluğu 1.400 kilometredir¹³¹.

Halil Rifat Paşa'nın yol yapımı, tümüyle devlet gelirlerinden yapılan harcamalarla gerçekleşmemiştir. Yolun geçtiği yerlerdeki halkın katkısı önemli etken olmuştur¹³².

Bu tarihlerde başta ziraat olmak üzere Sivas, üretebildiği önemli miktarda tahılı güzel bir yol olmadan sıradan yollarla başka taraflara iletmekte zorluk çekiyor, bu hem pahalı hem de yavaş oluyordu. Sivas'tan Samsun'a ilkel vasıta araba ile en fazla 500 ile 800 okka tahminen 1.000 kg. yük götürülebiliyordu. Aynı yeri yüklü bir hayvan 10-12 günde katediyordu. Bu da 200 okka yük taşıyabiliyordu. Bu durum fiyatlarda artış meydana getiriyordu. Mesela; Cuinet'e göre, Sivas'ta 40 franka alınan bir ton buğday Samsun'a vardığında 140-160 franka fırlamakta idi. Ticaretteki bu şekilde dengesizliğin sebebi yeterli yolun olmayışı idi¹³³.

Karadeniz'den, Diyarbakır ve Bağdat'a kadar uzanacak bir yol ile ilgili ilk proje 1880 yılında Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi'nin 6 Mayıs 1880 (R: 24 Nisan 1296) tarihinde Sadaret'e sunduğu uzun lâyihasında mevcuttur. Buna göre Ordu'dan Sivas'a kadar takriben 200 kilometrelik yolun kilometresi 650 liradan toplam masrafı 130.500 lira, ayrıca Sivas'tan Malatya'ya kadar 305 kilometrelik yolun kilometresi 6.956 liradan 2.122.608 liraya yapılabileceği tahmin edilmişti¹³⁴.

Ancak Halil Rifat Paşa ileride de görüleceği üzere halkın katkısıyla bu yola devlet bütçesinden 30.000 lira harcayarak yaptırdığını mektubunda belirtmişti¹³⁵.

¹³⁰ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 461-462.

¹³¹ BOA., T. 3090/115.

¹³² M. Babür, F. İ. Atalay..., *Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız.*, s. 25.

¹³³ V. Cuinet, *La Turquie D'asie I*, s. 643-644.

¹³⁴ Celal DİNÇER, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Hazırladığı Lâyiha" *Belgeler V-VII*, 9-12 (1968-1971), Ankara 1971, s. 169,183.

¹³⁵ BOA., T. 3090/115.

Halil Rifat Paşa'nın yaptırdığı yollar, köprüler, menfez ve kasislerin durumu 1885(H.1302) tarihli Salnâme'de şöyle anlatılmaktadır:

"Trabzon Vilâyeti'nde Canik Sancağı'nda Samsun kazası hududundan Mamû'rat-ül aziz Vilâyeti'nde Malatya Sancağı'nda Hasan Çelebi Karyesi hududuna kadar 410 kilometre ki saat hesabınca 86 saatlik Bağdat Caddesi şose olarak tanzim ve inşa olunmuş ve bu yol üzerinde küçük büyük 314 köprü ve 829 menfez ve kasis yaptığı gibi Çamlıbel adlı dağda dahi kendi keselerinden bir çeşme yaptırılmıştır.

Tokat Kasabası'ndan Niksar Kasabası'na ve oradan Trabzon Vilâyeti dahilinde Ünye Kazası hududuna kadar 76 kilometre ki saat hesabınca 15 saat küsur dakikalık yol şose olarak tanzim olunmuş ve bu yolun üzerinde Kelkit Nehri üstünde 630 metre uzunluğunda, 41 gözlü ve ayakları kârgir ve üzeri ahşap olarak "Hamidiye" adında köprü ile küçük büyük 55 köprü ve 33 menfez ve kasis inşa edilmiştir.

Amasya Sancağı'nda, Havza Kasabası'ndan Samsun şosesine bağlanmak üzere bir kilometrelik şose yapılmıştır.

Yine, Amasya Sancağı'nda, Merzifon Kasabası'ndan, Ankara Vilâyeti'nde, Yozgat Sancağı'nda, Çorum Kazası hududuna kadar 62 kilometre ve 840 metre ki 13 saate yakın şose inşa olunmuş ve bu yolda müteaddid köprü, menfez ve kasisler inşa edilmiştir.

Merzifon Kasabası'nı Amasya'ya ve Samsun'a giden Bağdat Caddesi'ne bağlamak için dahi 9 kilometre ve 465 metre ki iki saate yakın şose köprü, menfez ve kasisler ile beraber yapılmıştır.

Yine Merzifon Kasabası'ndan Osmancık Kasabası'na kadar 59 kilometre ve 565 metre ki 12 saat miktarı bir şose ve burada da müteaddid köprüler ve menfezler inşa edilmiş ve bu yolda bir kilometreye yakın ve kesme kayadan ibaret olan meşhur Direkli Derbendi'nin kayaları barut atılarak parçalanmakta olduğundan bu sene içinde açılacaktır.

Karahisar-ı Şarkî'den Trabzon Vilâyeti'nde Giresun Kazası hududuna kadar 61 kilometre ve 500 metre ki 12 saatten fazlaca olan ve yarısından fazlası yalçın kayalı dağlardan ibaret bulunan yol dahi inşa ve küşâd edilmiş ve bu yol üzerinde ve Tamzara Boğazı adlı yerde çakmak taşı sertliğinde ve kuvvetinde 33 metre uzunluğunda bir kaya matkap ve barut ile delinerek derunundan üçer buçuk metre, en ve yükseklikte bir tünel açılmış ve bu yolda da müteaddid köprüler ve menfezler olup iş bu güç ve müşkil yolun büyük bir kısmı ameliyat-ı sanâi ile vücuda getirilmiştir.

Çamlıbel adlı meşhur dağda mevcud şoşenin bazı yerleri şiddetli kış mevsiminde yağıştan kapandığı için, kışın dahi işlenilmek üzere 5 kilometrelik yani bir saatlik bir kış yolu dahi inşa edilmiştir. Zile Kasabası'nı, Samsun'a giden Bağdat yoluna bağlamak için, Zile'den Amasya Kazası hududuna kadar 29 kilometre ve 165 metre ki altı saate yakın bir şose yapılmış ve bunda da hayli köprüler ve menfezler inşa edilmiştir.

Sivas'tan başlamak suretiyle Hafik, Koçgiri, Koyulhisar ve Hamidiye kazaları merkezlerinden geçerek Trabzon Vilâyeti'nin Ordu Kazası hududuna kadar 212 kilometre ve 675 metre ki 42,5 saatlik bir şose, küçük büyük 92 köprü ve üç yüzden fazla menfez ve kasisi inşa olunmuş ve bu yolda da barut ve matkap ile kayalar yarılarak yollar açılmıştır. Bu yol üzerinde ve Hamidiye Kasabası'na bir çeyrek mesafede Halil Rifat Paşa tarafından mükemmel bir çeşme inşa ettirilmiştir. Hamidiye Kasabası'nı, iş bu Ordu yoluna bağlamak için bir kilometrelik güzel bir şose yapılmıştır.

Yukarıdan beri beyan olunan yolların toplam uzunluğu 185 saat olup bundan 11 saatlik yollar 1868 (1284) senesinden 1881 (R. 1297) senesine kadar on üç sene zarfında vücuda gelebilmiş ve diğer 174 saatlik mesafesi dahi 1882 (R. 1298), 1883 (R: 1299) ve 1884 (R. 1300) senelerinde yani üç sene zarfında Halil Rifat Paşa Hazretleri'nin valilikleri zamanında yapılmıştır"¹³⁶

¹³⁶ Sivas Salnâmesi, 1302, s. 311-314; A. Birinci-A. T. Alkan, "Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti". 100-101; H. Orhun, C. Kasaroğlu..., Meşhur Valiler, s. 108-109; M. Aldan, İz Bırakan Mülki İdare Amirleri... s. 88-90; MehmetVarinli, Halil Rifat Paşa, Sivas 1964, s. 6-9; M. Barut, Halil Rifat Paşanın Sivas Valiliği(1882-1885), H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara 1984. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.) s. 31-32.

Bu yollardan 287 kilometrelik Samsun-Sivas arası 1882 yılı bahar ayında başlanıp aynı senenin sonunda bitirilmiştir¹³⁷. Sivas'tan Malatya hududundaki Hasan Çelebi'ye kadar 122 kilometre olan yol 19 Mayıs 1883 (R. 7 Mayıs 1299) tarihinde başlanılmış ve 18 Ağustos 1883 (R. 6 Ağustos 1299) tarihinde Halil Rifat Paşa'nın Sadaret'e çektiği telgrafla tamamlandığı müjdelenmişti. Bu yol üç aydan daha az bir zamanda tamamlanmıştı. Paşa'nın telgrafında ayrıca bu yol üzerinde 101 adedinin ayakları kargir ve üzerleri ahşap ve 48'i tamamen kesme taştan kargir olmak üzere 149 köprü 300 menfezi de yaptırdığını ve böylece Bağdat Caddesi'nin Sivas'a ait olan 82 saatlik mesafesinin tamamlandığını bildirmişti¹³⁸.

Şark-î Karahisar-Giresun arasındaki 78 kilometrelik yolun yapımına 1883 yılında başlanılmış ve aynı senenin sonunda tamamlanmıştır¹³⁹.

Halil Rifat Paşa 22 Kasım 1882 (R. 10 T. Sâni 1298) tarihinde Sivas'tan Samsun'a kadar 50 saat mesafelik yolun yapımında gayretleri görülen memurların mükafatlandırılması için Umur-ı Nafia Nezaret'ine teklifte bulundu. Bunun üzerine Nafia Nezareti'de aynı yolun yapımında gayretleri olan dört mühendisin de isimlerini bildirerek hepsine birden rütbe ve nişanlar ile mükâfaatlandırılması için hükümete teklifte bulunuldu. 27 Aralık 1882 (15 K. Evvel 1298) tarihinde çıkarılan irâde-i seniyye ile bu teklifler uygun bulunup kabul edilerek uygulamaya konuldu.

Bu iradeye göre rütbe ve nişan alan şahıslar şunlardır;

Nafia Nezeratînin teklifiyle mükafatlandırılanlar:

1. *Baş mühendis: Mösyö Rebve (Dördüncü Mecidi)*
2. *Birinci sınıf mühendis: Abro Efendi (Saniye)*
3. *Üçüncü sınıf mühendis: Karakoçan Efendi (Salise)*
4. *Üçüncü sınıf mühendis: Hamedeyan Efendi (Salise)*

¹³⁷ BOA., İ.Dh., 69 666 ve 70 967.

¹³⁸ BOA., İ.Dh., 70 967. İstanbul'u Bağdat'a bağlayan ana yolun cadde olarak isimlendirilmesi o devrin hususi bir tabiridir. (A. Birinci-A. T. Alkan, "Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti." s. 113, 7 No'lu Dipnot.)

¹³⁹ BOA., Ayniyat Def. No: 1243, s. 62.

Halil Rifat Paşa'nın teklifiyle mükafatlandırılanlar:

1. Tokat Mutasarrıfı Rauf Bey: (Rumeli Beylerbeyliği payesi)
2. Sivas Merkez Mutasarrıfı: Selim Sırrı Efendi (Rütbe-i Mir-i Miranî)
3. Sivas Vilayeti Mektupçusu: Ahmet Şevki Efendi (Rütbe-i evvel-i sınıf-ı sanî)
4. Sivas Vilayeti muhasebecilerinden Mehmet Ali Efendi (Rütbe-i evvel-i sınıf-ı sanî)
5. Sivas Vilâyeti Meclis Idare azasından Berhan Efendi (Rütbe-i Saniye Sınıf-ı Evvel-i Mütemayiz)
6. Sivas Merkez Muhasebecisi: Lütfi Behçet Efendi: (Rütbe-i Saniye Sınıf-ı Saniye)
7. Sivas Sancağı Ser Tahsildarı İzzet Efendi: (Rütbe-i Saniye Sınıf-ı Saniye)
8. Sivas Vilâyeti Meclis Idare Başkâtibi Sadık Bey: (Rütbe-i Saniye Sınıf-ı Saniye)
9. Sivas hanedanından (ileri gelen ailelerinden) Ethem Efendi: (Rütbe-i Saniye Sınıf-ı Saniye)
10. Sivas Vilâyeti Mektubî Mümeyyizi Rıza Efendi: (Rütbe-i Saniye Sınıf-ı Saniye)
11. Hafık Kazası Kaymakamı Rifat Efendi: (Rütbe-i Saniye Sınıf-ı Saniye)
12. Aziziye Kaymakam Vekili Selim Efendi: (Rütbe-i Saniye Sınıf-ı Saniye)
13. Sivas hanedanından Tokuş Ağası Mustafa Ağa: (Rütbe-i Selâse)
14. Yıldızeli Mal Müdürü Osman Bey: (Rütbe-i Selâse)
15. Sivas hanedanından Nuri Bey: (Rütbe-i Selâse)
16. Sivas vücuhundan (ileri gelen eşraf) Abdullah Ağa: (Rütbe-i Selâse)
17. Sivas vücuhundan Agop Efendi: (Rütbe-i Selâse)
18. Sivas vücuhundan Fabrisyan Artin Efendi: (Rütbe-i Selâse)
19. Tokat Muhasebecisi Mehmet Efendi: (Rütbe-i Selâse)

20. Tokat Sancağı Defter-i Hakânî Müdürü Zarifi Efendi: (Rütbe-i Selâse)
21. Tokat Sancağı Muhâcirin Komisyonu Reisi ve Tarik (Yol) memuru Kasım Efendi: (Rütbe-i Selâse)
22. Tokat vücuhundan Salih Bey: (Rütbe-i Selâse)
23. Sivas Sancağı Zaptiye Tabur Ağası İbrahim Ağa: (Dördüncü Rütbeden Mecidî Nişan-ı Zîşanı)
24. Tokat vücuhundan Ali Efendi: (Dördüncü Rütbeden Mecidî Nişan-ı Zîşanı)
25. Tokat Muteberanından (itibarlı-ilerigelen) Ohannes Efendi: (Beşinci Mecidi Nişanı)¹⁴⁰

Sivas Samsun yolu haricinde diğer yolların yapımında hizmeti görülenlere bunlara benzer mükâfaatlar verildiği şüphesizdir. Ancak araştırmamızda diğer yolların yapımında çalışması görülenlere ne gibi nişan, madalya ve rütbelerin verildiğini tesbit edemedik.

Halil Rifat Paşa Sivas Vilâyeti'nin yollarını tamamlamak için yoğun çalışmalar yaptığı sıralarda usulsüzlük ve hırsızlık yaptığı şeklinde hakkında bazı şikayet ve dedikodular da yayılmıştı. Hatta Sivas'tan Aydın Valiliği'ne tayin edilmesinin sebebi de bu dedikodulara bağlanmıştı¹⁴¹. Ancak bazı yolsuzluklara karışmış bir kimsenin daha aşağı bir vazifeye tayin edilmesi veya azledilmesi gerekirken Halil Rifat Paşa daha önemli bir vilâyete tayin edildiği gibi maaşı da artmıştır. Hakkında soruşturma yapıldığı ve bu yüzden yargılandığı şeklinde bir bilgi de olmadığından bu iddiaların asılsız olduğunu kabul etmek durumundayız.

Halil Rifat Paşa Aydın Valiliği'ne tayininden sonra, Sivas'a tayin edilen vali Sırrı Paşa da Halil Rifat Paşa'nın aleyhinde konuşmaya ve yazmaya başlamıştı. Halil Rifat Paşa da sessiz kalmayarak buna cevaplar yazması ile iki vali arasında bir yazı düellosu başlamıştı. Bu durum Padişah II. Abdülhamid tarafından öğrenilince 14 Ekim 1886 (R. 2 T.Evvel 1302)

¹⁴⁰ BOA., İ.Dh. 69666/1,2,3.

¹⁴¹ Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi XIII*, İstanbul 1966, s. 255; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, İstanbul 1972. s. 3438.

tarihinde çıkardığı irâdesinde devlet memurlarının birbirleri aleyhinde neşriyatta bulunmalarının uygun olmadığı ve bu işlere hemen son vermeleri aksi halde her ikisinin de hakkında hayırlı olmayacağını ihtar edilmesi üzerine bu gibi yazılara son verilmiştir¹⁴².

İşte bu karşılıklı yazıların yayınlanmaya başladığı sıralarda Aydın Valiliği vazifesinde bulunan Halil Rifat Paşa Umur-ı Nafia Nezareti'ne gönderdiği bir mektupta Sivas'ta yaptırdığı yolları ve Aydın Vilayeti'nin yollarının durumunu ve karşılaştığı zorlukları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştı. Bu mektupta Sivas'taki çalışmaları hakkında şöyle diyor:

“Sivas'ta dört senede yaptırdığım yollar bin dört yüz kilometredir ve bunların üzerine yapılan köprüler bin adetten fazladır. Menfez ve kasisi ise dört-beş bin kadar olmalıdır. En ufak köprü dört metreden olup on, yirmi, otuz, kırk, seksen, yüz, ikiyüz, üçyüz metre ve en büyüğü altıyüz otuz metre kadar köprü vardır. İş bu inşaatın hepsi para ile yaptırılsa idi dokuz yüz altmış dört bin liraya yapılabilecek ve diğer vilâyetlerin durumu da göz önüne alındığında yirmi otuz senede ancak yapılabilecekti. Belki de bu yüzden dokuz yüz bin lira dahi harcanabilecekti. Halbuki bu kadar inşaat Nafia Nezareti kayıtlarında anlaşılacağı üzere, fen memurları maaşları, alet, barut vs. dahil olduğu halde dört sene zarfında Sivas Vilâyeti'ne verilen otuz kusura yük (1 yük: 100.000 akçe) kuruşun (30.000 lira) tahsisatıyla meydana getirildiği ortadadır. Hal böyle ve iş bu merkezde iken Sivas'tan ayrıldığımızı gören birkaç edepsiz, güya bizi lekelemek için Sivas yolları ihtilasatına dair İstanbul'a telgraf çekmişler, Nezaret'ten de vilâyete yazılmış, vilâyet bir tahkik komisyonu teşkil etmiş, hesaplara bakılmış, neticede bir şey çıkmamış olduğuna dair bazı havadis işittim.

Yollar meydanda, hesap mahallinde yolları yapan ahâli orada olduğundan her zaman için tahkik yapmak mümkündür. Kendim ibka-yı nam için bu zahmete katlanarak toz- topraklar içinde bunca seneler yuvarlandığım ve bir akçe çalmadığım ve maiyyetim memurlarına da çaldırmadığım Cenab-ı Hakka malumdur. Binaenaleyh öyle birkaç edepsizin sırf garaz olan neşriyat-ı

¹⁴² BOA., İ.Dh. 79342; İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1537.

muhteviyatının hükmü olamaz ise de hakikat hali Nezaretçe bilinemeyeceğinden yapılan yolların ve köprülerin miktar ve adedi ve sarfiyatın kemiyeti hakkında tafsilatı vermeye mecbur oldum. İşte; iş, hesap, yol ve inşaat meydandadır. Sarf olunan paranın ayrıntıları Nezaretçe malumdur. Yolların keşfi dahi her zaman için kabil olur.

Demek ki Sivas'ta hiçbir iş yapmamış olsa idik her hangi bir suale de muhatap olmayacaktık. Halbuki yolları pek az masrafla yaptırdığımız ve bazı edepsizlere para çaldırmadığımız için bize soru soruluyor...

İşte böyle haller insana yeis ve fütur verir, sadıkane hizmetten nedamet verir. Mamafih bizim hizmetimiz devlete ve vatana aid olduğundan 'Balık bilmez ise, Hâlık bilir' diyerek mukteza-yı hamiyet ve gayret hizmet ederiz...."¹⁴³

Halil Rifat Paşa "Balık bilmez ise, Hâlık bilir" diyor. Ancak Sivas halkı Halil Rifat Paşa'yı unutmamış ve günümüzde hala hayırla yad etmektedir. Yol yapımı çalışmaları ve diğer hizmetler halkın zihninde öyle yer etmiştir ki, Paşa hâlâ ağızdan ağıza nakledilen rivâyet ve fıkralarda bütün hayatıyla bugün dahî yaşamaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

"Sivas-Ordu yolu üzerinde Suşehri-Zara arasındaki Kuşkayası denilen bölgede kayaların yarılması esnasında işçiler arasında bir ümitsizlik başlar ve yolun açılmayacağı kanaati ağır basarak işi durdurmak için Halil Rifat Paşa'ya müracaat ederler. Ancak Paşa'nın bu istek için gelenlere cevabı şu olur: "- Her işçi yediği ekmek miktarında kaya koparabiliyor mu? "Evet daha fazlasını da çıkarıyor" cevabı üzerine, Paşa "Devam etsinler, bu yol açılır" cevabını vererek kararlılığını ortaya koyar ve dediği gibi meşakkâtli bir çalışmadan sonra kayalar yarılarak yol açılır."

Bu yol hala kullanılır vaziyettedir ve bu kayaların üzerinde bir de kitabe vardır¹⁴⁴.

¹⁴³ BOA., T. 3090/115

¹⁴⁴ Kitabedeki yazı şöyledir: "Asr-ı Gazi Sultan Hamid Han-ı Sanî veziri terakkiperver Sivas Valisi Halil Rifat Paşa Hazretleri'nin Memâlik-i Mahrusa-i Şahaneye bir misâl olmak üzere 1298'de Sivas'tan Samsun'a, 1299'da Sivas'tan Harput'a , 1300'de Sivas'tan Ordu limanına kadar yapılan turukun (yolun) tarihidir." A. Mahiroğulları, "Cuinet'in Nolarıyla 110 Yıl Önce Sivas." s. 59. Şebinkarahisar-Giresun şosesindeki Tamzara bölgesinin Deliktaş mevkiindeki tüneli Karahisar'a bakan ağzının sağ kolu üzerinde konmuş olan diğer

"Yine Paşa'nın Ordu-Sivas yolunun Mecit Irmağı üzerindeki çok sert kayaları parçalattığı sırada işin zorluğundan yılan bir takım işçileri yakalattırarak bir ağaca bağlattıktan sonra yüzlerini bal ve pekmeze sıvayıp, onları sinek ve benzeri haşeratin hücumuna maruz bırakmak suretiyle cezalandırdığı ve bu hali duyan ve gören hiç kimsenin yolda çalışmaktan kaçamadıkları rivayet edilmektedir"¹⁴⁵.

Başka bir rivayet ise şöyledir;" Sivas ve Trabzon'u birbirine bağlayan yolun inşası sırasında yol çalışmaları Trabzon'da;hududunda bulunan Alucra yakınlarına kadar gelir. Bu esnada Halil Rifat Paşa Trabzon Valisi'ne bir telgraf çekerek "-Hatuniye Köyü'nde bir kuzu yiyelim" şeklinde teklif ve davette bulunur. Trabzon Valisi Sivas Vilâyeti yolunun kendi sınırına yaklaştığını bu imalı telden anlayınca, Paşa'ya "-Bir ay sonra geleceğim diye cevap verir ve harekete geçerek bir ay içinde Trabzon yolunu Alucra'nın Hatuniye köyüne bağlar, iki vali buluşurlar"¹⁴⁶.

"Paşa'nın bilhassa yol yapımında, sert ve taviz vermez bir tutum takındığına dair bazı rivayetler daha varsa da abartma eseri olduğu şüphesizdir. Meselâ Halil Rifat Paşa'nın Zara civarında yol yapımında çalışan Ferhat isimli bir işçinin bozgunculuğunu haber alması üzerine faytonu ile hemen şantiyeye giderek sözü geçen kişiyi hemen oracıkta astırdığı ve bu mevkiin, bu sebeple "Ferhatbeli" olarak adlandırıldığı rivâyet edilmektedir, mezkur rivâyetin sıhhati şüphelidir"¹⁴⁷. Bu rivayet, kısa zaman içinde bu kadar yol yapabilmek için, paşanın ahaliyi cebren angaryaya koştüğünü hatıra getirmektedir. Ancak bu hususta Abdulkadir Sarısözen'in kanaatleri, daha

---

kitabede şu sözler bulunmaktadır: "Şevketü Abdülhamid Han-ı Sanî Hazretleri'nin zaman-ı saltanatlarında vüzeradan Halil Rifat Paşa'nın Sivas Vilâyeti Valiliği'nde Mir-i Miran'dan Reşit Paşa'nın Karahisar Mutasarrıflığı'nda Karahisar-Giresun hududuna kadar 13 saatlik yol ve bu yolda Tamzara ve Karınca namındaki boğazlar, Mente ve Sürmene ve Anakaya gibi yalçın ve uçurum kayalıklar açıldığı sırada bu tünel dahi küşâd olmuştur. Sene 1300" Böyle bir kitabe de Mesudiye ile Gök köy arasında ve Mesudiye'nin 20 kilometre kuzeyindeki Mahmudiye Jandarma Karakolu yakınlarında bulunan yalçın bir kaya üzerine konmuştur. O kitabedeki ifade dahi aynen bunun gibidir. Yalnız onda İğdir, Hacıbeli gibi önemli yerler sayılmaktadır. (H. T. Okutan, **Şebinkarahisar ve Civarı...** s. 178.)

¹⁴⁵ H. Orhun, C. Kasaroğlu..., **Meşhur Valiler**, s. 115; A. Birinci-A. T. Alkan, "*Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti.*" s. 102.

¹⁴⁶ H. Orhun, C. Kasaroğlu..., **a.g.e.**, s. 116; A. Birinci-A. T. Alkan, a.g.m. s. 102.

¹⁴⁷ A. Birinci-A. T. Alkan, a.g.m. s. 115, 27. nolu dipnot.

mantıklıdır: *“Dolaştığım yerlerde yaşlı köylülerden öğrendim ki, biri diğeriyle rekâbet halinde çalışıyorlarmış... Biz daha önce yolumuzu bitirdik diyebilmek için... Üstelik Niksar-Ordu yolunda çalışanlar, Gemerek-Bünyan yolunu yapanlar ve nihayet Vezirköprü-Osmancık'ta uğraşanlar, bu dört yanın yol ekipleri ve grupları biri diğerinden haberli ama çok uzaklarda, içlerinde değişmeyen ve sarsılmayan bir duygu: Halil Rifat Paşa sevgisi, Halil Rifat Paşa korkusu ve Paşa bu gün nerede ise gelir düşüncesi ve çekingenliği. Halbuki o tarihte Paşa'nın binek aracı sadece çift atlı bir fayton arabasından ibaret”¹⁴⁸.*

Yine Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği döneminde Umur-u Nafia Nezareti tarafından, Samsun'dan başlayarak Tokat ve Amasya'dan geçerek Sivas'a kadar ulaşacak bir demiryolu ve Samsun'a bir liman yapılması için proje hazırlamıştı. Hatta bunun mukavele ve şartnameleri de hazırlanarak Hamdi Bey ile Mösyö Felenpirson adlı müteahhitlere ihale edilmişti. 11 Nisan 1883 (R. 30 Mart 1299) tarihinde Sadrazam Said Paşa Meclisi-i Vükela'da da görüşülüp uygun görülen raporları aynı gün Padişah'a arz etmiş ise de bu çalışma malî sıkıntılardan dolayı uygulamaya konulamamış ve sadece proje olarak kalmıştır¹⁴⁹.

Aslında bu proje ile ilgili ilk düşünceler 1880 yılında Nafia Nazırı olan Hasan Fehmi Efendi'nin yukarıda bahsedilen layihasında da mevcuttur¹⁵⁰.

b.Bayındırlık Alanında Diğer Çalışmaları

Halil Rifat Paşa Sivas Valiliği vazifesine başladığı sırada hükümet dairesi kullanılmayacak bir halde idi. Dairenin yarısından fazlası yıkılmış geri kalan kısmı da tehlike arzettiği gibi kışın gelmesiyle beraber burada barınamayan adliye dairesi bir konak kiralayarak taşınmaya başlamıştı. Daha önceki vali zamanında durum Babiâli'ye iletilmiş, yeni bir bina yapılması

¹⁴⁸ Abdülkadir Sarısözen'in mektubundan naklen: H. Orhun, C. Kasaroğlu..., **Meşhur Valiler**, s. 116; A. Birinci-A. T. Alkan, a.g.m., s. 103.

¹⁴⁹ **BOA., Y.A.Res. 20/1.** Samsun-Sivas Demiryolu daha sonra Cumhuriyet döneminde 1927-1933 yılları arasında yapılmıştır. (Hayati Doğanay, **Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası**, Erzurum 1994, s. 474.)

¹⁵⁰ C. Dinçer, "... Hasan Fehmi Paşanın Anadolunun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha" s. 162.

istenmiş ise de bir netice alınamamıştı. Halil Rifat Paşa zamanında ilk önce memurları tehlike arzetmeyen ve rahat çalışabilecekleri bir mekana nakledilmeye çalışılmış ve bu maksatla, aynı zamanda meclis idare azası da olan Abdurrahman Efendi adlı bir şahsın 30 odalı konağı aylık 1.500 kuruşa kiralanması için gerekli teşebbüs yapılmış ve 28 Mart 1882 (H. 8 Ca 1299) tarihli irâde ile bu ihtiyaç geçici de olsa giderilmiştir¹⁵¹.

Bundan başka yine vilâyette bulunan iki hapishaneden birisi yıkılmak üzere, diğzerinin ise 100 kişiyi barındırabilecek kapasitede olması ve buna karşılık 200 kişinin çok sıkışık vaziyette bulunması yüzünden Halil Rifat Paşa yeni bir hükümet binası ve hapishanenin inşaaası için Dahiliye Nezareti'ne 1882 yılı Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında üst üste telgraflar çekerek ve inşaat için gerekli karşılıkları da göstererek izin istedi. Daha önceki vali Hakkı Paşa zamanında her türlü ihtiyaca cevap verebilecek 80 odalı büyük bir hükümet konağı yapılmak istenmiş, ancak karşılıkları tam bulunamadığı gibi komşu sancakların bazı gelirlerinin de bu inşaat için harcanması teklif edilmiş ve bu kabul edilmemişti. Halil Rifat Paşa ise makul ve kabul edilebilir karşılıklar göstererek müracaatta bulunmuş ve ayrıca Sivas'ta; Mayıs, Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında inşaat yapılabildiğini bu bakımdan mevsim geçmeden inşaat başlama izninin verilmesini istemişti¹⁵².

Halil Rifat Paşa'nın bu talebi Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmesine rağmen inşaat mevsimi içerisinde irâdesini çıkaramadı. Bunun üzerine 25 Temmuz 1882 tarihinde Şûrâ-yı Devlet'e bir telgraf daha çekerek; hiç olmazsa gelecek sene baharda inşaatın tamamlanabilmesi için şimdiden temellerinin atılmasına izin verilmesini talep etti¹⁵³.

Hükümet konağını yapmakta kararlı olan Halil Rifat Paşa, bu işin peşini bırakmadı. 4 Aralık 1882 (R. 22 T. Sâni 1298), 4 Şubat 1883 (23 K. Sâni 1298) tarihlerinde Dahiliye Nezareti'ne telgraflar göndererek konunun defalarca Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmesini sağladı¹⁵⁴. Fakat bunlardan da bir

¹⁵¹ BOA., İ.Ş.D. 3322/1,2,3.

¹⁵² BOA., Ş.D. 1784/36-1-8.

¹⁵³ BOA., Ş.D. 1784/41-2.

¹⁵⁴ BOA., Ş.D. 1785/3. 1-4.

netice alamadı. Ancak 14 Mart 1883 (R. 2 Mart 1299) ve 23 Mart 1883 (R. 11 Mart 1299) tarihlerindeki Dahiliye Nezareti'ne müracaatlarından sonraki Şurâ-yı Devlet kararları 31 Mart 1883 (R. 19 Mart 1299) tarihinde Sadrazam Said Paşa'nın da teklifiyle Padişah tarafından kabul edilerek irâdesi çıkarıldı¹⁵⁵ ve nihayet o yıl inşaatına başlanabildi.

Halil Rifat Paşa Sivas'tan ayrılmadan bu inşaatı bitirdi. Cuinet bu bina hakkında şu bilgileri veriyor; *"Kesme taşlardan yapılmış hükümet konağı mükemmel bir binadır. İki katlı olup avlusu ve bahçesi vardır. En az 60 odası vardır. Bunlar geniş bir salona açılır. Birinci katta mescid olarak düzenlenmiş geniş bir salonu vardır. Bu saray çok zengin mobilya ve dekorlarla tezyin edilmiştir. Her akşam genellikle bahçede olmak üzere Belediye tarafından teşkil edilmiş olan müzik ekibi (Bando takımı) müzik icra eder. Hükümet konağına paralel olarak biraz uzakta aynı plân üzerine yapılmış Adliye sarayı yükselir...*

*Son aylarda şehrin merkezinde de büyük inşaatlar yapılmaktadır. Görkemli bir bina belediye hizmetlerine ayrılmış, içerisinde kiraya verilen çok sayıda dükkân başkanlığa gelir sağlamaktadır. Vali Halil Rifat Paşa'nın teşvikleriyle pek çok kişi daha şimdiden sağlık şartlarına uygun, modern binalar inşa etmeye başlamıştır"*¹⁵⁶.

Salnâmede ise Halil Rifat Paşa'nın imar faaliyetleri hakkında şu bilgiler verilmektedir:

"Som yontma taştan kargir olarak 50 metre boyunda ve 20 metre eninde iki katlı ve 42 odalı Sivas Hükümet konağı yapılıp bitmiştir.

Bu hükümet konağının arka tarafında adliye hizmetinde kullanılmak üzere dahi 25 odalı bir konağın inşasına bu sene başlanıp yine bu sene içinde bitirilmesi kararlaştırılmıştır.

Yedi sekiz yüz mahpusu barındırabilecek 42 oda ile koğuş, mahpuslara zaptiye askerlerine ve kadın mahpuslara mahsus üç kısmı hastaneyi, bir kısmı ise kadınlar hapisanesini teşkil eden bir kargir hapisane inşa edilmiştir.

¹⁵⁵ BOA., İ.Ş.D. 3700/1-4.

¹⁵⁶ V. Cuinet, La Turquie D'asie I, s. 665.

Dört dershaneli ve bir resimhaneli ve üç odalı ve bir salonlu Rüştiye-i Mülkiye mektebi yapılmıştır.

Dört dershaneli ve bir resimhaneli ve beş odalı ve bir salonlu Askerî Rüştiye Mektebi inşa edilmiştir.

Bir dershaneli ve üç odalı bir bab, Darü'l-Muallimin yapılmıştır.

Beş odalı ve bir salonlu maarif dairesi yapılmıştır.

Tokat Kasabası'nın vasatından bir çok ebniyenin (binanın) yıkılmasıyla Bağdat Caddesi olarak bin metre uzunluğunda bir yol (cadde) açılmıştır. (Bu yol Bağdat Caddesinin şehir içindeki bağlantısını teşkil eder).

Tokat Kasabası'nda yeni bir hükümet konağı inşaatına başlanmış olup yarısı tamamlanmıştır.

Sivas'a beş saat mesafede Dersaadet Caddesi'nde ve Yıldız Nehri üzerinde bulunan 13 gözlü kargir Yıldız Köprüsü dahi Halil Rifat Paşa hazretlerinin teşvik ve taltifi üzerine Sivas hanedanından ve Rütbe-i Üla Sınıf-ı Sânsi eshabından Silâhdarzade Mehmet Ali Efendi'nin nakit ve gayretleriyle tamir olunmuştur.

Sivas'a 20 dakika mesafede ve Bağdat Caddesi'nde Kızılırmak üzerinde 18 gözlü kargir Eğri köprü de yine Halil Rifat Paşa'nın teşvik ve taltifi üzerine Sivas hanedanından ve Mirü'l-Umera'dan Kangal Ağası Abdurrahman Paşa'nın nakti ve gayretiyle tamir olunmuştur.

Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nda ve Kelkit Nehri üzerinde bulunan Kurbağa ve Yusuf Bey adlarıyla anılan iki köprü adeta yeniden inşa edilircesine tamir olunduğu gibi zikredilen nehir üzerinde bulunan Mercimek köprüsü yeniden inşa edilmiştir.

Sivas'a üç çeyrek mesafede bulunan Kemer mevkiinde dört taşlı bir un fabrikası ile umuma açık bir bahçe tesis olunmuştur¹⁵⁷.

Şark-î Karahisar su yollarının bozulmasından dolayı bir iki çeşmeden ancak su akabiliyor ve ahâlî bu yüzden büyük sıkıntı çekiyordu. Şehrin Müslüman ve Hıristiyan ileri gelenleri Vilâyete müracaat ederek bu sıkıntıdan halkı kurtarmak için Halil Rifat Paşa'dan yardım istediler. Bunun üzerine 1882

¹⁵⁷ Sivas Salnâmesi, 1302, s. 315-316. Burası günümüzde Paşa Fabrikası piknik alanıdır.

yılı Mayıs Haziran aylarında Dahiliye Nezareti'ne müracaatta bulunuldu. Nihayet Halil Rifat Paşa'nın gayretleriyle Şurâ-yı Devlet'ten karar çıkartılarak o sene şehrin içme suyu şebekesi yenilendi¹⁵⁸.

Sivas Sancağı'na bağlı Aziziye Kazası'nın hapisanesinin harap bir vaziyette olması ve hatta bir kısmının da yıkılmış olmasından dolayı burayı tamir etmek maksadıyla 14 Aralık 1882 (R. 2 K. Evvel 1298) tarihinde Vali Halil Rifat Paşa ve Vilâyet Meclisi üyelerinin imzasını taşıyan bir tezkîre, Dahiliye Nezareti'ne gönderilerek Şura-yı Devlet'te görüşülmesi ve neticede 29 Ocak 1883 (17 K. Sâni 1298) tarihinde halkın da katkılarıyla tamiri için gerekli kararların alınması sağlandı ve o sene tamirat gerçekleştirildi¹⁵⁹. Bundan başka yine aynı sene Aziziye Telgraf merkezinin tamirâtı da yapıldı¹⁶⁰.

Sivas Vilâyeti merkez sancağına bağlı Divriği, Tenüs ve Yıldızeli Kazaları'nda hükümet konağı olmadığından hükümete ait işler kiralanan konaklardan idare ediliyordu. Bu kazaların hükümet konağı ihtiyacını gidermek için 7 Ocak 1885 (R. 26 K. Evvel 1300) tarihinde Halil Rifat Paşa başkanlığında Sivas Vilâyeti İdare Meclisi biri Dahiliye Nezareti'ne diğeri de Maliye Nezareti'ne iki yazı göndererek bu üç kazaya birer hükümet konağı yapılması için herbiri 35.000 kuruşa mal olacak toplam 105.000 kuruşluk bir harcama ile aynı yıl bahar ayından itibaren inşaaata başlamak için izin istenmiştir. 1 Şubat 1885 (R. 20 K. Sâni 1300) tarihinde Şûra-yı Devlet'e havale edilerek görüşüldükten sonra inşaatları başlatıldı¹⁶¹.

Yine Halil Rifat Paşa'nın Sivas'tan ayrılmasından birkaç ay önce yeniden yapılan hükümet konağında zaptiye askerleri efradıyla süvarilerinin atlarına ait olmak üzere konağın yanında odalardan ve ahırlardan oluşan bir binanın yapımı için 19 Mayıs 1885 (R. 7 Mayıs 1301) tarihinde irâde çıkarılarak o sene inşaatına başlanmıştır¹⁶².

¹⁵⁸ BOA., Ş.D. 1784/40-1,2,3,4,5.

¹⁵⁹ BOA., Ş.D. 1785/4-1...6; İ.Ş.D. 3707.

¹⁶⁰ BOA., İ.Ş.D. 4245.

¹⁶¹ BOA., Ş.D. 1786/17.

¹⁶² BOA., İ. Dh. 75269.

Öşür olarak toplanan zahirenin muhafazası için yeterli olmayan Sivas ve Şark-î Karahisar Sancakları'na büyük birer ambar ve ayrıca 26 kazadan sadece ikisinde ambar bulunmasından dolayı diğer 24 kazaya da ahşaptan birer ambar yapılması için Şurâ-yı Devlet'e müracaat edilerek 6 Eylül 1883 (R. 25 Ağustos 1299) tarihli irâde ile ambarların inşaatına başlanılıp ertesi yıl tamamlanmıştır¹⁶³.

2- Eğitim-Öğretim Alanında Yaptığı Çalışmaları ve Tenbihnâmeleri

II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarında maarif yatırımlarına tahsisat ayırmak şöyle dursun, devlet hazinesi câri harcamaları karşılayamıyordu. Yani hazine bomboştu. Dış borçlar ertelendiği için devletin kredisi de yoktu. Devlet gelirleri dış borçların yanında hiç denecek kadar azdı.

Bu durumda devlet hazinesinden Maarif Nezareti'ne, maarif reformunun mali yükünü karşılayacak kadar tahsisat ayıramayacağı muhakkaktı. Fakat eğitimin önemi de ihmal edilemeyecek şekilde, sorumlularca kabul edilmişti. O halde, sadece maarif giderlerine karşılık olacak, mali kaynaklar bulunması kaçınılmazdı¹⁶⁴. Bu düşüncelerle devlet adamları maarif hususunda ilgisiz kalmadılar.

Uygulanan genel maarif politikasına uygun olarak, medreselerin yanında , batılı mânâda mekteplerin açıldığı, Sultan II. Abdülhamid devrinde bu düşüncenin tatbik safhasına geçtiği müşahede edilmektedir.

Sivas'ta bir kız, bir de erkek olmak üzere iki sıbyan mektebinin yapımına Halil Rifat Paşa'dan önce 1880 yılında başlanmıştı¹⁶⁵.

1881 yılında ise Sivas, Erzurum, Mamuretü'l-Aziz, Van ve Edirne Vilâyetleri'nde Maarif Müdürlüğü kurulmuştur. Ayrıca 1882 yılında Halil Rifat Paşa'nın Sivas'a tayin edildiği sıralarda Maarif Nezareti'nce kendisine gönderilen bir tezkerede adı geçen vilâyetlerle birlikte Sivas'ta da bir "Maarif

¹⁶³ BOA., İ.Ş.D., 3803/1,2.

¹⁶⁴ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 157-158.

¹⁶⁵ B. Kodaman, *A.g.e.*, s. 80.

Meclisi" teşkil edilmesi istenmiştir¹⁶⁶. Mevcut direktiflere uygun olarak, Halil Rifat Paşa bu meclisi kurmuş ve Sivas'a 1200 kuruş maaşla bir Maarif Müdürü tayin ettirmiştir¹⁶⁷.

Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği esnasında yayımladığı ve 1302 Sivas Vilâyet Salnâmesi'nde bulunan meşhur on bir tenbihnâmenin 4, 6, ve 11. leri eğitim ve öğretim ile ilgilidir. Bu tenbihnâmeler aynen aşağıya aktarılmıştır:

a.Dördüncü Tenbihnâme

"İnsanı insan eden ve dünya ve ahirette muradına erdiren şey ilim ve ameldir.

Yani okumak ve yazmak ve okuduğu ilim ile âmil olmaktır. Bir okumuş adam ile okumamış adamın arasında dağlar kadar fark vardır.

Her fenalık cahillikten gelir. Bu gün hapishaneler dolusu adamlar yoklansa içinde âlim olan yoktur, cümlesi cahildir. Ve bu cehl sebebiyle adam öldürmüş, haydutluk hırsızlık yahut sair fenalık etmiş ki hapse girmiştir.

Meşhur lakırdıdır ki hapishaneleri azaltmak için, mektepleri çoğaltmak gerekir.

Onun için devâir-i nevahî müdürlerine tenbih olunur ki hangi köyde mektep yoksa derhal ya yeniden bir mektep yaptırılsın veyahut münasip bir hâneyi muvakkaten köy mektebi ittihaz ettirerek, hocasını dahi nasb ettirsin ve erkek ve kız bir çocuk, beş yaşına girdi mi mutlaka mektebe verdirsin. Mektebi yapılamayan köyleri ve çocuğunu mektebe vermeyen kimseleri kaza kaymakamlarına yazıp bildirsin. İş bu tenbihnâme tarihinden itibaren altı ay mühlet veririz ki o vakte kadar mektebi olmayan köyler, mektebini yaptırınsın. Bu altı ay bittikte yoklanacaktır. Hangi köyler mektep yaptırmamış ise hükümet yaptırıp parasını köylüden alacak ve o karyenin ihtiyar meclisi azasını ve nahiye müdürünü tekdir edecektir (28 Ağustos 1882-16 Ağustos1298)

¹⁶⁶ B. Kodaman, A.g.e., s. 39.

¹⁶⁷ M. Barut, Halil Rifat Paşanın Sivas Valiliği, s. 26.

b.Altıncı Tebihnâme

Köylerin bazılarında mektep var ise de, çoğunda olmadığından, çocuklar cahil kalarak büyüdüklerinde öldürmek, haydutluk etmek gibi fena hareketlerde buldukları için hapsilere girerler. Kimisi katil olur, kimisi telef olur gider. Çocuklar küçükten okutturulup, terbiye edilir ise, öyle fena işlerde bulunamazlar. Bunun için her çocuğu okutmak ve her köyde mektep yaptırmak ve bu mekteplere de rabitalı hocalar konulmak lazımdır. Lâkin böyle rabitalı hocalara layıklı yıllık verilmedikçe bulunmaz ve hocalara vermek için ahalîden çok para almak dahî münasib olmaz. İşte ahalîden para çekmeksizin mekteplere sermaye tedariki için vilâyetçe bir çare düşünüldü. Ve bu da ahalîye sıkıntılı olmaz, pek kolay bir iştir. Şöyleki, mektebi olsun olmasın her kasabada ve köyde birkaç ziraat hayvanı var ise çift başına yirmi beşer okka buğday ihtiyar meclisi marifetiyle sahiplerinden ödünç alınıp, buğday o kasaba ve karyenin münasip yerinde ve güzel mahsul verir toprağında bir yıl güz vaktinde ekilecek ve köyce ve cümlece rabitalı görüp, gözetip timar edilecek ekin, ödünç olarak çift sahiplerine verilecek ve kimin tarlasında ekilmiş ise ona da bundan kira için münasip miktar zahire çıkarılarak ve geride ne kalırsa satıldıkta parası Maarif sandığı namıyla Reis-i kazada yapılacak sandığına konulmak üzere, her köyde ne kadar hâsılat olduğunu mübeyyin ihtiyar meclisi azası müdüre mühürlü bir mazbata verecek ve müdür dahî bu mazbatayı kaza kaymakamına gönderecek ve kaza kaymakamı dahî her köyde ne kadar mahsul olduğunu bu mazbatalardan anlayıp bunun için kaza İdare Meclisi'nde bir defter tutturacak ve mazbataları ve kazada teşkil olunacak Maarif Meclisi'nde bâ-senet teslim eyleyecek, bu mazbataların arkası alındıkta mahsulün revaçlı bir vakitte ihtiyar meclisi azası marifetiyle satılıp parasının Maarif Meclisi'nde bulunacak Maarif Sandığı'na teslimiyle ilmuhaber alınacak ve Maarif Sandığı dahî bu paraları sandıkta tutmayıp yine zürâ ahaliye faiz ve kavî kefil ile ikrâz edecek ve bu sermayenin faizinden mekteplerin hoca maaşı ve sair mesarifi çıkıncaya kadar birkaç seneler bu usûl böylece devam eyliyecek ve mektepler sermayesi hadd-i layıkına vardıkta ve faiz-i senevi mektepler mesarifini kapattıkta artık bu usulün devamına ihtiyaç kalmayacaktır. İşte

maslahatın hülâsası bu olup, bunun için ileride mahsus talimatlar yapılacağı cihetle, bu seneden itibaren yukarıda beyan olunduğu üzere mektepler için çift başına yirmişer okka tohum ektirilmesi ve mahsul yetişdikte güzelce toplanıp lâayıklı fiyatla satılıp, akçesini Maarif Sandıkları namıyla teessüs edecek sandıklara teslim edilmesi ihtiyar meclisi azasına ve devair-i nevahî müdürlerine tenbih ve bu maslahat-ı mühimme terakki-i maarifin ruhu mesabesinde olduğundan hüsn-ü cereyanına itina ve dikkat olunması dahi kaza kaymakamlarına katiyyen tavsiye ve umurun şu işi layıkıyla rüyet etmeleri hakkında takyidat-ı mütemadiyye ve nezaret-i daima ifası dahi dahil-i vilâyette elviye-i mutasarrifin-i kiram hazeratına tevdi olunur. (11 Eylül 1882-30 Ağustos 1298)

c. Onbirinci Tenbihnâme

Mektepleri olmayan köylerde mektepler yapılmasını ve mektepler yapılıncaya kadar köylerde münasip hane ve odaların mektep haline konularak çocukların okutturulmasını dördüncü tenbihnâmemizle cümle nahiye müdür ve muavinlerine tenbih etmiştik.

Haber aldığımızı göre henüz ekser köylerde mektep yapılmamış ve bir oda bulunup çocuklar okutturulmaya başlanmamış idüğü anlaşıldığından bu kere de son defa tenbihnâmeyi gönderdik.

Şöyle ki;

Mektebi olmayan köyde mektep yapılıncaya kadar hemen şimdiden bir oda ve haneye çocuklar toplanılıp, köy imamına okutulmak üzere nâhiye müdür ve muavinlerin köylere çıkıp bu işe gayet dikkat ve gayret etmelerini yine tenbih ederiz.

Bu tenbihnâmemizden sonra vilâyetin bilcümle köylerine müfettişler gönderileceğinden, eğer müfettişler köylerde çocukların yine başıboş gezmekte ve okutulmamakta olduklarını görürse, hemen hükümete bildirecekleri cihetle o misüllü nâhiye ve müdür ve muavinleri der-akap azl olunacak ve bir daha müdürlük ve muavinlikte kullanmamak üzere isimleri kayd olunacaktır. Ve bu tenbihnâmenin ale'd-devam icra'y-ı ahkâmına kaza

*kaymakamları mecburdur. (6 Ocak 1885-25 K.Evvel 1300)*¹⁶⁸

Eğitim ile ilgili bu tenbihnâmelerin içerisinde en önemlisi Altıncı tenbihnâmedir. Halil Rifat Paşa, 5 Kasım 1882 (R. 24 T. Evvel 1298) tarihinde dördüncü ve altıncı tenbihnâmelerinin de bulunduğu bir projeyi Maarif Nezareti'ne gönderdi. Bu yazıda Paşa özet olarak; *"Sivas Vilâyeti'nde 3052 köy olup, her köye bir mektep açılacağı düşünülürse, bir mektep için en az senelik 10 lira masraftan 3000 mektebe 30.000 lira masraf gerekir. Böyle bir masrafı ahaliden almak mümkün görünmüyor. Evkâf-ı münderise, yardımlar vesairenden toplanacak paralar ile okul yapmak mümkün değildir. Ancak yapılması düşünülen mekteplerin masrafı için, bu köylerde toplam 98.200 çift hayvan olduğu ve her çift hayvan başına 20 okka ödünç buğday alınarak, kiralanacak bir tarlaya ektilmesi öngörülmüştür. Mahsul zamanında ödünç alınan buğday ve tarla kirası hemen ödenecek, geri kalan satılarak parası Maarif Sandığı'na yatırılacaktır. Bu usule beş sene devam edildiği takdirde 29.460.000 kuruşluk bir sermaye meydana geleceği hesap edilmiştir. Böylece hem köylülere az faizle para verileceği, hem bir daha köylülerin yardım ve vergi için rahatsız edilmeyeceği ve hem de okulların inşa, maaş ve diğer masraflarının karşılanabileceği düşünülmüştür"*¹⁶⁹.

Halil Rifat Paşa'nın Altıncı tenbihnâmeyi nahiye müdürlerine göndererek uygulamayı başlattığı bu teklifleri, 10 Ocak 1883 (R. 29 K. Evvel 1298) tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp kabul edildikten sonra aynı gün Sadrazam Said Paşa tarafından Padişah'a arz edildi ve ve bir gün sonra da 11 Ocak 1883 (R. 30 K. Evvel 1298 – 2 Ra 1300) tarihinde iradesi alınarak resmîyet kazandı¹⁷⁰.

Bu tarihlerde Sivas Vilâyeti'nde ilk ve orta öğretim alanında pek çok şeyin yapılmış olması bu veya buna benzer bir takım tedbirlerin alındığını göstermektedir. Ayrıca Halil Rifat Paşa'nın Maarif Nezareti'ne müracaatından

¹⁶⁸ Sivas Salnâmesi, 1302, s. 321-326, 331-332; Ali Birinci, "Halil Rifat Paşa'nın Tenbihnâmeleri", Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 3, Sivas 1984, s. 17-22; M. Varinli, Halil Rifat Paşa, s. 21-39; M. Aldan, İz Bırakan Mülki İdare Amirleri, s. 91-99; Lütfi F. Tuncel, Sivas Valisi Halil Rifat Paşa ve Tenbihnâmeleri, Sivas 1987, s. 17-32,

¹⁶⁹ BOA., İ.M.M. 3347/1; B. Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 159-160.

¹⁷⁰ BOA., İ.M.M. 3347/7.

iki ay evvel sancaklarda teşebbüse geçmesi bu usulün o yıl uygulanmış olacağını akla getirmiş olsa bile; uzun zaman devam etmediğini rahatlıkla söylemek mümkündür¹⁷¹.

Halil Rifat Paşa'nın Sivas'ta yaptığı faaliyetlerden biri de bir "Islahhâne" kurmuş olmasıdır. Günümüzdeki sanat okullarının iptidaî tipinde olan bu mektebin adı "*Islahhâne-i Sivas*" olup öğrenci mevcudu 1882'de, 45 idi. Mektebe yetim ve kimsesiz çocuklar kaydedilmiştir. Bir müdür, bir hoca bir kâtip ve bir de bevaptan (mektepe kapıcısı) oluşan kadrosu ile ilgili olarak, "*... Hazret-i Zillulâhîde, bunlar devletten yevmiye alıp, elbise ve işçileri vakıflarca bil ifa olunur...*" denilmektedir. Bunlara bir kunduracı, bir şalçı ustası tayin kılınıp, iş bu çocuklardan bir takımı terzi, bir takımı kunduracı olarak yetiştirilmek için ustaların yanına verilerek, her gün sabahtan Kur'an, ilmihal ve itikad meseleleri ile dört saate kadar talim ve telkin olunduktan sonra, herkes ustalarının yanında zenaat öğreniyordu.

Yine Halil Rifat Paşa'nın faaliyete geçirdiği bir başka mektep, "*Mekteb-i İkdâm-ı Sivas*"tır. Bu mektebe rüştiye mezunları arasından kâtipliğe kabiliyeti olanlar alınır ve aralarında iki kalfa tayin olunurdu. Her hafta Cumartesi günlerinde defterdarlıktan ilim, hesap usûlü cedvel defteri, Pazartesi günleri adliye kâtipliği ve konulan kanunlar, Salı günü de Vilâyet kalemindekilerden Arapça ve Farsça dersler alırlardı.

Görüldüğü gibi birinci bölümdeki mektep tamamen zenaat erbabı yetiştirmeyi gaye edinen bir eğitim-öğretim müessesesi, ikinci mektep ise, memur ve kalem ehli yetiştirmek gayesi ile kurulmuş bir mekteptir¹⁷².

Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği zamanında kaleme alınan H. 1302 (1885) Sivas Salnâmesi'ne göre Müslüman ve gayr-i müslim sıbyan mekteplerinin sancak ve kazalara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir: ¹⁷³

¹⁷¹ B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 160.

¹⁷² M. Barut, *Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği...* s. 29-30.

¹⁷³ *Sivas Salnâmesi, 1302*, s. 454-456.

Liva ve Kazalar	Müslüman Sıbyan Mektepleri			Gayr-i Müslim Sıbyan Mektepleri		
	Mektep sayısı	Erkek öğrenci	Kız öğrenci	Mektep sayısı	Erkek öğrenci	Kız öğrenci
Sivas	114	2693	1063	15	1121	366
Tunus	103	1791	416	15	597	12
Hafik	99	1895	704	22	220	100
Koçgiri	14	235	90	2	50	7
Yıldızeli	126	1796	403	3	265	15
Aziziye	74	6833	354	2	56	7
Divriği	25	1588	400	14	800	102
Darende	20	458	103	4	120	17
Gürün	32	672	102	3	70	17
Amasya	22	463	137	12	628	203
Merzifon	14	434	219	7	480	215
Osmancık	19	670	363			
Maden-i Sim	42	734	447	4	97	36
Ladik	59	776	411	18	132	51
Köprü	78	1751	1131	4	360	328
Havza	73	600	214	24	169	27
Mecitözü	81	1466	802	6	18	7
Tokat	13	316	259	16	299	82
Niksar	35	904	779	2	20	12
Erbaa	96	405	138	42	355	89
Zile	39	992	359	1	40	30
Karahisar	54	577	307	12	220	79
Alucra	25	604	236	4	128	42
Suşehri	63	886	411	25	1083	176
Koyulhisar	65	1110	400	7	65	32
Hamidiye	80	1211	500	20	968	320
Toplam	1465	31860	10748	284	8361	2372

Orta dereceli okullara gelince; Sivas'ta 60 öğrencisi ve 10 öğretmeni bulunan bir Dar'ül-Muallimin ile 443 öğrencisi 45 öğretmeni bulunan iki Rüştîye (biri sivil, diğeri askerî) Tokat'ta 360 öğrencisi 15 öğretmeni bulunan üç rüştîye, Amasya'da 240 öğrencisi, 8 öğretmeni bulunan iki rüştîye ve Şark-î Karahisar'da 150 öğrencisi 5 öğretmeni bulunan bir rüştîye bulunmaktadır¹⁷⁴.

Salnâmeye göre 1885 yılında Sivas Vilâyeti'nde toplam olarak 110 adet medrese bulunuyordu. Bu medreselerin sancak ve kazalara göre dağılımı ise şöyledir:¹⁷⁵

¹⁷⁴ V. Cuinet, *La Turquie D'asie I*, s. 621.

¹⁷⁵ *Sivas Salnâmesi, 1302*, s. 457.

Sivas		Amasya		Tokat		Şarki Karahisar	
Sivas	6	Amasya	27	Tokat	15	Şarki Karahisar	3
Koçgiri	2	Merzifon	5	Erbaa	1	Koyulhisar	1
Divriği	3	Lâdik	2	Zile	6	Hamidiye	6
Aziziye	10	Mecitözü	1	Niksar	4		
Gürün	10	Vezirköprü	6				
Darende	8	Osmançık	2				
Toplam	31		43		26		10

Bundan başka, 1885 yılında Halil Rifat Paşa zamanında Sivas Vilâyeti merkezinde bir idadî(lise)nin açılmasına karar verilmiş ve yapımına başlanmıştır¹⁷⁶. Ancak bu okulun eğitime başlaması 1887 yılında gerçekleşmiştir.

Sivas Vilâyeti'ndeki okullar arasında en kaliteli eğitimi hiç şüphesiz 1863 yılında yapılan bir antlaşma ile A.B.D. misyonerleri tarafından kurulan Merzifondaki "Anadolu Koleji" veriyordu.

Başlangıçta Amerikan Board komisyonu misyonerlerinden Morsovan tarafından kurulan kurum teoloji semineri diye adlandırılmış fakat, halk için hem dini, hem de sosyal hizmetleri yerine getiren bir yer olmuştur. Bu okul 1881 yılından itibaren yüksek okul düzeyine getirilmiştir. Bu kolej her hangi bir millet için kurulmuş olmayıp herkese açıktır. Fakat asıl kaynağını Ermeniler ve Rumlar arasında bulmaktadır¹⁷⁷.

Sivas merkezindeki gayr-i müslimlerin okullarına gelince:

Gregoryan cemiyetlerinin idaresindeki 11 temel ve ilköğretim kurumunda 1.020 erkek, 230 kız öğrenci ve 322 öğretmen bulunmaktadır. Protestanlara ait 8 okulda ise 431 öğrenci okumaktadır.

Tanzimat devrinde bir türlü İstanbul dışına götürülemeyen maarif hizmetleri ancak II. Abdülhamid döneminden itibaren devletin her köşesine ulaştırılmaya başlanmıştır. Bu cümleden olarak, Sivas merkezindeki iki rüştiye ve bir öğretmen okulu bu dönemde tedrisata başlamıştır.

¹⁷⁶ B. Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s. 119.

¹⁷⁷ İknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, Ankara 1990, s. 129.

Vilâyetteki gayr-i müslim okullarının sayısı ve öğrenci mevcutları, azınlıklara tartışılmaz bir eğitim hürriyeti verdiğinin açık bir göstergesidir. Bu okullar kendi dillerinde eğitim yapabildikleri gibi, devlet hazinesinden de belirli bir oranda maddi destek görmüşlerdir. Cuinet'in verdiği bilgide merkez ilçenin nüfusunu bakılırsa azınlıkların okullaşma oranı Müslümanlar'inkinden hayli yüksektir. 32.504 Müslüman nüfusun 2.071 öğrencisine karşılık 10.618 gayr-i müslim nüfusun 1.681 öğrencisi vardır¹⁷⁸.

Vilâyette azınlıkların orta dereceli okulların olmayışı ise gayr-i müslim öğrencilerin, askeri okullar dışında her derecede Türk okullarında okuma haklarının olmasındandır. Bu da demokratik parlamenter rejimli günümüz Türkiye'sinde azınlıklara tanınan eğitim serbestisinin o yıllarda da mevcut olduğunu göstermektedir¹⁷⁹.

3- Halil Rifat Paşa'nın Diğer Konularla İlgili Tenbihnâmeleri

Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği esnasında yayınladığı 11 tenbihnâmesinden 4, 6 ve 11. tenbihnâmeleri eğitim ve öğretimle ilgili olup, bunları bir önceki başlıkta vermiştik. Nahiye müdürlerine hitaben yazılan tenbihnâmeler, daha ziyade köylerin kalkınmasına ve hayat şartlarının düzenlenmesine yönelik çalışmaların bir parçasıdır. O yüzden de Halil Rifat Paşa bu tenbihnâmelerde sade bir dil kullanmıştır. Tenbihnâmelerden 3. ve 7.si ulaşım ile ilgilidir. Ancak bunlar yukarıda da bahsedildiği gibi devlet yolları yapımının bir parçası değil de köylere yönelik çalışmaların bir parçası olduğundan bu bölüme almayı uygun bulduk. Diğer tenbihnâmeler ise tarım ve ormanlar ile ilgilidir. Halil Rifat Paşa'nın diğer tenbihnâmeleri şunlardır:

a. "Sivas Vilâyeti'nden Devâir-i Nevahi Müdürleri'ne Birinci Tenbihnâmedir:

Rumeli'de pulluk, Anadolu'da kotan dedikleri sabanlar ile sürülerek ekilen tarlalar çok mahsul verir. Sivas Vilâyeti'nin çok yerlerinde bunu

¹⁷⁸ V. Cuinet, *La Turquie D'asie I*, s. 665.

¹⁷⁹ A. Mahiroğulları, "Cuinet'in Notlarıyla 110 yıl Önce Sivas", s. 60.

bilmediklerinden adi sabanla tarla sürdükleri için, az mahsül alırlar. Ahalinin çok mahsül alması ve zengin olması matluptur. Ve bunun için ahalîyi kotanla çift sürmeye alıştırmak lazımdır. Bu kotan dedikleri şey Kars muhâcirlerinde vardır. Bilmeyenler onlardan görsün öğrensün. Hangi köyde kotanla çift sürülmüyor ise o karye arazisinin iki-üç yerinde bu senelik tecrübe ve nümune için devair-i nevahî müdürleri birer tarla sürdürüp ekim vakti ne mevsimse, o vakitte ektirtsin. Bu tarlalardan ziyade mahsül alınır ise artık ondan sonra bütün köylü kotan ile tarla sürmeye başlattırılsın ve bir çift öküzlüler kotan ile süremeyeceklerden karyelerin öküzleri sekizer onar çift bir yerde getirilerek, bu gün köylüden birinin, yarın diğerinin tarlası nöbetle sürdürülsün. Bu sene tecrübe için böyle kotanla sürülüp ekilecek tarlalardan yani bir kile tohum ekilen yerden, kilesine ne kadar mahsül alınacak ise müdürler ve kaymakamlara ma'lumat vermelidir ki adi sabanla sürülen tarla mı, yoksa kotanla sürülen tarla mı çok mahsul verir? Hükümet dahi öğrenip ahalîce faydasını görürse her yerde icra ettirtsin. Bu tenbihi icra etmeyen müdürler kabahatli, icra edenler makbul ve memdûh olur.

b.İkinci Tenbihnâme

Çok yerde köylüler odun bulamadıklarından tezек yakıyorlar. Şimdi az-çok odun bulan köylüler dahi ağaçların köklerini söktüklerinden git, gide ormanlar tükendikte çok sıkıntıya uğrayacaklardır. Buna şimdiden bir çare aramak lazımdır. Binaenaleyh her köyde, her adamın kaç parça tarlası var ise, beher tarlanın dört köşe ve kenarlarına mevsiminde meşe tohumundan sekiz-on kadar tohum eksin; veyahut söğüt, kavak, çam, gürgen, kayın vesair ağaçlardan ağaç ekilecek vakitte, birer fidan diksin ve bu fidanları hayvan yememek, bozmamak için etrafını çalı-çırpı ile muhafaza etsin ve tarla sürmeğe ve biçmeğe gittikçe sulasın, timar eylesin. Hâsıl ağaç yetişsin ki, hem kendi tarlalarının hudutları belli olur, kayıp olmaz, hem de ağaçlar büyüdükçe gölgesinden ve dalından budadığından sahibi faydalanır.

Bir de köylerde herkes kendi hanesi ve ihtiyacı için münasip gördüğü arazisi derûnunda bir dönüm yeri ağaç tohumuyla yahut her nevi ağaç fidanıyla ekip orman yetiştirerek ve hayvan girip ağaçları telef etmemek için etrafını hendekle çevirecektir.

Bu sene ve gelecek sene ağaç ekilecek mevsimlerde bunları ekmemiş olan ahâlden, ceza kanunnâmesi mucibince, ceza-yı nakdi alınmak için devair-i nevahî müdürleri ism-i resmiyle, defterlerini kaymakamlara verecektir.

Ağaç kökenlerini sökmek yasaktır. Dinlemeyenler ve kök çıkarıp yakanlara ve satanlara ceza tertip olunmak üzere isimlerini devair-i nevahi müdürleri ba-tahrirat kaymakamlara bildirecektir.

Ahalîye ağaç ve orman yetiştirmekte kusur eden ve ağaç kökünü sökenleri men etmeyen ve bu işe her sene ve daima dikkat ve nezaret etmeyen devair-i nevahi müdürleri kabahatli olur ve bu tenbihi, yoluyla icra ettiren müdürler dahi hükümet yanında makbul ve memdûhdur.

c.Üçüncü Tenbihnâme

Bir köyden bir köye veyahut köylerden kasabalara giden yollar üzerinde bulunan köprülerden yıkılanlar ve tamire muhtaç olanlar; hangi köy ve toprağında ise o köy ahalîsine yaptırılmak lâzımdır.

İş büyük ve çok ise oradan ve o köprüden geçen sair civar köyler halkı dahî yardım ederek yaptırılacak ve tamir ettirilecektir.

Yollarda çamurdan geçilmez derecede bataklık olan ve araba ve hayvan güç geçer yerler hangi köy toprağında ise o köylüye taş ve çakıl ile doldurtulup kolay geçilecek bir hale konulacaktır.

Araba ve hayvan geçmekte sıkıntılı ve tehlikeli ve çamurlu yerler dahî mümkün mertebe yapıp rahat, rahat ve tehlikesiz geçilecek bir hale getirilecektir. Bu işleri yalnız o köy ahalîsine yaptırmak ağır düşerse o yerlerden gelip geçen civar köyler ahalîsine de yardım ettirilecektir.

Köylerin içleri çamurdan geçilmez, bataklık ve fena bir halde olduğundan, en lâzımlı yerlerine kaldırım yaptırılacak veyahut büyük çakıl taşları döşenip çamurdan kurtarılacaktır. Köylerde köy derûnuna gübre yığılmayıp köy haricine bırakılacak ve her vecihle köy içi temiz ve pâk tutulacaktır. Ekser köy evlerinde abdesthane olmadığından köy sokakları pis, mundar bir haldedir. Ve bu ise insaniyete ve temizliğe muhaliftir. Köylerin sokakları pislikten kurtulmak için her haneye birer abdesthane yaptırılacaktır.

Bu işleri köylünün işsiz güçsüz vakitlerinde ve Cuma ve Pazar gibi tatil günlerinde yaptırılıp, ziraat ve harman vesair işleri olduğu zaman yaptırılmayacaktır.

Gevşeklik edenler ve yaptırmayanlar dahî işe yaramadıklarını göstermiş ve değiştirilmelerini kendileri istemiş olur.

d.Beşinci Tenbihnâme

Patates denilen mahsul ki yer elması gibi bir şeydir.

Bu mahsul insanda, hayvanda ekmek yerini tutar; çok yerler de halk bununla gıdalanırlar. Ve bu mahsul yağmur yağmasa yine olur. Ve maazallah bir memlekete çekirge düşse ve ekinleri yese, patatese zarar edemez. Hasılı bu mahsul fakara için pek faydalıdır.

Hangi köylerde ekilir ise, her hane kendi idaresine yetecek kadar, bundan sonra mevsiminde patates ekecektir. Ekmeyen ahalîye ve ektirmeyen müdürlere, hükümet tenbihini dinlemeyenler hakkında ceza icra olunacaktır.

e.Yedinci Tenbihnâme

Sivas'ta ve etrafında kışın ziyade kar yağdığı vakit arabalar işleyemediğinden, köylerden kasabalara araba ile odun, kömür vesair şeyler getirilemiyor. Ahalî kızak kullanmağa alışmış olsa, kar ne kadar çok olursa olsun, kızakla işleyebilirler ve kızak işletilen yollar kardan hiç kapanmaz. Bunun için devair-i nevahi müdürlerine tenbih ederiz ki zir-i idaresinde olan köylerde kızak kullanmıyorlar ve kızak nedir bilmiyorlar ise kızak bulunan yerlerde nümunesi görülüp her köyün ileri gelürlerinden iki-üç kişiye birer

adet kızak yaptırın ve kar yağdığı vakit kullandırın; karyenin araba kullanan ahali köylerinde kızak yapıldığını ve işlediğini görünce onlara dahi kızak kullanmağa heves geleceğinden müdürler ahaliyi teşvik etsin ve buraca kağrı denilen iki tekerlekli arabanın yenisi yüzelli kuruşa yaptırılır ise bir kızak otuz kuruş masrafla olur ve bunu köylüler kendileri dahi yapabilir.

Hasılı kızak olmayan her karyede kızaklar icad olunmasına devair-i nevahi müdürleri ziyadesiyle say-ü gayret edeceklerdir. Yaptırmayan müdürler amirin emrini icra etmeyenlerin cezasıyla cezalanırlar.

f.Sekizinci Tenbihnâme

Fi 26 Temmuz sene 1298 tarihli tenbihnâmemizde ormanlar kesile, kesile ve kök çıkarıla çıkarıla bitiyor. Sonra ahali odun ve kereste bulamıyacaktır. Bunun için her köyde, her adamın kaç parça tarlası var ise her parça tarlanın kenarlarına ve dört köşesine ağaçlar dikmesi ve her hane kendi idaresi için bir dönüm orman yetiştirmesi ve ağaç kökü sökmemesi yazılmıştı. Bu tenbihi tekrar ve aşağıda yazılı olan tenbihatı da ilâve ederiz.

Ormanlarda kendiliğinden ve fırtınalardan yere düşmüş veyahut öteki beriki lüzumsuz olarak kesmiş, düşmüş ağaçlar tükenir ise ondan sonra ahaliye lazım olan ağaçlar kesilecektir. Lâkin insafsız ve lüzumsuz ağaç kesmek ve ormanları yakmak ve sade ağaçtan hane ve dam ve ağıl duvarları yapılmak ve tarla ve bahçe ve harman kenarlarına muhafaza için cesim ağaçları kesmek koymak yasaktır. Şimdiye kadar kesilmiş ve konulmuş ağaçlar için hiçbir şey demeyiz. Fakat bundan sonra her kim hane ve dam duvarları, tarlalar ve bahçeler ve ağıllar muhafazası için taze ve yaş ağaç keserse en ağır cezay-ı nakdi ile cezalanacaktır. Ve bu tenbihe muhalif hareket edenler nevahi müdürleri men etmez ve haber vermez veyahut bu tenbihnâmeyi harf be harf her köyde okutup ahaliye anlatmaz ise kabahatlı olan adamdan alınacak cezay-ı nakdinin bir misli dahi müdürden alınacaktır.

Bir ormana kazaen yahut kasten ateş verilir ise o orman hangi köye yakın ise o köy ahali gidip ormanı söndürmeğe ve yakanları bulup hükümete haber vermeğe borçludurlar. Ateşi söndürmezler ve yakanı haber vermezler ise ne kadar ağaç yanmış ise köylüye ödettirilecektir.

g.Dokuzuncu Tenbihnâme

Orman git gide azaldığından bunun için ne yapılmak lâzım olduğunu geçen ve evvelki senelerde nevahi müdürlerine dağıttığımız ikinci ve sekizinci tenbihnâmelerde yazmıştık. Bu tenbihin aksi haller hala görülmekte olduğundan işte üçüncü defa olarak tekrar ahaliye tenbih ederiz ki:

Ağaç kökleri sökülmeyecektir. Ve çam ve pelit ve meşe vesair ağaçların kabukları soyulmayacaktır. Ve ormanlarda kendiliğinden yere düşmüş veyahut beyhûde kesilip düşürülmüş ağaçlar tükenmedikçe yeniden ağaç kesilmeyecektir.

Ve taş var iken hane ve ağıl duvarları safî ağaçtan yapılmayacaktır. Ve tarla ve bahçelerin etrafları hendekle muhafaza edilip, sade ağaç ile çevrilmeyecektir. Ve tarla açmak için orman yakılmayacaktır. Ve bir ormanda ateş görülür ise en yakın köy ahalsi acele gidip söndürecektir. Ve ateş mahsus konulmuş ise, ateş koyanı köylü bulup hükümete teslim etmezse kaseme usûlüne tatbiken ormanın zararı köylüye ödettirilecektir.

Kâfi orman olmayan köylerde ve ağaç yetişebilecek yerlerde her kimin kaç tarlası var ise, her tarlanın dört köşesine birer fidan dikip ve tarlası ziyade olanlar bir, iki sene zarfında, kendi için bir dönüm ve hiç olmazsa yarım dönüm kadar bir yerde hendek çevirerek, tohum veyahut fidan ekip ağaç ve orman yetiştirecektir.

Devair-i nevahi müdürleri her karyede ahaliyi cem ile bu tenbihnâmeyi okuyup birer birer mealini anlatacaktır.

Ve bu tenbihnâmeleri dinlemeyenleri hükümete haber verecektir. Ve ahaliye bu şeyleri bildirmeyen ve yaptırmayan ve hilâf-ı tenbih hareket edenleri hükümete haber vermeyen müdürler azl ve tedip olunacaktır.

Ve bu tenbihnâmeden bir kıt'ası, müdürler merkez-i kazaya celp olunarak, kaymakamlar vasıtasıyla, kendilerine verilecek ve ağızdan dahi etrafına anlatılacaktır. Ve bir kıt'ası da belediyeler ve zabıta idarelerine verilecektir.

Zabıtan ve belediyeden odun satılan yerlerde memurlar gezdirilip satılık için ağaç kökü ve kabuğu görülür ise müsadere ile beraber bayilerinden ceza kanun-nâmesine tevkifân ceza-yı nakdî alınacaktır.

Bu tenbihnâmenin mütemadiyen ve harfiyyen icrasına mutasarrifin-i kiram ile kaza kaymakamları ve devair-i nevahi müdürleri ve zabıta memurları, memur ve mecbur ve adem-i icrasından da derece derece mes'uldürler.

h-Onuncu Tenbihnâme

Yapılan yolların üstünden ağaç sürtmek ve yolların üzeri karla ve buzla kaplanmadıkça üzerinden yüklü ve yüksüz kızak yürütmek ve ormanlardan kesilen ağaçlar bu yolların üstüne çekilip de orada yontulmak yolları harap ettiğinden, yasak edilmiştir. Bu tenbihin hilafı hareket edenler ve yollardaki köprülerin ağaçlarını ve demir kenetlerini ve ekserlerini sökenler ve arabasını dikkatsiz sürüp de yolun hendeklerini bozanlar ve kenarlarındaki nişan taşlarını devirip yıkanlar, kanunun en ağır bendiyle cezalandırılacaklarının, her karye ahalî bir yere cem olunarak anlatılması ve bu tenbihin aksi hareket edenleri haber vermesi devair-i nevahi müdürleri dahi bu babta nezaret-i mütemadiyyeden geri durmamaları kendilerine ihtar kılınır (6 Ocak 1885-25 K. Sâni 1300) ¹⁸⁰.

Tenbihnâmelerin genel bir değerlendirmesini yaparsak; ilk önce Halil Rifat Paşa'nın Sivas Vilâyeti'ndeki halkı ve halkın meselelerini iyi bilip, buna göre çözüm yolları önerdiğini görmekteyiz. Onun bu tenbihnâmelerde özellikle ağırlık verdiği konular; Eğitim-öğretim, orman ve ağaçlandırma, bayındırlık ve yol bakımı, tarımın geliştirilmesi ve çevre sağlığıdır. Tenbihnâmelerin uslûbu ise resmî yazışma uslûbundan uzak; sade ve anlaşılır bir şekildedir. Bu uslûbu özellikle halkın anlayabilmesi için tercih etmiştir. Tenbihnâmelerde ortaya konan meseleler etraflıca anlatıldığı gibi örnek uygulamalarla halkın ikna edilmesi prensibine dayalı pratik çözüm yolları önerilmiştir. Ayrıca her tenbihin sonunda mes'uliyeti derece derece dağıtan bir ceza tehdidinin varlığı da ayrıca dikkat çekicidir¹⁸¹.

Ayrıca tenbihnâmeler vatandaşı aydınlatarak ikna etme ve bu şekilde ondan değişik davranışlar bekleme ve yeni kurumları benimsetme hedefine

¹⁸⁰ Sivas Salnâmesi, 1302, s. 317-332.

¹⁸¹ L. Tuncel, Sivas Valisi Halil Rifat Paşa'nın Tenbihnâmeleri, s. 13-14.

yönelik dikkate değer resmi yazışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tenbihnâmelerde emredici devlet tavrı; öğreten aydınlatan ve bu yolla iknaya çalışan yeni bir tavra yerini bırakmaktadır. Bu yönüyle tenbihnâmeler, devlet geleneğimizde hususî bir yere sahiptir. Sosyal yapıya müdahale, otoriter bir şekilde olmayıp; bu yapıya örneklerle desteklenmiş yeni bilgiler yükleyerek ve onun temel dinamiğini ve zenginliğini teşkil eden insan unsurunu harekete geçirerek yapılmak istenmektedir. Zamanına göre ileri bir idarî zihniyetin ifadesi olan bu hareket tarzı gerçekten dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir¹⁸².

Halil Rifat Paşa 27 Eylül 1885 (H. 17 Z 1302/ R. 15 Eylül 1301) tarihinde 20.000 kuruş maaşla Aydın Valiliği'ne tayin edilinceye¹⁸³ kadar 3 sene 8 ay 7 gün Sivas Valiliği vazifesinde bulunmuştur. Yukarıda bahsedildiği gibi memuriyet hayatının en parlak dönemi Sivas'ta geçmiştir. Bu gün dahi Sivaslılar onu hayırla yad ederler. Günümüze kadar Sivas'ta valilik yapan hiçbir şahıs onun kadar halkın gönlünde taht kuramamıştır.

Halil Rifat Paşa Sivas Valiliği'nde bulunduğu sıralarda bir ara Şubat 1884'de Girit'te kıpırdanmalar başlayıp valinin ayrılması üzerine Girit Valiliği'ne tayin edildi. Ancak Müslüman bir valiyi istemeyen Girit Rum ahalisinin karışıklık çıkarmak ihtimalleri ve dış baskılar neticesinde Müslüman bir valinin uzun süre burada kalamayacağı ve böyle bir durumda Halil Rifat Paşa'yı tekrar Sivas'a göndermenin münasip olmayacağı düşüncesiyle başarılı hizmet verdiği Sivas'ta kalmasının uygun olacağı düşünülmüş ve bu tayin iptal edilmiştir¹⁸⁴.

¹⁸² A. Birinci, "Halil Rifat Paşa'nın Tenbihnâmeleri", s. 14-15.

¹⁸³ BOA., Sicill-i Ahval I/1, s. 50.

¹⁸⁴ BOA., A. AMD. İ. Hus. Mahremane kayıt defteri No: 316, s. 51.

V. MANASTIR VALİLİĞİ

A- Halil Rifat Paşa'nın Manastır Valiliği'ne Tayinine Kadarki Durumu Ve Tayini

Halil Rifat Paşa 27 Eylül 1885 tarihinde Sivas Valiliği'nden Aydın Valiliği'ne tayin edildi¹⁸⁵. Burada 1 sene 3 ay valilik yaptı¹⁸⁶. 26 Aralık 1886 (R. 14 K. Evvel 1302) tarihinde ise Aydın Valiliği'nden, Bağdat Valiliği'ne tayin edildi¹⁸⁷. Bu tayine dair iradenin çıktığı gün Halil Rifat Paşa, Padişah II. Abdülhamid'e şifreli bir telgraf çekerek; *"İzmir'de 1.500 lira borcu olduğunu, bunu ödemedikçe İzmir'den ayrılamayacağını, buna karşılık 100 lira dahi parasının olmadığını, Bağdat'a gitmek için 1.500 lira yol masrafının olacağını bildirip acilen 3.000 liraya ihtiyacının olduğunu belirtmiştir. Bağdat'a ise ancak 70.000 kuruş (700 lira) harcırah verildiğini, bu harcırahi alsa bile 2.300 liraya yine ihtiyacı olduğunu, bunu karşılayacak mecalinin ise olmadığını..."*¹⁸⁸. beyan ederek Padişah'tan merhamet dilemiştir

Halil Rifat Paşa'nın Bağdat Valiliği'ne mazeret beyan ederek gitmek istemediğini düşünen Babıâli Paşa'nın para isteğinde bulunuşundan on üç gün sonra yani 8 Ocak 1887 (R. 24 K.Evvel 1302) tarihindeki bir irâde ile kendisine münasip bir vazife buluncaya kadar İstanbul'da alıkonmasına karar verildi¹⁸⁹. Halil Rifat Paşa'nın yerine Bağdat Valiliği'ne ise 9 Ocak 1887 (R. 25 K.Evvel 1302) tarihinde İşkodra Valisi Mustafa Asım Paşa tayin edildi¹⁹⁰. Aydın Valiliği'ne ise Nazif Paşa'nın tayin edilmesinden¹⁹¹ dolayı Halil Rifat Paşa bu defa boşalan İşkodra Valiliği'ne tayin edilmesi Sadrazam Kâmil Paşa tarafından teklif edilip bir de irâde çıkarılmasına rağmen¹⁹² iki gün sonra bundan vazgeçilerek, 11 Ocak 1887 (R. 28 K.Evvel 1302) tarihli irâde ile

¹⁸⁵ BOA., İ.Dh. 76.044

¹⁸⁶ Halil Rifat Paşa Manastır Valiliği'nden sonra tekrar 28 Mayıs 1889 tarihinde ikinci defa Aydın Valiliği'ne tayin edilmiştir. Birinci ve ikinci Aydın Valilikleri Manastır Valiliği'nden sonra tek başlıkta verilmiştir.

¹⁸⁷ BOA., İ.Dh. 79939; Sicill-i Ahval II., s. 50; İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1537.

¹⁸⁸ BOA., İ.Dh. 80070; İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1538; A. Birinci-A. T. Alkan, *"Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti."* s. 106.

¹⁸⁹ BOA., İ.Dh. 80068.

¹⁹⁰ BOA., İ.Dh. 80098.

¹⁹¹ BOA., İ.Dh. 80068.

¹⁹² BOA., İ.Dh. 80139.

münasip bir memuriyete tayinine kadar kendisine 10.000 kuruş mazûliyet maaşı tahsisine karar verilmiştir¹⁹³. Manastır'a vali olarak tayin edildiği 19 Ağustos 1887 tarihine kadar kendisine münasip bir vazife verilmesini bekleyen Halil Rifat Paşa, 21 Temmuz 1887 (R. 9 Temmuz 1303) tarihinde Memuriyn Komisyonu Reisi Pertev Efendi'nin vefatı üzerine bu makama tayin edilmek için Padişah'a müracaat etti ise de bu makamı elde edemedi¹⁹⁴.

Halil Rifat Paşa, Sadrazamlığı sırasında 4 Mayıs 1896 (22 Nisan 1312) tarihinde Padişah'a sunduğu arzıda bu olaya da temas ederek, Jön Türkler'in manevî koruyucusu olarak karaladığı Kâmil Paşa'nın Sadrazamlığı sırasında kendisini Aydın Valiliği'nden alarak Bağdat'a kadar sürdürmek istediğini, ancak Padişah'ın kendisini himaye etmesi sayesinde buna muvaffak olamadığını belirtmek lüzumunu hissetmiştir¹⁹⁵.

Halil Rifat Paşa 19 Ağustos 1887 (H. 29 Za 1304, R. 7 Ağustos 1303) tarihinde yaklaşık 8 ay açıkta kaldıktan sonra 17.000 kuruş maaş ile Manastır Valiliği'ne tayin edildi¹⁹⁶.

Halil Rifat Paşa'nın Manastır Valiliği'ne tayininin en önemli sebebi, iradeye göre; Manastır Vilâyeti'nde eşkiyalık hareketlerinin artması, vali Ali Kemalî Paşa'nın yetersiz olduğu görülerek azledilmesi ve Halil Rifat Paşa'nın evvelki başarıları ve tecrübesidir¹⁹⁷.

Halil Rifat Paşa'ya Manastır'a tayininden kısa bir süre sonra 4 Eylül 1887 (H. 15 Z 1304-R. 22 Ağustos 1303) tarihinde "*Murassa Osmanî Nişan-î Alî'si*" verilmiştir¹⁹⁸.

¹⁹³ BOA., İ.Dh. 80282. Mazûliyet Maaşı: Memuriyetten çıkarılan, yahut memuriyetinin lağvı yüzünden açıkta kalan memurlara açıkta buldukları müddetçe, verilen maaş hakkında kullanılan bir tabirdir. Memurlara mazuliyet maaşı verilmesine Tanzimat'tan sonra başlanmıştır. Ondan evvel her ne suretle olursa olsun açıkta kalanlara bir şey verilmezdi. Mazuliyet maaşı memurun hizmetine göre maaşın dörtte biri, üçte biri, yarısı nisbetinde verilirdi. Azl olunan bir memurun mazuliyet maaşı alabilmesi için yeniden devlet memuriyetine tayin olunabileceği manasına gelen "cevaz-ı istihdam" kararı alması gerekiyordu. Bu kararı almadıkça, mahkemeye verilmiş ise beraat etmedikçe mazuliyet maaşı bağlanmazdı. (M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri... II*, s. 424.)

¹⁹⁴ BOA., Y. Mtv. 27/30.

¹⁹⁵ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1538-1539.

¹⁹⁶ BOA., *Sicill-i Ahval I/1* s. 50, İ. Dh. 82008.

¹⁹⁷ BOA., İ.Dh. 82008.

¹⁹⁸ BOA., *Sicill-i Ahval I/1*, s. 50, B EO. A. AMD. 256, s. 80, No: 478.

B. XIX. Yüzyıl Sonlarında Manastır Vilâyeti

1.Coğrafi Konumu

Manastır Vilâyeti Osmanlı Avrupası'nın ortalarında, Makedonya'nın üç mühim şehrinden biridir. Vilâyet'in yüzölçümü 29.000 kilometrekare olup,¹⁹⁹ doğusunda Selânik, kuzeyinde Kosova, kuzeybatısında İşkodra, güneydoğusunda Yanya Vilâyetleri ve güneyinde Yunanistan hududu ile çevrilidir²⁰⁰. Makedonya'da Prister dağı (2600 m.) eteğinde 610 m. yükseklikte, Vardar Nehri'nin kollarından Karasu'ya dökülen Drahor Çayı kenarında kurulmuştur²⁰¹.

2.İdarî Taksimat

Manastır Vilâyeti; Manastır, Debre, Görice, İlbasan, Serfice Sancakları'ndan müteşekkil olup, bu sancaklar aşağıdaki kaza ve nahiyelere ayrılmaktaydı:

Manastır Sancağı: Manastır Kazası, nahiyeleri (Resne, Prispe, Korşova, Demirhisar), Pirlepe Kazası, nahiyesi (Morihavoa), Filorina Kazası, nahiyeleri (Rudnik, Nusha), Ohri Kazası, nahiyeleri (İsteroğa, Debrice) ve Kırçova Kazası.

Debre Sancağı: Debre-i Bala Kazası, Debre-i Zir Kazası, Rakalar Kazası ve Mat Kazası.

Görice Sancağı: Görice Kazası, nahiyeleri (Opar, Behlişte), Kesriye Kazası, nahiyeleri (Burboçko, Kilisevare, Horpeşte), Kolonya Kazası ve İsterova Kazası.

İlbasan Sancağı:İlbasan Kazası, nahiyeleri (Çerminike,İşbat), Garamış Kazası ve Peklin Kazası.

Serfice Sancağı: Serfice Kazası, nahiyesi (Velendos) Kozane Kazası, nahiyesi (Vence), Cuma Kazası, nahiyeleri (Katrance, Sarıhacılar), Nasılıç

¹⁹⁹ V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi...*s.12

²⁰⁰ *Manastır Salnâmesi*,1308, s. 31; Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm VI*, İstanbul 1898-1316, s. 4437.

²⁰¹ Marçais Georges, "*Manastır*" İ.A., VII, s. 274; A. Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, III, s. 102.

*Kazası, nahiyeleri (Seçeşte, Jupan), Alasonya Kazası, nahiyeleri (Livadı, Deşkate, Dominik) ve Kerepene Kazası*²⁰²

3.Nüfus

Manastır Vilâyeti'nin genel nüfusu bir milyon civarında olup²⁰³ bunun yarısından fazlası Müslümandır. Müslüman nüfusun büyük bir kısmı ise Arnavut'tur. Yalnız Manastır ve Serfice Sancakları'nın bazı bölgelerinde Türkler kalabalıktır. Görice, Debre ve İlbasan Sancakları'nın ise tamamına yakını Arnavut'tur. Hıristiyan nüfusun üçte biri Bulgar, geriye kalanı Arnavut, Ulah ve Rum'dur. Manastır ve bağlı kasabalarında beş bin kadar Yahudi bulunmaktadır. Manastır Vilâyeti'nin her tarafına dağılmış ve miktarı tam tesbit edilememiş olan Çingeneler de kayda değer yekün teşkil ediyorlardı²⁰⁴. Halil Rıfat Paşa'nın 11 Eylül 1887 (R. 30 Ağustos 1303) tarihinde Sadâret'e çektiği telgrafta nüfus 600.000 civarındadır²⁰⁵. Ancak bu rakama Serfice Sancağı dahil değildir. Halil Rıfat Paşa'nın Manastır Valiliği döneminde oğlu İbrahim Cavid'in çalışmalarıyla çıkarılan 1888 (H. 1305) tarihli Salnâmede nüfus ile ilgili şu bilgiler veriliyor:

*"Vilâyet'in toplam nüfusu 582.246 neferdir. Serfice Sancağı'ndaki 181.620 nüfus da ilâve edilecek olursa Vilâyet'in toplam nüfusu hali hazırda 763.886'dır"*²⁰⁶.

1888 (1305) tarihli Salnâme'ye göre ise nüfus dağılımı şöyledir:

"Manastır Sancağı:

Manastır (Merkez): 31.257, toplam: 124.428

Korşova Nahiyesi: 11.283

Resne Nahiyesi: 15.814

Prispe Nahiyesi: 8.581

²⁰²Manastır Salnâmesi,1305, s. 166-223; Manastır Salnâmesi,1308, s. 6; Ş. Sami, Kâmusu'l-Âlâm VI, s. 4439; Mehmet Tefik, Manastır Vilâyetinin Tarihçesi, Manastır 1327, s. 103. Serfice Sancağı Halil Rıfat Paşa'nın Valiliği zamanında Aralık 1888'de müstakil bir sancak iken Manastır'a bağlanmıştır. (BOA.,Y. Mtv. 37/6.)

²⁰³V. Eldem, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi... s. 12.

²⁰⁴Ş. Sami, Kâmusu'l-Âlâm VI, s. 4438.

²⁰⁵BOA., İ.M.M. 3954.

²⁰⁶Manastır Salnâmesi,1305, s. 285.

Demirhisar Nahiyesi: 11.718
 Pirlepe kazası (Merkez): 18.378, Toplam: 59.284
 Morihova Nahiyesi: 8.124
 Florina Kazası (Merkez): 6.940, Toplam: 43.879
 Rudnik Nahiyesi: 8.015
 Nuska Nahiyesi: 6.868
 Ohri Kazası (Merkez): 11.775, Toplam: 46.678
 İsteroga Nahiyesi:18.460
 Debrice Nahiyesi: 7.510
 Kırçova Kazası (Merkez): 3.907, Toplam: 31.225

Görice Sancağı:

Görice (Merkez): 9.814, Toplam: 69.868
 Kesriye Kazası (Merkez): 5.566, Toplam: 60.896
 Kolonya Kazası (Merkez): 1.114, Toplam: 17.325
 İsterova Kazası (Merkez): 1.176, Toplam: 69.134

Debre Sancağı:

Debre (Merkez): 4.824, Toplam: 28.500
 Rakkalar Kazası: Toplam: 10.681
 Debre-i Zir Kazası: Toplam: 5.159
 Mat Kazası: Toplam: 5.363

İlbasan Sancağı:

İlbasan (Merkez):14.658, Toplam: 26.774
 Garamış Kazası: Toplam: 4.673
 Peklin Kazası: Toplam: 7.322

Serfice Sancağı:Toplam:181.620 (Bu tarihlerde vilâyete yeni dahil edildiğinden sadece toplam nüfus verilmiştir)²⁰⁷.

²⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz **Manastır Salnâmesi,1305**, s. 285-341.

Salnâme'ye göre Manastır Sancağı'nın merkezinde 31.347 ve ona bağlı 135 köyde 58.638 olmak üzere toplam 89.985 nüfus mevcut olup bunun 23.713'ü Müslüman, 30.026'sı Rum ve Ulah, 30.891'i Bulgar, 26'sı Ermeni, 4.264'ü Yahudi, 34'ü Protestan ve Yalnız 31'i ecnebidir²⁰⁸.

4.Eğitim Ve Öğretim

*"Manastır Sancağı'nda eğitim ve öğretim faaliyetlerinde Hıristiyan ahâlî, Müslümanlar'a nazaran daha aktif bir durumdaydılar. Bulgarlar, Ulahlar, ve Rumlar birbirleriyle yarışarcasına mekteplerini artırıyordular. Müslüman ahâlî ise maarifçe henüz geri olup Manastır ve Görice'de birer idadiye-i mülkiye ve diğer liva ve kaza merkezlerinde birkaç rüştiye ve ibtidaiye mektepleri var ise de Müslüman ahâlînin çoğu Arnavut olup başka dil bilmediklerinden maarifin gelişmesine mâni olmaktaydılar. Arnavut dilinde yalnız Görice'de iki mektep olup bunlardan biri de Protestan misyonerlerine aittir"*²⁰⁹.

1888-89 Öğretim yılındaki okulların durumu şöyleydi:

Rum okulları: 4 Erkek İlkokulu, 4 Kız İlk okulu, 1 Erkek lisesi ve 1 Kız lisesi.

Bu okullarda toplam 37 öğretmen, 2.780 liralık bütçeyle 1.345 öğrenciye eğitim veriyordu. Özellikle kız lisesi Makedonya'da nam salmıştı; muhteşem binaları için gerekli kaynağı, Mısır'a yerleşmiş Arumen asıllı tüccar Pinika ailesi sağlamaktaydı. Bükreş'e yerleşmiş Musika ailesi de erkek lisesine 20.000 düka altın bağışlamıştı.

Ulah okulları: 1 Erkek İlkokulu, 1 Kız ilkokulu ve 1 Erkek lisesi.

Yalnız 160 öğrencinin okuduğu bu okulların 17 öğretmeni ve 1.000 liralık bütçesi vardı. Rum okullarına oranla daha kolay girilebilen kız okulu gelişme eğilimi gösterirken, liseye sadece şehir dışından taşralılar geliyordu.

²⁰⁸ **Manastır Salnâmesi,1308**, s. 37. Manastır Vilâyeti'nin nüfusunun değişik yabancı kaynaklara göre ve sancaklardaki dağılımı hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard Lory-Aleksandre Popoviç "*Balkanların Kavaşağındaki Manastır1816-1918*" **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**. Editörleri: Paul Dumont, François Georgeon. Çev: Ali Berktaş, İstanbul 1996, s. 60-78; M. Tefvik, **Manastır Vilâyetinin Tarihçesi**, s. 100-106.

²⁰⁹ Ş. Sami, **Kâmusu'l-Âlâm VI**, s. 4438-4439.

Bulgar Okulları:5 Erkek İlkokulu,1 Kız İlkokulu, 1 Erkek Lisesi ve 1 Kız Ortaokulu.

Bu okulların 540 öğrencisi, 21 kişilik eğitim kadrosu ve 1890 liralık bütçesi vardı. Kayıtlı öğrenci sayısı1890'da düşmeye başladı.

Katolik Okulları:1 Erkek İlkokulu ve 1 Kız İlkokulu.

Paralı Okullar: Öğrenim harcı ayda 30 kuruş olan bu okullarda Fransızca öğretiliyordu.

Protestan Okulu: Kızların okuduğu bu yatılı okulda 3 kadın öğretmen ve 20 öğrenci vardı.

Yahudi Okulları: 3 İlkokul, 1 lise öncesi okul

Durumu iyi olan Yahudi ailelerinin çocukları Rum lisesine ya da Arumen kız okuluna gidiyorlardı

Türk Okulları: 6 İlkokul, 2 İdadî (biri sivil, diğeri askerî) ve 2 Rüştiye (1 kız ve 1 erkek)

Genel kanaate göre 1888-89'da Manastır'da en itibarlı öğretim kurumları Rumlar'a ait olanlardı. Bunların öğrencileri Hıristiyan, hatta elit Yahudi tabakasından geliyordu. Bulgar eğitim kurumları nitelik açısından Rum okullarıyla rekabet edecek seviyede değildi, model olarak seçtikleri kurum Selânik'teki Bulgar lisesiydi. Bulgarlar o dönemde niceliğe önem vermekteydi. Köylerden talep çok fazlaydı. 1898'lerde Bulgar okul ve öğrenci sayısı aşırı artmıştır²¹⁰.

Manastır'da Bulunan Konsoloshâneler:

Etnik yapısı karışık olan Makedonya'nın üzerinde kendi menfaatleri doğrultusunda politika geliştirmek ve taraftar toplamak maksadıyla büyük devletler ve bunların desteğindeki bölge devletleri faaliyetlerini artırıyorlardı. Bu maksatlara yönelik olarak, Makedonya şehirlerinde konsoloshânelerini açmışlardır. 1860'lardan başlayarak²¹¹ Manastır'da da bu maksada yönelik olarak İngiltere, Rusya, Avusturya Macaristan, Sırbistan ve Yunanistan devletleri birer konsoloshane açtıkları görülmektedir²¹².

²¹⁰ B. Lory-A. Popoviç "Balkanların Kavşağındaki Manastır..." s. 72-73.

²¹¹ B. Lory-A. Popoviç, a.g.m, s. 67.

²¹² **Manastır Salnâmesi,1305**, s. 165 ; **Manastır Salnâmesi,1308**, s. 24.

Manastır XIX. yüzyıl başlarında Makedonya'nın ikinci önemli şehriydi. Slav, Rum ve Arnavut kimliklerinin kesişme bölgesinde yer aldığından Manastır hem Yunan, hem de Sırp, Bulgar ve Arnavut hedefleri içinde yer alıyordu. Büyük devletler açısından Manastır kördüğüm olmuş şark meselesini anlamak için iyi bir gözlem yeri idi. XIX.yüzyıl sonlarında Osmanlı mirasına aday küçük Balkan Devletleri de şehre ajanlarını sokmaya başlamışlardı.

5.Ekonomi ve Ticaret

Manastır, XIX. yüzyıl ortalarında henüz geleneksel ekonomiye, yani zenaat düzeyindeki imalata ve komşu kırsal bölgelerle ticarete dayanan bir refah dönemi yaşadı. Manastır tüccarlarının durmadan genişleyen etkinlik alanı kısa sürede Makedonya ve Güney Arnavutluk çerçevesini aştı. Bu canlı dönemin ardından 1870-1880'li yıllarda bir duraklama baş gösterdi²¹³. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında dalga dalga göçler krizin asıl sebebini teşkil etti. Ancak Manastır'da 1890 yılından başlayarak yeni bir canlılık hissedildi. 28 Ekim 1890 tarihinde Selânik-Manastır demiryolu hattının imtiyazı bir Alman şirketine verildi. 219 km.lik bu hat 3 Haziran 1894 tarihinde hizmete açılmasıyla²¹⁴ yeni bir dönem de başlamış oldu.

C- Halil Rifat Paşa'nın İcraatları

Halil Rifat Paşa Manastır'da vazifeye başladığı esnada Aydın Valiliği'nden Bağdat Valiliği'ne tayininde başından geçen olayın bir benzeriyle burada karşılaşır. Azledilen Manastır eski valisi Ali Kemalî Paşa'nın İstanbul'a gelmesi emredilmişti. Ancak Paşa'nın Manastır'da öteye beriye 25.000 kuruş borcu olup, İstanbul'a gidebilmesi için de 15.000 kuruşa ihtiyacı vardı. Yani acilen 40.000 kuruşa ihtiyacı vardı. Halil Rifat Paşa bu durumu bir telgrafla Mabeyn-i Hümayûn'a bildirdi. 11 Eylül 1887 (H. 22 Z 1304-R. 29

²¹³ B. Lory-A. Popoviç "Balkanların Kavaşağındaki Manastır.." s. 65-67.

²¹⁴ V. Engin, *Rumeli Demiryolları*., s. 207-208.

Ağustos 1303) tarihinde çıkarılan irâde ile Ali Kemalî Paşa'nın durumu Sadaret'e bildirilerek gereğinin yapılması emredilmiştir²¹⁵.

1- Eşkiyaya Karşı Mücadelesi

XIX. yüzyılın başından itibaren Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ne karşı büyük devletlerin –özellikle Rusya'nın- yardım ve kışkırtmalarıyla isyanlar patlak vermişti. Önce Yunanlılar (1829), sonra Sırpıllar (1878), daha sonra da Bulgarlar Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya başladılar. Makedonya'nın çok karışık olan yapısı bu ayrılmalarda önemli rol oynamaktadır. Bu bölgenin ikinci önemli vilâyeti olan Manastır'ı Osmanlı Devleti'nden ayrılan bu üç devlet de ele geçirmek istiyordu. İncelediğimiz dönemde bu bölgede eşkiyalık hareketlerinde artma görülmekteydi. Halil Rifat Paşa'nın buraya tayininin en önemli sebebi de eşkiyalara karşı arzu edilen neticenin alınamamasıydı. Bu sırada Manastır'da aşağıda görüleceği üzere, en tesirli eşkiya grubu Debreler bögesindeki eşkiyalıydı.

Halil Rifat Paşa vazifesine başlar başlamaz ilk iş olarak eşkiya meselesini ele aldı. Daha önceki tecrübelerinden de yola çıkarak bu mücadeleyi o tarihlerde merkezi Manastır'da bulunan III. Ordu Kumandanlığı'nda vazifeli değerli komutanlarından Derviş Paşa ve İstanbul ile yaptığı muhaberelele belli bir plân dahilinde yürütmeye karar verdi. Halil Rifat Paşa'nın eşkiyaya karşı yürüttüğü mücadeleyi birkaç başlık altında toplamamız mümkündür.

a. Hafiye istihdamı

Halil Rifat Paşa Manastır'da göreve başlamadan önce, bu bölgede hafiye istihdamı düşünülmüş ise de bütçeye ödenek konamadığı için, bu düşünce gerçekleşmemişti. 24 Ağustos 1887 (R. 12 Ağustos 1303) tarihinde Manastır idare meclisinde hafiye teşkilatının kurulması için konu görüşülmüş; hafiye istihdamı için senelik 24.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğu tesbit edilmiş ve konu Sadârete bildirilmişti. Ancak bunun irâdesi çıkmadığı için gereği

²¹⁵ BOA., İ.Dh., 82217.

yapılamamıştı²¹⁶. Bunun üzerine Halil Rifat Paşa 11 Eylül 1887 (R. 30 Ağustos 1303) tarihinde Sadarete çektiği bir başka telgrafta;

"Manastır'a gelir gelmez Vilâyet'in durumunu tahkik ettim. Manastır'ın hal-i hazırdaki durumu malumunuz olup, senevî yirmi dört bin kuruş değil iki misli hafiye tahsisatı olsa yine çok değildir. Çünkü bu Vilâyet, dört sancak ve on yedi kaza ve on sekiz nahiyeden ibaret, altı yüz bin civarında olan ahâlîsi Arnavut, Bulgar, Rum ve Ulah olarak çeşitli mezheplerden müteşekkildir. Bundan dolayı Vilâyet'in her cihetinde hafiye istihdamı elzem olduğundan ve dört sancağın birine biner kuruş tahsisat verilirse çok olunamayacağına ve bu da ihtiyaç görünmedikçe sarf olunmayacağına nazaran, aylık dörder bin kuruş hafiye tahsisatı için gerekli iznin verilmesi asayişin temini için, eşkiyaya kılavuzluk yapan erbab-ı müfsideyi meydana çıkarmak için böyle bir paraya acilen ihtiyaç vardır. Bu iznin lütfen, telgrafla ve süratle emr-ü ferman buyurulması, istirhamımdır. Manastır'a gelişimden evvel üç yüz kadar süvari ve piyade jandarmaya Vilâyetçe lüzum görüldüğü mâlum olup, bunun için daha fazla meblağa ihtiyaç vardır. Halbuki daha az parayla iş görülmesi uygun olacağından, adı geçen tahsisatın ihsan buyrulacağına şüphem yoktur. Ol babda..."²¹⁷ diyerek Hafiye Teşkilatı'nın bölgedeki lüzumunu dile getirmişti.

Manastır'daki Hafiye Teşkilatı'nın kurulma meselesi Meclis-i Vükelâ'da iki defa görüşülmüş, ilk görüşmeden sonra Manastır Vilâyeti'nde yeteri miktarda kuvvet bulunduğundan dolayı, eşkiya takibi için ayrıca geçici piyade ve süvari yazılmasına lüzum görülmediği hususu 16 Eylül 1887 (H: 27 Za 1304) tarihinde tebliğ edilmiş,²¹⁸ 25 Eylül 1887 (H. 7 M. 1305-R. 13 Eylül 1303) tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla da hafiye istihdamı için öngörülen aylık 4.000 kuruşunun o sene için verilmesi uygun görülerek 27 Eylül 1887 (H.9 M. 1305) tarihinde iradesi çıkarılmıştır²¹⁹.

²¹⁶ BOA., İ.M.M., 3950

²¹⁷ BOA., İ.M.M., 3950

²¹⁸ BOA., M. V., 23-29.

²¹⁹ BOA., İ.M.M., 3950

b. Eşküyayı Ölü veya Diri Getirene Mükâfat Verilmesi

Halil Rifat Paşa, hafiye istihdamından çok kısa zamanda gerekli bilgileri almaya başladı. Eşküyalar ile mücadele etmek için 2 Ekim 1887 (R. 20 Eylül 1303) tarihinde Sadaret'e çektiği telgrafta, plânının ikinci aşamasını uygulamaya çalıştı. Bu telgrafta Halil Rifat Paşa özet olarak:

"Alınan bilgilere göre Manastır Vilâyeti'ndeki eşkıyanın en kalabalık olanı Debre Sancağı'ndaki eşkıyalardır. Burada hükümetçe isimleri bilinen altı eşkıya reisi olup, bunların emrinde yirmi ile yüz arasında değişen adamları vardır. Bunların hakkından gelmek devletçe esaslı ve ciddî tedbirlerin alınmasına bağlıdır. Bunlardan başka Manastır Vilâyeti'nde yedisi Hıristiyan, on beşi İslâm olarak daha yirmi iki çete daha vardır ve reislerinin isimleri hükümetçe bilinmektedir. Adamlarının sayısı ise üç yüzün üzerinde tahmin edilmektedir. Hıristiyan eşkıya reislerinin bir kısmı Yunan, bir kısmı yerlidir. Bu kadar kalabalık eşkıya ile zaten yeterli olmayan mevcut askerlerle mukavemet etmek zordur. Bundan dolayı bir tedbir olarak, eşkıya reislerini diri getirenlere beş bin, ölü getirenlere iki bin beş yüz, eşkıya efradı için dahî diri getirene bin, ölü getirene beş yüz kuruş verileceği ilân olunur ise her tarafta eşkıya ele geçirmek için saldırılacağı, eşkıya ise bundan korkuya düşerek yakalanmayanların her biri bir tarafa savuşup gideceği tahmin edilmektedir. Hatta Manastır'a geldiğimde her gün bir facia zuhur etmekte iken aldığım diğer tedbirlere ilâveten eşkıyayı ölü veya diri getirene mükâfat verilmesi için Babîâlî'den izin almakta olduğumun duyulması üzerine birkaç haftadır eşkıya tarafından mühim bir vukuat da meydana gelmeyerek, para vaadinin tesiri şimdiden görülmeye başlamıştır. Bu yolda vuku bulacak masraf ise tahminimce yüz bin kuruşu aşmaz zannederim. Benden önceki vali zamanında teklif edildiği gibi yeniden jandarma istihdam olunsa idi senevî bir milyon kuruş masraf olacaktı. Bununla ise asayişin sağlanıp sağlanamayacağı da şüpheli idi. Şimdi ise bunun onda biri ile iş görülmesi elbette daha faydalıdır. Bu babda suistimal vukuuna da meydan verilmeyeceğinden ve bu yolda sarf edilecek paralar evrak ve senetlerle tesbit edileceğinden, her halde vilâyete itimad buyurulmasını rica ederim. Hasılı şu iş için bir defalık olmak ve yetişmez ise yine arz ve istîzan olunmak

üzere yüz bin kuruşun verilmesi hususunda gerekli emr-ü fermanın telgrafla gönderilmesine şiddetle ihtiyaç vardır. Ol babda emr-ü ferman...”

Halil Rifat Paşa'nın bu telgrafı üzere konu 12 Ekim 1887 (H. 24 M. 1305-R. 30 Eylül 1303) tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek aynı gün Sadrazam Kâmil Paşa tarafından Padişah'a arz edildi. 13 Ekim 1887 (H. 25 Muharrem 1305-R. 1 Teşrin-i evvel 1303) tarihli irâde ile de yürürlüğe girdi²²⁰. Böylece eşkiyanın bertaraf edilmesinde halkın yardımı devreye sokulmuş oldu.

c- Emniyet Komisyonları'nın Kurulması ve Fahrî Zaptiyelik

Yukarıda bahsedilen tedbirlerin neticelerinin tam alınmadığı bir sırada, eşkiyaya karşı bir tedbir olarak, günümüzdeki köy koruculuğu sistemine benzer, ancak geçici ve kısa süreli olan fahrî zaptiye istihdamı yoluna gidilmiştir. Buna göre; önce küçük köylerde üç, büyük köylerde altı kişiden mürekkep “Emniyet Komisyonu” adıyla bir komisyon kurulacak ve askerlik yapmış silah kullanmasını bilen, on haneli köylerden iki ve yirmi haneli olanlarından dört kişi “fahrî zaptiye” ismiyle bu komisyonların maiyetine verilerek bu heyetlerin eşkiyaya karşı buldukları yerleri müdâfa etmeleri ve muktedir olamazlar ise hemen civar komisyonlara ve askerî müfrezelere veya hükümete durumu bildireceklerdi. Genel çalışma esası bu şekilde olması düşünülen Emniyet Komisyonları hakkındaki talep 30 Kasım 1887 (R. 19 T. Sâni 1303) tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek kabul edilmiştir²²¹.

Karar gereğince fahrî zaptiye yazımına ve istihdamına başlanmış, ilk zamanlarda bunlardan çok faydalanılmış ise de sonraları vilâyetteki bazı fenalıklar bu zaptiyelerden kaynaklandığı görülmüştür²²². Böylece bu teşkilatın kuruluş maksadı dışında fiiller ortaya çıkmıştır.

Babiâli'nin desteğini alarak harekete geçen Halil Rifat Paşa “Manastır Vilâyeti Köyleri Emniyet Komisyonu Tüzüğü” şeklinde

²²⁰ BOA., İ.M.M., 3954.

²²¹ BOA., M.V., 26-76.

²²² BOA., Y.Mtv., 33/91.

açıklayabileceğimiz on altı maddeden oluşan tüzük (veya Tembihnâme: bildiri) vilâyetin tüm mutasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürlerine dağıtılmıştı. Tüzük vilâyetin her köyünde din ve ırk farkı olmaksızın “Köy Emniyet Komisyonu”nun kurulmasını öngörüyordu. Köy komisyonları ise kendilerine yürütme organı olarak “*Fahrî Zaptiye Birlikleri*” ni kuruyorlardı.

Emniyet Komisyonu Tüzüğüne göre yerli Osmanlı idaresi, vilâyetin her köyüne yeteri kadar tüfek dağıtıyordu. Tüzük Fahrî Zaptiye Birlikleri'ne olağanüstü görev ve yetki tanıyordu. Onlar köyleri her türlü eşkiya saldırılarından korumakla, eşkiyaları kovalamakla ve temizlemekle görevliydi. Öldürdükleri eşkiyalar için hiçbir sorumlulukla yükümlü olmuyorlardı. Hatta eşkiyaları kovalamayan ve onlara karşı savaşmak istemeyen köylüleri cezalandırıyorlardı.

Eşkiya saldırısı tehlikesine karşı, komisyon üyelerinden başka, köylülere de silah dağıtılıyor, çatışma bittikten sonra köylüler silahları iade ediyorlardı. Köy komisyonları ve Fahrî Zaptiye Birlikleri, özel durumlarda kaçak erleri yakalamakta ve vilâyet halkının can ve mal emniyetini sağlamakta ve Osmanlı Ordusu'na yardım etmekteydi. Fahrî Zaptiyeler kötü insanları cezalandırmak suretiyle yollarda taş kırmaya da mahkum edebiliyorlardı. Hatta tüzüğün yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Manastır Vilâyeti'nde çok sayıda kötü insan yollarda taş kırmaya mahkum edilmişlerdi. Dolayısıyla, vilâyette iki aydan kısa bir zamanda sayısız eşkiya çetesi yok edilmiş, tutuklanmış ya da yerli idareye teslim olmuştu. Böylece, vilâyet sakinleri huzur ve emniyete kavuşturulmuşlardı. Bu durum Halil Rifat Paşa'nın Manastır Valiliği'nden alınmasına kadar devam etmiş ve onun ayrılmasından sonra huzur dönemi de sona ermişti²²³.

Bu arada Müstakil bir sancak durumunda olan Serfice Sancağı'nın Manastır'a bağlanmasından sonra burada da fahrî zaptiye istihdamı yoluna gidilmesi istenmiş, ancak Serfice Mutasarrıfı Abdülkadir ve Yaver-i Ekrem

²²³ Yusuf Hamza “XIX. yüzyılın II. Yarısında Türk-Makedon İlişkileri” X. Türk Tarih Kongresi. IV. (Ankara 22 – 26 Eylül 1986), Ankara 1993, s. 1213-1214. Arşiv vesikalarında “Fahrî Zaptiye” tâbiri kullanılmasına rağmen Yusuf Hamza sadece “Fahrî Birlikler” tabirini kullanmış, ancak biz arşiv belgelerindeki tabiri kullanmayı uygun gördük.

Derviş Paşa'nın Babî'li'yi bu bölge halkının çoğunluğunun Rum olduğundan böyle bir uygulamanın Yunanistan tarafından istismar edilerek zaptiyelerin aleyhimize çalışacağı bu durumda düşmana silah vermenin uygun olmayacağı yolundaki ikazları üzerine vazgeçilmiştir²²⁴.

Fahrî zaptiyeliğin kurulmasındaki maksat eşkıyalığın önlenmesi olduğundan, bu eşkıyaya karşı başarılı icraatlar neticesinde belli bir zaman sonra emniyetin sağlanması üzerine bu zaptiyelerin lağvedilmesi gündeme gelmişti. Çünkü bu zaptiyeler de zaman zaman asayiş ihlal ederek problem oluyorlardı. Neticede sükûnetin de bir nevî sağlanmasından sonra 28 Haziran 1888 (H. 18 L. 1305-R.16 Haziran 1304) tarihli irâde ile fahrî zaptiyelik müessesesi lağvedilmiştir²²⁵.

d- Eşkıya Reisleriyle Anlaşma Teşebbüsü

Eşkıyalığın ortadan kaldırılması hususunda yapılan çalışmalardan biri de Debreler eşkıyasının yola getirilmesi ve ellerindeki esirlerin kurtarılması için eşkıyanın ileri gelenlerinden beş kişi ile anlaşma yapıp, eşkıya reislerinin seçecekleri on neferle Kalkandelen, Kırçova, Ohri, Pirlepe ve Manastır Kazaları'nın birinin muhafazasının taahhüt ettirilmesi ve bunlara değişik isimler verilerek reislere aylık beşer yüz ve efradına yüzer kuruş maaş verilmesi düşüncesidir. Konuyla ilgili olarak, Manastır Valiliği tarafından 1 Aralık 1887 (H. 15 Ra 1305) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne bir teklifte bulunulmuştu. Bu konu 12 Aralık 1887 (H. 26 Ra 1305) tarihinde Meclis-i Vükelâ'da ele alınmıştır. Ancak Bölge Umum Kumandanı Recep Paşa'nın bölgeye asker sevk etme düşüncesinde olduğu ve Serasker'in de bununla görüşmesi gerektiğinden olumlu bir karar verilmemiştir²²⁶. Daha sonra 29 Aralık 1887 (H. 13 R 1305) tarihinde aynı konu Meclis-i Vükelâ'da tekrar görüşülüp, eşkıyanın tenkili için reisleriyle anlaşılıp istihdamının mahzurlu olduğu kanaatine varılarak, mevsimin kış olmasından dolayı da baharın

²²⁴ BOA., Y.Mtv., 37/6

²²⁵ BOA., Y.Mtv., 33/91.

²²⁶ BOA., M.V., 26-72.

beklenmesi ve ne yapılması lazım gelirse o zaman karalaştırılacağı bildirmiştir²²⁷.

Bu yazışmalardan anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti eşkıya karşısında tamamen acz içine düşmüş, bu meseleden kendini kurtarmak için, eşkıya reislerini, adetâ rüşvet vererek tesirsiz hale getirmeye çalışmıştır.

e- Halkın İleri Gelenleri İle İttifak Yapmak

Halil Rifat Paşa'nın Manastır'a tayini sırasında eşkıyaya karşı Debreler ileri gelenlerinin III. Ordu Kumandanlığı'na telgraf çekip ittifak teklif etmişlerdi. Ordu Kumandanı Recep Paşa bu durumu Babîâlî'ye bildirerek. 29 Ağustos 1887 (R. 16 Ağustos 1303) tarihindeki Meclis-i Vükelâ'da konunun görüşülmesi sağlanmıştı. Halil Rifat Paşa göreve gelince bunların müttefik olup olmadıkları ve aralarında kan davasının bulunup bulunmadığı hususu araştırılmıştır.²²⁸ Böylece, bölgenin huzuru için bu insanları bir araya getirip, onlardan istifade edilip edilemeyeceği tesbit edilmeye çalışılmıştır.

Halil Rifat Paşa'nın Manastır'dan ayrılmasından bir buçuk ay önce Manastır'da emniyetin sağlanması üzerine III. Ordu'da vazifeli Derviş Paşa'nın gayretiyle Debre'deki bazı pişman olmuş eşkıya reislerinin de içinde bulunduğu bir ittifak gerçekleştirilmiştir. Ancak bunlar parasız iş yapmadıklarından bu ittifakın dağılmaması için ihtiyaç duyulan paranın temin edilmesi için konu Babîâlî'ye bildirilmiş, meselenin nazikliği sebebiyle, aylık 15.000 kuruş olarak düşünülen ödenek 26 Nisan 1889 (R. 14 Nisan 1305) tarihli irade ile kabul edilerek, Manastır yetkililerine verilmiştir²²⁹. Böylece Osmanlı Devleti huzurun temini için eşkıya ile birlikte; huzuru teminde rol oynayacağı düşünülen kişilere de rüşvet vermeği kabul etmiştir.

f- Eşkıyaya Karşı Silahlı Mücadele

Eşkıyanın ortadan kaldırılması için yukarıdaki tedbirler alınırken, Halil Rifat Paşa bu tedbirlere ilâve olarak silahlı mücadeleye de hız verdi. Paşa

²²⁷ BOA., M.V., 27-36.

²²⁸ BOA., M.V., 23-56.

²²⁹ BOA., Y.Mtv., 38/78.

bu mücadelelerin neticelerini gün geçtikçe almaya başlayıp durumu sürekli telgrafla Babıâli'ye bildiriyordu. 22 Kasım 1887 (R. 10 T.Sâni 1303) tarihli Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen telgrafta Halil Rifat Paşa, Ağustosun başında Manastır çiftliklerini basarak Ahmet Yazıcı ve oğlunu dağa kaldırıp, çiftlikte birkaç kişiyi de öldürerek Manastır'ı titretmiş olan meşhur eşkıya reisi Kolonyalı Celun ve adamlarının yakalandığını, kaçırılan Ahmet Yazıcı ve oğlunun kurtarılarak Manastır'a getirildiği ve ayrıca; 9 Eylül 1887 (R.28 Ağustos 1303) gününden 22 Kasım 1887 (10 T.Sâni 1303) gününe kadar yetmiş iki günde ölü ve diri altmış altı eşkıyanın ele geçirildiğini bildirmiştir.

Bu telgrafın Sadaret'e iletilmesinden sonra Sadrazam Kâmil Paşa durumu Padişah'a arz ederek; Halil Rifat Paşa'nın maaşının da artırılmasını teklif etmişti.⁵ Aralık 1887 (22 T.Sâni 1303) tarihli irade ile Halil Rifat Paşa'nın maaşı 17.000 kuruştan 20.000 kuruşa çıkarıldı²³⁰.

11 Aralık 1887 (R. 29 T.Sâni 1303) tarihinde Mabeyn-i Hümâyün'a çektiği telgrafta ise kurulan "Emniyet Komisyonu ve Fahrî Zaptiyeler" in de yardımıyla ölü ve diri ele geçirilen eşkıyanın yetmiş iki kişiye ulaştığını²³¹ 15 Ocak 1888 (R. 3 K.Sâni 1303) tarihli telgrafı ile doksan üç kişiye ve 4 Şubat 1888 (R. 23 K.Sâni 1303) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne çektiği telgrafta da biri ölü altısı sağ olmak üzere yedi eşkıyanın daha ele geçtiğini ve böylece yaklaşık dört buçuk ay zarfında ölü ve diri olmak üzere yüz eşkıyanın etkisiz hale getirilerek Manastır'da emniyet ve asayişin iade edildiğini bildirmişti. Bu telgraflar Sadrazam tarafından Padişah'a gönderilerek durumun gazetelerde ilân edilmesi tavsiye edilmiştir²³². Böylece eşkıyanın ortadan kaldırılması için alınan tedbirler sonuç vermeğe başlamış, rüşvet ile de olsa halkın huzurunu bozan eşkıya üzerine gidilmiş ve bölgenin huzuru Halil Rifat Paşa'nın gayretleriyle sağlanmıştır.

²³⁰ BOA., İ.Dh., 83187.

²³¹ BOA., Y.Mtv., 29/26.

²³² BOA., Y.A. Hus., 210/60.

2- Yunanistan'ın Faaliyetlerine Karşı Yapılan Çalışmalar

Sırp ve Bulgarlar dışında Makedonya'daki Rumlar da bu bölgenin Yunanistan'a katılması için faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlamışlardı. Bu sıralarda Yunanistan'ın Manastır Konsolosu Konstantin Panorya'nın Rumlar'ı isyana kışkırttığıнын tesbit edilmesi üzerine, vilâyetçe Babiâli'ye bu hususta bilgi verilerek Yunan Konsolosluğu'nun buradan kaldırılması gerektiği bildirilmiştir. Bu konu 15 Mart 1888 (H. 2 B 1305) tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek Manastır Konsolosluğu'nun burada bulunmasının ileride yeni olayların çıkmasına sebep olacağı, olayların baş müsebbibi olan Yunan Konsolosu'nun buradan alınması için gerekli teşebbüslerin yapılması kararlaştırılmıştır²³³. Bunun üzerine, Yunan Konsolosu'nun alınması için baskı yapılmış, ancak bu baskı Yunan gazetelerinde, yine bu konsolosun teşviki ile Manastır'daki Rumlara baskı yapıldığı şeklinde-özellikle Atina gazetelerinde- yer almıştır. Bu olay halkı heyecanlandıracak ifadelere dönüştürülüp Konsolos'un alınmasına mani olmaya çalışmışlardır²³⁴. Bu olaylar üzerine Yunan Konsolosu Manastır'dan çıkarılır. Ancak, Yunanistan aynı şahsı yine Manastır'a göndermek istemesi üzerine; bu şahsın ahâlîyi isyana teşvik edici mektupları Osmanlı Devleti'nin Atina sefiri vasıtasıyla Yunanistan Hükümeti'ne gönderildi. Bunun üzerine konsolos kısa bir süre Manastır'a gönderilmedi²³⁵. Yine bu arada 6 Haziran 1888 (R. 25 Mayıs 1304) tarihinde Üçüncü Ordu Feriki Fazlı Paşa imzasıyla Babiâli'ye gönderilen şifreli telgrafta, Manastır Yunan Konsolosu Kostantin Panorya'nın, Manastır'a tekrar gelmesi sebebiyle, sabıkalı olan bu adamın burada bulunmasının Rumlar'ın faaliyetlerinde bir hareketlenmeyi başlattığından, acilen buradan alınmasının lüzumu belirtilmişti. Bu arada Vali Halil Rifat Paşa, Manastır'daki Yunan Konsolosu'nu tanımadığını ve bu şahsın imzasıyla hiçbir resmî evrakı kabul etmeyeceğini ilân etti²³⁶.

²³³ BOA., M.V., 30-6.

²³⁴ BOA., Y.A. Hus., 212/18.

²³⁵ BOA., Y.A. Hus., 214/27.

²³⁶ BOA., Y.A. Hus., 214/61.

Bütün bu baskılar ve teşebbüsler neticesinde Yunanistan geri adım atmak mecburiyetinde kalarak 6 Aralık 1888 (H. 2 R 1306) tarihinde Manastır'daki konsolosunu Rusya'daki Taygan konsolosu ile değiştirmiştir²³⁷. Yunanistan'ın bu hareketi Manastır üzerindeki düşüncesini açıkca ortaya koyduğu gibi, konsoloslarını da hangi maksatla kullandığını belgelemesi açısından, kayda değer görülmektedir.

3- Eğitim ve Öğretim Alanında Çalışmaları

Halil Rifat Paşa Manastır'da valilik yaptığı kısa sürede eğitim ve öğretim ile de ilgilenmiştir. Bu alanda yaptığı en büyük hizmet 1888 (H. 1305) tarihinde Manastır İdadî mektebinin inşası ve açılışıdır²³⁸. Daha sonra ise, bu mektebin öğrencilerinden bir kısmının yatılı olması için vilâyetten Maarif Nezareti'ne bir teklif yapılarak, ödeneğinin de yükseltilmesi talep edildi. Maarif Nezareti bu konuyu 5 Ağustos 1888 (H. 27 Za 1305) tarihindeki Meclisi-i Vükelâ'ya götürerek kabul ettirdi²³⁹. 10 Ağustos 1888 (H: 2 Z 1305) tarihinde de bu konuda irade-i seniyye çıktı²⁴⁰. Müslüman ahâlînin eğitim kalitesinin yükseltilmesi için, bu tedbir alınırken, gayr-i müslim okullarına da bir düzen getirmek için teşebbüslerde bulunuldu. Halil Rifat Paşa'nın Babiâli'ye verdiği bilgide Rum ve Bulgarlar'ın Manastır'daki ayrılıkçı hareketlerinde okulların büyük etkisi olduğu ve buralarda denetimin tam yapılamadığının görüldüğünü belirtti. Bu konu da 1 Ağustos 1888 (H. 23 Z 1305) tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek Manastır, Prezin ve Görice Sancakları'ndaki Rum, Bulgar ve Ulah mekteplerinde "*Lisân-ı Osmaniye*"nin mecburî okutturulması ve bu mekteplerin teftişi için Rumca ve Bulgarca bilen Müslüman bir müfettişle bir muavinin tayini karara bağlandı²⁴¹. Böylece azınlıkların okulları denetim altına alınmış oldu.

²³⁷ BOA., Y.A. Hus., 220/3.

²³⁸ M. Tefrik; Manastır Vilâyeti'nin Tarihçesi. s. 49.

²³⁹ BOA., M.V., 34-45.

²⁴⁰ BOA., İ.M.M., 4223.

²⁴¹ BOA., M.V., 34-24.

4- Muhâcirlerin İskânı İçin Yaptığı Çalışmalar

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Müslümanlar'a reva görülen muameleden ve katliamlardan kaçan muhâcirlerin bir kısmı da Manastır'a geldiklerinden buralarda perişan bir şekilde yaşamaya çalışıyorlardı. Bu kimsesiz, sakat, yetim ve hasta olan bir çok Müslüman muhâcire daha önceleri bazı yardımlar yapılmışsa da, bunların barınacak bir meskenleri olmadığından sıkıntıları devam ediyordu. Bu durum Halil Rifat Paşa'nın dikkatini çekti ve gereken yardımların yapılması için harekete geçmesine sebep oldu. Halktan toplanan yardımlar ve devletin de katkısıyla Manastır'ın güney batısında Hanlarönü denilen mesire alanı civarında 174 adet hane inşaatını başlattı²⁴². Bu hanelerin yapımında kullanılmak üzere, Manastır Vilâyeti'nin ulaşılması en müsait Morihova mirî ormanlarından faydalanmak için Babîli'ye müracaat etti. 27 Kasım 1888 (H. 23 Ra 1306-R. 15 T. Sâni 1304) tarihinde çıkarılan bir irade ile, bir defaya mahsus ve parasız olmak üzere Morihova mirî ormanlarından, muhâcirlerin iskânı için gerekli kerestenin yine "*Muhâcirin-i Talimatı Mahsusa*"nın 29. maddesi gereğince bu kerestelerin kesimi ve nakliyesinde muhâcirleri çalıştırmak ve bu konuda yapılan çalışmalar hakkında "*Muhâcirin Komisyonu Başkanlığı*"na bilgi vermek şartıyla gerekli izin verildi²⁴³. Ayrıca halktan yardım toplamak için birer, ikişer ve üçer kuruşluk yardım biletleri (makbuz) bastırılıp dağıtılarak Dâhiliye Nezâreti'nin de yardımı ile muhâcirler için inşaatına başlanılan haneler bitirilmeye başlandı²⁴⁴. Bitirilen hanelere ilk önce, en ziyade muhtaç olan kimsesiz, yetim ve sakat muhâcirler, daha sonra da diğerleri yerleştirilmeye başlandı. Bu yeni inşa edilen bölgeye Padişah'ın ismine izafeten "*Hamidiye*" mahallesi adı verildi²⁴⁵.

Daha sonraları muhâcirleri iskân için inşaatlara devam edilmiştir. Halil Rifat Paşa'nın Valiliği esnasında yapılan hane sayısı iki yüzü geçmiştir²⁴⁶.

²⁴² Manastır Salnâmesi,1308, s. 40-41.

²⁴³ BOA., İ.Ş.D., 5576.

²⁴⁴ BOA., Ş.D.,1386/16.

²⁴⁵ Manastır Salnâmesi,1308, s. 41.

²⁴⁶ BOA., Ş.D., 1386/16. Halil Rifat Paşa'dan sonra muhâcirlere hane yapımı vali Faik Paşa zamanında da devam etmiş ve 1890'larda 150 hane daha inşa edilmişti. (Manastır Salnâmesi,1308, s. 41.)

5- Ulaştırma Alanındaki Çalışmaları

Halil Rifat Paşa'nın Manastır'da gerçekleştirdiği önemli icraatlarından biri de ulaştırma alanında, yol yapım faaliyetleridir. Yol konusunda Halil Rifat Paşa'nın ne kadar hassas olduğunu Sivas Valiliği bölümünde bahsetmiştik. Manastır'da yol yapımı çalışmaları Halil Rifat Paşa'dan önce başlamıştı. 1891 (H. 1308) tarihli Manastır Salnâmesi'nde bu alanda çalışmalarıyla dört valinin hizmetleri anlatılıyor. Bunlar; Ahmet Eyyüp Paşa, Ali Kemalî Paşa, Halil Rifat Paşa ve Faik Paşalar'dır. Bunlardan Ahmet Eyyüp ve Halil Rifat Paşalar'dan övgüyle bahsediliyor. Halil Rifat Paşa zamanında daha önce başlanılıp yarım kalan yolların tamamlanmasına çalışılmış ve büyük ölçüde de tamamlanmıştır²⁴⁷.

Halil Rifat Paşa 28 Mayıs 1889 (H. 28 N 1306-R. 16 Mayıs 1305) tarihinde tekrar Aydın Valiliği'ne tayin edildiği tarihe kadar²⁴⁸ Manastır'da bir sene dokuz ay dokuz gün valilik yapmıştır.

Halil Rifat Paşa Manastır Valiliği yaptığı süre zarfında belli bir plân dahilinde eşkıyalarla yaptığı mücadele ile tanınmıştır. Aydın'a tayin edildiği sıralarda Manastır Vilâyeti'nde asayiş tamamen sağlanmıştı. Paşa'nın en önemli ikinci icraatı ise perişan bir vaziyetteki muhâcirlere barınacakları meskenlerin inşa edilmesidir. Muhâcirler meselesi Halil Rifat Paşa'yı en fazla meşgul eden başlıca meselelerden biri olmuştur.

Kısaca, Halil Rifat Paşa bir buçuk seneden fazla süren Manastır Valiliği'ndeki icraatlarıyla halkın gönlünde taht kurmuş²⁴⁹ başarılı valilerden biridir.

Halil Rifat Paşa tarafından hazırlanan "*Köy Komisyonları Tüzüğü*" Makedonya tarihinde olağanüstü bir rol oynamıştır. Sözü edilen tüzükten yararlanan Makedonya Slavları da Fahrî Zaptiye Birlikleri kurmuş, eşkıya çetelerine karşı savaşmışlardı. Böylece kendilerine güvenleri artmıştı. Bundan başka Fahrî Zaptiye Birlikleri Teşkilatı, Türkleri ve Makedonya Slavlar'ını yaklaştırmış ve onların arasında karşılıklı güveni güçlendirmişti. Bu

²⁴⁷ Manastır Salnâmesi, 1308, s. 46, 68, 180.

²⁴⁸ BOA., Sicill-i Ahval II, s. 50

²⁴⁹ İbnü'l Emin, Son Sadrazamlar III, s. 1571.

güven özellikle sayıca aynı olan Türkler'den ve Hıristiyanlar'dan oluşan Belediye Karma Komisyonlar'ında göze çarpmıştı. Vilâyetin kimi yerlerine yine sayıca aynı olan Fahrî Zaptiye Birlikleri'ni oluşturan Türkler ve Hıristiyanlar arasında kuvvetli bir beraberlik meydana geldi. Fahrî Zaptiye Birlikler'inde çoğu kez Türkler'in ve Hıristiyanlar'ın giyimi ve silahları da aynı idi.

1876 yılında Razlık ve 1878-1879 yıllarında beliriveren ayaklanmalarla başlayan Makedonya Slavları'nın ihtilâlciliği; Halil Rifat Paşa'dan sonra "Fahrî Zaptiye Birlikleri Teşkilatı" kuvvetlendirerek Makedonya'nın kimi yerlerinde çok sayıda ihtilâl grup ve cemiyetleri kurulmasıyla daha da arttı. Bu gruplar 1893 yılının Ekim ayında kurulan Makedonya İç İhtilâl Örgütü (VMRO)'nun gizli hücrelerini oluşturarak 1903 yılındaki İlya Günü Ayaklanması'nı hazırlamıştır. Köy Komisyonları Tüzüğü, Makedonya'nın yalnız bir vilâyetinde yürürlükte olduğu halde, onun etkisi bütün Makedonya'da hissedilmiştir. Tüzüğün sağladığı haklardan yararlanan Makedonya Slavları'nın üçte biri silahlanmış, ve onlar, ellerinde kalan silahları 1893-1903 yılları arasında ve ondan sonraki dönemde Osmanlı Devleti'ne ve ordusuna karşı kullanmışlardır²⁵⁰.

VI. AYDIN VALİLİĞİ

A- Halil Rifat Paşa'nın Aydın Valiliği'ne Tayini

Halil Rifat Paşa 27 Eylül 1885 (H. 17 Z 1302 / R. 15 Eylül 1301) tarihinde 20.000 kuruş maaşla Anadolu'nun en kalabalık ve önemli vilâyeti olan Aydın Valiliği'ne tayin edildi²⁵¹. 25 Ekim 1885 (H. 16 M 1303) tarihinde Aydın Valiliği vazifesine henüz başlamadan Sivas Valiliği'ndeki başarılı çalışmalarından dolayı "*Birinci Rütbeden Nişân-ı Zîşân-ı Mecidiye*" ile taltif

²⁵⁰ Yusuf Hamza, "XIX. Yüzyılın II. Yarısında Türk-Makedon İlişkileri"... s. 1214.

²⁵¹ BOA., İ. Dh., 76044; Sicill-i Ahval ve Sicill-i Osmani Zeylinde tayin tarihi 17 Eylül 1885 (H. 7 Zilhicce 1302) olarak gösterilmiştir. (BOA., Sicill-i Ahval II, s. 50; M. Z. Pakalın, Sicill-i Osmani Zeyli VIII, s. 1877). İbnü'l Emin de Sicill-i Ahval'deki 7 Zilhicce 1302 tarihini vermiştir. (İbnü'l Emin, Son Sadrazamlar III, s. 1537).

edildi²⁵². Bundan üç gün sonra 28 Ekim 1885 (R. 16 T. Evvel 1301) tarihinde vilâyete gelerek vazifesine başlamıştır²⁵³.

Bu Halil Rifat Paşa'nın birinci Aydın Valiliği'dir. Bu vazifede 1 sene 3 ay çalıştıktan sonra, Manastır Valiliği kısmının başında bahsedildiği üzere; o sıralarda Sadrazam olan Kâmil Paşa'nın teklifi ile önce Bağdat'a, sonra da Manastır Valiliği'ne tayin edildi. Manastır'daki 1 sene 9.5 ay süre başarılı valilik döneminden sonra, 28 Mayıs 1889 (R. 16 Mayıs 1305) tarihinde ikinci defa Aydın Valiliği'ne tayin edildi²⁵⁴. Konuya bir bütünlük getirmek maksadıyla birinci ve ikinci Aydın Valilikleri'ni tek başlıkta vermeyi uygun gördük.

B- XIX. Yüzyıl Sonlarında Aydın Vilâyeti

1.Coğrafi Konumu

Aydın Vilayeti, Anadolu'nun önemli vilâyetlerinden biri olup, kuzey ve doğudan Hüdavendigâr Vilâyeti, güney doğudan Konya Vilâyeti ve batıdan Adalar (Ege) denizi ile çevrilidir²⁵⁵.

1850 yılına kadar vilâyetin merkezi Aydın iken bu tarihte Aydın Valilisi olan Damat Halil Paşa, vilâyet merkezini İzmir'e nakletmiş, fakat vilâyetin adı eskisi gibi yine Aydın olarak kalmıştır²⁵⁶.

Aydın Vilâyeti 5 sancak, 39 kaza, 74 nahiye ve 2988 köye sahip olup²⁵⁷ 53.798 kilometre kare yüz ölçümüne sahiptir. Sancakların yüzölçümü ise şöyledir:

İzmir Sancağı: 12.426 km² · Saruhan Sancağı: 12.713 km² · Aydın Sancağı: 7.604 km² · Denizli Sancağı: 7.817 km² ve Menteşe Sancağı: 13.239 km² dir²⁵⁸.

²⁵² BOA., İ. Dh., 76339; BOA., Sicill-i Ahval II, s. 50; İbrahim Cavid, Aydın Salnâmesi I, İzmir 1308, s. 82. (Salnâmeyi yazan İbrahim Cavid, Halil Rifat Paşa'nın oğludur).

²⁵³ İ.Cavid, Aydın Salnâmesi I, 1308, s. 69

²⁵⁴ BOA., Sicill-i Ahval II, s. 55; M. Z. Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli VIII, s. 1878; İbnü'l Emin, Son Sadrazamlar III, s. 1539.

²⁵⁵ A. Tefik, Memâlik-i Osmaniyye Coğrafyası III, s. 257; Ş. Sami, Kâmusu'l-Âlâm I, İstanbul 1889-1306, s. 512.

²⁵⁶ Mükrimin Halil Yinanç, "Aydın" İ. A., II, s. 63; Yurt Ansiklopedisi II, "Aydın", İstanbul 1982, s. 991.

²⁵⁷ İ.Cavid, Aydın Salnâmesi II, 1308, s. 544.

²⁵⁸ İ.Cavid, Aydın Salnâmesi II, 1308, s. 625.

2.İdarî Taksimat

Aydın Vilâyeti aşağıdaki sancak ve kazalara ayrılmaktadır:

"1- İzmir Sancağı: İzmir (Vilâyet ve Sancağ'ın Merkezi), Bergama, Seferihisar, Foça, Urla, Menemen, Çeşme, Kuşadası, Tire, Ödemiş, Bayındır Kazaları ve bunlara bağlı 32 nahiye ve 728 köy.

2- Saruhan Sancağı: Manisa (Sancak merkezi), Akhisar, Kırkağaç, Soma, Salihli, Kasaba (Turgutlu), Alaşehir, Kula, Demirci, Eşme, Gördes Kazaları ve bunlara bağlı 19 nahiye ve 985 köy.

3- Aydın Sancağı: Aydın (Sancak merkezi), Nazilli, Bozdoğan, Söke, Çine Kazaları ve bunlara bağlı 16 nahiye ve 542 köy.

4- Denizli Sancağı: Denizli (Sancak merkezi), Çal, Buldan, Sarayköy, Garb-i Karağaç, Tavas Kazaları ve bunlara bağlı 6 nahiye ve 372 köy.

5- Menteşe Sancağı: Muğla (Sancak merkezi), Milas, Bodrum, Marmaris, Köyceğiz, Mekrî Kazaları ve bunlara bağlı 9 nahiye ve 361 köy"²⁵⁹.

3.Nüfus

Aydın Vilâyeti'ndeki toplam 1.408.378 nüfusun 1.362.565'i yerli nüfus ve 46.822'si ise yabancı nüfustu²⁶⁰.

Aydın Vilâyeti'nin merkezi olan İzmir Şehri, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan sonraki ikinci büyük şehridir²⁶¹.

Cuinet'e göre Vilâyet merkezi olan İzmir Şehri'nin nüfusu ise 229.615 kişi olup bunun; 96.250'si Müslüman, 57.000'i Rum, 7.628'i Ermeni, 1.063'ü Katolik Lâtin, 415'i Bulgar, 50.809'u Ecnebi (yabancı) ve 16.450'si Yahudi idi²⁶².

Aydın Vilâyeti'nin sancak ve kazalara göre nüfus dağılımı aşağıdaki gibidir²⁶³.

²⁵⁹ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi II,1308*, s. 544; A. Tevfik, *Memâlik-i Osmaniyye Coğrafyası III*, s. 259-269; Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm I*, s. 517-518.

²⁶⁰ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi II,1308*, s. 400-402.

²⁶¹ Ş. Sami, *Kâmusu'l-Âlâm II*, s. 849; A. Tevfik, *Memâlik-i Osmaniyye Coğrafyası III*, s. 261.

²⁶² V.Cuinet, *La Turquie D'asie. III*, Paris 1892. s. 439 Cuinet'in verdiği diğer nüfus aşağı yukarı Salnâme'deki değerlere yakındır.

²⁶³ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi II,1308*, s. 403-424.

Sancaklar	Kazalar	İSLÂM	RUM	ERMENİ	BULGAR	KATOLİK	YAHUDİ	PROTESTAN	LATİN	ECNEBİ VE DİĞER	TOPLAM
İzmir Sancağı	Izmir	79288	53086	6810	20	737	14909	128	1050	51520	207548
	Bergama	53823	10250	809	258		495			76	25711
	Seferihisar	5621	1292	8							6921
	Foça	3762	10596	47	46		97				14548
	Urla	8116	12054	16			282			2773	23241
	Menemen	14530	4422	106			229				19287
	Çeşme	3677	26826				123			80	30706
	Kuşadası	8822	6121	78	17		142			76	15265
	Tire	30301	2265	12	50		1029				33657
	Ödemiş	53847	3770	1093							58710
	Bayındır	17892	3129	177	1	1	31	25			21256
	TOPLAM	279732	132736	9165	392	738	17306	153	1050	54525	495787
Saruhan Sancağı	Manisa	68186	15398	2227			1345			925	88091
	Akhisar	24010	4686	349			180				29215
	Kırkağaç	16732	2606	770			83			149	20336
	Soma	17686	1218								18904
	Salihli	23709	665								24374
	Kasaba	21394	2854	480			731				25459
	Alaşehir	25738	2540	17			27				28323
	Kula	25967	3144								29111
	Demirci	33681	89	6						3	33779
	Eşme	17927									17927
	Gördes	30820	624								31444
	TOPLAM	305850	33810	3850			2366			1087	346963
Aydın Sancağı	Aydın	61714	5643	256		138	1895				69646
	Nazilli	59956	2023	301			195				62475
	Bozdoğan	27695	66	7			11				27780
	Söke	14114	875	59							22348
	Çine	25252	290								25542
	TOPLAM	188731	16197	624		138	2101				207791
Denizli Sancağı	Denizli	33444	1758	501	1					23	35727
	Çal	42158	157		1						42316
	Buldan	25515	4								25519
	Sarayköy	17896	614								18510
	G.Karağaç	37517									37517
	Tavas	52896	29								52925
	TOPLAM	209426	6562	501	2					23	212302
Menteşe Sancağı	Muğla	42412	1152				3				43567
	Milas	26538	1835				356			103	28830
	Bodrum	11551	2245				82			6	13884
	Marmaris	12335	634				18				12987
	Köyceğiz	21051	248	34			15				21348
	Mekri	20880	4048				26				24954
	TOPLAM	134757	10636		34		510			107	145544
GEN.TÖP.	1118496	195431	13940	426	876	22273	153	1050	55742	1408387	

XIX. yüzyıl başlarına kadar şehirde Rum nüfusu fazla değildi. yüzyılın başından itibaren çoğalmaya başladılar. Özellikle 1850'lerden sonra ise, ekonomik gelişmelere paralel olarak sayıları hayli artmıştır. Bunlar daha çok ticaret ve sanatla uğraşıyorlardı. Yahudiler ise XVI. Yüzyılda İspanya'dan gelmişlerdi. Ermeni nüfusu XVII. Yüzyılın başında sadece 100 hane iken, XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirdeki ekonomik faaliyetlerin canlanması ile sayıları artmıştı. Bunlar da ticaret ve sanatla uğraştıklarından bir hayli servet elde etmişlerdi. Ecnebler ise, şehrin büyük bir ticaret merkezi haline gelmesinden sonra çoğaldılar. Bunlar kıyıya ve Rumlar'a yakın yerlerde Frenk mahalleleri oluşturarak Avrupa'daki hayat tarzlarını devam ettiriyorlardı²⁶⁴. Bu tarihlerde bütün Batı Anadolu'daki 55. Binden fazla ecnebinin tamamına yakını İzmir içinde ya da yakın çevresinde yaşıyordu²⁶⁵.

4.Eğitim Öğretim

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Aydın Vilâyeti'nde eğitim ve öğretim Osmanlı Devleti'nin diğer Anadolu vilâyetlerine göre oldukça ileri sayılabilecek seviyedeydi. Vilâyet merkezi İzmir Sancağı bu konuda daha ileri bir seviyede idi.

Aydın Vilâyeti'nde bulunan 676 okulun 554'ü ilköğretime, 122 tanesi de ortaöğretime yönelik eğitim yapmaktaydı. Bu okullarda okuyan 40.049 öğrencinin 30.216'sı erkek ve 9.885 tanesi de kızdı. Bu eğitim kurumlarının topluluklara göre dağılımı şöyleydi²⁶⁶:

Topluluklar	İlköğretim			Orta Öğretim			Toplam	
	Okul sayısı	Erkek	Kız	Okul sayısı	Erkek	Kız	Okul	Öğrenci
Müslüman	363	11107		44	3361	160	407	14628
Rum-Ortodoks	133	8795	4922	60	3155	2084	193	18956
Ermeni-Gregoryen	15	720	485	1	80		16	1285
Ermeni-Katolik	11	320	100	2	270		13	690
Protestan	2	315	200	2	110	85	4	710
Katolik-Latin	15	885	1254	6	318	231	21	2688
Yahudi	15	1090		7	690	312	22	2092
Toplam	554	22232	6961	122	7984	2872	676	40049

²⁶⁴ Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974, s. 64-65.

²⁶⁵ V. Cuinet, *La Turquie D'asie III*, s. 439; Reşat Kasaba, "İzmir" *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri* (1800-1914), Editörler: Çağlar Keyder-Y.Eyüp Özveren-Donat Quataert, Çev: Gül Çağlalı GÜVEN, İstanbul 1994, s. 12.

²⁶⁶ V. Cuinet, *La Turquie D'asie III*, s. 361.

Bu okulların İzmir Sancağı'na göre dağılımı ise şöyledir²⁶⁷:

Topluluklar	İlköğretim			Orta Öğretim			Toplam	
	Okul sayısı	Erkek	Kız	Okul sayısı	Erkek	Kız	Okul	Öğrenci
Müslüman	81	4560		17	1626	100	98	6286
Rum-Ortodoks	60	5442	3492	34	2584	1814	94	13332
Ermeni-Gregoryen	3	350	210				3	560
Ermeni-Katolik	9	295	80	1	250		10	625
Protestan	2	315	200	2	110	85	4	710
Katolik-Latin	11	860	992	6	318	231	17	2401
Yahudi	6	710		3	560	312	9	1582
Toplam	172	12532	4974	63	5448	2542	235	25496

Bu okulların İzmir Şehrine göre dağılımı ise şöyledir²⁶⁸:

Topluluklar	İlköğretim			Orta Öğretim			Toplam	
	Okul sayısı	Erkek	Kız	Okul sayısı	Erkek	Kız	Okul	Öğrenci
Müslüman	30	1500		9	1216	100	39	2816
Rum-Ortodoks	23	2920	2200	8	2010	1814	31	8944
Ermeni-Gregoryen	2	300	210				2	510
Ermeni-Katolik	3	100	80	1	250		4	430
Protestan	2	315	200	2	110	85	4	710
Katolik-Latin	11	860	992	6	318	231	17	2401
Yahudi	3	660		3	560	312	6	1532
Toplam	74	6655	3682	29	4464	2542	103	17343

Yukarıdaki tablolardan anlaşılacağı üzere gayr-i müslimlerin eğitim seviyeleri Müslümanlara oranla yüksek bir seviyede idi.

5. Tarım ve Hayvancılık

XIX. yüzyılda Aydın Vilâyeti, topraklarının verimliliği, akarsularının bolluğu ve ulaşım imkânlarının oldukça yaygınlığı nedeniyle, tarım alanında hayli gelişme kaydetmişti. Sancağın en önemli tarım ürünleri; pamuk, tütün ve afyon gibi sanayi hammaddeleri idi. Vilâyetin ikinci derecedeki tarım ürünleri üzüm ve incirdi. Demiryollarının yapımı, bölgenin tüketim fazlası olan tarım ürünlerinin öbür bölgelere ya da yabancı ülkelere gönderilmesini kolaylaştırmıştı. Demiryolu şirketleri, İzmir ve çevresinde tarımın gelişmesi için köylülere para yardımı bile yapmaktaydılar.

²⁶⁷ V. Cuinet, A.g.e. III, s.424.

²⁶⁸ V. Cuinet, La Turquie D'asie III, s. 452

XIX. yüzyılda halkın başlıca geçim kaynağını, tahıl üretimi, meyvecilik, bağcılık ve bostancılık oluşturmaktaydı. Sadece İzmir Sancağı'nda ekilen topraklar 1.595 kilometre kare idi. İngiliz ve Fransız sermayelerinin kendi hammadde ihtiyaçlarının karşılamak için pamuk ve tütün üretimini teşvik etmişlerdi. Vilâyette yetiştirilen diğer tarım ürünlerini zeytin, susam, haşhaş tohumu, meyankökü, mazı ve her türlü sebze ve meyvelerdi.

XIX. yüzyılda İzmir Sancağı'nda hayvancılık diğer yörelere göre oldukça ileri bir düzeydeydi. İzmir yöresinde her türden çok sayıda hayvan yetiştirilmekteydi. 1890'larda sadece İzmir yöresinde yetiştirilen küçük ve büyük baş hayvanların toplam sayısı 529.436 idi²⁶⁹.

6.Ekonomi ve Ticaret

Aydın Vilâyeti, batıdan Adalar Denizi ile çevrili olması sebebiyle Anadolu'nun batıya açılan kapısı haline gelmiş, bu yüzden de ticaret hayatında hayli ileri gitmişti²⁷⁰. Özellikle demiryollarının yapılması ve İzmir Limanı'nın genişletilmesi vilâyetin ekonomik ve ticarî hayatına canlılık getirmiş ve yukarıda zikredildiği üzere İzmir bu sayede Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan sonra en büyük şehri haline gelmiştir.

İzmir-Aydın Demiryolu Anadolu'da yapılan ilk demiryoludur. Bütün hatların yapımı 1890 yılında tamamlanmıştır²⁷¹.

Aydın Vilâyeti'ndeki demiryollarının uzunluğu ve inşa tarihleri şöyledir²⁷²:

²⁶⁹ Yurt Ansiklopedisi VI, "İzmir" s. 4277-4278.

²⁷⁰ İ.Cavid, Aydın Salnâmesi II,1308, s. 779.

²⁷¹ Bu hattın imtiyazı 23 Eylül 1856 tarihinde bir İngiliz grubuna verilmiştir. İnşaat çalışmaları 1857 yılında başlayan 130 km'lik demiryolu daha sonra Sarayköy ve Dinar istikametine uzatılmış ve bu arada çeşitli kollara ayrılmıştır. İzmir-Aydın demiryolu imtiyazından bir süre sonra, yine İngilizler bu defa İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattının imtiyazını almışlardır. İmtiyaz Edward Price adındaki İngiliz'e 4-Temmuz 1863 tarihinde verilmiştir. "Smyrna-Cassaba Railway Company" Adlı bir şirket kurularak 1864 yılında yapım çalışmalarına başlanılmıştır. 10 Ekim 1865 tarihinde Manisa'ya kadar olan 66 km'lik bölüm, 10 Ocak 1866 tarihinde ise Kasaba'ya kadar olan 27 km'lik diğer bölüm işletmeye açılmıştır. (V. Engin, Rumeli Demiryolları. s. 39.)

²⁷² V. Cuinet, La Turquie D'asie III, s. 392-393; V. Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s. 104. Bu demiryollarının 1890 yılına kadar ki

	Hattın Uzunluğu (km)	İmtiyaz tarihi	İnşa tarihi
İzmir-Aydın	130	1856	1856-1857
Aydın-Dinar-Eğridir	342	1879-1911	1879-1912
Tire-Ödemiş-Çivril.. vs.	137	1882-1911	1883-1911
İzmir-Kasaba	93	1863	1863-1866
Kasaba-Alaşehir	76	1872	1885-1886
Manisa-Soma	92	1888	1888-1890
Alaşehir-Afyon	252	1884	1894-1896
Soma-Barıdırma	184	1888	1888-1890
İzmir-Bornova	5	-	1865

Anadolu'nun ilk demiryolu olan İzmir-Aydın hattının yapılış nedenleri arasında özellikle İngilizler'in Batı Anadolu'nun dış ticarete açılmasını sağlama gayretleri vardı. Çünkü Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ticaretin en yoğun olduğu bölge buralardı. Ayrıca Batı Anadolu verimli toprakları sebebiyle önemli miktarda üretim potansiyeline sahipti.

Batı Anadolu'nun bu özelliklerinin yanısıra, İzmir-Aydın Demiryolu'nun kurulmasının bir başka nedeni de, Amerika'daki iç savaş sonucu dünya pamuk üretimindeki düşmedir. Bu yüzden İngiltere'nin ham pamuk ihtiyacı karşılanamadığından, İngiltere'de pamuk fiyatları hızla yükselmişti. İngiltere'deki fabrikaların üretimlerini sürdürebilmeleri için yeni pamuk alanları bulmaları gerekiyordu. Bu sebeple Türkiye'de pamuk üretimini geliştirme çabaları bu dönemde İngilizler tarafından gelmiştir. Bu amaçla İstanbul'da Osmanlı Hükümeti ile çeşitli görüşmeler yapılmıştı. Bu çabalar Aydın Demiryolu'nun kurulması ile beklenen sonuçları vermiştir. 1862 yılında Batı Anadolu'daki pamuk üretimi, 1861 yılına oranla dört kat arttı. Bilhassa demiryolunun geçtiği ya da buna yakın yerlerde artış görülmüştü. 1870 yılına gelindiğinde, hemen hemen tümü, demiryolunun geçtiği yerlerde 700'den fazla çırçır makinesinin kullanıldığı, buhar gücüyle işleyen 34 fabrika ortaya çıkmıştı²⁷³.

Vilâyette ticarî hayatın gelişmesini sağlayan ikinci husus İzmir Limanı'nın ve Rıhtımı'nın genişletilerek çok sayıda geminin yanaşabileceği bir hale getirilmesidir. Salnâme'de; *"rıhtım inşasından evvel İzmir'de nüfusun*

durumu, şubeleri ve burların uzunlukları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. I. Cavid, *Aydın Salnâmesi II, 1308*, s. 787-788.

²⁷³ *Yurt Ansiklopedisi II*, "Aydın," s. 991-992.

80 bin kadar iken bu sayede 1890'larda nüfusun 200.000'i geçtiği" yazılmaktadır. İzmir şehrine bu sene zarfında girip çıkan vapur ve yelkenlilerin sayısı ise 1308/1890 Salnâmesi'ne göre şöyledir: "3.750'si yelkenli ve 2368'i vapur olmak üzere toplam 6118 adettir"²⁷⁴. Ayrıca, Foça, Urla, Çeşme, Kuşadası, Bodrum, Makri Limanlarına uğrayan 8.776 adet vapur ve yelkenlileri de sayarsak, Aydın Vilâyeti dahilindeki limanlara uğrayan gemi adedi toplam olarak 15.000'e yakındır²⁷⁵. Bunlar; Osmanlı, Alman İngiliz, Avusturya, Danimarka, İspanya, Fransız, Yunan, Flemenk, İtalyan, Rumen, Rus, İsveç ve Norveç bandıralı vapurlardır²⁷⁶.

"XIX. Yüzyılın son çeyreğinde İzmir, Osmanlı Devleti'nin en büyük ihracat limanıydı; ithalatta da İstanbul'dan sonra ikinci sıradaydı. Ticaret artık büyük ölçüde iç kesimlerden kaynaklanıyor olsa da, kıyı kesimi, özellikle İzmir bu etkinliğin odağı ve merkezi olmayı sürdürüyordu. Çoğunlukla mallar sınıflandırılmak, tartılmak, paketlenmek ve sigorta edilmek üzere kıyıya naklediliyordu.

İzmir'de anahtar niteliğindeki bunca ticarî faaliyetin böylesine yoğunlaşması, bu liman şehrinin zenginlik ve öneminin görülmedik boyutlara ulaşmasını sağladı.

İç kesimlerde yapılan yatırımların çoğu, ticarete bağlı alt yapı yatırımlarına, özellikle de malların iç bölgelerden getirilmesini kolaylaştıracak ve bu şekilde İzmir'in merkez olma özelliğini daha da pekiştirecek kara ve demiryolları inşasına ayrılıyordu.

İhracaat ürünlerinin büyük çoğunluğunun toplama ve yükleme yeri olan İzmir'de çok sayıda banka, sigorta şirketi, her uyruktan ticaret evi ile depo ve ürün işleme binaları bulunuyordu"²⁷⁷.

İzmir şehri 1862 (1278) yılından beri havagazı ile aydınlatılmakta idi²⁷⁸. Müslümanlar'ın şehir nüfusunun yarısından azını oluşturduğu İzmir, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan sonra en kozmopolit şehriydi.

²⁷⁴ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi II*, 1308, s. 790-792.

²⁷⁵ V. Cuinet, *La Turquie D'asie III*, s. 400

²⁷⁶ Adnan Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)* İzmir. 1949, s. 66.

²⁷⁷ R. Kasaba, "İzmir"... s. 12-13.

²⁷⁸ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi II*, 1308, s. 548.

İzmir'de yerli nüfus içerisinde ticaret hayatında en faal grubu Rumlar ve Ermeniler oluşturuyordu²⁷⁹. Sanayiî kuruluşlarının çoğunun imtiyaz sahipleri ya da en büyük ortakları da Rumlar başta olmak üzere gayr-i müslimlerdi²⁸⁰. 1880 yılından itibaren, İzmir'in ticaret hayatında Türkler de rol oynamaya başlıyordu. Türkler, ihracat işlerine katılmamakla beraber iç ticarete ilgi duyuyorlardı. İç ticarete yavaş yavaş etkili olmaya başlayan Türk tüccarlarının ihracat işlerine girişmelerine ise dış ülkelerde menfi propaganda yapan Rum tüccarları manî oluyorlardı²⁸¹.

1891 yılında İzmir'in çekirdeksiz üzüm ihracatı 1.5 milyon kantardı²⁸². Aynı sene İspanya, İngiltere ve Portekiz'e İzmir'den mühim miktarda kuru bakla ihraç edilmişti. Bu tarihte İzmir'in şarapları dünyanın her yerinde aranırdı. Bilhassa, Çeşme, Ahurlu ve Salman şaraplarını gemiciler variller dolusu alarak başka memleketlere götürürlerdi. Yine bu tarihlerde Çeşme'de anason ticareti meşhurdu. Ödemiş'te İran ile rekâbet edecek halı ve kilimler dokunurdu. Vilâyetin halı ve kilim imalatı yılda 400 bin arşını buluyordu²⁸³. Cuinet'e göre sadece halı üretimi 367.875 metrekare olup, ihracatından 278.900 lira gelir elde ediliyordu²⁸⁴.

1888 (H. 1305) yılına ait Rüsûmat Nezâreti'nin verdiği rakamlara göre yıllık ithalatı 133.416.878 kuruş, ihracatı ise; 328.808.217 kuruştur²⁸⁵. Ancak 1891 tarihine ait rakamlar 200 milyon kuruş fazlası ile verilmektedir²⁸⁶.

²⁷⁹ Ludovnik de Kontanson, *Anadolu'da Islahat "Ermeni Meselesi-Suriye Meselesi"* Mütercim: Ragıp Rıfki, İstanbul 1329, s. 19.

²⁸⁰ R. Kasaba, "İzmir"... s. 17.

²⁸¹ A. Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)* s. 65-66.

²⁸² Kantar:kırdört eski okkadan (56,41 kilo)ibaret olan ağırlık ölçüsüne denir. Ancak, bazı yörelerde bu miktar değişirdi: (M.Z.Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, s.161)

²⁸³ A. Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)* s. 67.

²⁸⁴ V. Cuinet, *La Turquie D'asie III*, s. 408. Cuinet 278.900 Osmanlı lirasının Frank karşılığını 6.414.700 olarak vermiştir. Buna göre o tarihlerde 1lira=23 frank değerindeydi.

²⁸⁵ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi II,1308*, s. 781-782. Müteakip sayfalarda ithal ve ihraç ürünleri miktarlarıyla beraber liste halinde verilmiştir. İhraç ürünlerinin başında madenler (zımpara, Antimuan ve Krom) üzüm, incir ve pamuk gelmektedir.

²⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)* s. 67-68.

Ticarî faaliyetlerin gittikçe önem kazanması, Avrupa Devletleri'nin İzmir'e olan ilgisini de o nispette artırmıştı. Çok sayıda yabancı'nın İzmir'de faaliyet göstermesinden dolayı burada menfaati olan devletler konsoloshanelerini de açmışlardı. 1890 yılı itibariyle İzmir'de Konsolosu bulunan devletler şunlardır; İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, İran, İtalya, Avusturya, Amerika, İspanya, İsveç, Norveç, Felemenk, Danimarka, Portekiz, Belçika ve Yunanistan²⁸⁷.

7. Basın ve Yayın

1890 (H. 1308) yılında İzmir'de 20 adet matbaanın 2 tanesi Türkçe, 5 tanesi her dilde, 5 tanesi Rumca, 3 tanesi İbranice, 4 tanesi Fransızca ve 1 tanesi de Ermenice olarak hizmet veriyordu²⁸⁸.

Yine Salnâme'ye göre İzmir'de yayınlanan gazeteler ise şunlardır:

1. *Aydın; (Resmî) Perşembe günü Türkçe*
2. *Hizmet; Cumartesi ve Çarşamba günleri Türkçe*
3. *Emolteya; Pazar hariç her gün Rumca*
4. *Armonya; Perşembe hariç her gün Rumca*
5. *İzmiri; Perşembe hariç her gün Rumca*
6. *Emperisyal; Çarşamba ve Cumartesi günleri Fransızca*
7. *Laroforum; Çarşamba ve Cumartesi günleri Fransızca*
8. *Jurnal D'İsmir; Salı ve Cuma günleri Fransızca*
9. *Esperans; her Cuma İbranice*
10. *Korye de İzmir; Çarşamba ve Cumartesi günleri Fransızca*
11. *Üstad; Çarşamba günleri İbranice*
12. *Efis İzmiran; İlân gazetesi; muhtelif²⁸⁹*

²⁸⁷ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I,1308*, s. 391-393.

²⁸⁸ Matbaaların yerleri ve imtiyaz sahipleri hakkında daha geniş bilgi için bkz.(İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I,1308*, s. 377. vd.)

²⁸⁹ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I,1308*, s. 386.

Sağlık hizmetlerinde de İzmir ileri bir seviyede idi. Bir adet Müslüman Hastanesi'nin dışında Rumlar'ın, Ermeniler'in, Yahudiler'in, Katolikler'in, Fransızlar'ın, İngilizler'in ve Felemenkler'in birer hastaneleri vardı²⁹⁰.

Osmanlı Devleti'nin hoşgörülü siyaseti sayesinde gayr-i müslimlerin eğitim ve öğretim alanında Müslümanlar'dan daha ileri olduklarını görmüştük. Gayr-i müslimler Aydın Vilâyeti'nde nüfus hariç ekonomide, ticarete, basın ve yayında... Müslümanlara nazaran ileri seviyede idiler.

C- Halil Rifat Paşa'nın İcraatları

1. Bayındırlık Alanında Yaptığı Çalışmalar

a.Yol Yapım Çalışmaları

Halil Rifat Paşa Aydın Vilâyeti'nde vazifeye başladığı sıralarda, ilk önce yol meselesi ile ilgilendi. Henüz birkaç aylık vali iken Şubat 1885'de Nafia Nezareti'ne gönderdiği mektupta vilayetteki yolların, mühendis ve müteahhitlerin durumu ve yapılması gereken işlerle ilgili olarak şu konulara temas ediyordu:

"Aydın Vilâyeti yolları için şimdiye kadar ahaliden 200.000 lira para elde edilmiş. Nafia Nezareti'nin ise ne kadar harcadığı belli değildir. Hal böyle iken bu vilâyette arabaya binip bir saat şose üzerinden gidilecek yol yoktur. Coğu henüz tamamlanmamış bir vaziyettedir. Bazı yerlere biraz taş atılmış ise de üzerinde çakıl ve kum bulunmadığından araba ile değil, hayvanla üzerinden geçmek mümkün değildir. Hele köprüler daha yapılmamıştır. Eski yollar dahî bozulmuş olup ulaşım zorlukla yapılmaktadır... Aydın Vilâyeti'nin yollarını dahî Cenâb-ı Hakk'ın yardımı ile iki-üç senede kâmilan yaptırmaya çalışacağım. Lâkin buradaki mevcut fen memurları ile yol yapmak kabil değildir. Çünkü bunlar şimdiye kadar para kazanmaktan başka bir şey öğrenmemişlerdir. Bu hallere alışmış olan memurlara mesleklerin gereklerini yaptırmak mümkün değildir.

Bunlar ahâlîye hisselerine düşen yerleri gösterirler. Bundan sonra

²⁹⁰ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I*,1308, s. 384-386.

ahâli bizzat yolu yapacak olsa; siz bunu yapamazsınız bir müteahhit bulup yaptırınız derler. Ahâli de bunların dediğini yapar. Bu sefer fen memurları müteahhitle müşterek olurlar, ahâliden çıkan paraları kardeş payı yaparlar. Sonra da iş yaptık demek için basit bir yol açarlar, sonra da insaf ederlerse üzerine iri taşlar atarlar, Bu taşlar görünmesin diye de bir karış kalınlığında üzerine toprak çektirip bir de silindir gezdirirler. Böylece yol bitmiş olur. Üzerinden geçenler ve görenler dâhî beğenirler. Halbuki bir yağmur yağdığında bu yolun toprağı ya akar gider taşlar meydana çıkar, yahut bir çamur deryası halini alır. Birisi bu yola at sürse çamura batar. Ahâli yolunu kendisi yapmakta ısrar etse onları aylarca oyalayıp yaptıklarını da beğenmezler ve bir müteahhide vermeye mecbur ederler. İşte bu vilâyette yol işi böyle gelmiş, geçmiştir. Fen memurlarının tamamı bu yüzden para kazanmayı öğrenmişlerdir. Artık böyle memurlar ile yol mu yapılır?

Burada yol işini halledebilmem için şu sıralarda İstanbul'da bulunduğumu öğrendiğim Sivas Baş Mühendisi Mösyö Reyve'nin ve diğer üç mühendisin acilen buraya tayin edilmeleri gerekmektedir. Çünkü Mart ayı yaklaşıyor. Bir an evvel gelerek gerekli keşifleri yaptırıp bir taraftan da gerekli malzemeleri hazırlatıp Mart ayı içerisinde yola başlayabileyim. Yoksa buradaki fen memurlarına halkı soydurmam mümkün değildir.

Buradaki baş mühendis yoldan anlamadığı gibi istikametinden dâhî emin değilim. Bu da isterse Sivas'a gitsin. Zaten orada yapılacak yol kalmadı. Buradaki gibi rahat vakit geçirsin..."²⁹¹

Halil Rifat Paşa'nın bu mektubu, günümüzde karşılaşılan bazı problemlerin o devirde de aynen mevcut olduğunu görmemiz açısından önemlidir. Paşa'nın Sivas'ta birlikte çalıştığı baş mühendis ve ekibini Aydın Vilâyeti'ne getirip, getirilemediğini bilemiyoruz. Ancak 15 ay süren birinci Aydın Valiliği döneminde bir hayli yol yaptırdığını biliyoruz. Salnâme'ye göre yaptırdığı yollar şöyledir: "Milas-Küllük, Denizli-Çal, Saray-Buldan, Aydın-Çine, Nazilli-Bozdoğan, Manisa-Akhisar-Kırkağaç-Soma-Bergama-Dikili, Bergama-Menemen, Çandarlı-Salihli-Adala-Borlu-Gördes, Alaşehir-Kula,

²⁹¹ BOA., T., 3090/115.

Alaşehir-İnegöl, Söke-Balatçık-Kuşadası-Ayasuluğ ve Çatalkaraağaç-Ödemiş arasındaki şose yollarıdır. Bu yolların 40 saatlik (yaklaşık 200 km.) kısmı kırık taş döşenip silindir geçirilerek yapılmış, 40 saatlik kısmı da toprak tesviye edilerek açılmıştır. Yine aynı sene İzmir Şehri'nin kaldırımları baştan başa yapılmış bir kısmı da tamir edilmiştir.²⁹² İzmir'de yeniden açtığı bir cadde bu gün kendi adıyla anılan Halil Rifat Paşa Caddesi'dir²⁹³.

İkinci Aydın Valiliği döneminde yukarıda zikredilen yollarda tamiratlar yaptırdığı gibi, İzmir'de o zamanlar Değirmendağı sonunda başlayıp, Göztepe'nin ilerisine giden Hatay Caddesi'ni açarak şehir dışını İkiçeşmelik ile Değirmendağı'na bağladı²⁹⁴.

Halil Rifat Paşa, bu yolların yapımında da devlete fazla yük olmadan mahallî gelirler ve halkın yardımlarını sağlamıştır. Hatta zaman zaman Vilâyet ve belediye bütçelerini zorladığı gibi, zenginlerden de para toplattırdığı oluyordu²⁹⁵.

b.Bayındırlık Alanında Diğer Faaliyetleri

Halil Rifat Paşa, birinci Aydın Valiliği sırasında 4 Eylül 1886 (R. 23 Ağustos 1302) tarihinde Dahiliye Nezaretine bir telgraf çekerek İzmir'deki Hükümet Konağı'nın tamire muhtaç olduğunu ve bir an evvel tamir edilmez ise ileriki yıllarda daha fazla para harcamak gerekeceğini bildirdi. Konunun Şurâ-yı Devlet'te görüşülüp gerekli onayın alınması ile bu tamirat gerçekleştirildi²⁹⁶. İkinci valilik döneminde ise 30.000 kuruş masrafla Hükümet Konağı'nın bütün eşyalarını ve mefruşatını yenilettirdi²⁹⁷ ve büyük salonunu mükemmel bir şekilde tezyin ettirdiği gibi, Hükümet Konağı'nın bahçesini de yeni bir tarzda düzenlettirdi²⁹⁸. Bu Hükümet Konağı'nın içi ve dışı havagazı ile

²⁹² İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I,1308*, s. 86.

²⁹³ Serap Tabak, *İzmir Şehrinde Mülkî idare ve İdareciler (1867-1950)*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1997, s. 51.

²⁹⁴ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I,1308*, s. 86; A. Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)* s. 24-25; S. Tabak, *A.g.e.*, s. 54.

²⁹⁵ A. Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)* s. 18.

²⁹⁶ BOA., Ş.D., 1382/16.

²⁹⁷ BOA., İ.Dh., 90390.

²⁹⁸ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I,1308*, s. 87; S. Tabak, *İzmir Şehrinde Mülkî İdareciler (1867-1950)*, s. 54.

aydınlatılmaktaydı²⁹⁹. Yine ikinci valiliği döneminde 1890 (R. 1306) yılında Çeşme Kazası Hükümet Konağı'nı da devlete yük olmadan mahallinde bulunduğu karşılıklarla yeniden inşa ettirdi³⁰⁰.

Halil Rifat Paşa, birinci valiliği döneminde İzmir Mekteb-i İdadîsi'ni³⁰¹, ikinci valiliğinde de Aydın Mekteb-i İdadîsi'ni yaptırarak eğitime başlattı. Yine ilk valiliği sırasında İzmir'de Karantina civarında bir Askerî Hastahane inşaatını başlattı. Ancak Manastır'a tayini yüzünden yarım kalan bu inşaatı ikinci valiliği döneminde tamamlattığı gibi bu hastahanenin tam karşısına büyük karakolhaneyi de yaptırdı. 460.000 kuruşa mal olan bu inşaatları tamamlarken hazineye yük olunmadan vilâyette bulunduğu karşılıklar ve halkın yardımını sağlamıştır. Bu karakol ve hastahaneye Padişah'a nisbetle "*Hamidiye*" adını vermiştir³⁰². Bundan başka harap vaziyette olan altı adet karakolhaneyi yeniden yaptırmak için teşebbüslerde bulunmuşsa da ancak tamiratını gerçekleştirebilmiştir³⁰³.

İzmir, Karantina Mahallesi'nde 1882 yılında Mekteb-i Sultanî açmak üzere büyük bir mektep yapılmış, ancak gerekli ödenek verilmediği ve karşılığı da bulunamadığı için öğretime açılmamış, bu yüzden de daha sonraları Askerî Hastahane inşaatı başlatıldığında geçici olarak Askerî Hastahane olarak kullanılmıştır. Askerî Hastahane'nin yeniden yapılıp taşınması ile boş kalan bu bina İzmir Sanayi Mektebi'ne tahsis edilip adı "*Mekteb-i Sanayî Hamidî*" olarak değiştirilmiştir³⁰⁴.

Ayrıca yıllardır Karantina Mahallesi'nde bir türlü bitirilemeyen caminin inşaatını tamamlattığı gibi, Hisar Camii'nin minaresini de yeniden inşa ettirdi³⁰⁵.

Bundan başka yine Halil Rifat Paşa'nın ikinci valiliği döneminin son senesinde İzmir limanlarına antrepolar (gümrük mallarının saklandığı depo)

²⁹⁹ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I*, 1308 s. 551.

³⁰⁰ BOA., Ş.D., 1386/13.

³⁰¹ BOA., İ.Dh., 89449.

³⁰² İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I*, 1308, s. 383; S. Tabak, *İzmir Şehrinde Mülkî İdareciler (1867-1950)*, s. 54.

³⁰³ BOA., Ş.D., 1386/24, 1387/12.

³⁰⁴ BOA., Y.Mtv., 47/74; M.V. 66/13; *1308 Aydın Vilâyet Salnâmesi I*, s. 270-273.

³⁰⁵ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I*, 1308 s. 87.

yapılması için iradesi alınmış ve inşaatları başlatılmış³⁰⁶ ise de bunların tamamlanması Halil Rifat Paşa'dan sonraki dönemde gerçekleşmiştir.

2- Muhâcirlerin İskânı İçin Yaptığı Çalışmalar

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında kaybedilen topraklardan, işgal edilmemiş Rumeli Şehirleri'ne, İstanbul ve Anadolu'ya doğru büyük bir göç başlamıştı. İstanbul'a yığılanlar daha sonra Anadolu'nun muhtelif vilâyetlerine gönderildiler. İstanbul ve Rumeli'den gelen muhâcirlerin en fazla yığıldığı yerlerden biri de Aydın Vilâyeti idi. Muhâcirlere yardım ve iskânlarının organize edilmesi maksadıyla Dahiliye Nezareti'ne bağlı "*Muhâcirin Komisyonu*" kurulmuştu. Bu komisyon, vilâyetlere bir yazı göndererek muhâcirlerin yerleşebilecekleri boş arazilerin miktarının bildirilmesini istemişti. Bunlar arasında Aydın Vilâyeti'ne bağlı İzmir, Menteşe, Denizli ve Aydın Sancakları'nda toplam 78.500 dönüm boş arazi tespit edilerek Komisyon'a bildirilmişti. Ancak bu yeterli görülmeyerek Sadaret aracılığı ile Komisyon'dan hususî memurlar gönderilmişti. Bu memurlar bu defa Aydın Vilayeti'nde 150.000 dönüm arazi tespit ettiler³⁰⁷.

1885 yılında Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhaki üzerine, Bulgar zulmünden kaçan çok sayıda muhâcir de çeşitli vilâyetlerle beraber Aydın'a da nakledilmişti³⁰⁸.

1877-1891 tarihleri arasında Aydın Vilâyeti'ne 100.000'den fazla muhâcir gelmiş; ancak bunların bir kısmı diğer vilâyetlere gönderilmesiyle burada kalanların sayısı 70.000'e düşmüştü³⁰⁹.

Muhâcirler eldeki imkânlar dahilinde kendilerine tahsis edilen geçici meskenlere ve arazilere iskân edilip, devlet ve halk işbirliği ile gerekli yardımlar sağlanmaya çalışılmıştı. Ancak vilâyete muhâcir gelişinin devam etmesi sonucunda Halil Rifat Paşa'nın valiliği döneminde iskân edilmemiş bir çok muhâcir perişan vaziyette idi.

³⁰⁶ BOA., Y.Mtv., 52/89; M.V. 64/10, 65/95.

³⁰⁷ N. İpek, *Rumeliden Anadolu'ya...* s. 163-165.

³⁰⁸ N. İpek, *a.g.e.*, s. 150-151.

³⁰⁹ N. İpek, *a.g.e.s.* 180.

Halil Rifat Paşa, 1885 yılında şehre gelen Rumeli Muhâcirleri'nden bir kısmına İzmir'de Çalı Mezarlığı yakınında arazi verdi. Muhâcirler verilen araziye 100 ev yaparak buraya yerleşti ve bu mahalleye "Halidiye" ismini verdiler. 1886 yılı içerisinde gelen 40 haneden fazla Dobruca Muhâcirleri, Tire Kazası'nın Kadı Mahallesi yakınına yerleştirildi ve buraya da "Hamidiye" ismi verildi³¹⁰.

Halil Rifat Paşa, ikinci Aydın Valiliği esnasında muhâcirlerin durumları ve yapılan çalışmalar ile ilgili olarak 19 Haziran 1890 (R. 7 Haziran 1306) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda özet olarak vilâyetteki muhâcirlerin durumunu şöyle anlatıyor:

"Aydın Vilayeti'nde yetim, dul, kimsesiz, sakat ve fakir bir çok muhâcir cami ve medreselerin köşelerinde veya rastgele yerlerde perişan olduklarını buraya tayinimden sonra yaptırdığım tahkikattan anladım. Kendilerine mesken tedarikinden aciz olan bu muhâcirleri, bu vaziyette bırakmak Padişahımızın düşüncesine de uygun değildir. Bu sebeple Manastır Valiliği'nde bulunduğum esnada 200'den fazla muhâcir hanesi yaptırdığım gibi, bu vilâyette de birer, ikişer ve üçer kuruşluk yardım biletleri bastırarak inşasına lüzum görülen 446 adet hanenin her biri yaklaşık biner kuruş masrafla inşaatını başlattım. Bunlardan Alaşehir Kazası'nda 18, Tire Kazası'nda 48 adedinin inşaatı tamamlanmış ve en fazla muhtaç olan muhâcirler yerleştirilmiştir. Tire Kazası'nda ayrı bir mahalle şeklinde iskân edilen bu 48 hanenin bulunduğu yere "İhsaniye Mahallesi" ismi verilmiştir. Bu mahalleye muhtar ve ihtiyar heyeti teşkili ve mühür verilip nüfuslarının kaydedilmesi gereklidir.³¹¹"

Halil Rifat Paşa'nın bu yazısı Dahiliye Nezareti tarafından Şurâ-yı Devlet'e havale edildi ve burada görüşüldükten sonra, inşaatların devam etmesi, adı geçen mahalleye İhsaniye isminin verilmesi, muhtarlık teşkili ve mührünün verilmesi ve bunların kayıtlara geçirilmesi için Sicil-i Nüfus-u Umumiye ile Muhacirin Komisyonu, Dahiliye ve Maliye Nezaretleri'ne bilgi verilmesi hakkında 26 Ağustos 1890 (R. 14 Ağustos 1306) tarihinde bir irâde

³¹⁰ S. Tabak, *İzmir Şehrinde Mülki İdareciler (1867-1950)*, s.52.

³¹¹ BOA., Ş.D., 1386/16.

çıkarıldı³¹².

Bundan başka Halil Rifat Paşa, İzmir'de muhâcirleri yerleştirmek için "Karataş Hamidiye Mahallesi", "Değirmendağ Hamidiye Mahallesi", "Hamidiye-i Bala" ve "Hamidiye-i Kebir" mahallelerini kurdurarak buralara toplam 5.619 muhâcir yerleştirmiştir³¹³. Bu mahalleler içinde bilhassa Değirmendağı, yolsuz, susuz bir mahalle iken Halil Rifat Paşa'nın gayretleriyle kısa zamanda gelişmiş ve şehre güzel bir yol ile bağlanmıştır³¹⁴. Bundan başka, Kadifekale civarındaki muhâcir evlerini ve "Aziziye Mahallesi"ni de yaptırdı³¹⁵.

Menemen-Foça arasında bulunan boş arazilere pek çok muhâcir yerleştirdi³¹⁶. Aydın Vilâyeti'nde bulunan Çay-yüzü adlı mahalleye 45 hane Kırım muhâciri yerleştirilerek 13 Mayıs 1890 (R. 1 Mayıs 1306) tarihli irâde ile burası da "Hamidiye Mahallesi" olarak isimlendirildi³¹⁷. Soma Kazası yakınlarına Filibe Muhâcirleri'nden 38 hane; inşa edilen hanelerine yerleştirilerek 1 Temmuz 1890 (R. 19 Haziran 1306) tarihli irâde ile bu köye "Ilıca" ismi verilmişti³¹⁸. Manisa'ya bağlı Arpalı Köyü'ne birkaç kilometre mesafeye 43 hane 155 nüfus yerleştirilerek 15 Temmuz 1890 (R. 3 Temmuz 1306) tarihli irâde ile de bu köye "Lütfiye" ismi verilmişti³¹⁹. Adı geçen irâdelerde bu mahalle ve köylere muhtarlık ve mühür verilmesi ve gerekli nüfus kayıtlarının yapılması da istenmişti.

Yapılan çalışmalar neticesinde bir hayli muhâcir iskân edilmiştir. Hatta sadece muhâcirlerden müteşekkil köyler kurulmuştur. Tespit edildiği kadarıyla muhâcir köyleri şunlardır:³²⁰

³¹² BOA., İ. Ş.D., 6048.

³¹³ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi II,1308*, s. 551-552.

³¹⁴ T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi.*, s. 41.

³¹⁵ A. Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)* s. 25.

³¹⁶ S. Tabak, *İzmir Şehrinde Mülki İdareciler (1867-1950)*, s. 54.

³¹⁷ BOA., İ. Ş.D., 5962. Ş.D., 1386/8; P. Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri...* s. 35.

³¹⁸ BOA., İ. Ş.D., 6005; Ş.D., 1386/12.

³¹⁹ BOA., İ. Ş.D., 6009; Ş.D., 1386/15.

³²⁰ N. İpek, *Rumeliden Anadoluya...*s. 183-184.

Sancak	Kaza ve Nahiye	Köy	Nane	Nüfus	Muhacirlerin menşei yada geldiği yer
İzmir	Odemiş	İhsaniye	70		Çerkes
	Tire	Fethiye	96		Çerkes
	Bayındır	Harizbaşı	39		Çerkes
		Arık	119		Çerkes
		Kızılcaboğaz	41		Çerkes
	Bergama	Hamidiye	76		Rumeli
		Hamidiye	47		Çerkes
		Osmaniye	45		Rumeli
		Sultaniye	16		Rumeli
		Selimiye Mah.			Rumeli
		Halidiye Mah.	100		Rumeli
	İzmir	Memduhiye	12		
		Fethiye Mah.			
	Kuşadası	Davud	103		Çerkes
		Turfal	44		Çerkes
	Çal	Hamidiye		45	Hazergard
	Nif	Halilbeyli	76		Rumeli
	Tire	İhsaniye	48		
		Feyziye	80		Tatar
	Salihli	İhsaniye	30		Çerkes
Teşvikiye		35		Çerkes	
Orhaniye		35		Çerkes	
Alaşehir	Hamidiye Mah.				
Tire	Hamidiye Mah.				
Aydın	Denizli	Aziziye	16		
		Hamidiye	120		
		Sultaniye	120		
	Aydın	Şevketiye	82		
		Haşbene	46		
		Hamidiye	45		Tatar
		Kadıköy			Yenişehir
	İneabât Nah.	Fenâr			Yenişehir
		Şadi	93		
		Beykör	78		
	İneabât Nah.	Ka'la	64		
		Argavlı	53		
		Hayriye	59		
	Çoyulca	Büyükdere	44		
		Derecik	73		
	Bozdoğan	Osmaniye	67		
		Hamidiye	96		
		Fethiye	79		
	Nazilli	Bereketli	34		
	Sultanhisar	Karahayıt	18		
	İnce Nah.	İnce	18		
	Söke	Arab Mah.	34		
	Buldan	Hamidiye	28		
Çine	Hamidiye Mah.	66			
	Osmaniye				
	Tekeliler			Yenişehir	
Palamut Nah.	Kavak-Dere			Çerkes	
	Hamidiye	50			
Saruhan	Ceylan İskelesi	Hamidiye	45		
	Soma	Ilıca	38		Filiba
Manisa	Lütfiye	43	155		
	Yenişehir	300			Yenişehir

3- Eşküyaya Karşı Mücadelesi

Batı Anadolu Bölgesi'nin dağlık yerlerinde, eskiden beri eşkıyalık Osmanlı idarecilerini uğraştıran en önemli problemlerden birini teşkil ediyordu. XIX. yüzyılda, İzmir çevresinde Rumlar'ın başlattığı eşkıyalık hareketlerini, Zeybek adı ile anılan Türkler devam ettirmişlerdir³²¹. Bölgede XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eşkıyalık korkunç boyutlara ulaşmış ve bu yüzden devlet acze düşmüştü. Çetelerle başa çıkamayan devlet 14 Eylül 1873 tarihinde bir beyannâme ile eşkıyalığın çok kötü bir şey olduğunu söyleyip, insanların eşkıyalığa yönelmemelerini istemekten başka bir şey yapamamıştı. Sonunda hükümet 1877 yılında eşkıyalığı önlemek için genel af ilân ederek, onları savaşa gitmeye ikna etti³²². 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken Zeybekler gönüllü yazılıp İzmir'den cepheye nakledildiler. Bunlar cephede büyük başarılar elde etmelerine rağmen, savaşın sonucundaki mağlûbiyet Osmanlı Devleti'nin bütün dengelerini alt üst etti.³²³

Halil Rifat Paşa'nın Aydın Valiliği'nden önce meşhur simalardan Mithat Paşa ve Kâmil Paşalar da eşkıyalarla mücadele etmişlerdir. Kâmil Paşa zamanında genel af ilân edildi ise de silahları toplanamadı. 1883-1885 yılları arasında Aydın Valiliği yapan Hacı Naşit Paşa eşkıya reislerini anlaşma bahanesi ile toplayıp, aynı anda yapılan baskın ve suikastlarla eşkıya reislerini temizledi. Bu hadise önemli bir dönüm noktası olmasına rağmen eşkıyalık önlenemedi. Nitekim bu çetelerden sağ kalanlar ya da ölen çetelerin ardında bıraktıkları çocukları eşkıyalıklarını devam ettirdiler³²⁴.

Halil Rifat Paşa'nın birinci Aydın Valiliği döneminde eşkıyalık olayları iyice tırmanmaya başladı. Yaklaşık 15 ay süren ilk valiliği döneminde eşkıyalarla yaptığı mücadelede 497 eşkıyanın bir kısmı ölü, bir kısmı da sağ olarak ele geçirilmişti³²⁵.

³²¹ P. Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**. s. 180.

³²² Sabri Yetkin, **Ege'de Eşküyalar**, İstanbul 1996, s. 63-64.

³²³ S. Yetkin, **a.g.e.**, s. 64; P. Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**. s. 180.

³²⁴ S. Yetkin, **a.g.e.**, s. 68-69;

³²⁵ S. Yetkin, **a.g.e.**, s. 69; S. Tabak, **İzmir Şehrinde Mülki İdareciler (1867-1950)**, s. 51.

Halil Rifat Paşa, 12 Aralık 1886 tarihinde bölgedeki bütün köylülere eşkıya konusunda ağır sorumluluk yükleyen bir tenbihnâme yayımladı. Bu tenbihnâme devletin yapmakta olduğu, ama yerine getiremediği sorumlulukları halka yükledi. Ancak Halil Rifat Paşa bu tenbihnâmenin, sonuçlarını göremedi. Çünkü 15 gün sonra Bağdat Valiliği'ne tayin edildi³²⁶.

12 Aralık 1886 tarihli tenbihnâmenin ana hatları şöyleydi:

"Para yokluğu nedeniyle hükümetten yeterli jandarma sevkedilemediğinden, köylerin eşkıya baskınlarından korunması için bekçi veya korucular görevlendirilecek, ancak bunların iâşesi ve ücretleri köylülerce karşılanacaktır.

Köye eşkıya geldiğinde, bunları ele geçirmek veya tâkiplerini gerçekleştirmek ahâlinin vazifesi olup; ayrıca köylülerden çoban, bakkal, meyhaneci, hancı ve rençberlik gibi işlerle uğraşanlar, eşkıyaya yataklık ve klavuzluk etmeyeceklerine dair kefalet senedi verceklerdir.

Tenbihnâme, halkın yoğun olarak bulunduğu cami, kilise, havra ve pazaryeri gibi yerlere asılacak ve içerikleri halka ders gibi okutulacak ve bu işlerin yapılıp yapılmadığı mülkî memurlarca denetlenecektir."

Halil Rifat Paşa'dan sonra Aydın Valiliği'ne tayin edilen Nazif Paşa zamanında bu tenbihnâmenin sonuçları görüldü. Zira 15 ay kadar Valilik yapan Nazif Paşa bu süre içerisinde 3.901 adet eşkıya, yol kesici ve katilin ele geçirilmesini sağladı. Bu kadar çok eşkıyanın yakalanmış olması, bölgede eşkıyalığın ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir³²⁷.

1888 yılından sonra bölgede eşkıyalık yeniden artarak devleti yine aciz bırakmıştı. 1889'da Halil Rifat Paşa'nın ikinci valiliği döneminde eşkıya tâkibi için nizâmiye askerleri sevk edilmişti. Ayrıca aynı yıl işe yaramayan jandarma sayısı azaltılarak, eğitilmiş, profesyonel ve yüksek maaşlı jandarmaların eşkıya takibinde görevlendirilmesi kararlaştırıldı³²⁸.

Bütün bu çalışmalara rağmen bölgede eşkıyalığın kökü kazınamadı. Zaman zaman artarak Cumhuriyet dönemine kadar devam etti.

³²⁶ S. Tabak, a.g.e., s. 51.

³²⁷ S. Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, s. 69-70.

³²⁸ S. Yetkin, a.g.e., s. 73.

4- Türk Basınının Gelişmesi İçin Yaptığı Çalışmalar

İzmir, tarih boyunca her bakımdan Batı Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Anadolu'nun ticarî bakımdan Akdeniz'e açılan bir kapısı olması ve çok sayıda Avrupalı'nın buraya yerleşmesiyle canlı bir merkez haline gelmişti. Bu sebeple burada önce Türkçe dışında bir basın doğup geliştiğini görmekteyiz. İzmir'de Türkçe basın XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkmıştır.

İzmir'de ilk Türkçe gazete, "Aydın" adıyla 1869 yılında yayımlanmaya başlayan resmî gazetedir. Bu gazetede, yalnızca resmî haber ve bildirimlere yer veriliyordu. İlk özel gazete ise, 1872 yılından sonra, kısa bir süre yayımlanan "Devir" gazetesidir.

İzmir'de Türkçe basının etkili olmasını sağlayan Tefik Nevzat, Bıçakçızâde Hakkı ve Halit Ziya (Uşaklıgil)dir. En büyüğünün yaşı 22'yi geçmeyen bu üç genç, 1884 yılında "Nevruz" adlı dergiyi yayımlamaya başladılar. Bu, birkaç sayfalık basit bir dergi olmasına rağmen İzmir'in fikir hayatına damgasını vuran ilk Türk dergisidir.

Yüzyılın başından itibaren yabancı basının gelişmesiyle bu tarihlerde Rumca, Ermenice, Fransızca, İngilizce, İbranice vs. gazete ve dergiler yayımlanıyordu³²⁹.

Halil Rifat Paşa, birinci Aydın Valiliği esnasında 1886 yılında İzmir'de resmî olmayan yeni bir gazete yayımlanması fikrini ortaya attı. Bununla da kalmayarak Dahiliye Nezareti aracılığıyla Padişah'dan imtiyaz için izin alarak, işin önündeki bütün bürokratik engellerin aşılmasını sağladı. Böylece İzmir'e büyük bir canlılık getirerek, gelişebilecek yetenekleri ve kültürlü kimseleri himaye etti. Tefik Nevzat ile Halit Ziya girilen bu işin döner çarkı olmak üzere seçilmişlerdi. Ancak her ikisinin de çok genç yaşta olmalarından dolayı, imtiyaz sahibinin, Vilâyet Matbaası Başmürettibi Şerif Efendi olması kararlaştırıldı. Üstelik her hangi bir nedenle gazete kapanırsa onun yerini

³²⁹ Geniş bilgi için bkz. Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde İzmir Basını" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi I*, İstanbul 1982, s. 103-110; T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s. 110; V. Cuinet, *La Turquie D'asie III*, s. 462-463; 1890'lardaki basının durumu için bkz. İ. Cavid, *Aydın Salnâmesi I, 1308*, s. 377-386.

tutabilecek ikinci bir imtiyazın alınmasına da gerek duyulmuştu ki bu ikinci gazete de bir süre sonra "Ahenk" adıyla yayına girecektir. Bundan sonra Halit Ziya, Tefik Nevzat ile birlikte 15 Kasım 1886 (H. 17 S 1304) tarihinde İzmir'in kültür ve basın hayatında büyük yeri olan "Hizmet Gazetesi"nin ilk sayısını çıkardı.

Deneyimli ve tecrübeli bazı kalemler de Halil Rifat Paşa'nın teşviki ile bu gençleri yazılarıyla desteklediler. Hatta, kendi yazılarını bu gençler adına yayımlattılar. Gazetenin ilk sayıları bir dergiden farksızdı. Gazetede; atasözleri, güzel sözler, fıkralar, fenne ve siyasî konulara ait yazılara yer veriliyordu. Vilâyet haberleri başlığı altında yayımlanan yazılar İzmir'in geçen yüzyıldaki sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına ışık tutabilecek nitelikteydi³³⁰.

Bu gazetenin yayımlanmaya başlamasından 40 gün sonra Halil Rifat Paşa Aydın Valiliği'nden ayrıldı. Ancak ikinci Aydın Valiliği sırasında bu gazeteyi desteklemeye devam etti. 13 Aralık 1890 (H. 1 Ca 1308) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Hizmet Gazetesi'nin matbaasının olmadığı ve sermayesinin de tükenmekte olmasından dolayı tatile girme tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğunu anlatarak Vilâyet Sandığı'ndan gereken yardımların yapılabilmesi için izin istemiş ve neticede Avrupa'dan modern baskı makinaları ithal edilerek gazetenin yayın hayatına devam etmesi sağlanmıştı³³¹.

İzmir'de Türkçe basının gelişmesinde Hizmet Gazetesi bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Halil Rifat Paşa'dan sonra Türkçe gazete ve dergiler bir biri ardına yayımlanmaya başlamıştır. 1898 yılında dört çeşit Türkçe gazete yayımlanıyordu. Bunun dışında bazı yabancı gazeteler de Türkçe ekler yayımlamaya başlamıştı³³².

5- Sağlık Alanında Yaptığı Çalışmalar

Halil Rifat Paşa'nın Aydın Vilâyeti'nde sağlık alanında gerçekleştirdiği en önemli hizmeti birinci valiliği döneminde inşaatını başlatıp, ikinci valiliği

³³⁰ Z. Arıkan, A.g.m, s. 105-106.

³³¹ BOA., Ş.D., 1387/7.

³³² T. Baykara, İzmir Şehri ve Tarihi. s. 110.

döneminde tamamlattığı "*Hamidiye Askeri Hastahânesi*"dir.

İkinci valiliği döneminde ise İzmir ve Saruhan Sancakları'nda tehlikeli bir şekilde yayılan frengi hastalığının yayılmasını önlemek için bazı çalışmalar yapmıştır.

Bu hastalık isminden de anlaşılacağı gibi batıdan gelmişti. Halil Rifat Paşa, 12 Ağustos 1890 (R. 31 Temmuz 1306) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda; "*Ecnebî nüfusun fazla olması ve İzmir limanına uğrayan gemilerin bu hastalığı yaydıklarını*" bildirmişti³³³. O tarihlerde, bu hastalık İzmir'in dışında Saruhan Sancağı'na bağlı Eşme, Alaşehir, Kula ve Gördes Kazaları ve köyelerine de yayılmıştı.

Halil Rifat Paşa, Saruhan Sancağı ile ilgili olarak 23 Kasım 1889 (R. 11 T. Sâni 1305) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, tedbir olarak biri Alaşehir'de, diğeri Sarayköy'de altmışar yataklı iki adet hastahane inşası ile bunlara birer doktor ve eczacı tayin edilmesini, ayrıca iki adet seyyar doktor ile maiyetlerine birer eczacı tayinini teklif etmişti. Ancak bunlar için vilâyetçe karşılık bulunamadığını, bu yüzden tek çarenin Hazine-i Celile'den karşılanması gerekeceğini bildirmişti³³⁴. Konu birkaç defa İstanbul'a iletilmesine ve Şurâ-yı Devlet'de görüşülmesine rağmen, hazine malî sıkıntılar yüzünden gereken yardımları yapamayacağını ve mahallî imkânlar ile bir çare bulunmasını istemişti. Aynı şekilde İzmir'de de yayılan bu hastalığa karşı otuz yataklı bir hastahane yapılmasını teklif etmişti. Saruhan Sancağı'nda yapılmak istenen hastahane, daha ziyade adı geçen kaza ve köyelerindeki hastaların tedavisi için düşünülmesine karşı, İzmir'deki hastahane, fuhuş yapan ve hastalık taşıyan ve menşei Türk olmayan fahişelerin tedavisine yönelikti. Ayrıca İzmir'de otuz yataklı bir hastahanenin ihtiyaca kâfi geleceğinin düşünülmesi, buradaki durumun Saruhan Sancağı kadar vehamet arzetmediğini göstermekteydi.

Ancak Dahiliye Nezareti, İzmir'de yapımı düşünülen hastahane için de hazineden para göndermenin mümkün olmayacağını, bu sebeple Belediye gelirleriyle ve diğer yardımlarla bu meselenin halledilmesini Halil

³³³ BOA., Ş.D., 1387/14-5.

³³⁴ BOA., Ş.D., 1386/4-7.

Rıfat Paşa'ya tebliğ etti. Halil Rıfat Paşa ise Belediye'nin kendi doktorlarının maaşını bile veremediğini ve fahişeleri tedavi etmek için zaten kuraklık nedeniyle zor durumda bulunan halktan bir şey alınamayacağını belirttiikten sonra bir tedbir olmak üzere kerhanelerden ve evlerde çalışan fahişelerden gelirlerine göre aylık belli bir vergi alıp bu yolla hastahane yapıp masraflarını karşılamayı teklif etmiş ise de Dahiliye Nezareti bu durumun, fuhuşhanelerin, mevcudiyetini resmen tasdik etmek anlamına geleceği gerekçesiyle caiz olmayacağını bildirmiştir³³⁵.

Halil Rıfat Paşa Aydın Valiliği'nden ayrılmasından üç ay önce; 6 Temmuz 1891 (R. 24 Haziran 1307) tarihinde Şurâ-yı Devlet'e bu konuda son bir defa daha aynı istekleri ihtivâ eden bir yazı gönderdi. Bu yazının sonunda: "... Hazinece bunun için para verilmezse şimdiye kadar olduğu gibi işi tabiatına bırakmak lazım gelip, bu ise sene be sene frengi hastalığının çoğalması ve istilâsına cevaz verilmiş olacağından, şu halde ne olmak, ne yapılmak lazım ise emr-ü iş'arı istirham olunur..."³³⁶ diyerek çaresizlik içinde bulunduğunu beyân etti.

Neticede Halil Rıfat Paşa bu konuda yapmak istediklerini malî buhran sebebiyle yapamadan Aydın'dan ayrıldı. XIX. yüzyılda İzmir'in durumu hakkında bilgi veren kaynaklarda ve eserlerde bu konuda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Sadece "bu hastalığın yayılmasına karşı tedbirler alındı." ifadesi geçiyor. Bundan da belli yörelerin dışında geniş çapta yayılmadığını söyleyebiliriz.

6- Tabiî Afetlerde Zarar Gören Halka Yapılan Yardımlar

Halil Rıfat Paşa'nın Aydın Valiliği esnasında vilâyette su baskınları, deprem ve kuraklık gibi tabiî afetler meydana gelmişti. Bunlardan ilki valiliğe tayininden üç ay sonra Küçük Menderes Nehri'nin yağın yağmur ve sellerden taşmasıyla İzmir Sancağı'na bağlı bazı köylerin sular altında kalmasıdır. Halil Rıfat Paşa 20 Aralık 1885 (R. 8 K. Evvel 1301) ve 18 Ocak 1886 (R. 6 K. Sâni 1301) tarihlerinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazılarda,

³³⁵ BOA., Ş.D., 1387/14-6,8.

³³⁶ BOA., Ş.D., 1387/14-8.

sürekli su baskınına maruz kalabilecek yerlerde bulunan bu köyleri, zarar görmeyecek münasip mahallere nakletmeye çalıştığını ancak ahâlînin bir kısmının hanelerini yapabilecek imkânlardan mahrum olduğu için yardım edilmesini istemişti. Konu Şurâ-yı Devlet'te görüşülmüş ancak, vilâyet imkânlarıyla gereken yardımların yapılması tavsiye edilmişti³³⁷. Bunun üzerine vilâyetin kısıtlı imkânları ile önce 8.000 kuruş daha sonra da 2.000 kuruş toplam 10.000 kuruş yardım yapılabilmisti³³⁸.

27 Kasım 1886 (R. 15 T. Sâni 1302) tarihinde, merkezi Sakız Adası olmak üzere İzmir, Aydın, Bergama, Nazilli ve Kuşadası civarında etkili olan bir deprem meydana gelmişti³³⁹. Bu depremde 163 ev yıkılmış 344 ev, 2 cami, 2 mektep ve 1 hükümet konağı hasar görmüş, ancak can kaybı olmamıştı. Bundan 17 gün sonra da Manisa ve Salihli'de de deprem olmuş ancak ağır bir hasar ve can kaybı meydana gelmemişti. Bu afetlerde ahâlî kendi imkânlarıyla çadırlar kurup, yıkılan ve hasar gören hanelerini yeniden inşa ve tamire başlamışlardı. Daha sonra Halil Rifat Paşa'nın gayretleriyle bir komisyon kurularak halktan yardım talebinde bulunulmuştur³⁴⁰. Ancak Halil Rifat Paşa bu komisyonun çalışmalarının sonuçlarını göremeden 26 Aralık 1886 tarihinde Aydın Valiliği'nden Bağdat Valiliği'ne tayin edilmişti.

Halil Rifat Paşa'nın ikinci Aydın Valiliği döneminde 1889 ve 1890 yıllarında Aydın Vilâyeti dahilinde bilhassa Menemen Kazası'nda kuraklık görülmesi üzerine Dahiliye Nezareti vasıtasıyla İstanbul'dan yardım talep edilmişti. 5 Temmuz 1890 (H. 17 Za 1307) tarihli Meclis-i Vükelâ kararı ile ahâlînin ihtiyaçlarının karşılanması için arpa ve buğday dağıtılmasına karar verilmişti³⁴¹.

1891 yılı Ocak ayında bir haftadan fazla süre ile şiddetli yağmurların yağması ile bu sefer Aydın Sancağı'na bağlı Söke Kazası ve civarındaki bir kısım köyler sular altında kalmıştı. Halil Rifat Paşa bu büyük felaketten dolayı İstanbul'dan acil yardım istemiş, bir taraftan da trenlerle İzmir'den bölgeye

³³⁷ BOA., Ş.D., 1382/10.

³³⁸ BOA., Ş.D., 1382/8.

³³⁹ Tarık, 23 Teşrin-i Sâni-1302, sayı: 967.

³⁴⁰ Tarık, 6 Kanun-i Evvel, 1302, sayı: 980.

³⁴¹ BOA., M.V., 56-4.

kayıklar naklettirerek can kaybını önlemek için ahâlî ve hayvanlarının bir kısmını kurtarmaya çalışmıştı. 22 Ocak 1891 (R. 10 K. Sâni 1306) tarihli irâde ile de ahâlînin ihtiyaçlarını karşılamak için Adliye Nazırı'nın başkanlığındaki yardım komisyonu harekete geçirilerek yardım toplamak için 3.000 liralık biletler bastırılıp dağıtılmış ve yardımların yerine ulaşması için de aynı irâde ile Halil Rifat Paşa başkanlığında bir komisyonun kurulması kararlaştırılarak, yardımların sûatle yerlerine ulaştırılması istenmiştir³⁴². Bu irâdeden iki gün sonra Halil Rifat Paşa'nın Mabeyn-i Hümâyûn'a gönderdiği yazıda 24 Ocak 1891 gününe kadar kayıklarla 800 kişinin ve 300 baş hayvanın kurtarılarak tahliye edildiği bildirilmişti³⁴³.

7- İzmir Belediye Teşkilatı'ndaki Düzenleme

İzmir'de Belediye 1871 yılında kurulmuştu. Ancak bu belediye iki ayrı daireden meydana geliyordu. Birinci Belediye Dairesi Başkanı Helvacızâde Emin Bey, İkinci Belediye Dairesi Başkanı ise Ragıp Bey idi. Her iki belediye dairesinin dokuzar üyelik Belediye Meclisleri ve ayrı memur kadroları bulunuyordu.

Bu sıralarda İzmir şehri; Birinci Kordon, Saman İskelesi, Balık Pazarı Hamamı, Marpuççular, Parmakkapı, Peştamalcılarbaşı, Haliliye Caddesi, Basmane İstasyonu ve Kemür Caddesi'ni tâkip eden hat ile ikiye ayrılarak bu hattın batı tarafı Birinci Belediye Dairesi'ni, doğu tarafı da İkinci Belediye Dairesi'ni teşkil ediyordu. Şimdiki Fevzi Paşa Bulvarı şehri ikiye taksim eden hattı teşkil ediyordu.

Halil Rifat Paşa'nın ikinci Aydın Valiliği devrine kadar devam eden bu durum onun çalışmasıyla 1891 yılında iki belediye dairesinin birleştirilmesiyle tek Belediye Meclisi ve Reisinin iş başına getirilmesi ile çözüme kavuşturuldu. Belediye Reisliği'ne de Helvacızâde Emin Bey tayin edildi³⁴⁴. Bundan başka yine Halil Rifat Paşa tarafından alt katında gelir getiren

³⁴² BOA., İ.Dh., 95603.

³⁴³ BOA., Y.Mtv., 47/122.

³⁴⁴ A. Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)* s. 23.

dükkânlar bulunan büyük bir Belediye binası da inşa ettirildi³⁴⁵.

8- Diğer İcraatları

Halil Rifat Paşa'nın Aydın Valiliği dönemindeki diğer icraatları ise şunlardır: 1889 yılında vilâyet genelindeki köylerde salgın bir şekilde hayvan hastalığı görülmesi üzerine gerekli yerlere baytarlar ve ilaçlar gönderilerek bu hastalık önlenmeye çalışıldı³⁴⁶. İzmir Vilâyeti'nde ve bilhassa Menderes Vadisi'nde halk sağlığını tehdit eden bataklıkları kurutturarak 200 bin dönüm arazî ziraata elverişli hale getirildi³⁴⁷. Balçova'daki Agamemnon kaplıcalarına ait binayı inşa ettirdi³⁴⁸. 1889-1890 yıllarında İzmir'de Ayayorgi Kilisesi Mütevelli ve Metropolit seçimi yüzünden ikiye bölünen Rum cemaatindeki anlaşmazlığın giderilmesi için Adliye ve Mezahip Nezareti'ni devreye sokarak anlaşmazlıklarını giderdi³⁴⁹. Ayrıca 1880-1881 tarihlerinde Mithat Paşa'nın Aydın Valiliği döneminde teşebbüs edilip başlatılan telgraf hatları 1891 yılında Halil Rifat Paşa'nın zamanında bütün kaza ve sancak merkezlerine ulaştırılarak haberleşme alanında büyük bir hizmeti tamamladı³⁵⁰.

Halil Rifat Paşa, ikinci Aydın Valiliği döneminde yaptığı hizmetlerden ve başarılı çalışmalarından sonra 4 Eylül 1891 (H. 29 M 1309/R. 21 Ağustos 1307) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne tayin edildi³⁵¹.

Onun Aydın Valisi olarak yaptığı hizmetleri hakkında Halit Ziya (Uşaklıgil) :

"İki defa Aydın Valiliği'nde bulunan Halil Rifat Paşa'yı İzmir'de derin bir minnettarlık ve şükürgüzârlık hissiyatıyla yadtmeyen yoktur, şehrin havalisinin taşı ve toprağı bile hayırkâr icraatının hatırasını saklar. Hiddet ve şiddetten ziyade tab'ının civanmerdâne mülayemetinden mütevellid bir muhteremiyetle muhât olan bu vezirin bilhassa ümrâna taallûk eden icraatı

³⁴⁵ İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I,1308*, s. 87; İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1571.

³⁴⁶ BOA., Ş.D., 1385/23.

³⁴⁷ BOA. Y.A. Res., 53/24; 55/17; M.V., 58/60; İ.Cavid, *Aydın Salnâmesi I,1308*, s. 86-87; İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1571.

³⁴⁸ S. Tabak, *İzmir Şehrinde Mülkî İdareciler (1867-1950)*, s. 54; H. Orhun-C. Kasaroğlu... *Meşhur Valiler*. s. 117.

³⁴⁹ BOA., Ş.D., 1386/17.

³⁵⁰ S. Yetkin, *Ege'de Eşküyalar*. s. 42.

³⁵¹ BOA., *Sicill-i Ahval II*, s. 50.

vilâyeti ve şehri ne güzel yollarla techiz etmişti. O halkın gönül yollarını da açmasını herkesten ziyade bilirdi. Bilirdi demek belki doğru olmaz, bütün şahsiyetinden taşan öyle bir rifati tıyneti vardı ki onu, hele yakından görüp tanıyanlar için, sevmemek mümkün değildi”³⁵² diyerek Halil Rıfat Paşa'nın Aydın Vilâyeti'ndeki hizmetlerini en güzel bir biçimde değerlendirmektedir.

---

³⁵² Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, III, İstanbul 1936, s. 3.

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MESELESİ VE HALİL RIFAT PAŞA

I-HALİL RIFAT PAŞA'NIN DAHİLİYE NAZIRLIĞINA TAYİNİ

Halil Rifat Paşa 4 Eylül 1891 (H. 29 M 1309-R. 21 Ağustos 1307) tarihinde 30.000 kuruş maaşla Dahiliye Nazırlığı'na tayin edildi¹. Maaşı 13

¹ BOA., Sicill-i Ahval III., s. 50, İbnü'l Emin, Son Sadrazamlar III s. 1539.

Dahiliye Nezareti: Osmanlı merkez bürokrasisinde dahilî ve haricî işlerle ilgilenen memurlar kesin çizgileriyle birbirinden ayrılmış değillerdi. Kethüdâlık dahilî, Reisülküttâplık da haricî işlerle ilgileniyordu. II. Mahmut devrinde 12-13 Mart 1836 tarihinde Sadaret Kethüdalığı, "Umûr-ı Mülkiye Nezâreti", Reisülküttâplık da "Umûr-ı Hariciye Nezâreti" ne dönüştürüldü. Nezaretlerin kurulmasıyla yetkilerinin bir kısmının bu yeni kurumlar tarafından kullanılması, emrindeki memurlarla devletin işlerini yürütmeye çalışan Sadrazam'ın eski önemini yitirmeye başlamasına sebep olmuştu. Bunun üzerine yapılan bir düzenleme ile, bütün vekillerin başı olmak üzere, Sadaret isminin, konumuna uygun bir şekilde Başvekâlete dönüştürülmesine karar verildi. Umûr-ı Mülkiye Nezareti, Akif Paşa'nın, 1837 yılındaki teklifiyle adı Dahiliye Nezareti olarak değiştirildi. Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri'nin kurulması, Avrupa devletleriyle ilişkilerin tesisi ve önemli başkentlerde sefâretlerin ihdâsından sonra, yetişmiş ve ihtisaslaşmış kadrolara ihtiyaç duyulması üzerine, Dahiliye ve Hariciye memurları ayrıldı. 30 Mart 1838 tarihinde Dahiliye Nazırı Akif Paşa'nın hastalığı nedeniyle, görevini yerine getirememesi üzerine azledilmesiyle Başvekâlet, Dahiliye Nezareti'ne ilâve edilerek Sadrazam Mehmet Rauf Paşa'ya tevcih edildi. Bu dönem içerisinde Dahiliye Nezareti bir daha kurulmadı ve gördüğü işler, Sadaret Müsteşarlığı, Sadaret Mektubî Kalemî, Dahiliye Kitabete, Dahiliye Kalemî vs. alt birimlerinin yardımı ile Sadaret tarafından yürütüldü. Bu durum 1869 yılında Fuat Paşa'nın ölümüyle devlet işlerinin yükünün büyük ölçüde Ali Paşa'nın sırtında kalması ve bu iki memuriyeti birbirlerinden ayırmasına kadar devam etmiştir. 18 Şubat 1869 tarihinde yeniden bağımsızlığa kavuşan Dahiliye Nezareti, bu konumunu devletin sonuna kadar sürdürmüştür. (Ali Akyıldız, **Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**. İstanbul 1993, s. 26, 68-70.)

Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit devrinde vilâyetlerde kontrollerinin tehdit edildiğini gördüler. Bu problemlerden en ciddi olan 1890'lı yılların Ermeni gâileleri, sadece imparatorluğun çevresinde değil devletin kalbi olan Anadolu'da ve Payitaht'ın kendisinde dehşetli bozulmalara sebep oldu. Bütün bu şartlar altında, Saray'ın dahilî idareyi hakimiyetine alması o dereceye ulaştı ki, Dahiliye Nezareti, vilâyet idarî kadroları üzerinde parça-buçuk bir otoriteden başka bir şeye sahip değildi. Dahiliye Nezareti'nin merkez teşkilatı: Telgraf veya şifre ile yazışma için bir veya daha fazla dairesi olan Mektubî Kalemî, Evrak Odası ve Muhasebe Kalemî ayrıca bu dönemde personel kayıtlarının tutulması için oluşturulan Sicill-i Ahval Şubesi ve Nezarete bağlı çeşitli kurumlar veya görevli grupları yanında bir çok özel komisyonlar da vardı. Bu sınıflar, başka türlü bilinmeyen Tesri-i Muamelat ve Islâhat Komisyonu isminde bir teşekkül; görevinin dahilî hafiyelik olduğunu hissettiren bir Komisyon-u Mahsus; Dahiliye Nezareti Mubayaat Komisyonu; Kapı Kahyaları; Abdulhamit'in kurmuş olduğu Dârülaceze'nin idare ve tıbbî personelini kapsar. Bunlardan başka iki daire ise Matbuâtı Dâhiliye ve Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi'dir. (Carter V. Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform**. Bab-ı alî (1789-1922), Çev: Latif Boyacı-İzzet Akyol, İstanbul 1994, s. 212-214.)

Eylül 1892 (H. 22 S 1310-R. 1 Eylül 1308) tarihinde 40.000 kuruşa çıkarıldı².

Halil Rifat Paşa'nın bu makama gelişi, Mehmet Kâmil Paşa'nın Sadrazamlıktan azli ile Cevad Paşa'nın Sadârete getirilişi aynı tarihlere rastlamaktadır. II. Abdülhamid bu tarihte bir kabine değişikliğini gerçekleştirmişti. Halil Rifat Paşa'nın bu makama tayininde, valilik dönemlerindeki-bilhassa Sivas, Aydın ve Manastır- başarılı icraatları ve Padişah'a sadakati etkili olmuştur.

Halil Rifat Paşa'yı bu vazifede en fazla meşgul eden mesele, iç güvenlik idi. Anadolu'da ve İstanbul'da Ermeniler'in çıkardıkları isyanlar, Balkanlar'da Bulgar eşkıyalarının faaliyetleriyle karşılaşmıştı. Üstelik bu meseleler milletlerarası bir mahiyet kazanmıştı.

II- ERMENİ MESELESİNE GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan II. Abdülhamit devrine gelinceye kadar Türkiye'de bir Ermeni meselesi yoktu. Osmanlı ülkesinde bulunan Ermeniler eskiden beri ahâlinin zengin tabakasını teşkil ediyordu. Bunlar sanayi, ticaret ve çiftçilikle uğraşıyorlardı.³ Dinî yönden hiçbir baskı görmeyen Ermeniler, hayatî konularda da her hangi bir baskıya maruz bırakılmamış, aile ve iş hayatı, ticaret, mülk ve servet edinme, devlet memuriyetlerine girmede devlet desteği görmüşlerdir. Mabeyn-i Hümâyun'da, Hazine-i Hassa'da ve Babiâli'de pek çok Ermeni bürokratı mevcuttu⁴. Bu sayede bilhassa ticaret ve zenâat sahalarında ilerleyip zenginleşmişlerdi⁵. Özellikle Yunan isyanıyla, Yunanlılar'ın bağımsızlık kazanmalarından sonra, yabancı dil bilmeleri sayesinde devlet işlerinde Rumlar'ın yerini almaya başlamışlardı⁶.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar bir Ermeni meselesi olmadığı gibi devletin sadık bir teb'ası idiler bu bakımdan kendilerine "millet-i sadıka"

² BOA., Sicill-i Ahval I/1. s. 50, İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III* s.1539.

³ General Mayewski, *Van Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği*, İstanbul 1330, s. 121.

⁴ Osman Nuri, *Adülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı III*, İstanbul 1327, s. 820.

⁵ A. Karaca, *Anadolu İslahatı ve Ahmet Şâkir Paşa*. s. 39.

⁶ S. J., Shaw-E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s. 250.

deniliyordu. Ermeniler'in kendi aralarında, mezhep farklılıklarına dayanan anlaşmazlıkları vardı, fakat Osmanlı devlet ve yönetimiyle bir anlaşmazlıkları olmamıştır. Açıklanan tarihten önce, doğu hudutlarında ve bu hudutlara yakın bölgelerde bulunan Ermeni topluluklarının Rusya veya İran'ın etkisiyle göçlere başladıkları, savaşlarda Rusya'ya çeşitli destekler sağladıkları gibi faaliyetlerin hemen tamamı mahallî olup, bir isyan veya ihtilâl niteliğinde değildi⁷.

Ermeniler'e Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında rastlanmakta idi. Anadolu'nun doğusunda ve güney doğusunda oldukça toplu halde bulunuyorlardı. Fakat hiçbir yerde, Türkler'e nazaran çoğunluk teşkil etmiyorlardı. Orta ve Batı Anadolu ile, Rumeli'deki bazı şehirlerde oturan Ermeniler'e gelince, Rumlar'dan daha düşük nisbette azınlık halinde bulunmaktaydılar. Bundan başka Osmanlı Devleti'ne komşu olan İran ve Rus topraklarında daha kesif Ermeni toplulukları yaşamaktaydı⁸. Ermeniler mezhep yönünden de birlik göstermemekteydiler. Bunlar Gregoriyen, Katolik ve Protestan Kiliseleri etrafında toplanmıştı. Ermeniler'in çoğunluğu ise, Gregorien Kilisesi'ne bağlıydı. Bundan sonra Ermeni Katolik Kilisesi gelmekteydi. Ermeni Protestan Kilisesi'ne gelince, XIX. yüzyılın ilk yarısında kurulduğu için henüz gelişme safhasındaydı⁹.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bir Ermeni meselesi meydana geldi ve çeşitli şekillere girmek suretiyle gelişerek imparatorluğun yıkılmasına kadar sürdü. Mesele, Rusya'nın sözkonusu savaşta, Anadolu'nun kuzey-doğusunda bazı Türk Şehirleri'ni işgal ederek bu şehirlerde yaşayan Ermeniler'i istiklâl emeliyle Babiâli'ye karşı tahrik etmesiyle başladı¹⁰.

Rus Orduları İstanbul kapılarına dayanınca bundan faydalanmak düşüncesine kapılan Ermeni Patriği Nerses, bir heyetin başında bulunduğu halde Grandük Nikola'nın karargâhına koşmuş ve –o zamana kadar mevcut olmayan- Ermeni isteklerini ortaya atmıştı. Bu istekler, Ermeniler'in oturduğu

⁷ Ertuğrul Zekai Ökte, *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi I*, İstanbul 1989, s. XIV.

⁸ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 126.

⁹ E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 126-127.

¹⁰ E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 126.

vilâyetlerde ıslahat yapılması ve onların yerli Müslüman halka karşı müdafasıydı¹¹.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Ermeniler'in durumu bazı antlaşmalarla milletlerarası bir konu haline getirilmiştir. 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile, ilk defa Rusya tarafından siyasi gündeme sokulan Ermeni meselesi 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşmasıyla milletlerarası bir mesele haline geldi¹².

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddelerinde Babîali Anadolu'nun Ermeniler'le meskûn vilâyetlerinde "ıslahat" icrasıyla mükellef tutulmuştur. (Vilâyet-i sitte denilen bu altı vilâyet: Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretü'l-Aziz= Harput ve Sivas). Avrupa Devletleri'nin nazarında Türkiye'de "ıslahat" demek, herhangi bir Hıristiyan unsurun muhtariyetini temin edecek müesseselerle imtiyazların toplamı demektir. Lübnan'da, Sisam'da, Girit'te, Şark-î Rumeli'de, Bulgaristan'da yapılan ıslahat hep bu mahiyettedir. Fakat arada büyük fark vardır: Bu yerlerde Müslümanlar ekalliyette buldukları halde, Anadolu'nun her tarafında çoğunluktaydılar. Avrupa Devletleri'nin ve Ermeni Komiteleri'nin de düşünmedikleri veyahut düşünmek istemedikleri en mühim nokta işte budur.

Rusya'nın bu savaş sırasında Doğu Anadolu'nun birçok şehrini ele geçirmesi İngiltere'yi telaşlandırdı. Çünkü, Rusya güneye inme politikasında başarılı olabilir ve Basra Körfezi ile İskenderun'a inebilirdi. Bunun önüne geçmek için, İngiltere 4 Haziran 1878 tarihinde Kıbrıs Antlaşması'nı imzaladı. Buna göre Babîali'ye şark vilâyetlerinde ıslahat icrasını taahhüt ettirmek

¹¹ Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi VI**, s. 3363.

¹² Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi: " Ermenistan'da Rusya'nın taht-ı istilasında bulunup Devlet-i Aliyye'ye iadesi lâzım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münasabâ-ı hasenesini muzır karışıklıklara mahal verileceğinden, Devlet-i Aliyye, Ermeniler'in meskûn bulunduğu eyâletlerde, menâfi-i mahalliyenin icâb ettiği ıslahat ve te'sisaâtı bilâ ifâte-i vakt icra etmeği ve Ermeniler'in, Kürtler'e ve Çerkesler'e karşı emniyetlerini istihsal etmeği taahhüt eder."

Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi: "Babâli, ahâlisi Ermeni bulunan eyâlatta ihtiyacât-ı mahalliyenin icab ettiği ıslâhâtı bilâ-tehir icra ve Ermeniler'in, Çerkes ve Kürtler'e karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder ve arasına bu babda ittihaz duracak tedâbiri, devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarüleyhin, tedâbir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir. (**Berlin Kongresi**, Matbaayı Amire, H. 1298, s. 271-282; Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı III**, s. 818-819; Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**. Haz. İsmet Miroğlu. s.578,579...697.)

suretiyle Ermeni meselesinde Rusya'yı yalnız bırakmamak ve İskenderun Körfezi'ne doğru muhtemel bir Rus yayılmasına karşı bir Ermeni seddi çekmek siyasetini tâkip etmiş ve o antlaşmayla Anadolu'yu Ruslar'a karşı Türkler ile beraber müdafaa etmeyi deruhte etmiş olduğu halde nihayet Türkler'e karşı Ermeni isteklerinin en müthiş temsilcisi kesilmiştir. Fakat buna mukabil Ayastefanos ile Berlin'de Ermeni davasını benimsemiş olan Rus siyasetinde mühim bir değişiklik olmuştur; Kendi eseri olan Romanya ve Bulgaristan gibi yeni Balkan peyklerinin hemen nankörlüğe başlayıp kendisinden yüz çevirdiklerini ve bu suretle kendisi için artık Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inmek imkânı kalmadığını gören Rusya, aynı hatayı Anadolu'da da tekrarlayıp günün birinde o taraftan da yolunu kesebilecek bir Ermenistan teşkilini tehlikeli görmeye başlamış ve hatta Rus Hariciye Nâzırı Prens Lobanof işte bundan dolayı:

“—Biz garptaki hatamızı şarkta da tekrar etmeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristanı istemeyiz” demekte tereddüt etmemiştir. Zaten o sırada Çarlığın Kafkasya'yı Ruslaştırma siyaseti en şiddetli devresindedir. Güney Kafkasya'da ise Anadolu'dan fazla Ermeni vardır ve Rus Hükümeti'nin en mühim hedeflerinden biri de Ermeni Kilisesi'ni, dilini ve kültürünü yıkmaktır. Bundan dolayı Sultan Abdülhamid Doğu Anadolu meselesinde muhtariyetçi İngiliz politikasına karşı Rus siyasetine temayül göstermiştir.

Milletlerarası çıkarların çarpıştığı Doğu Anadolu'da II. Abdülhamid'in politikasının temeli Ermeni Devleti'nin kuruluşunu önlemek ve Doğu Anadolu'yu İmparatorluk sınırları içinde tutmaktır¹³. Ancak Rusya ve İngiltere arasındaki emperyalizm mücadelesinin kurbanı Ermeniler olacaktır.

Ermeniler'in çıkardıkları olaylar ve isyanların en önemli sebepleri dışarıdan desteklenen misyonerlerin ve komitelerin faaliyetleridir. Bunun için içte ve dışta propogandalar yapmaya, Ermeni Kilisesi ve misyonerlerce desteklenen gizli ve açık cemiyetler kurmaya başlamışlardır¹⁴.

¹³ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara 1987, s. 28.

¹⁴ B. Kodaman, a.g.e, s. 136.

XIX.yüzyılda bölgedeki misyoner faaliyetleri de yaygınlaştı. Gerçi bölgede ilk misyonerler XVII.yüzyılda gelmişlerdi. Bunlar Fransız ve İtalyan asıllı Katolik misyonerlerdi. Fakat, XIX.yüzyıl başlarından itibaren bunlara İngiliz, Alman,Amerikan ve İsveç gibi milletlere mensup misyonerler de katıldı¹⁵. Bunlar bölgedeki azınlıkları çeşitli yönden etkilemeye başladılar. Anadolu'nun birçok yerlerinde okullar açtılar. Şüphesiz bunlar dinî faaliyetlerinin yanında, aynı zamanda mensup oldukları devletlerin bölge üzerindeki menfaatlerini temin etmeye çalışıyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde daha önce kurulmuş Ermeni Cemiyetleri bulunmakla beraber, bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmak maksadıyla 1880 yılından itibaren silahlı Ermeni Komiteleri ve Cemiyetleri kurulmaya başlandı. Bunlar arasında en meşhurları "Hınçak" ve "Taşnaksutyun" Cemiyetleri idi. Nitekim meydana gelecek Ermeni olayları, genellikle bu iki cemiyete mensup komiteciler tarafından organize edilecektir. Bu ayrılıkçı cemiyetleri hem misyonerler hem de büyük devletler desteklemişlerdir.

Ülkemiz ve Yakın Doğu, çeşitli adlar altında (din adamı, öğretmen, teknisyen, doktor, barış gönüllüsü, vs. gibi) gelen Amerikan misyonerleriyle doldu¹⁶. Misyonerler gerek Ermeni Komiteleri'nin kuruluşlarında, gerek isyanların çıkmasında önemli rol oynamaktaydılar. Nitekim, isyanların çıkmasından önce veya isyanlardan sonra vilâyetlerden Babiâli'ye gelen raporlarda, misyonerlerin faaliyetlerinden geniş şekilde söz ediliyordu¹⁷. Kısaca Anadolu'daki misyonerler siyasî ajanların birer haber toplama elemanı gibi hareket ediyorlardı¹⁸.

¹⁵ Abdülhalük Çay, *Her yönüyle Kürt Dosyası*. Ankara 1996. s.390

¹⁶ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1991. s. 72. (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989.)

¹⁷ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi,1878-1897*, İstanbul 1984 s. 100.

¹⁸ BOA, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, XXVII*, İstanbul 1991, s. XXXIV.

III- ERMENİLER'İN ÇIKARDIKLARI İÇ KARIŞIKLIKLAR İSYANLAR VE ALINAN TEDBİRLER

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki Ermeni ayaklanmalarının en önemlileri Halil Rifat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı ve Sadrazamlığı döneminde meydana gelmiştir. Ancak, konu bir bütün olarak ele alındığından, önceki ayaklanmalar hakkında da kısa bir bilgi vermeyi uygun bulduk.

A- Halil Rifat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı'ndan Önceki Olaylar

İlk olay 21 Ekim 1880 günü Hacı İskender Ağa adlı bir Ermeni'nin Sivas yakınlarında öldürülmesi üzerine 23 Ekim 1880 günü, valilik konağının önünde Ermeniler'in, toplanıp gösteri yapmalarıyla başladı. Bu gösterilerde valilik konağına saldırarak cam ve çerçeveleri kırdılar. Ertesi gün hükümet kuvvetleri ele başları yakalayıp hapsedti. Daha sonra bunlar yargılanarak çeşitli hapis cezalarına çarptırıldılar.

Bundan sonra İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi ve Sivas Başkonsolosu Babiâli'ye baskı yaparak Sivas Valisi İsmail Hakkı Paşa ile Sivas Savcısı Mehmet Efendi'nin görevden alınmasını sağladılar¹⁹. Sonuç olarak Ermeniler'in baskısına boyun eğilmiş ve Osmanlı Devleti Sivas'taki valiyi ve savcıyı feda etmişti.

Diğer bir olay da Musa Bey olayıdır. Musa Bey, Mutki aşiretine mensup, Muş'ta bir takım yolsuzluklar yapan bir haydukttu. Muşlu bir papazın kardeşinin kızı olan Gülizar'ı kaçırmış ve tecavüz etmişti. Daha sonra da Müslüman olması için baskı yaparak dövmüştü. Bir fırsatını bularak kaçan Gülizar İstanbul'a gelerek Muşlular ile beraber adliyeye müracaatta bulundu. Karşılık alamayınca Patrikhane'yi devreye sokup olayı dış basında aleyhimize kullanmaya başladılar. Bunun üzerine Musa Bey, İstanbul'a getirilerek, Yabancı siyasî temsilcilerin, gazetecilerin de hazır bulunduğu büyük bir dinleyici kitlesi önünde yargılandı ve delil yetersizliğinden beraat etti. Ancak bu mesele, kuvvetli bir propoganda aracı haline geldi. Ermeni kızı

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. B. Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas." s. 85-93.

Gülizar'ın anası ve amcası olan papazla birlikte fotoğrafları çekilerek her tarafa, özellikle yabancı ülkelere gönderilerek. Hıristiyanlar tahrik edildi²⁰

İlk Ermeni Ayaklanması, 20 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'da çıktı. Vali Sâmih Paşa'ya, Ermeniler'in Rusya'dan getirdikleri silahları Sansaryan Ermeni Okulu'nda ve kiliselerinde sakladıkları haberi verildi. Bunun üzerine Ermeni okullarıyla kiliselerin aranması emredildi. Ermeniler, bunu önceden haber alarak silahları ve diğer suç unsurlarını saklayıp direnmeye karar verdiler. Polis ve jandarma arama için geldiklerinde ise ateşle karşılık verdiler. İlk çatışmada bir subay, bir polis ve iki asker şehit oldu. Daha sonra Ermeniler tarafından dükkânlar kapandı, çanlar çalınmadı ve ayinler yasak edildi. Böylece Ermeniler isyana hazır hale getirildi. Ermeniler üç-dört gün evlerine gitmediler. Mezarlıklarda ve kiliselerde kaldılar. Olayları yatıştırmak isteyen Ermeni ileri gelenleri dövüldü. Hükümetin, emrini dinlemedikleri gibi askerlere ateş açtılar ve iki eri daha şehit ettiler. İki taraf arasında iki saat kadar bir çarpışma oldu. Ertesi gün konsoloslar şehri gezerek, İki taraftan yüzden fazla ölü, üç yüze yakın yaralı tespit ettiler. Sonuçta olaylar bastırıldı.²¹

Ermeniler, Erzurum'daki ayaklanmanın Avrupa Devletleri'ni hesapladıkları ölçüde ilgilendirmediğini anlayınca İstanbul'da bir gösteri yapmaya karar verdiler. 15 Temmuz 1890 tarihinde yapılan Kumkapı Ermeni Ayaklanması'nı Hınçak Komitesi düzenledi. Ayaklanmanın elebaşları ise bu komitenin ileri gelenlerinden Murat takma adlı Hamparsum Boyacıyan ile Cangülyan ve Kafkasya'dan gelmiş dört Ermenidir.

Bu tarihlerde Ermeni Patriği Aşıkyan, bu olayların Ermenilere bir fayda sağlamayacağını belirterek olayların dışında kalmak istemişti.

Ermeniler 15 Temmuz 1890 gününün sabahı Kumkapı Kilisesi'nde toplandılar. yapılan ayinden sonra Hamparsum Boyacıyan ile Cangülyan

²⁰ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**. İstanbul 1987 s. 460-461, Nurşen Mazıcı, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökenleri. 1878-1918** İstanbul 1987 s. 34.

²¹ M. Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi...** s. 191, E. Uras, a.g.e. s.458-459; N. Mazıcı, a.g.e., s. 34-35; E. Z. Ökte, **Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni meselesi I**, s. XXII.

patrik Aşıkyan'ı yanlarına alarak saraya götürmek istediler. O gün bayramdı. Patrik Aşıkyan gitmek istemiyerek Patrikhane'ye kaçtı. Patrik Aşıkyan'ı zor kullanarak bir arabaya yerleştirerek patrikhaneyi işgal ettiler ve saraya gönderdiler. Durumu öğrenen Hükümet kuvvetleri polis ve jandarma vasıtasıyla patriğin arabasını yoldan geri çevirdiler. Bunun üzerine güvenlik kuvvetlerinin üzerine ateş açtılar. Altı asker ağır, on asker hafif yaralandı. İki Ermeni de öldürüldü²².

Neticede Ermeniler dağıtıldı ve olaylar genişlemeden bastırıldı ve Ermeniler yapmak istediklerini yapamadıkları gibi, Avrupa'dan bekledikleri müdahale gerçekleşmedi. Başta Cangülyan olmak üzere ele başları yakalanıp mahkemeye sevk edildiler. 20 Ağustosta Cangülyan idama, diğerleri çeşitli cezalara çarptırıldı. Abdülhamit idam cezasını müebbed hapse çevirdi²³.

II. Abdülhamid, 1891 yılı başlarında Ermeniler için umumi bir af ilân etti. Tutuklu Ermeniler bunun sonucu serbest bırakıldılar. İstanbul'da bu şekilde serbest bırakılan yetmiş altı Ermeni, patrikhaneye giderek bir daha böyle hareketlere karışmama yemini ettiler²⁴.

B -Halil Rifat Paşa'nın Dahiliye Nazırlığı Dönemindeki Olaylar Ve Alınan Tedbirler

1- Merzifon-Yozgat ve Tokat Olayları

a-Merzifon Olayları

1890 yılındaki Kumkapı Gösterisi'nden 1895 yılındaki Babıâli Gösterisi'ne kadar İstanbul'da Ermeniler herhangi bir toplu eyleme cesaret edemediler, ancak gayeleri büyük devletleri harekete geçirmek olduğundan Anadolu'daki hazırlıklarına hız verdiler.

Hınçak Komitesi'nin faaliyetini yöneten merkez Merzifon'du. Burası, "*Küçük Ermenistan İhtilâl Komitesi Merkezi*" adını taşıyordu. Komitenin reisi,

²² M. Hocaoğlu, a.g.e., s. 192-193.

²³ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*. Ankara 1983. s. 143.

²⁴ K. Gürün, a.g.e. s. 144-145.

Merzifon Amerikan Koleji'nde öğretmen Karebet Tomayan, sekreteri de yine aynı okulda öğretmen Ohannes Kayayan idi. Bunların her ikisi de Protestan Ermeni idiler. 1892-1893 yıllarında Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Tenüs, Aziziye ve Öteki bazı bölgeler Hınçak Komitesi'nin faaliyet alanıydı²⁵. 1892 yılı yazında teşkilatın faaliyetleri ile ilgili çeşitli kararlar alındı.

Merzifon ve buradaki komitenin diğer şubelerinde olaylar başlamadan evvel Osmanlı idarecileri Ermeniler'in karışıklıklar çıkartmak için yaptıkları hazırlıkları takip ediyorlardı. 14 Aralık 1892 (H. 24 Ca 1310) tarihinde Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın Sadrazam'a sunduğu takirde özet olarak; *"Sivas ve Ankara'ya bağlı çeşitli kasaba, nahiye ve köylerde Hınçak Cemiyeti'nin şubelerinde ve Komitecilerin ellerinde bir hayli cephane ve silâh bulunduğu bunlar patlayıcı maddeler yapmaya başladıklarına dair haberler alındığından 12 Aralık 1892 (R. 30 T. Sâni 1308) tarihinde çıkan İrâde-i Seniyye mucibince her hangi bir olayın çıkmaması için Sivas ve Ankara Vilâyetlerine gereken tebligâtın yapıldığı"*²⁶ bildirmişti.

1893 yılı Ocak ayı başında, hemen hemen aynı gecede, Amasya, Merzifon, Çorum, Tokat, Yozgat, Ankara, Kayseri ve Diyarbakır Şehirleri binalarına ve ayrıca Merzifon Koleji duvarlarına Ermeni İhtilâl bildirileri yapıştırıldı. Bu bildirilerle Bütün Orta Anadolu Ermenileri isyana çağırılıyordu. Bu ayaklanma teşebbüsünün arkasında Hınçak Komitesi ve Merzifon Amerikan Koleji vardı. Afişler muhtemelen Merzifon'daki kolejde basılmıştı²⁷. Bu hadiseden kısa bir süre sonra 1.800'e yakın Ermeni tutuklandı²⁸. Tutuklananlar arasında Merzifon Amerikan Kolejinde öğretmenlik yapan Tomayan ve Kayayan da vardı. Özellikle bu iki kişi, hareketin ele başları olarak mahkemeye sevk edildiler²⁹. II. Abdülhamid pankart asma eylemi yüzünden çeşitli yerlerde tutuklanan Ermeniler için Nisan 1893 tarihinde genel af ilân etti³⁰. Ancak komitenin elebaşları ve cinayet işleyenler af

²⁵ E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 466.

²⁶ BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XII*, İstanbul 1988, s. VII-IX.

²⁷ BOA., *Y. Mtv.* 74/14; B. Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas". s. 95.

²⁸ Stafenos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II.*, İstanbul 1980 s. 388

²⁹ B. Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas" s. 95.

³⁰ C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi...* s. 109; K. Gürün, *Ermeni Dosyası*. s. 140; S. Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II.*, s. 388.

kapsamı dışında bırakıldı. Ankara'da yargılanan Tomayan ve Kayayan adlı Ermeniler hareketin elebaşları olarak 21 Haziran 1893 günü idâm cezasına çarptırıldılar.

Bu olay İngiltere'de Osmanlılar aleyhinde büyük bir kampanyanın başlamasına neden oldu. "*Hristiyan Ermenileri Savunma Komitesi*" kuruldu ve bu komite Londra'da mitingler tertip etti. İngiltere Başbakanı ünlü Türk düşmanı Gladstone Osmanlı Hükümeti'ne baskı yaptı. Bunlar serbest bırakılmazsa Mısır'ı tamamen Osmanlılar'dan koparacağı tehdidini savurdu. Bu tehdit ve şantaj karşısında II. Abdülhamit 4 Temmuz 1893 günü Tomayan ve Kayayan adlı komitecileri serbest bırakıp İngilizlere teslim etti, ve bunlar Londra'ya gittiler³¹.

Merzifon'daki Ermeni Komitesi tarafından tertip edilip Sivas ve Ankara'ya bağlı kaza, nahiye ve köylere kadar yayılan bu isyan teşebbüsünün bastırılması ileride Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de bu tür isyanların hazırlandığının sinyallerini veriyordu. Bunun üzerine II. Abdülhamid Ermeni meselesiyle ilgili olarak Sadrazam Cevat Paşa'nın başkanlığında Adliye ve Dâhiliye Nâzırları'nın bulunduğu bir komisyonu çözüm yolları araştırması için vazifelendirdi. Bu komisyon ilk önce Dâhiliye Nezâreti Müsteşarı'nın başkanlığında bir araştırma komisyonu kurdurarak gerekli bilgi ve malzemeleri toplattırdı. Bu araştırma komisyonu üç kıt'a mazbata hazırlayarak Sadrazam'ın başkanlığındaki komisyona takdim etti. Komisyon bu raporları inceleyerek. Ankara ve Sivas çevresinde meydana gelen olayların tertipçilerinin Merzifon'daki Protestan Okulu'nun olduğunu ve bu okuldaki misyonerlerin buradan çıkarılarak yargılanmaları fikrinde birleşmişlerdir. Ayrıca bu tür olaylara meydan verilmemesi için on maddelik bir teklif paketini de hazırladılar ve 26 Şubat 1893 (H. 8 Ş 1310) tarihinde de irâdesini çıkarttılar. Halil Rifat Paşa'nın da Dâhiliye Nâzırı olarak bulunduğu komisyonun hazırlamış olduğu teklifler şöyleydi:

"1. Ankara, Sivas, Van, Bitlis, Erzurum, Mamuretü'l-Aziz, Trabzon, Adana ve Halep Vilâyetleri'nde bulunan valiler, mutasarrıflar, memurlar ve

³¹ B. Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas." s. 95-96.

müstahdemler içerisinde yetersiz ve emniyetsiz olanların değiştirilmesi ve dirayetli idarecilerin tayini, ayrıca Protestan mektepleri bulunan kazalarda istihdam olunacak kaymakamların İngilizce veya Fransızca bilenlerden seçilmesi ve sürekli teftiş yapacak ikişer müfettişin adı geçen vilâyetlere tayin edilmesi.

2. Ermeni komite üyelerinin Yunanistan, Amerika, İngiltere ve Kafkasya bölgesi gibi ecnebî memleketlerdeki komitelerle kimler vasıtasıyla ne şekilde haberleştiklerinin, bunların kimler olduğunun belirlenmesi için sefarethânelere bağlı memurlar tarafından tâkip ve tesbit edilmeleri; bunun için de emniyetli olmayan memurların derhal değiştirilmeleri.

3. Çeşitli silâh ve patlayıcı maddeler ile zararlı fikirler içeren gazete, dergi ve kitapların ülkeye girişine mâni olmak için gümrük kapılarını islah etmek, buraları zaptiyelerle güçlendirmek ve ecnebî postalarının lağv edilmesi çarelerini araştırmak.

4. Pasaport memurlarının vazifelerinin gerektirdiği şekilde dikkatli olmaları ve bu yolda suistimali görülenlerin derhal azli ve haklarında kanunî muamelenin yapılması.

5. Vilâyetlerde görülen ihtiyaca binaen yirmişer seyyar polislin istihdam edilmesi.

6. bir yerde muhtelif silahların bulunduğu ihbar edildiğinde kanun dairesinde arama yapılması ve bu yer ecnebîlere ait bir mahal ise bunların protestolarına fırsat vermiyecek bir titizliğin gösterilmesi.

7. Özel yabancı okullar hakkında Maarif Nizamnâmesi'nin teftişe ait hükümleri yetersiz olduğundan, Hariciye ve Maarif Nezaretleri'nce bu babda yeni bir nizamnâme lâyihasının sefaretlerin muvafakları ile hazırlanarak icraya konması

8. Ruhsatlı veya ruhsatsız açılmış olan özel okulların teftişi, Dersaadette Maarif Nezareti'ne ve taşrada maarif idarelerine ait ise de dahilî durumun özelliklerinden dolayı daha iyi haber alabilmek için valiler tarafından özel yetişmiş dil bilen hafiyeler istihdam edilmesi.

9. Vilâyetlerde istihdam edilecek kaymakamların mahallî dillere vâkıf olmaları için Mekteb-i Mülkiye-i Şahane öğrencilerinin üç kısma ayrılarak her

bir kısmının şifahen meramını anlatacak kadar Arap, Rum ve Ermeni dillerinden birinin tahsilini mecbur tutulması (Daha sonra buna Bulgarca da ilâve edildi).

10. Bir takım zararlı yayınların basımına meydan vermemek için Dersaadet'te ve taşralarda ruhsatsız açılmış olan matbaaların ruhsatlı hale getirilmesi suretiyle teftiş edilmelerinin sağlanması gerekli olduğundan, hazırlanmış olan Matbaalar Nizâm-nâmesi'nin bir an evvel uygulamaya konması kararlaştırılmıştır³².

Bu sıralarda komiteciler Merzifon'daki faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Özellikle idâm mahkumu Komitecileri'nin Gladstone Hükümeti'nin ağır baskısıyla serbest bırakılmaları Ermeni Komitecileri'nin cür'etleri artırdı. Bundan böyle Ermeni Komiteleri Anadolu'da kanlı eylemlere girişmeye başladılar³³. Merzifon ve çevresinde Ermeniler'in çıkarabilecekleri yeni isyanlara mâni olmak için bazı tedbirler alındı. Meselâ; Ermeniler'e ait bazı mektupların elde edilmesiyle Amasya'da doktor Karakin, Samsun'da öğretmen Proman'ın komiteci oldukları ve yakından takip edilerek kaçmalarına fırsat verilmemesi için Halil Rifat Paşa tarafından 20 Temmuz 1893 tarihinde Sivas Valiliği'ne bilgi verildi³⁴. Nihayet, 20 Eylül 1893 tarihinde komitecilerin Merzifon'da çalıştıkları ev tesbit edilerek basıldı. Evin içindeki Ermeniler'in açtığı ateş ve attıkları bombalardan yirmi beş asker şehit oldu. Neticede içerdekilerden dördü ölü, dördü sağ olarak ele geçirildi³⁵.

Hükümet Merzifon çetesiyle uzun zaman savaştı, Polis, üç yüz askerle takviye edildi ve sekiz ay içinde şehirden temizlendiler. Bazıları da şehri terk etti, fakat çoğu polis kordonundan kurtulamadı³⁶.

b-Yozgat Olayları

Yozgat Ermenileri, Merzifon'daki komitenin direktifleri doğrultusunda

³² BOA., İ. Dh. 1310-Ş/42.

³³ B. Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas" s. 96.

³⁴ BOA., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, XIII, İstanbul 1988, Bel. No: 49, s. 224.

³⁵ K. Gürün, Ermeni Dosyası... s. 146, C. Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi... s. 109.

³⁶ BOA., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XVII, İstanbul 1989, s. XXII.

hareket ediyordu. Yukarıda bahsedildiği gibi ihtilâlcı bildiri asma hadisesi burada da görülmüş ancak daha sonraki aftan faydalanan Ermeniler serbest kalmışlardı.

Hınçak Komitesi'nden, I. Sason(Talori) ayaklanmasını çıkaran Hamparsun Boyacıyan'ın kardeşi Moruk diğer adı Jiraz 1893 (H. 1309) senesinde Yozgat'ta ayaklanma çıkarmıştır.

Önce Hamparsun Papazyan adında bir Ermeni arkadaşlarıyla Yozgat'ın Karayakup, Bebek ve Terzi köylerine gitmiş ve Ermeniler'i kiliselere toplayarak kışkırtıcı nutuklar atarak ihtilâl ve isyanın zeminini hazırladıktan sonra Moruk Yozgat'a gelerek köyleri gezmeye, papazların yardımıyla Ermeniler'i kiliselerde toplamaya ve isyana kışkırtmaya başlamışlardır. Bundan sonra Ermeni köylerinden silâh parası toplanmış, bu paralarla İngiltere'den getirilen silahlar Ermeniler'e dağıtıldıktan sonra eylem plânlarını hazırlamaya başlamışlardı. Ermeniler ilk önce aralarında aldıkları kararları haber verenleri, emirlere itaat etmeyenleri ve kendilerine katılmayan Ermeniler'i öldürmeye başladılar. Bebek Köyü Ermeni âsilerin merkezi oldu³⁷. Bu hazırlıklardan sonra Ermeniler harekete geçmeye karar verdiler.

Ermeni Komitecileri her ne kadar kendi aralarından çıkan muhbirleri temizliyorsa da Babiâli'nin haberalma teşkilatı gene de ayrıntılı bilgiler elde edebiliyordu. Bu bilgiler valiler aracılığıyla önce Dâhiliye Nezâreti'ne oradan da Sadaret'e ulaştırılıyordu. Gelen bilgilerde; *"Komitelere katılan Ermeniler'in toplamı birkaç yüzü geçmeyen cahil gençler olup, Müslüman kıyafeti giyerek eylemler yapacakları"* öğrenilmişti³⁸.

Komitenin Deverenik ve Merzifon merkezinden yönetilen çeteleri, Osmancık ve Yozgat Postası'nın önünü keserek, posta sürücüsü ve muhafızlarına saldırarak sürücülerini ve muhafızlarını öldürmüşlerdi. Aynı kişiler Derbent Karakolu'nu da basarak buradaki muhafızları öldürmüşlerdi. Diğer bir Ermeni çetesi de, Panos Tuzlası'nın postasını soymuşlardı. Ayrıca Maden Postası'nın sürücüsü ile bu postanın muhafızını da öldürülmüştü. Başka bir komite grubu, İstanbul'dan dönen bir arabanın sürücüsünü Yozgat

³⁷ M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi...* s. 195-196

³⁸ BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XII*, s. VII-IX.

yolunda boğmuşlardı³⁹.

1893 yılı Aralık ayında Yozgat'ta bir Ermeni ayaklanması oldu. Burada da askerlerin üzerine atış açıldı, Olayların büyümemesi için, 13 Aralık 1893 (H. 4 C 1311) tarihinde bir tabur redif askeri buraya sevk edilmiştir⁴⁰. Bu olaylar sırasında Ermeniler dükkânlarını kapatarak direnişe geçmişlerdi, ancak hadise büyümeden bastırıldı⁴¹. Bu arada Yozgat'ta bazı Ermeniler'in tabur ağasından şikâyetle kilisede toplanarak silah atmaya cüret etmeleri üzerine, gerekli tedbirler alındığı gibi, olayları Türkiye aleyhinde kullanmamaları için sefaretlere de gerekli bilgiler ulaştırılmıştı⁴². Yozgat olaylarından dolayı Babiâli'ye yapılan baskı neticesinde olayları araştırmak amacıyla bölgeye bir tahkik heyeti gönderilmiş, bu tahkik heyetinin ilk önce Ermeni ileri gelenleri ile yaptığı görüşmeler neticesinde dükkânları açmaya razı olmuşlar⁴³ ve bir müddet sonra da dükkânlar açılarak⁴⁴ hayat normale dönmeye başlamıştır. Tahkik heyetinin yaptığı çalışmalar neticesinde olayların sorumluları ve katiller tutuklanmaya başlamıştı⁴⁵. 3 Ocak 1894 (H. 25 C 1311) tarihine kadar komitenin ele başlarından altısı yakalandığı ve tahkikâtın devam ettiği Dahiliye Nezareti'ne bildirilmişti⁴⁶. Tahkikât neticesinde Yozgat Ermeni Kilisesi'nde ve bir Ermeni'nin mağazasında silâh ve cephaneye saklandığı ihbar edilmiş ve buraların aranmasına dair 4 Ocak 1893 (H. 26 C 1311) tarihinde irâde çıkmış ise de⁴⁷ önemli bir şey elde edilememiştir.

Bu olaylar sırasında Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın teklifiyle Yozgat Mutasarrıflığı'na Bahattin Efendi tayin edilmiş ve bu mutasarrıfın teklifiyle de olayların yayılmasına binaen Yozgat Sancağı 28 Ocak 1894 (H.

³⁹ E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi...* s. 466; M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi...* s. 196; Necati Fahri TAŞ, *Milli Mücadele'de Yozgat*, Ankara 1989, s. 25-26.

⁴⁰ BOA., İ. Hus. 1311. C/15.

⁴¹ K. GÜRÜN, *Ermeni Dosyası...* s. 146.

⁴² BOA., Y. A. Hus. 287/4

⁴³ BOA., Y. A. Hus. 287/20

⁴⁴ BOA., Y. A. Hus. 287/29

⁴⁵ BOA., Y. A. Hus. 287/62

⁴⁶ BOA., Y. A. Hus. 287/93

⁴⁷ BOA., İ. Hus. 1311, C/ 87

21 B 1311) tarihli irâde ile birinci sınıfa yükseltilmiştir⁴⁸.

1894 yılı Ocak ayı içerisinde ise Yozgat'a bağlı Boğazlıyan Kazası'nın Menteşe Köyü'nde başlayan olaylar diğer köylere de sıçrayarak genişlemeye başlamıştı⁴⁹. Ermeniler'in bazı köylere baskın yapmaya başlamaları ve Ermeni köylerinde tahsildarlara kötü muamelelerin yapılması üzerine o sıralarda Tahkik Heyeti Reisliği'ne yeni gönderilen Ferik Mustafa Paşa'nın tavsiyesiyle Boğazlıyan ve Akdağmadeni Kazaları'nda Şubat 1894'te sıkı yönetim ilân edilmiş⁵⁰ ve yollarındaki emniyet ve asayişin sağlanması için de bir süvarî bölüğünün Mustafa Paşa ile beraber gönderildiği ve bunların mahallerine giderek gerekli tedbirleri almaları yolunda 5 Şubat 1894 (H. 29 B 1311) tarihinde bir irâde çıkmıştı⁵¹. Bu olayların bastırılması sırasında ölü ve yaralı sayısı tam olarak öğrenilememekle beraber 9 Şubat 1894 tarihinde Sadrazam Cevad Paşa'dan Ankara Valisi Memduh Bey'e gönderilen bir yazıda, Yozgat'ta Ermeniler'den ölü ve yaralıların bu kadar çok olduğunun dikkat çektiği ve daha sonradan şikayetlere ve aleyhimizde delil olarak kullanılacak yolsuzlukların yapılmasına meydan verilmemesinin Padişah'ın emri olduğu bildirilmişti⁵². Şubat 1894'te Yozgat Ermenileri tarafından mütemadiyen verilen arzuhallerde yağma, yaralama ve öldürme gibi hareketlerde bulunan Müslümanlar'ın isimlerinin verildiği halde, bunlar hakkında her hangi bir işlem yapılmamasının kötü sonuçlar meydana getireceği Ankara Vilâyeti'nden bildirilmesi üzerine mücrimler hakkında, istisnasız muamele yapılması istenmiş⁵³ ancak bu konuda Ermeniler'in Müslümanları şahit göstermelerinden dolayı tahkikatın dikkatli yapılması istenmiştir⁵⁴.

Yine bu sıralarda Yozgat Sancağı'nın muhtelif bölgelerinde olaylar devam ediyordu. 25 Şubat 1894 tarihinde Sadrazam Cevad Paşa'nın Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'ya gönderdiği yazıda; Yozgat Sancağı'na

⁴⁸ BOA., İ. Hus. 1311 B/54

⁴⁹ BOA., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XVII, İstanbul 1989, Belge No: 7, s. 15.

⁵⁰ BOA., Y. A. Hus. 290/50

⁵¹ BOA., İ. Hus. 1311, B/85

⁵² BOA., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XVIII, Bel. No: 14, s. 48.

⁵³ BOA., Y. A. Hus. 291/6

⁵⁴ BOA., Y. A. Hus. 291/104

bağlı Boğazlıyan Kazası dahilinde Yerköy'e vergi almaya gelen memurlara karşı Ermeniler'in vergi vermedikleri ve bundan böyle de vermeyeceklerini beyan ettikleri mutasarrıflıktan vilâyete bildirilmesi üzerine elebaşları tutuklanarak haklarında kanunî muamele yapılmıştır. Yozgat Tahkik Heyeti Reisi Mustafa Paşa tarafından da devriye görevi görmek üzere ikisi yirmişer, biri on atlıdan mürekkep üç grubun kurulması sağlanmıştı⁵⁵.

Bu tedbirlere rağmen Ermeni Komiteleri'nin cinayetleri artarak devam ediyordu. Bunun üzerine Sadrazam Cevad Paşa 18 Mart 1894 tarihinde Adliye Nâzırı Rıza Paşa'ya ve Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa'ya bir yazı göndererek; *"Ermeni komitelerinin cinayetlerini artırdıkça hükümetin de şiddetini artırması, onlar silah kullandıkça bizim de aynı şekilde mukabele etmemiz gerektiğini"* bildirmişti⁵⁶.

Neticede emniyet kuvvetleri duruma hakim olarak isyanları bastırdı. Bu arada 6 Mayıs 1894 (H. 1 Z 1311) tarihinde yapılan aramalarda Yozgat'ta bazı Ermeni evlerinde gizli geçitler bulunmuş ve bunlarda kapattırılmıştı⁵⁷. Suçlular yakalanarak Yozgat'taki Divân-ı Harpte yargılanarak haklarında gerekli cezalar verilmişti. Ancak 3 Eylül 1894'de Sadrazam Cevad Paşa'dan Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa'ya gönderilen bir emir ile Padişah'ın tahta çıkışının yıl dönümü nedeniyle çıkarılan genel afftan dolayı idâm cezalarının müebbet hapse çevrilmesi diğerlerinin de, bir papazın huzurunda bir daha böyle bir işe kalkışmayacakları şeklinde yemin edenlerin serbest bırakılmasına karar verildiği bildirilmesiyle⁵⁸ mahkûmların büyük bir kısmı salıverilmişti.

c - Tokat Olayı

1894 yılında Hınçak Komitesi'nin, Tokat sorumlusu olarak Dırdıryan Serkis bulunuyordu. Temmuz 1894 tarihinde Amasya'dan yanlarında komite talimatı olan iki Rus gelerek Dırdıryan'ın evinde toplanarak Tokat'tan İstanbul'a gidecek postayı vurmaya, posta tatarını öldürmeye, paraları ve

⁵⁵ BOA., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XVIII, Bel. No: 40, s. 180.

⁵⁶ BOA., a.g.e., Bel. No: 63, s. 323.

⁵⁷ BOA., Y. A. Hus. 296/5

⁵⁸ BOA., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXI, Bel. No: 117, s. 192.

eşyaları gasbetmeye karar verdiler. Bu işi yapmayı, eşkiya olarak dağlarda gezen yedi Ermeni'ye vererek, paralarını da komite sandığından ödediler.

16 Ağustos 1894 (R. 4 Ağustos 1310) tarihinde Tokat'tan İstanbul'a giden posta arabası gece Tokat'a birbuçuk iki saat uzaktaki Gömeç köyü yakınında saldırıya uğradı. Posta tatarı Mehmet Efendi öldürerek para ile eşyaları gasp edilip, komite başkanına teslim ettiler.

Olayın duyulması üzerine bir askerî müfreze Ermeni eşkiyasının takibine çıktı. Çatışmalarda bir asker şehit olurken diğer çeteler teslim oldular⁵⁹. Daha sonra bunlar Sivas'ta Divan-ı Harp'de yargılandılar⁶⁰. Ayrıca Padişah tarafından 17 Eylül 1894 (H. 16 Ra 1312) tarihinde çıkartılan irâdede: "*Tokat postasını vuran eşkiyaların muhakemesinde ibret-i müessire olacak şekilde karar verilmesi istenmişti*"⁶¹. 10 Kasım 1894 tarihli Divan-ı Harp Mazbatasına göre bu olaylar sebebi ile; 14 kişi idam, 6 kişi on yıl, 5 kişi sekiz yıl, 15 kişi yedi yıl, 12 kişi altı yıl ve 3 kişi de beş yıl kalebentliğe mahkum edildi⁶².

2- Birinci Sason (Talori) İsyanı

Sason, Van Gölü'nün batısında Muş ve Diyarbakır ovaları arasında dağlık bir mıntıkadır⁶³. Talori vadisi ise Muş, Sason ve Kulp Kasabaları arasında sarp dağlarla çevrili doğudan batıya doğru seksen kilometre uzunluğunda bir vadidir. 1875 senesinden sonra bu vadiye üç Ermeni köyü varken tam on dört Ermeni köyü ortaya çıktı.

Ermeniler çoğaldıktan sonra aralarına hiçbir devlet memurunu sokmadılar, devlete vergi de vermediler. Ara sıra buraya uğrayan memur ve jandarmaları döverek ağıza alınmayacak küfürlerle kovmaya başladılar⁶⁴.

Kumkapı gösterisinin tertipleycilerinden biri olan Mihran Damadyan, İstanbul'dan Atina'ya kaçmış ve bir müddet sonra Türkiye'ye geçerek

⁵⁹ M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi...* s. 197-198.

⁶⁰ BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXIII*, İstanbul 1990, s. LIV.

⁶¹ BOA., *İ. Hus.* 1312 Ra/104.

⁶² BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXIII*, s. LIV.

⁶³ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı III*, s. 827.

⁶⁴ M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi...* s. 200.

Sason'a gelmiş ve burada bir çete kurarak halkı isyana teşvike başlamıştı. Çete çeşitli yerlere baskınlar düzenleyerek masum insanları öldürmeye başladı. 1893 yılı içinde aşiretler ile silahlı çeteler arasında kanlı olayların başlaması üzerine hükümet bölgeye asker göndererek duruma hakim oldu. Damadyan yaralı olarak yakalanarak İstanbul'a gönderildi, fakat İstanbul'da serbest bırakıldı⁶⁵.

1894 Ermeni isyanı Talori merkez yerleşim biriminde, bu birime bağlı bölgelerde meydana gelmiştir. Bölgede bulunan Anduk Dağı ise isyancıların toplanma yeri olmuştur⁶⁶.

Asıl büyük isyan, Kumkapı Gösterisi'nin elebaşlarından olan ve Murat takma adını kullanan Hamparsum Boyacıyan'ın tahrik ve teşviki ile başlamıştır. İhtilâlcî Hamparsum Boyacıyan Talori'de Ermeniler'e, Avrupa'dan geldiğini, isyan ettikleri takdirde balonla İngiltere'den asker getireceğini ve bütün Avrupa Devletleri'nin Ermenileri sevdiklerini, isyanı destekleyeceklerini, böylece bir Ermeni Devleti'nin kurulabileceğini propaganda etmeye başladı⁶⁷.

1894 yılında baharın gelmesiyle ve Boyacıyan'ın kışkırtmasıyla Ermeniler'de bir hareketlenme görülmeye başlandı. Dâhiliye Nezâreti özellikle Muş Sancağı'ndaki kazalarda gezici güvenlik kuvvetleri yerleştirmişti. Daha sonra Bitlis Vilâyeti'nden, Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen telgraflarda gezici güvenlik kuvvetlerinin takviye edilmesi istenmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa 13 Mayıs 1894 tarihinde Seraskerliğe bir tezkere göndererek, gezici güvenlik kuvvetlerine yardımcı olması için askerî birliklerden birer müfreze gönderilmesini istemişti. Durum IV. Ordu Müşîri Zeki Paşa'ya iletilmiş ise de, Zeki Paşa bu bölgede eşkiyanın hareketinin zaten beklenildiğini, şimdilik gezici güvenlik kuvvetlerinin yeterli olduğunu ve gerektiği taktirde askerî birliklerin hazır vaziyette hemen yetişebileceğini bildirmesiyle askerî müfreze verilmesinden vazgeçilmiştir⁶⁸. Zaten bu bölgede sivil idareden ziyade olağanüstü durum nedeniyle tüm

⁶⁵ C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi...* s. 109-110.

⁶⁶ E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I*, s. 356.

⁶⁷ M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi...* s. 201-202.

⁶⁸ E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I*, s. 58; BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XX*, Bel. No: 54, s. 159.

insiyatif IV. Ordu'nun elinde idi.

Ağustos 1894'de Ermeniler ele geçirdikleri Müslümanları katlederek silahlı ayaklanmayı süratle yaymaya başladılar⁶⁹. 3.000 kişilik bir çete rastladıkları Türk köylerini tahrip ederek, insanları en ağır işkencelerle öldürerek, Müslüman halkın inançlarına, kutsal saydıkları bütün değerlere en ağır hakaretlerde bulunmuş, devleti ve devlet kuvvetlerini hiçe saymıştı. Olaylar, Talori bölgesinden çeşitli istikametlere yayılması üzerine 21 Ağustos 1894 tarihinde bölgeye gönderilen ilk askerî birlikle çatışma başlamıştı. Bu arada asiler Anduk Dağı'nda toplanmışlardı. 25 Ağustos 1894 tarihinde askerler bu bölgeye sevk edildi. 27 Ağustos 1894 tarihinde başlayan askerî hareket⁷⁰. "3 Eylül 1894 tarihinde ise Asâkir-i Şahane tarafından bastırıldı"⁷¹. 9 Eylül 1894 tarihinde ise Ermeni eşkiyasının reisi Boyacıyan ve arkadaşları sağ olarak yakalandı⁷². 17 Eylül 1894 tarihinde ise bölge asilerden tamamen temizlenmişti⁷³.

Sason İsyanı bütün Avrupa'nın dikkatini çekerek müdahalelerini sağlamak için komitelerce yapılmış plânlı bir isyan hareketiydi. Zaten komiteciler nereye gitmişlerse oralarda hemen yağma ve kıtaller başlamıştı. Bunun en bâriz delili Sason olayıdır. Komitecilerin gitmediği yerlerde ise Ermeniler pek rahat hayat sürmüşlerdir⁷⁴. Ancak bu olay dolayısıyla Avrupa'da Türk aleyhtarı büyük bir propaganda kampanyası açıldı. Çatışmalarda ölen Ermeniler'in sayısı son derece mübalağalı rakamlarla verilmeye başlandı. Halbuki Ermeniler'den daha fazla olan Müslümanlar'ın ölü sayısı ile hiç kimse ilgilenmiyordu.

Rusya'nın ve diğer Avrupa Devletleri'nin baskısına maruz kalan II. Abdülhamid, hadiseyi yerinde incelemek maksadıyla bir komisyon

⁶⁹ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 137-138.

⁷⁰ E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I*, s. 356.

⁷¹ BOA., Y. A. Hus. 308/45

⁷² BOA., Y. A. Hus. 308/73

⁷³ E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I*, s. 356.

⁷⁴ General Mayewski, *Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*, s. 215. Sason (Talori) Olaylarının askerî hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).s.167-198*

görevlendirdi.⁷⁵

18 Aralık 1894 tarihinde oluşturulan tahkik heyeti şu kişilerden kuruldu:

"Hükümet tarafından: Yargıtay Dilekçe Dairesi Başkanı Şefik Bey'in başkanlığında; Emniyet Sandığı Müdürü Ömer Bey, İstinaf Cinayet Mahkemesi Reisi Celaledin Bey ve Dâhiliye Nezâreti Memuru Mecid Efendi.

Konsoloslardan; Fransız Konsolosu Vilbert, Rus Konsolosu General Pr. Jevalsky ve İngiliz Konsolosu Shipley"

Komisyon, 4 Ocak 1895 tarihinden 21 Temmuz 1895 tarihine kadar altı ay incelemelerde bulundu.⁷⁶ Bu tahkik heyetinin ve konsolosların ayrıca tanzim ettikleri raporlarda Damatyan ve Boyacıyan'ın bölgeye gizli bir siyasi emelle geldikleri ve Ermeniler'le bölgedeki diğer halk arasında çatışmalar yaratmaya çalıştıkları zikredilmişti. Ölü sayısı ise 265 kişi olarak gösterilmişti. İngiliz temsilcinin ayrı olarak aleyhe verdiği raporda bile sayı 900'ü geçmiyordu. Bu arada her zamanki gibi ne kadar Müslüman'ın öldüğü konusunda ise kimse ilgilenmemişti⁷⁷.

Bu arada Tahkik Heyeti'nin teşekkül etmesinden sonra Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa Van, Bitlis ve Erzurum Vilâyetleri'ne gönderdiği talimatta;

"1. Sadık tebanın eşitlik ve güveninin sağlanması

2. Ermeni fesat hareketlerine neden olacak idarî yolsuzlukların önlenmesi,

3. Kürtler'in ve Ermeniler'in birbirine düşmanlığının önlenmesi,

4. Yargının süratli ve adil olması,

5. İlköğretimin (İslâm ve Hıristiyan) denetimi,

6. Hıristiyan din adamlarından fesadı önlemeyenlerin tesbiti,

7. Yurt dışındaki Ermeni komiteleriyle haberleşmeye engel olunması"

hususlarına uyulması istenmişti⁷⁸.

⁷⁵ C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 110-113.

⁷⁶ E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 473.

⁷⁷ K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 147-149.

⁷⁸ BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXV*, İstanbul 1990, Bel. No: 40, s. 153.

Bütün bunlara rağmen İngiltere, Fransa ve Rusya 11 Mayıs 1895 tarihinde Babıâli'ye ıslahatların derhal yapılması için müşterek bir muhtıra verdiler. 3 Haziran 1895 de bu teklifler toptan reddedildi. Bunun üzerine Ermeniler İstanbul'da bir karışıklık çıkarmaya karar verdiler⁷⁹.

"Sultan II. Abdülhamid Sason Tahkik Heyeti'nin raporunu yayınlamasından sonra Ermenilere ait olup hükümetçe ele geçirilen malzemelerin ve silahların bir koleksiyonunun tanzim edilmesini emretmişti. Bu koleksiyon yapılmış ve teşhir edilmek üzere Londra'ya gönderilmişti. Londra'da Avam Kamarası civarında teşhir olunan bu cinayet aletleri o vakit aleyhimize bulunan İngiliz efkâr-ı umumiyesini biraz olsun yatıştırmış ve bilhassa İngiliz kadınlarının ön ayak oldukları galeyana bir dereceye kadar lehimize döndürmeye hizmet etmişti"⁸⁰.

3- Babıâli Gösterisi

Ermeni Komiteleri Sason olayı sonrasındaki gelişmelerden umduklarını bulamamışlardı. Bu kere Avrupalılar'ın gözünün önünde olsun diye İstanbul'da bir karışıklık çıkarmayı plânladılar⁸¹.

27 Nisan 1894 tarihinde İstanbul'da Patrik Âşıkyan'a bir suikast teşebbüsü yapıldı. Bu olaydan sonra patrik istifa etti⁸². Bundan sonra komitecilerin isteğiyle, İzmirliyan patrikliğe seçilmiş ve bu seçim Abdulhamid tarafından da onaylanmıştı⁸³. İzmirliyan patriklik görevinin sürdürürken dinî faaliyetlerinden çok siyasî çalışmalara yönelmiş, adeta Hınçak Komitesi'nin önde gelenleri arasına girmişti. Sultan'ın seçimi onaylamasına karşılık teşekkür edeceği yerde kilise ve millete karşı vazifesini ifa edeceğini ifade etmesi üzerine, Sultan, patriğin sözünü sert bir şekilde keserek, sadık bir bende olmaya çalışmasını, Ermeniler'e de rahat durmalarını tenbih etmesini emretmişti⁸⁴.

⁷⁹ A.Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa.*, s.46-47.

⁸⁰ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1990, s. 331.

⁸¹ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s. 254.

⁸² K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 146.

⁸³ BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXVI*, İstanbul 1990, s. XXXIII.

⁸⁴ BOA., a.g.e., s. XXXIV

Hınçak Komitesi ve Patrikhane'nin işbirliği ile önceden, uzun çalışmalar ve ince hesapla hazırlanmış, plânlanmış bu iş için, Van, Muş, Bitlis ve daha bir çok yerlerden cahil Ermeniler İstanbul'a getirilmişti⁸⁵.

İstanbul'da iki ayrı Hınçak Komitesi bulunuyordu. Birisi "Yönetim Kurulu", diğeri "İcra Komitesi" idi. Türkiye'deki isyankâr bütün hareketler için talimat Yönetim Kurulu'ndan çıkıyordu. İcra Komitesi, Yönetim Kurulu'ndan aldığı direktifler çerçevesinde organizasyonu hazırlıyordu. Gösteri kararı Yönetim Kurulu'nca alındı. İcra Komitesi bunu organize etmek için, üç kişilik bir heyet kurdu. Birkaç ay süren hazırlık safhası 28 Eylül 1895 tarihinde bitirildi. O gün Hınçaklar, Fransızca kaleme alınmış bir mektubu İstanbul'daki sefaretlere ve Türk Hükümeti'ne gönderdiler. İhtilâl Komitesi'nin mührünü taşıyan bu mektupta *"İstanbul Ermenileri, Ermeni Vilâyetleri'nde yapılacak ıslahatla ilgili taleplerini bildirmek üzere tamamen barışçı bir nümayiş tertipleyeceklerinden ve bu, hiçbir şekilde saldırgan bir hüviyet taşımayacağından polisin veya silahlı kuvvetlerin bunu önlemek maksadıyla müdahaleleri şayân-ı teessüf neticeler yaratabilir ve bunun mes'uliyeti bize râci olmaz"* deniliyordu.

Bu mektupta iki nokta dikkati çekmekteydi. Evvela İstanbul'da böyle nümayişler yasak olmasına rağmen, Hınçaklar izin filan almaya gerek görmeyip, kararlarını tebliğ ediyorlardı. İkinci husus ise müdahale halinde şayân-ı teessüf olaylar olacağını da peşinen beyan ediyorlardı⁸⁶.

Said Paşa hatıralarında; İsmi gizleyen bir Ermeni'nin daha önceden bu tertibi Temyiz Mahkemesi Başkanı'na yazılı olarak gönderdiğini yazmıştı.

Bu bilgiler üzerine Sadrazam Said Paşa, Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa'yı konağa davet ederek meseleyi enine boyuna görüştüler. Sonuçta; Ermeniler'in kilisede toplanmalarına karışmamaya fakat bundan sonraki toplu eylemlerine izin vermemeye karar verdiler⁸⁷. Aslında Ermeniler'in İstanbul'da bir karışıklık çıkarmak için gelecekları bir sene öncesinden haber verildiğinden 29 Eylül 1894 (H. 28 Ra 1312) tarihinde Padişah bir irâde

⁸⁵ M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 215

⁸⁶ K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 149-150

⁸⁷ Said Paşa, *Anılar*, Çev: Şemseddin Kutlu, İstanbul 1977, s. 194.

çıkararak gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti⁸⁸. Nihayet beklenen olmuş ve Van, Muş vb. yerlerden gelen Ermeniler'in bir gösteri hazırlığı içinde oldukları öğrenilmiş ve yaklaşık bir sene sonra 19 Eylül 1895 (H. 28 Ra 1313) tarihinde yayınlanan irâdede İstanbul'a gelen bu Ermeniler'in gösterilerine zaptiyece engel olunması istenmişti⁸⁹.

30 Eylül 1895 sabahı Ermeniler çeşitli semtlerde toplanmaya başlamışlardı. En büyük kalabalık Kumkapı Sempti'nde toplanmıştı. Babiâli'ye doğru iki bin kişi civarında yürümeye başlamışlardı. Bu sıralarda sokaklarda medrese talebelerinden ve esnaftan ellerinde sopalar bulunduğu halde bir hayli insanın alışılmamış vaziyette dolaştıkları görüldüğünden, zaptiyeler karşı bir nümayiş için de tedbirler almıştı⁹⁰.

Toplanan göstericiler, Erzurum olayları dolayısıyla çıkarılmış olan "*Erzurum Ermeni dağlarından bir ses çınladı*" marşını söyleyerek Kumkapı'dan Babiâliye doğru ilerlemeye başladılar. Yollarda sık sık silah atarak, bıçak ve tabancalarla etrafa saldırdılar ve "*Yaşasın Ermenistan!*" diye bağırıldılar. Sultan Mahmut Türbesi yakınlarında Jandarma binbaşısı Servet Bey bunların hücumuna uğradı ve şehit edildi. Bir taraftan da Galata'dan, Üsküdar'dan çeşitli yerlerden yüzlerce Ermeni göstericilere katıldı. Özellikle Çatalhan'dan gelen beşyüz Ermeni, jandarma ve polise ateş ettiler. Yürüyüşçülerin sayısı Babiâli yakınında beşbini bulmuştu. Bu arada Patrik İzmirliyan, Sadrazam Said Paşa tarafından Babiâli'ye davet edildi ise de hastalığını bahane ederek gitmedi ve ayağına kadar gönderilen Zaptiye Nâzırı'nı da kabul etmedi. Bunun üzerine Zaptiye Nâzırı, Patrikhane üyelerinden bazılarıyla görüştü. Onlar da halkın dağıtılmasına çalışacaklarını söyleyerek halkın üzerine ateş açılmamasını istediler⁹¹.

Ermeniler'in şiddet kullanmadan dağıtılmaları için Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa bir beyannâme hazırlayarak halka okunmak üzere Zaptiye Nâzırı'na verdi. Beyannâme Yaver Halit Bey tarafından kalabalığın önünde

⁸⁸ BOA., İ. Hus. 1312. Ra/106.

⁸⁹ BOA., İ. Hus. 1313. Ra/55

⁹⁰ K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 152.

⁹¹ E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 481.

okundu⁹². 30 Eylül 1895 tarihli beyannâme şöyleydi:

"Ermeni Patriği Efendi ve Ermeni mu'teberanı ve Patrikhane kilisesinde ictimâ etmiş olan ahâlî !

Devlet-i Aliyye'de kanûnen ictimâ memnu'dur. Şimdi dağılınız. Dağılmaz iseniz mes'uliyet sizlere ait olur ve kanûnen ağır ceza görürsünüz. Herkesin haklı ve haksız, sahîh ve gayr-i sahîh, bir şikâyeti olduğu halde Bab-ı Hükümet açıktır. Fakat bunu kanun dairesinde beyan etmek lâzım gelir. Kanun dairesinde beyan-ı hal için Patrik Efendi biri Meclis-i Ruhâni ve diğeri Meclis-i Cismâni azasından iki zat ile beraber şimdi Babîâlî'ye gelmelidir.

Yukarıdaki ilânı fehâmetlü, devletlü Sadrazam Hazretler'iyle bil-müzâkere iş bu Pazartesi günü saat altıbuçukta tanzim ve sizlere kıraat etmeye ve edeceğiniz muameleye göre hükümet namına lâzım gelen tedbiri ittihaz etmeye Zaptiye Nâzırı Devletlü Paşa Hazretleri'ni memur ettim.

Dâhiliye Nâzırı Rıfat 10 Rebiülahır 1313⁹³

Bundan sonra, yine aynı gün Sadrazam Said, Adliye ve Mezahib Nâzırı Rıza, Dâhiliye Nâzırı Rıfat ve Harbiye Nâzırı Turhan imzasıyla şu bildiri gönderildi:

"Ermeni Patrikliği'ne ve Patrikhane Ruhani ve Halk Meclisi Üyelerine: Toplanan halkın dağıtılmasını Osmanlı Hükümeti adına bildirmek için Zaptiye Nazırı Hazretleri Patrikhane'ye gönderilmişti.

Patrik Efendi sözü geçen Nazırla görüşmekten kaçındı. Daha sonra bu iş için yaverlerden Halit Bey tarafından, hazırlanan bildiri okunmuştu. Yine halk dağılmadı. Yalnız Patrikhane üyelerinden birinin verdiği cevapla geri döndü. Cevap toplananların dağıtılmasına çalışılacağı, fakat Zaptiye Nâzırı aracılığıyla Babîâlî'den ricada bulunmalarına izin verilmesi konusundadır. Zaptiye Nâzırı'nın verdiği bilgiye göre, bu ricanın toplanan halka ateş açılmaması olduğu anlaşılıyor. Osmanlı Hükümeti'nin kanunen yasaklanmış olan toplanmalara aykırı hareket eden kişileri, Patrikhane'nin ricasıyla ılımlı

⁹² Said Paşa, *Anılar*, s. 105.

⁹³ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994, s. 75; Said Paşa, a.g.e., s. 111.

bir şekilde davranması ve zorla dağıtılmaması iyi niyetin ispatıdır. Bu topluluğa askerler karışmamış olup toplananların amaçları ne hükümetin menfaatine ve nede cemaatin haklı ve kanunî menfaatlerine uygundur. Sayıca az olanların kışkırtması yüzünden bu hareketin yapıldığı bilinmektedir. Bundan dolayı bu bildirin verilmesi zamanından başlayarak bir saate kadar toplananların dağılması teklifi oybirliğiyle karar vermiştir”⁹⁴.

Said Paşa hatıratında Seraskerlik'ten defalarca bir tabur asker istenmiş ise de Serasker Rıza Paşa sürekli oyalayıcı cevaplar verdiği gibi, Mabeyn'in de askerlerin işe karıştırılmamasını ve zaptiyelerle hadisenin önlenmesini istediğini⁹⁵ belirtmiştir. Bu arada Sadrazam Said Paşa'ya Meclis-i Vükelâ'nın sarayda toplanması yolunda bir irâde gelir. Said Paşa ise Ermeniler'in bu hareketinden çok etkilendiğinden korkular içinde kalmış ve Saray'a gitmek için kendi arabasını önceden boş olarak gönderip Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın arabasına binmişti. Saray'a vardıklarında ise hadisenin bastırılıp bastırılmadığı irâde ile sorulunca Sadrazam, Ermeni Patrikhanesi'nin topa tutulmasını ve kendi evlâd-ı iyâlinin suikasta uğramaması için merhameten Saraya naklini isteyecek kadar telaşlanmıştı⁹⁶.

Ertesi gün Sadrazam'la beraber Dâhiliye, Hariciye ve Adliye Nazırları Saraya çağırıldı. Bu arada Ermeniler'in gösterilerinin yayıldığı ve Müslüman halkın da bunlara karşı çıktığı ve kanlı çatışmalar olduğu yolunda haberlerin gelmesi üzerine bu heyet bir bildiri daha yayınlayıp bunları çoğaltarak işlek cadde ve sokaklara astırdılar. Bu bildiride Müslüman veya gayr-i müslim her sınıf halkın, Devletin emirlerine itaat etmeleri ve kanun çerçevesinde hareket etmeleri aksi halde şiddetle cezalandırılacakları ilân edilmişti⁹⁷.

Bu arada Ermeniler'in Babıâli'ye girmeleri engellenmişti. Ancak, Ermeniler kargaşalıkları İstanbul'a yaymak niyetinde olduklarından civardaki camii, mektep ve medreselerin önündeki hoca, din adamları ve talebelere saldırdılar. Müslümanlar ile Ermeni asileri arasındaki sokak kavgaları üç gün

⁹⁴ Said Paşa, a.g.e., s. 112; E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi...* s. 482.

⁹⁵ Said Paşa, a.g.e., s. 113-114.

⁹⁶ M. Z. Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller V*, İstanbul 1948, s. 99-100.

⁹⁷ Said Paşa, *Anılar*, s. 119-120.

gece gündüz İstanbul'un muhtelif semtlerinde devam etti⁹⁸.

Ermeniler'in uzun zamandır yaptıkları hazırlıklarını ve Anadolu'dan bir sürü adam getirip silahlandırmalarını yetkililer yakından takip ediyorlardı. Türk yetkililerinde aynı şekilde ne olur ne olmaz düşüncesiyle halkı silahlandırdıkları da⁹⁹ ileri sürülmüştü.

Serasker Rıza Paşa Alman danışmanlarının tavsiyesiyle bir iç harp çıkma ihtimaline karşı askerî birlik göndermemesi fikrini ileri sürmüştü ve Padişah da bu fikri kabul etmişti. Bunların düşüncesine göre, askerî birlik sevk edilirse, halk da askerlere katılarak vahim olaylar meydana getirebilirlerdi. Ancak askerî birliklerin kullanılmaması bir taraftan Ermeniler'e cesaret verdi, öte yandan da Müslüman halkın, Ermeniler'e karşı harekete geçmesine sebep oldu. Bu suretle İstanbul, üç gün kadar anarşi içinde kaldı¹⁰⁰. Bu olaylarda beş on Müslümana karşılık birkaç yüz Ermeni hayatını kaybetti¹⁰¹.

Avrupa'nın büyük devletleri bu olaylar üzerine hükümet nezdinde şiddetli protestoda bulundular. İngiltere, bundan başka eskiden olduğu gibi hükümet işlerinin Yıldız'dan değil Babıâli'den idare edilmesini istedi¹⁰².

II. Abdülhamid ise, Ermeni olayları çıktığı sırada gerekli tedbirleri alıp hadiseyi hemen yerinde bastırmadığı görüşünden hareketle, fakat aslında İngiltere'yi yatıştırmak için, Sadrazam Said Paşa'yı 1 Ekim 1895 tarihinde azlederek İngiliz politikasına yakınlığı ile bilinen Kâmil Paşa'yı Sadrazamlığa getirdi¹⁰³.

4- Zeytun İsyanı

Zeytun isyanı, Halil Rıfat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı devrinde başlamıştı. Ancak isyan devam ederken Halil Rıfat Paşa Sadrazamlığa tayin edilmiş bu vazifede iken de isyan sona ermişti. İsyanın başlangıç tarihinden

⁹⁸ M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 221-230.

⁹⁹ S. Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s. 294.

¹⁰⁰ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 142.

¹⁰¹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul 1972. s. 335.

¹⁰² E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 142-143.

¹⁰³ M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, s. 3365.

dolayı konuyu Dâhiliye Nâzırlığı dönemindeki olaylar arasına almayı uygun bulduk.

Hemen hemen bütün tarihi, isyanlar ile geçmiş olan Zeytun¹⁰⁴ O tarihlerde Halep Vilâyeti'nin Maraş Sancağı'na bağlı bir kaza idi. Nüfusu 1897 tarihine göre 8.000 Müslüman, 9.000 Ermeni olmak üzere 17.000 kişi idi¹⁰⁵.

Zeytun Ermenileri'nin hazırlıkları, isyandan birkaç sene öncesine kadar dayanıyordu. Zira 13 Aralık 1892 tarihinde Zaptiye Nâzırı Nazım Paşa tarafından Sadrazam Cevad Paşa ve Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'ya gönderilen yazıda; "*Mersin ve İskenderun'dan kalkan Nemçe adlı vapurun her seferinde Zeytun'lu üç-beş Ermeni'yi İskenderiye'ye ve oradan da Amerika 'ya kaçırdığını, bunun Mısır'daki Ermeni Komitesi tarafından finanse edildiğini, Mısır'daki Ermeni Komitecilerinin gayet rahat faaliyette bulduklarını ve ayrıca Atina Ermeni Komitesi'nin Zeytun'a üç yüz tüfek gönderdiğini*" bildirmişti¹⁰⁶.

İsyandan az önce de, Maraş'da İdare Meclisi Üyesi Agop Çorbacıyan'ın evinde şüphe üzerine emniyet tarafından yapılan aramada, Hınçak Komitesi Nizamnâmesi, mühürleri ve mektupları ele geçirilmişti. Bu mektupların tetkikinden Zeytun Ermenileri ile Hınçak Merkez Komitesi'nin devamlı irtibatta oldukları ve isyana teşvik edildikleri anlaşılmaktaydı¹⁰⁷.

Zeytun'da çıkarılan isyanların en büyüğü, en tehlikelisi ve en mühimi 1895 yılı sonlarında başlayan isyandır. Buna, Hınçak liderlerinden başka hemen bütün dağlı Ermeniler'in de katılması, isyanın ve silah temininin hem

¹⁰⁴ Zeytun isyanlarının tarihçesi hakkında geniş bilgi için bkz. Erdal İlter, **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyancıları (1780-1915)** Ankara 1995; E. Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, s. 487-499; M. Hocoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi**, s. 296-313; K. Gürün, **Ermeni Dosyası**, s. 157-161; Zeytunlular çok fakir bir bölgede yaşadıkları ve imkânları bulunmadığını ileri sürerek IV. Murat'tan vergiden muaf kılınmaları için bir ferman aldıklarını iddia ederlerdi. Onların iddiasına göre 1884 senesinde yanmış olduğunu söyledikleri bu fermanla, Osmanlı Padişahı Zeytun Kasabası'nın yıllık vergisini 15.000 kuruş olarak tesbit etmiş, başka hiçbir hükümdarın buna karışmamasını, Osmanlı memurlarının kasaba içinde bulunmamasını emretmiş imiş. Bu uydurma belgeye dayanarak XIX. yüzyılın sonlarına kadar Zeytun Ermenileri zaman zaman isyan etmişlerdi. (K. Gürün, **Ermeni Dosyası**, s. 157.)

¹⁰⁵ E. İlter, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁰⁶ BOA., **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XI**, İstanbul 1988, Belge No: 85, s. 263.

¹⁰⁷ E. İlter, **Zeytun İsyancıları**, s. 139-140.

Patrikhane ve hem de yabancı devletler tarafından desteklenmesi, olayların çok kanlı olmasına sebep olmuştur.

23 Temmuz 1895 tarihinde, II. Abdülhamid'in Ermeniler hakkında çıkardığı genel aftan faydalanan Hınçak Komitesi'nin Londra'daki genel merkezi, Agashi (Garabet Tursargisyan) adlı teröristi Klikya (Çukurova)'ya gönderdi. Buradan Zeytun'a bağlı Alabaşlı köyüne giden Aghasi Ermenileri kışkırtarak ayaklanma başlar başlamaz İngiliz donanmasının İskenderun'a geleceği propagandasını yaptı. Ayrıca Aghasi, Halep'deki İngiliz Konsolosu ile de devamlı temas halinde bulunuyordu.

Aghasi ve arkadaşları, 16 Eylül 1895 tarihinde Karanlık Dere denilen yerde toplanarak yapacakları isyanın plânını hazırladılar. Aghasi'nin emrinde toplanan Zeytun, Firnüs, Geben, Sis (Kozan), Londak, Karamanlı, Döngöle ve Şevilki Ermenileri'ne daha sonra Maraş, Antep, Urfa, Halep, İskenderun, Adana, Haçin, Kayseri, Gürün, Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Van ve Bitlis Ermenileri'nden de katılanlar oldu. Böylece sayıları on bine ulaşan Ermeniler isyana hazır hale geldiler¹⁰⁸.

Ermeniler 14 Ekim 1895 (R. 2 T. Evvel 1311) tarihinde Zeytun Kaymakamı'nın evini kurşunladılar 19 Ekim 1895 tarihinde de isyan ettiklerini ilân ettiler¹⁰⁹. Harekete geçen Ermeniler telgraf hatlarını keserek haberleşmeye engel oldular. Bu arada iki bini silahsız, dört bini silahlı olarak Zeytun kışlasını ve hükümet konağını kuşatarak; Kaymakam, elli subay ve altıyüz askeri esir aldılar. Esirler sonradan Zeytun kadınları tarafından öldürüldüler¹¹⁰. 1 Kasım 1895 (R. 20 T. Evvel 1311) tarihinde Maraş ile Zeytun arasındaki köprüyü yakarak Maraş'tan Zeytun'a asker sevkini engellemeye çalıştılar. Ermeniler Zeytun çevresinde toplanmaya çalışırken Maraş'taki Ermeniler 4 Kasım 1895 tarihinde ayaklanma çıkardılar. Zeytun'lu eşkiyalar 12 Kasım 1895 tarihinde Maraş'a bağlı Körte köyünü basarak evleri yakmışlardı. 18 Kasım 1895 tarihinde yedi yüz kişilik Zeytun'lu ve Alabaşlı Ermeni eşkiyası Andırın Kasabası'na hücum etmiş, mallarını yağmalamış,

¹⁰⁸ E. İter, a.g.e., s. 145-147.

¹⁰⁹ M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 309.

¹¹⁰ E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 491.

kadınları esir ederek Zeytun'a götürmüş ve hükümet konağını da yakmışlardı¹¹¹. Bu arada Haleb Vilâyeti'nden Babîâli'ye gelen telgrafta Ermeniler tarafından birçok İslâm köyünün yakılıp çocukların dahî öldürüldüğü, Müslüman kadınların memelerinin kesilerek ve kaçamayan köylülerin de toplu olarak öldürüldüğü anlaşılmıştı. Bundan başka Zeytun kışlası ele geçirilerek yakılmış, birkaç kişi dışında subaylar ve askerler öldürülmüş, silah ve cephaneleri ele geçirilmişti¹¹².

Zeytun'daki olaylar bu şekilde devam ederken 3 Kasım 1895 (H. 15 Ca 1313) tarihinde Sadrazam Kâmil Paşa'nın başkanlığında Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın da bulunduğu Meclis-i Vükelâ toplanarak, Diyarbakır ve Zeytun olaylarını görüştü. Bu toplantı sonunda özet olarak; *"Zeytun'daki eşkıyanın tenkili ile ilgili olarak Maraş'a sevk edilmekte olan on dört tabur askerin iki taburunun Maraş'ta kalmasının uygun olacağı geriye kalan on iki tabur asker ve on topun Zeytun'a hareketine karar verildi. Maraş Havalisi Umum Kumandanlığı'na tayin edilen Mustafa Remzi Paşa'ya, ilk önce ellerindeki silahları teslim edip hükümete teslim olmaları, kabul etmezlerse gereğinin yapılması yolunda talimat verildi. Çünkü, Zeytun kazası iki dağ arasında ve evleri ahşaptan birbirine bitişik şekilde ve sokakları da dar idi. Burada yapılacak bir savaşta evlerin ve içindeki kadın, çocuk ve yaşlıların da yanacakları tahmin edildiğinden, Zeytun'a askerin girmeyip muhasara altında tutulmasının ve Ermeniler'in nasihatlerle itaate davet edilmeleri, kabul etmezler ise en son askeri harekete geçilmesi ve böyle bir durumda ise kadın, çocuk, sakat ve yaşlıların zarar görmemelerine dikkat edilmesi yolunda kumandanlığa talimat verilmesine karar verilerek"* aynı gün irâdesi de çıkarılmıştı¹¹³.

Zeytun'a asker gönderilmesine karar verildiği andan itibaren Padişah bir an evvel askerin yetişerek asilerin cezalandırılmasını istemiş, aksi takdirde gecikme halinde, daha önceki Ermeni olaylarında görüldüğü gibi

¹¹¹ M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 309.

¹¹² E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi II*, s. 381.

¹¹³ BOA., Y.A. Res. 77/14

yabancı devletlerin arabuluculuk girişiminde bulunabileceklerini belirtmişti¹¹⁴.

Bu arada 7 Kasım 1895 (H 19 Ca 1313) tarihinde Sadrazam Kâmil Paşa, azledilmiş ve Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa Sadrazamlığa tayin edilmişti¹¹⁵.

Askerî birliklerin Zeytun üzerine harekete başlayacakları sıralarda İngiltere Hariciye Nâzırı ve bir müddet sonra da İngiltere Başbakanı Lord Salisbury de telgrafla askerî hareketi durdurmak için teşebbüste bulundular. Bunun üzerine Padişah'ın emriyle Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında Meclis-i Vükelâ 23 Kasım 1895 (H. 5 C 1313) tarihinde toplanarak; "*Askerî hareketin tehirinin şimdilik doğru olmayacağı, birliklerin Zeytun'a hareketlerinin devam etmesinin yapılacak anlaşmada lehimize kararların alınmasına hizmet edeceği ve zaten daha önceki Meclis-i Vükelâ'da da ilk önce hükümete teslim olmalarının teklif edileceğinin kararlaştırılacağı belirtilerek, komitecilerin ve canilerin teslimi, yakılan kışlanın yaptırılması, askerin kışlaya tekrar yerleşmesi ve ele geçirdikleri top ve silahların teslimi şartlarının ileri sürülmesi*" kararlaştırıldı¹¹⁶.

Daha sonra Serasker Rıza Paşa Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya gönderdiği yazıda Zeytun'daki Ermeniler'e bir heyet gönderilerek yukarıdaki tekliflerin iletildiği ve Ermeniler'in heyeti iyi karşılamalarına rağmen, kendilerine bir hükümet süsü vererek menfaatlerine bir netice çıkması için işi uzatmaya çalıştıkları bildirilmişti.

Bu konu tekrar görüşülmek üzere Meclis-i Vükelâ'ya havale edildi. 5 Aralık 1895 (H: 17 C 1313) tarihinde toplanan Meclis, işin uzamasının devletin aleyhine olacağı için Mustafa Remzi Paşa'nın hemen Zeytun'a hareket etmesi ve tekliflerin kabul edilmemesi halinde gerekli askerî müdahalenin yapılmasını kararlaştırılmış ise de, aynı tarihli Padişah'ın irâdesinde İngiltere, Almanya ve İtalya sefirlerinin devreye girmesi yüzünden, işi barış yoluyla halletmenin uygun olacağı, ancak en son çare yine askerin

¹¹⁴ E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi II*, s. 377.

¹¹⁵ İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul 1972, s. 335.

¹¹⁶ BOA., İ. Dh. 1313. C/61.

müdahale edebileceği şeklindeydi¹¹⁷.

24 Aralık 1895 tarihinde Osmanlı kuvvetlerinin Zeytun'u muhasaraya başladıkları sıralarda Zeytun'daki Ermeniler'in sayısının on beş bin civarında olduğu bildirilmişti¹¹⁸. Bu tarihlerde beş bin kadar asi kasabadan ve kışladan Kilis istikametine kaçtı ise de, bir kısmı yakalandı. Büyük devlet elçilerinin Babiâli'ye müracaatları, Saray tarafından kabul olduğundan, Zeytun'a girmek üzere olan ordunun hareketi durduruldu. Bu sırada, Mustafa Remzi Paşa, yavaş hareket ettiğinden azledildi, yerine tayin edilen Halep Nizâmiye Fırkası Kumandanı Ethem Paşa Maraş'a geldi ve teslim şartlarını görüşmek üzere darhal Zeytun'a hareket etti. Müzâkerelere memur edilen Halep'deki Rus, İtalyan (Almanya ve Avusturya'yı da temsilen), Fransız ve İngiliz konsolosları da, Zeytun'a hareket ettiler. 1 Şubat 1896 tarihinde başlayan ilk görüşmeler 5 Şubat 1896 tarihine kadar devam etti¹¹⁹. Yabancıların devreye girmesi Ermeniler'i kurtarmıştı. Tahmin edildiği gibi büyük devletleri arkalarına alan Ermeniler oyalama taktiğine başvuruyorlardı. Osmanlı Hükümeti'nin ise sabrı taşmak üzereydi. Nitekim 8 Şubat 1896 (H. 23 Ş 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa'dan komutanlara gönderilen tezkerede özetle: *"Zeytun'un ileri gelenlerinden on üç imza ile arabulucu devletlerin temsilcilerine gönderilen yazıda, Müslümanlar'ın silahları toplatılır ise kendileri de Asakir-i Şahane'den ele geçirdikleri silahları teslim edeceklerini, kışlayı tamire muktedir olmadıklarını, komitecilerin af edilmelerini ve Zeytun'a Hıristiyan bir kaymakam tâyin edilmesini istediklerini, ancak bu tekliflerin kabulünün mümkün olmayacağını, buna karşılık üç gün zarfında hükümetin tekliflerinin kabul olunmadığı takdirde askerî hareketin başlatılabileceğinin bildirilmesini ve bu arada Müslümanlar'ın elinde silah bulunmadığı ve bunların zaten ıslahata giden memurlar tarafından vaktiyle toplanmış olduğu"* bildirilmişti¹²⁰.

¹¹⁷ BOA., İ. Dh. 1313. C/63.

¹¹⁸ H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994, s. 146.

¹¹⁹ E. İter, *Zeytun İsyanları*, s. 155.

¹²⁰ BOA., Y.A Hus. 345/59-3

Nihayet 7 Ekim 1895 tarihinde Hınçak Komitesi tarafından çıkarılan ve İngiltere tarafından desteklenen Zeytun isyanı 11 Şubat 1896 tarihinde Babiâli ile Zeytun asileri arasında yapılan¹²¹ *"İsyancıların silahlarını teslimi, genel af çıkarılması, İngiltere'den gelenler de dahil komitecilerin yurt dışına çıkarılması... "gibi şartlarla sona erdi*¹²².

12 Şubat 1896 (H. 27 Ş 1313) tarihinde Ethem Paşa ile Maraş Mutasarrıfı Abdulvahap Efendi'nin müştereken Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya çektikleri telgrafta Zeytun'da antlaşmanın yapıldığı ve asayişin sağlandığı bildirilmişti¹²³.

İsyan çıkaran Hınçak Komitesi'nin altı lideri 13 Şubat 1896 tarihinde İngiliz Subayları'nın himayesinde Zeytun'u terkettiler ve 12 Mart 1896 tarihinde Mersin'den Marsilya'ya hareket ettiler¹²⁴.

Bu isyan sonunda Hınçak Komitesi'nin Türkiye'deki faaliyetleri de, isyanlar açısından aktif bir kuvvet olarak sona ermiş oluyordu. 1897 yılında ikiye ayrılan ve artık kendi iç meseleleri ile uğraşan Hınçak Komitesi'nin yerini Taşnak Komitesi alacaktır¹²⁵.

5- İsyanların Anadolu'ya Yayılması

Ermeniler bir dış müdahale ümidiyle 1895 yılı yaz aylarında isyanlarını yaygınlaştırmaya başladılar. İstanbul'daki Babiâli yürüyüşünden sonra ise, umduğunu bulamayan Ermeniler Anadolu'nun neredeyse her yerinde komiteler vasıtasıyla olaylar çıkardılar. Bunlardan en tehlikelisi ve uzun süreliyi yukarıda bahsettiğimiz Zeytun İsyanı idi. Aynı tarihlerde Anadolu'nun diğer vilâyetlerinde çıkan olayların hepsinde de görülen ortak nokta ilk saldırıya başlayan tarafın Ermeniler olmasıdır. Müslümanlar ise galeyana gelerek emniyet kuvvetleri ve askerinin müdahalesini beklemeden harekete geçmesiyle olaylar daha da artmış ve bu yüzden ölü sayısı da fazla olmuştur. Bu olaylar birkaçı dışında bir-iki gün içerisinde bastırılmıştır.

¹²¹ E. İter, *Zeytun İsyanları*, s. 160.

¹²² E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi II*, s. 434.

¹²³ BOA., Y.A Hus. 345/102

¹²⁴ H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 148.

¹²⁵ E. İter, *Zeytun İsyanları*, s. 160

Anadolu'da meydana gelen olayların en önemlileri ve bu olaylarda Ermeniler'den ve Müslümanlar'dan ölen ve yaralananların miktarı şöyledir:

3 Ekim 1895 (R. 21 Eylül 1311) tarihinde Trabzon'da bulunan eski Van Valisi'ne suikast düzenlenmesiyle olaylar başlamış 8 Ekim 1895 (R. 26 Eylül 1895) tarihinde de Ermeniler'in dükkânlarını kapatarak Müslümanlara ateş açmasıyla olaylar büyümüş ve alınan tedbirlerle olaylar önlenmişti. Bu olaylarda Ermeniler'den, şehir merkezinde 182, köylerde 21 ölü 18 yaralı, Müslümanlar'dan 21 ölü, Rumlar'dan 1 ölü tesbit edilmiştir¹²⁶.

6 Ekim 1895 (24 Eylül 1311) tarihli Mamurat'ül aziz Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen tezkirede 25 Eylül 1895 (R: 13 Eylül 1311) tarihinden beri Ermeniler'in kilisede toplanarak uzun süre burada kaldıktan sonra askerlere silah atmaya başlamaları ile olaylar büyümüş, askerlerin ateşe mukabele etmesiyle olayların büyümesi engellenmiş ve asiler kaçmışlardı. Ancak olayların duyulması üzerine Müslüman aşiretler Ermeniler'in üzerlerine saldırmışlar ve bu arada Ermeniler'in çıkardıkları yangında 410 Ermeni evi 13 Müslüman evi 95-137 arasında Müslüman dükkânı yanmıştı. Olaylar yirmi dört saat içinde bastırılarak asayiş sağlanmıştı. Bu olaylarda Ermeniler'den 581 ölü, 48 yaralı Müslümanlar'dan 11 ölü 26 yaralı tespit edilmişti¹²⁷.

7 Ekim 1895 (R. 25 Eylül 1311) tarihinde Kayseri Sancağı'na bağlı Develi Kazası'nın Evrek Kasabası'ndaki olaylarda Ermeniler'den 12 ölü, Müslümanlar'dan 2 yaralı tespit edilmiştir¹²⁸.

9 Ekim 1895 (R. 27 Eylül 1311) tarihinde İzmit Sancağı, Geyve Kazası'nda pazar yerinde iki Ermeni Komiteci gencin Müslümanlar'a rastgele ateş açmasıyla olaylar başlamış; Müslümanlar ile Ermeniler arasında çıkan kavgada 33 Ermeni ölmüş ve bir o kadarı da yaralanmıştı¹²⁹.

21 Ekim 1895 (R. 9 T. Evvel 1311) tarihinde Erzincan'da Ermeniler'in Müslümanlar'a silah atmaları sonucu çıkan kavgada Ermeniler'den 50,

¹²⁶ H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 166; M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 269-270.

¹²⁷ M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 243.

¹²⁸ M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 234.

¹²⁹ M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 232.

Müslümanlar'dan 5 kişi ölmüştür¹³⁰. Bir hafta sonra Ermeniler'in çıkardığı bir başka olay ile beraber ölü ve yaralı sayısı Ermeniler'in 111 ölü 157 yaralı, Müslümanlar'ınki 10 ölü 107 yaralıya çıkmıştır¹³¹.

25 Ekim 1895 (R. 13 T. Evvel 1311) Cuma günü Gümüşhane'de yine Ermeniler tarafından başlatılan olaylar aynı gün bastırılmış, olaylarda Ermeniler'den 9 ölü 6 yaralı, Müslümanlar'dan 2 ölü 4 yaralı tesbit edilmiştir¹³².

25 Ekim 1895 (R. 13 T. Evvel 1311) Cuma günü Bitlis'te Müslümanlar Cuma namazı kılarken Ermeniler'in saldırılarıyla başlayan olaylar çevre köylere de sıçramış ve olaylar bir-iki gün içinde bastırılmıştı. Bu olaylarda Ermeniler'den 136-139 arası ölü 40 yaralı, Müslümanlar'dan 38 ölü 135 yaralı tesbit edilmişti. Bu olay daha sonra, köylere de sıçramış ve bu olaylarda Ermeniler'den 171 ölü 49 yaralı, Müslümanlar'dan 86 ölü 38 yaralı tesbit edilmiştir¹³³.

26 Ekim 1895 (R. 14 T. Evvel 1311) tarihinde Bayburt'un Ermeni mahallesinden silahların atılması üzerine Müslümanlar heyecanlanmış ve kasaba birden bire karışmıştır. Asker, polis ve jandarma kargaşalığı önlemeye çalışmışsa da, karışıklık akşama kadar devam etmiştir. Bu olaylarda Ermeniler'den 177 ölü 35 yaralı, Müslümanlar'dan 2 asker 3 sivil olmak üzere 5 ölü 12 yaralı tesbit edilmiştir. Ertesi gün olaylar çevre köylere sıçramış ve Ermeniler'le Müslümanlar arasındaki çatışmalar birkaç gün devam etmiştir. Bu çatışmalarda Ermeniler'den 544 kişi ölmüş 72 kişi de yaralanmıştır. Müslümanlar'dan da 17 ölü 22 yaralı tesbit edilmiştir¹³⁴.

28-30 Ekim 1895 (R. 16-18 T. Evvel 1311) tarihleri arasında Urfa'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında silahlı çatışmalar olmuş, fakat ölü sayısı tesbit edilememiştir¹³⁵.

¹³⁰ H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 96; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 281.

¹³¹ H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 171; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 288.

¹³² H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 100; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 271.

¹³³ H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 172-175; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 272-276.

¹³⁴ H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 103, 168-169; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 282-283.

¹³⁵ H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 107; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 254-255.

30 Ekim 1895 (R. 18 T. Evvel 1895) tarihinde Erzurum'da Ermeniler'in önce hükümet konağını basmaları arkasından da buraya gönderilen askerlerin üzerine ateş açmalarıyla olaylar büyümüş, çevre kaza ve köylere sıçrayarak Müslümanlar'la Ermeniler arasında silahlı çatışmalar çıkmıştır. Neticede olaylar hükümet kuvvetleri tarafından bastırılmıştır. Bu olaylar da Ermeniler'den 264 ölü 179 yaralı, Müslümanlar'dan 41 ölü 43 yaralı tesbit edilmiştir.

Olaylar daha sonra Erzurum'un bazı kazalarına da yayılmış buralardan; Refahiye'de Ermeniler'den 18 ölü, Müslümanlar'dan 1 ölü 16 yaralı, Kuruçay'da Ermeniler'den 9 ölü 5 yaralı Müslümanlar'dan 2 ölü 3 yaralı, Kemah'ta Ermeniler'den 4 ölü 5 yaralı, Tercan'da Ermeniler'den 140 ölü 42 yaralı, Müslümanlar'dan 25 ölü 5 yaralı, Pasinler'de Ermeniler'den 28 ölü 13 yaralı Müslümanlar'dan 1 ölü, Kığı'da Ermeniler'den 20 ölü 13 yaralı Müslümanlar'dan 56 ölü 19 yaralı, Eleşkirt'te Ermeniler'den 4 ölü 2 yaralı, Hınıs'ta Ermeniler'den 32 ölü Müslümanlar'dan 6 ölü tesbit edilmişti. Erzurum olaylarında toplam ölü ve yaralı sayısı ise Ermeniler'den 598 ölü 406 yaralı, Müslümanlar'dan ise 116 ölü 183 yaralı tesbit edilmiştir¹³⁶.

1 Kasım 1895 (20 T. Evvel 1311) tarihinde Diyarbakır'da Müslümanlar Cuma namazı kılarlarken Ermeniler'in ateş açmasıyla ve cemaatin dışarı çıkmasıyla olaylar başlamış, aynı gün hükümet kuvvetleri tarafından zorlukla bastırılabilmiştir. 8 Kasım 1895 (R. 27 T. Evvel 1311) tarihinde İstanbul'a gönderilen telgrafta Ermeniler'den 300'den fazla ölü 100 yaralı, Müslümanlar'dan 70 ölü 80 yaralı olduğu bildirilmiştir. Bundan başka aynı gün Siverek'te de Müslümanlar ile Ermeniler arasında olaylar olmuş ancak ölü ve yaralı sayısı tesbit edilememiştir¹³⁷.

4 Kasım 1895 (R. 23 T. Evvel 1311) tarihinde Malatya'da Ermeni bir berberin traş ettiği Müslüman müşterisinin kafasını ustura ile keserek öldürmesi üzerine başlayan olaylar büyümeden önlenmişti.

7 Kasım 1895 (R. 26 T. Evvel 1311) tarihinde Harput'ta Ermeniler'in ateş açmasıyla olaylar başlamış, bu arada çevre köylerdeki Müslüman

¹³⁶ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 170-172; M. Hocaoğlu, a.g.e., s. 287-289.

¹³⁷ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 102; M. Hocaoğlu, a.g.e., s. 234.

aşiretler olayı duyunca harekete geçmişlerse de askerlerin gayretiyle olayların büyümesine fırsat verilmemiştir.

9 Kasım 1895 (28 T. Evvel 1311) tarihinde Ermeniler'in yoğun bulunduğu Arapkir Kasabası'nda yine komiteciler Müslümanlar'ın üzerine ateş açarak olaylar başlatmışlardı. Müslümanlar'ın evlerine çekildikleri sırada çevredeki aşiretler silahlanarak kasabaya yürüdüler. Bu sırada Ermeniler kendi ev ve dükkânlarıyla Müslümanlar'ın ev ve dükkanlarını ateşleyip yangın çıkardılar. Bir çok Müslümanın evi, dükkânı, mağazası, cami, medrese, kütüphane ve dersanesi yandı. Yanan binalardan Ermeniler'e ait olanlar Müslümanlar'inkine göre yok denecek kadar azdı. Bu arada Ermeniler suçlu Müslümanlar'ın üzerine yıkmak için kiliselerini ateşe verdilerse de askerler tarafından kısa sürede söndürüldü ve askerler kasabada duruma hakim oldular¹³⁸.

12-14 Kasım 1895 (R. 31 T.Evvel- 2 T. Sâni 1311) tarihlerinde Sivas merkezinde iki kere çarşıda, Ermeniler ile Müslümanlar arasında çıkan kavga büyümüş iki taraftan da ölenler olmuş ve olaylar kısa sürede bastırılmıştır. Bu karışıklıklarda Ermeniler'den 438 ölü 88 yaralı, Müslümanlar'dan 5 ölü 17 yaralı tesbit edilmiştir. Olaylar daha sonra Sivas'a bağlı diğer sancak ve kazalara da sıçramıştır. Bunlardan Gerüme (Gürün?) 'deki olaylarda 476 Ermeni ölü 35'i yaralı, Müslümanlar'dan ise 64 ölü 56 yaralı, Divriği ve köylerinde Ermeniler'den 114 ölü 29 yaralı, Darende'de Ermeniler'den 20 Müslümanlar'dan 2 ölü, Tokat'a bağlı birkaç köyde çıkan olaylarda Ermeniler'den 89 ölü tesbit edilmiştir¹³⁹. Şark-î Karahisar'daki olaylarda ise Ermeniler'den 221 ölü 120 yaralı, Müslümanlar'dan 9 ölü 4 yaralı tesbit edilmiştir¹⁴⁰.

15 Kasım 1895 Cuma günü yine Sivas'ta Müslümanlar camide iken Ermeniler'in ateşiyle, galeyana gelen Müslümanlar'la Ermeniler arasında çıkan kavgalarda 80 Ermeni ölmüştü. Müslümanlar'ın ölü ve yaralı sayıları 20

¹³⁸ M. Hocaoğlu, a.g.e., s. 24-245.

¹³⁹ H. Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, s. 117-119.

¹⁴⁰ M. Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi**, s. 258.

kişi idi¹⁴¹.

16 Kasım 1895 (R. 4 T. Sâni 1311) tarihinde Antep'te Ermeniler'in ateş açmasıyla başlayan olaylarda Ermeniler'den 111 ölü 97 yaralı, Müslümanlar'dan da 59 ölü tesbit edilmiş ve olaylar aynı gün bastırılmıştır¹⁴².

Aynı gün Halep'te çıkan çatışmalarda Ermeniler'den 111 ölü 97 yaralı, Müslümanlar'dan 59 ölü 110 yaralı tesbit edilmiştir¹⁴³.

20 Kasım 1895 (8 T. Sâni 1311) tarihinde Zeytun olayları devam ederken Maraş'ta Ermeniler'in saldırısıyla başlayan çatışmalarda Ermeniler'den 98 ölü 83 yaralı, Müslümanlar'dan 27 ölü 31 yaralı tesbit edilmiştir¹⁴⁴.

22 Kasım 1895 (R. 10 T. Sâni 1311) tarihinde Ermeniler'in saldırısı ile Muş'ta başlayan olaylar köylere de yayılmış ise de kısa bir sürede bastırılmış bu olaylarda Ermeniler'den 17 ölü, 45 yaralı Müslümanlar'dan 5 ölü 6 yaralı tesbit edilmiştir¹⁴⁵.

30 Kasım 1895 (R. 18 T. Sâni 1311) tarihinde Kayseri'de Ermeniler'in ateşiyle başlayan karışıklıklar kısa sürede bastırılmış bu olaylarda Ermeniler'den 270 ölü 40 yaralı Rumlar'dan 2 ölü, Katolikler'den 10 ölü 3 yaralı, Protestanlar'dan 7 ölü 3 yaralı ve Müslümanlar'dan 6 ölü 3 yaralı tesbit edilmiştir¹⁴⁶.

15-16 Aralık 1895 (R. 4-5 K. Evvel 1311) tarihinde Amasya'ya bağlı Köprü Kasabası'nda Pazar gecesi yatsı namazından çıkan cemaatten birkaç kişiye, Ermeniler'in ateş açmasıyla çatışmalar çıkmış ve ertesi gün öğlene kadar devam etmiştir. Bu karışıklıklarda Ermeniler'den 50 ölü 15 yaralı, Müslümanlar'dan 2 ölü 4 yaralı tesbit edilmiştir¹⁴⁷.

17 Aralık 1895 (R. 5 K. Evvel 1311) tarihinde Sivas'a bağlı Hafik Kazası dolaylarında dolaşan 10 dağ eşkiyası 16'sı çocuk olmak üzere 17

¹⁴¹ H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 136-137.

¹⁴² M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 255.

¹⁴³ H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 131.

¹⁴⁴ H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁴⁵ M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 277-278.

¹⁴⁶ BOA., İ. Dh. 1313 C/60-1; H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 132; M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 233.

¹⁴⁷ H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 133; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 258.

kişiyi öldürmüşlerdi. Bu eşkiyalar Suşehri-Koyulhisar arasındaki Karabayır mıntıkasında kısırılmış ve 6'sı ölü 4'ü sağ olarak ele geçirilmişti¹⁴⁸.

20 Haziran 1896 (R. 8 Haziran 1312) tarihinde Niksar'ın pazarının kurulduğu Cumartesi günü Ermeniler'in kıskırtması ile çıkan çatışmalarda Ermeniler'den 132 ölü 15 yaralı, Müslümanlar'dan ise 40 ölü 40 kadar da yaralı tespit edilmiştir¹⁴⁹.

Ermeni isyanlarının artması ve dış baskılar neticesinde bu sıralarda Anadolu'ya gönderilen teftiş heyeti 16 Ocak 1896 (R. 3 K. Evvel 1311) tarihinde verdiği bir raporda; Ermeni isyanlarını bastırmak vazifesinin ahâlîye ait olmayıp devletin askerine ait olduğu belirtildikten sonra bazı tedbirler hakkında da görüş bildirir. Buna göre, bir taraftan halka nasihatler edilirken bir yandan da vilâyet, liva ve kaza merkezlerinde bir kolağası kumandasında iki bölükten aşağı olmamak üzere Asakir-î Şahâne yerleştirilmesi ve köyler arasında süvarî birliklerinden oluşan devriyelerin gezdirilmesi ve bu askerlere halka nasıl davranılacağına dair talimatlar ezberlettirilip ona göre davranmalarının sağlanmasıyla asayişin sağlanacağı belirtilmiştir¹⁵⁰.

1895 yılındaki karışıklıklar sonucu Müslüman veya gayr-i müslim kaç kişinin ölüp kaç kişinin yaralandığı Osmanlı Hükümeti tarafından tesbit edilmiştir; buna göre, Müslümanlar'dan 1.828 ölü, 1.433 yaralı, gayr-i müslimlerden 8.717 ölü 2.238 yaralı olmak üzere toplam 10.535 ölü 3.671 yaralı tesbit edilmiştir. Ancak bu rakamlara Zeytun'da ölenlerin dahil edilmediği de belirtilmiştir. Çünkü Zeytun isyanı 1896'da sona ermiş ve 1896 istatistiğinde verileceği bildirilmişti¹⁵¹. 1896 yılı Şubat ayı sonunda büyükelçiliklerce tutulan hesaba göre ise ölü sayısı yaklaşık olarak 40.000'dir. Buna rağmen Ermeni Komitecileri'nin umduğu bütün yabancı müdahale imkânları kesin olarak önlenmişti¹⁵².

Bu isyanların birbirine yakın tarihlerde meydana gelmesi, bir çoğunda ise özellikle Cuma günü Müslümanlar Cuma namazında ya da Pazar yerinde

¹⁴⁸ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 133; M. Hocaoğlu, a.g.e.,s. 258.

¹⁴⁹ M. Hocaoğlu, a.g.e.,s. 259-260.

¹⁵⁰ H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 175-178.

¹⁵¹ K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 157.

¹⁵² S. Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s. 394-395.

iken başlaması, bir tesadüf eseri olmaktan ziyade komitecilerin plânlı hareketinin neticesinde gerçekleştiğini göstermektedir. Üstelik başladığı yerlerin hiç birinde Ermeniler çoğunluğu teşkil etmedikleri gibi Müslümanlar'a karşı üstünlük sağlamaları da mümkün değildi. Bu isyanlarda komitecilerin amacı Müslüman halkın tahrik edilip Ermeniler üzerine saldırtarak dış müdahale sağlamaktı. Bu uğurda binlerce insanın ölümüne sebep oldular. Bekledikleri dış müdahaleler ise devlet adamları tarafından bazı tavizlerle engellendi.

6- Islahat Projeleri

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi uyarınca Ermeniler lehine bazı ıslahatlar yapılması öngörülmüştü. Batı, Osmanlı Hükümeti'nin bu yükümlülüğü yerine getirdiği takdirde onun toprak bütünlüğünü korumayı üzerine alıyordu.

II. Abdülhamid, ıslahat konusunda söz vermiş, fakat Avrupa Devletleri'nin ilgilenmemeleri sonucunda bu tasarılar rafa kaldırılmıştı. Büyük devletler Sason olayları karşısında II. Abdülhamid'i kınamakta gecikmemişlerdi. İngiltere adına Lord Salisbury, Osmanlı Hükümeti'nin Berlin Antlaşması'nın gereklerini yerine getirmediği takdirde Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne yaptırım uygulamalarını önerecek kadar ileri gitmişti¹⁵³. Sason İsyanı ile ilgili tahkikat heyetinin çalışmaları devam ederken İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri hazırladıkları bir memorandum ile "Vilâyât-ı Sitte"de yapılmasını istedikleri ıslahatları içeren 40 maddelik bir *Islahat Projesi*'ni 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne verdiler¹⁵⁴. Bu Islahat Projesi'nde ise başlıca şu maddeler yer almaktaydı:

"1. Valilerin tayini ile ilgili teminat verilmesi, 2. Siyasi suçlulardan hüküm giyen Ermeniler'in affedilmesi, 3. Göç eden ve sürgün edilen Ermeniler'in yerlerine döndürülmesi, 4. Hapishanelerin ve mahkûmların

¹⁵³ M. Kemal Öke, "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikası-1876-1909" *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 259-260.

¹⁵⁴ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı III*, s. 831; A. Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa*, s. 46; C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 114-115.

*durumunun kontrol edilmesi, 5. Vilâyetlerde yapılacak ıslahatın kontrolü için Fevkalâde komiser atanması, 6. Sason ve başka yerlerde zarar gören Ermeniler'in zararlarının devletçe karşılanması, 7. İstanbul'da daimi bir kontrol komisyonunun kurulması, 8. Din değiştirme meselesinin bir nizâma bağlanması, 9. Ermeniler'e verilen hukukî imtiyazların bütünüyle korunması ve uygulanması, 10. Anadolu'nun başka yörelerindeki Ermeniler'in durumlarının da dikkate alınması*¹⁵⁵.

Genel üslûp ve muhteva bakımından devletin istiklâliyle bağdaşmayan bu memorandum ve Islahat projesi hakkında Osmanlı Hükümeti hiçbir teşebbüse girmeyerek bir kenara attı. Bu arada II. Abdülhamid; Sadrazam Cevad Paşa, Hariciye Nâzırı Said Paşa ve Kâmil Paşa'dan ayrı ayrı konu ile ilgili görüşler aldı. Sadrazam ve Hariciye Nâzırı sefirlerin tekliflerini kabule meyyal görünüyordular. Cevad Paşa ise bir teklifte daha bulundu. Buna göre Saray'da bir heyet kurulacak ve Babıâli'nin mühim mârûzâtı o heyet tarafından tetkik ve tasdik edilecekti. Cevad Paşa'nın bu teklifi Padişah'ın onun hakkında duyduğu itimatsızlığı büsbütün artırdı.

Padişah'ın işi yavaştan aldığı iddia eden İngiltere ise Islahat Projesi'ni zorla kabul ettirmek için İskenderiye'de bulunan donanmasını harekete geçirdi. İngiliz Donanması Boğazlar'a doğru yol aldığı bir sırada Babıâli büyük devletler arasında tam bir uyuşma olmamasından cesaret alarak, onların tekliflerinin ekserisini, Padişah'ın hükümlerlik haklarını ihlâl ettiği gerekçesiyle reddetti¹⁵⁶. Bu maksatla hazırlanan 23 Mayıs ve 3 Haziran 1895 tarihli iki şifâhi cevap büyükelçilere verildi¹⁵⁷.

Babıâli'nin bir lâyiha şeklinde hazırlayıp verdiği bu cevaplar büyük devletlerce kabul edilmedi. Babıâli'nin yapılan teklifleri kabulde yavaş davrandığını ileri süren İngiltere büyükelçisi, Fransa ve Rusya büyük elçilerine Anadolu'da ıslahat yapılacak vilâyetlere bir Avrupalı komiser tayin edilmesini teklif etti. Fakat bu teklif diğer devletlerce kabul edilmedi. Bununla

¹⁵⁵ A. Karaca, a.g.e., s. 47. Geniş bilgi bkz. E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 149-417. ve M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 405-407,

¹⁵⁶ C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 119-123.

¹⁵⁷ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı III*, s. 861.

birlikte büyükelçiler, 9 Haziran 1895 tarihinde Babıâli'ye verdikleri bir ultiमतomla 11 Mayıs'ta yapılan tekliflere, daha açık ve tatmin edici cevap verilmesini istediler. Bu sırada II. Abdülhamid, büyük devletlerin isteklerine daha yatkın görünen Cevad Paşa'yı, Sadrazamlık'tan azlederek, yerine Said Paşa'yı tayin etti (9 Haziran 1895)¹⁵⁸.

Said Paşa, ilk iş olarak, üç devletin müşterek verdikleri ultiमतomun sonucunda ortaya çıkan kritik durumla meşgul oldu ve Hariciye Nâzırı ile birlikte hazırladıkları cevap notası, Padişah tarafından uygun görülerek, hemen 17 Haziran 1895 (H. 23 Z 1312- R. 4 Haziran 1311) tarihinde Fransız, İngiliz ve Rus elçilerine takdim edildi.

Cevabî notada hükümet tekliflerden Osmanlı kanun ve nizâmlarına aykırı olmayanların esasen kabul edilmiş olduğunu, fakat bazı noktaların tetkike muhtaç olduğunu ileri sürmektedir. Devletlerin büyük komiser tayini konusundaki tekliflerine karşılık, cevabî notada, vazifesi münhasıran ve hasseten tatbik sahasına konulacak ıslahatı tetkik üzere dirâyetli bir memurun Doğu Anadolu'ya gönderileceği bildirilmektedir. Ayrıca ıslahat lâyihasının tatbiki sırasında, mahallî özelliklerin dikkate alınacağı ve gerekli değişikliklerin yapılacağı ve bu değişikliklerin mücip sebeplerinin devletlere tebliğ edileceği taahhüt edilmektedir¹⁵⁹. Ancak İngiltere Başbakanı Salisbury'nin, proje üzerindeki hiçbir değişikliği kabul etmeyeceklerini bildirmesi ve bu görüşü Fransa'nın desteklemesine rağmen, II. Abdülhamid'in direktifi ile Avrupalı Devletler tarafından uygulanması istenilen 40 maddelik bu proje üzerinde çalışmalar başladı¹⁶⁰. Bu proje üzerindeki çalışmalar yapmak üzere, Padişah tarafından bir komisyon kuruldu. Bu komisyona Meclis-i Vükelâ'dan Adliye Nâzırı Hüseyin Rıza Paşa, Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa, Hariciye Nâzırı Turhan Paşa, Maarif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa ve Sadaret Müsteşarı Hüseyin Tefvik Paşalar katıldılar¹⁶¹.

¹⁵⁸ A. Karaca, *Anadolu ıslahatı ve Ahmet Şâkir Paşa*, s. 48.

¹⁵⁹ C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 123-131.

¹⁶⁰ A. Karaca, *Anadolu ıslahatı ve Ahmet Şâkir Paşa*, s. 48.

¹⁶¹ BOA., DÜİT 74-2/3-1.

II. Abdülhamid, elçilerin teklif ettiği 40 maddelik proje üzerinde çalışmalar devam ettiği bir esnada, 27 Haziran 1895 tarihinde, Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şâkir Paşa'yı, "*Anadolu Vilâyâtı Umûm Müfettişliği*"ne tayin etti. Böylece İngiltere'nin büyük bir komiser tayini teklifine bir nevi cevap vermiş oldu¹⁶².

Derhal çalışmalara başlayan komisyon ise, elçilerin Islahat Projesi ve memorandumda belirtilen isteklerin Osmanlı kanun ve nizâmlarına uygun olup olmadıklarını madde madde tesbit ederek 10 Temmuz 1895 tarihinde Sadarete, Sadaret de bunu 11 Temmuzda Padişah'ın görüşüne arz etti. 18 Temmuz'da, II. Abdülhamid rapor üzerinde gerekli gördüğü düzeltmeleri yaparak gereğinin yapılmasını irâde etti.

Islahat Komisyonu, elçilerin 11 Mayıs 1895 tarihinde verdikleri memorandum ve Islahat Projesini madde madde tedkik ederek özetle şu kararı aldı:¹⁶³

"Memorandum hakkındaki görüşler:

1- *Adı geçen altı vilâyette halk sınıfları karışık yerleşmişlerdir. Her biri için ayrı ayrı teşkilat kurulması imkânsızdır.*

2- *Valilerin tayininde elçilere danışılması Padişah'ın haklarına ve devletin bağımsızlığına aykırı bulunduğu için kabul edilemez.*

3- *Af konusunda, şimdiye kadar Padişah pek çok kimseyi affetmiştir.*

4- *Göç edenlerin dönüşü: Bunların ekserisi devlet aleyhinde çalışmışlardır. Tedkik edilerek ve karışıklık çıkarmayacağına inanıldıktan sonra müsaade edileceklerdir.*

5- *Mahkemelerdeki davaların hızlandırılmasını Padişah da istemektedir. Gerekli tedbir alınmıştır. Biri Müslüman, diğeri Hıristiyan iki müfettişin gönderilmesi uygundur.*

6- *Hapishanelerin durumu: Hapishanelerin denetimi zaten vali, mutasarrıf ve savcı yardımcılara verilmiştir. Yeni memur yollanmasına gerek yoktur.*

7- *Islahatın uygulanışını denetleyecek yüksek komiser: Bu konuda*

¹⁶² A. Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa*, s. 55.

¹⁶³ C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 133-134.

müfettiş unvanıyla bir görevlinin, Padişah'ın irâdesi ile seçilmesi ve tayini uygundur.

8- Daimî muayene komisyonu: Müslim ve gayr-i müslim devlet görevlilerinden seçilmiş bir denetim komisyonu daha önce Babiâli'de kurulmuştur. Görevleri bu maddede istenen hususları da kapsamaktadır. Elçilikler, eskiden beri olduğu gibi, tercümanları vasıtasıyla müracaatlarını Hariciye Nâzırı'na yapabilirler. Azınlıkların müracaat yeri Mezahip Nazırlığı olduğundan, komisyona müracaatları gerekmez.

9- Sason'da zarar gören Ermeniler'e tazminat konusu: Padişah şimdiye kadar 1500 lira ihsan buyurmuştur. Hangi mezhepten olursa olsun valilik tarafından bildirildiği takdirde yardıma muhtaç olanlara yardım edilecektir.

10- Mezhep değişimi: Osmanlı ülkesinde din ve mezhep hürriyeti her ülkeden fazladır. Mezhep değiştirme vicdanî bir konudur. Bu konuda hiçbir yer ve zamanda zorlama olmamıştır. Müslümanlığı seçenlere her hangi bir baskı olup olmadığı araştırılmaktadır. Bir hafta müddetle güvenilir yerde tutulması teklifi kabul edilebilir.

11- Ermeniler'in imtiyazlarının korunması: Şimdiye kadar gayr-i müslim cemaata verilen imtiyazlar korunmuştur. Bundan böyle de korunacaktır.

12- Anadolu'nun diğer vilâyetlerinde yaşayan Ermeniler'in durumu: Vilâyet Meclisi'nde gayr-i müslim üyeler olduğu gibi, mahalle ve köy muhtarları da bulunmaktadır. Nizâmî mahkemelerde de Hıristiyan üyeler mevcuttur. 'Herkes hukuk önünde eşittir' ilkesine aykırı olarak Ermeniler'e ayrıcalık tanımak idarî bütünlüğü bozacağından kabul edilemez"¹⁶⁴.

Elçilerin 40 maddeden oluşan Islahat Projesi de aynı şekilde madde cevaplandırılmıştı¹⁶⁵.

Özel komisyon tarafından hazırlanan ve Padişah'ın onayından geçen Islahat projesi 2 Ağustos 1895 tarihinde üç devletin elçilerine tebliğ edildi. Ancak İngiltere Başbakanlığı'na gelen Salisbury, Londra'daki Osmanlı elçisi

¹⁶⁴ Daha geniş bilgi için bkz. E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 296-417.

¹⁶⁵ C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 134.

Rüstem Paşa ile yaptığı görüşmede üç devletin 11 Mayıs'ta verdikleri tekliflerin hepsinin kabul edilmesini istedi. Eğer bunlar kabul edilmeyecek olursa Osmanlı Devleti'nin bundan zarar göreceği tehdidinde bulundu¹⁶⁶.

Nihayet mesele bütün yönleriyle Halil Rıfat Paşa'nın da Dahiliye Nazırı olarak bulunduğu Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'da görüşüldü. Alınan kararlar 3 Eylül 1895 tarihli mazbata ile Padişah'a arz edildi. Padişah 4 Eylül 1895 tarihli irâdesiyle alınan kararları tasdik etti. Babiâli, Padişah'ın irâdesi gereğince aldığı kararları devletlerin sefirlerine tebliğ etti.

Salisbury'nin görüşleri, İngiliz Hariciye Nâzırı tarafından bir muhtıra ile Osmanlı elçisine bildirildi. Bu muhtıra da Salisbury, Islahat konusunda yeni bir takım isteklerde bulunmaktaydı. Ermeni meselesinin Padişah tarafından bazı özel teminat verilmedikçe son bulmayacağını ileri süren Lord, iki yol tavsiye etmekteydi:

"1- Üç elçi tarafından daha önce Babiâli'ye verilen lâyhada da açıklandığı gibi, bütün Osmanlı devlet memurları arasında Hıristiyanların da belli bir nisbet dahilinde memurlarının bulunması. Büyük memurlar hangi dinden ise, yanlarına karşı dinden birer muavin verilmesi.

2- Osmanlı Devleti'nin idarî usulü, Avrupalı komiserlerden mürekkep bir komisyonun teftiş ve nezareti altında bulunması. Vilâyetlerde oturacak olan bu komisyonların vazifelerinin, vilâyetlerde görülen suiistimalleri İstanbul'daki sefirlere bildirmeleri."

Abdülhamid'in korktuğu husus tecelli etmekteydi. İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı tam bir sömürge muamelesi yapmaya hazırlanmaktaydı. Babiâli'nin bu teklifleri kabul etmesine imkân yoktu. Derhal Londra'daki elçiye talimat yazılarak, Salisbury'nin ikinci yol olarak tavsiye ettiği komisyonun kurulması, üç devletin riayet edeceklerini defalarca temin etmiş oldukları, Padişah'ın hükümlerine haklarına zarar vereceğini ve bunun Osmanlı Devleti'nin dahili işlerine açıktan açığa müdahale etmek olacağını, bundan dolayı asla kabul edilmeyeceğinin Salisbury'ye bildirilmesini istedi.

¹⁶⁶ C. Küçük, a.g.e., s. 146-147.

İngilizler, Babîâli'ye istedikleri ıslahatı kabul ettirebilmek için müsait zaman kollamaktaydılar. Nihayet bu da 30 Eylül 1895 tarihinde Ermeniler'in İstanbul'da "Babîâli Gösterisi" ile ortaya çıkmış oldu¹⁶⁷.

Babîâli olayının ortaya çıkması üzerine, bu meselenin bir Avrupa meselesi halini almasından çekinen II. Abdülhamid, problemin halli için gereğinin yapılmasını hükümetten istedi. Ermeniler ise Babîâli'ye verdikleri protesto notasında, ıslahat istekleri ile beraber altı vilâyetin bir Umûmi Vali yönetimine verilmesini de istediler. Ayrıca, İstanbul'daki büyükelçiler, hükümetin tavrını protesto ettiler. Bütün bu gelişmeler, Babîâli'de bir hükümet değişikliğine yol açtı. Sadrazam Mehmed Said Paşa (Küçük) görevden alınarak, yerine Mehmet Kâmil Paşa atandı. (3 Ekim 1895) Ermeniler, Babîâli olayları ile bir kere daha Avrupa'nın dikkatini, Osmanlı Devleti'ne yöneltmeyi başardılar. Verdikleri ıslahat Projesi'nin bir an önce tatbikini şiddetle istemeye başladılar: II. Abdülhamid'in bir red cevabı ile karşılaşmamak için de 11 Mayıs tarihli muhtıranın, bir çok ibaresini çıkardılar. Özellikle Padişah'ın hükümranlık haklarına tamamen riayet ettikleri gibi valilerin tayini hususunda da Osmanlı Hükümeti'ni tamamen serbest bıraktılar. Böylece sefirlerin teklifleri kabul edilerek; 20 Ekim 1895 tarihinde Ermeniler için uygulanacak kararları ihtiva eden, ıslahat Lâyihası, bir irâde ile gerekli yerlere gönderildi¹⁶⁸.

Vilâyat-ı Sitte'de uygulanması istenen ıslahatın mühim maddeleri şunlardır:

- "M.1- Her valinin yanında bir Hıristiyan muavin tayin edilecektir.*
- M.2- Hıristiyan halk oranının yüksek olduğu sancak ve kazalarda Müslüman mutasarrıf ve kaymakamlara Hıristiyan muavin tayin edecektir.*
- M.3- Kaymakamlar din ve mezhebe bakılmadan Mülkiye Mektebi mezunlarından seçilip Padişah'ın irâdesiyle tayin edilecektir.*
- M.5- Altı Vilâyette idareye ait memuriyetler nüfus oranına göre verilecektir.*
- M.9- Bir bucak halkı tek bir sınıf halktan oluşuyorsa, meclis üyeleri*

¹⁶⁷ C. Küçük, a.g.e., s. 154-158.

¹⁶⁸ A. Karaca, Anadolu ıslahatı ve Ahmet Şâkir Paşa, s. 52-53.

yalnız o halktan seçilecektir.

M.20- Polis memurları vilâyetin nüfus oranına göre Müslüman ve Hıristiyan olacaktır.

M.22- Jandarma subayları ile küçük subay ve erler nüfus oranı ölçüsünde olacaktır.

M.28- Hamidiye süvarilerinin eğitim dışında silah taşımaları ve üniforma giymeleri yasaktır.

M.31- Aşar, vergi müteahhitleri aracılığı ile toplanacaktır.

M.32- Müslüman bir reis ve yarı yarıya müslim ve gayri müslim üyelere oluşan 'Denetim Daimi Komisyonu' kurulup, Babîâlî'de çalışacak ve ıslahatı kontrol edecektir."

Bu kararlar resmen kabul edildi, ama konu kapanmadı. Anadolu'da hemen her şehirde isyanlar alıp yürümüştü. Padişah'ın Denetim Komisyonu'nu tesbit ve ilân etmesi de fazla bir şey değıştirmede. Devletler bu irâde metninin resmen ilân edilmesi için ısrar ediyorlar, fakat Abdülhamid de bunu her defasında geciktiriyor, kararın Düstur'da neşredilmiş olmasının kâff olduğunu, ayrıca ilânının Müslüman halk arasında huzursuzluk yaratabileceğini ileri sürüyordu¹⁶⁹.

İngiltere Anadolu ıslahatı için teşebbüslerine devam etti. Diğer devletleri de bu konuda ikna ederek, İstanbul'daki sefirler arasında yeniden toplantılar başladı. İngiltere'nin dışında, diğer devletler de pek eski isteklerin kalmadığı görüldü. 23 Aralık 1896'da yapılan bir toplantı galiba sonuncu oldu. 1897 yılı yeni problemler ortaya çıkardı. 18 Nisan 1897 tarihinde Türk-Yunan Savaşı başlayınca ıslahat meselesi Balkan Harbi'nin sonuna kadar bir kenara bırakılmış oldu¹⁷⁰.

Sonuç olarak görüldüğü üzere II. Abdülhamid, devrinde bütün çabalara rağmen Ermeniler gayelerine ulaşamadılar. 1896 yılının sonlarına kadar binlerce insanın ölümüne sebep oldular.

¹⁶⁹ K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 171.

¹⁷⁰ K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 172; C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 162.

Osmanlı Hükümeti ıslahata karşı değildi, hatta bu konuda daha önce de görüldüğü gibi din ve mezhep ayrımı yapmadan vilâyetlerde ıslahatlar yapıyordu. Ancak Ermeniler'i bağımsızlığa götürecek bir ıslahata kesinlikle karşı idi. İşte bundan dolayı Sultan II. Abdülhamid, Alman sefirine:

"Doğu Anadolu'yu muhtayriyete götürecek ıslahatı kabul etmektense ölmeyi tercih ederim" demiştir¹⁷¹. Ermeni olaylarının en yoğun olduğu dönemlerde Halil Rıfat Paşa Dâhiliye Nâzırlığı yapmış sonra da Sadrazamlığa tayin edilmişti. Bu meselenin bir dış müdahale olmadan kağıt üzerinde halledilmesinde onun, Padişah'la uyum içinde çalışmasının da büyük etkisi vardır.

7-Ermeni Basınının Denetlenmesi

Dâhiliye Nezâreti'ne Bağlı "*Matbuat-ı Dâhiliye*" adlı daire aynı zamanda basınla da ilgileniyordu¹⁷². Bu tarihlerde bilhassa Ermeniler ile ilgili yapılan yayınlar dikkatle takip edilerek denetleniyordu. Yine yurt dışında Türkler aleyhinde ve Ermeniler lehindeki yazılar da yakından takip edilerek bunlara doğru bilgiler ulaştırılmaya veya tekzip edilmeye çalışılıyordu.

Halil Rıfat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı döneminde İstanbul'da yayınlanan gazeteler içerisinde de bilhassa Ermeni gazeteleri, bu nazırlığa bağlı sansür memurları tarafından bir nev'i kontrol altında tutularak kışkırtıcı yayın yapmalarına engel olunmaya çalışılıyordu. Meselâ; 1892 tarihinde Ermenice "*Hirenik Gazetesi*" zararlı yayınlardan dolayı süresiz kapatılmıştı. Gazete imtiyaz sahipleri gazeteyi tekrar yayınlamak için 12 Mayıs 1892 (H. 14 L 1309) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne müracaat etmişlerse de gerekli izni çıkartamamışlardır¹⁷³. 29 Aralık 1892 (H. 9 C 1310) tarihinde Halil Rıfat Paşa tarafından Sadrazam'a gönderilen yazıda ilginç bir olay anlatılır. Daha önce "*Levant Herald Gazetesi*"nde yayınlanmak üzere sansür memurlarına gönderilip izin alındıktan sonra yayınlanan bir yazı, bir müddet sonra Ermenice "*Manzume-i Efkâr*" adlı gazetede "*Dünyanın Sonu*" başlığıyla daha

¹⁷¹ I. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 332.

¹⁷² C. V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 214.

¹⁷³ BOA., Y. Mtv. 62/54.

önce sansür edildiği için tekrar sansür memurlarına gösterilmeden yayınlanır. Ancak; daha sonra bu yazı, zararlı yayın sayılarak gazete kapatılır. Gazete sahibinin itirazı sonucunda durum anlaşılır. Üstelik bu yazı "*Monitor Gazetes*"nde de izin alınarak yayınlanmıştı. Bunun üzerine gazeteye yayın izni verilmesi beklenirken, bu izin verilmeyip daha önceki yayınlara izin veren sansür memurları görevlerinden alınmışlardır¹⁷⁴. 12 Haziran 1894 (H. 7 Z 1311) tarihinde Mabeyn'den, Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'ya gönderilen bir yazıda ise, İstanbul'da yayınlanan Ermenice "*Avbdapir Gazetes*"nde çıkan "*Yol Üzerindeki Dikenler*" başlıklı tahrikkâr makale nedeniyle gazetenin toplatılması ve çıkan Ermeni gazetelerin sansür memurları tarafından dikkatlice muayene edilmeleri istenişti¹⁷⁵. Aynı tarihte çıkan irâde de sansüre dikkat edilmesinden başka, neşrolunan Ermenice gazetelerden bir nüshasının Saray'a gönderilmesi emredilmişti. 13 Haziran 1894 (H. 9 Z 1311) tarihinde Halil Rifat Paşa, adı geçen gazetenin nüshalarının toplatılması için gerekenin yapılmaya başlandığını ve Ermenice yayınlanan gazetelerin birer nüshasının Saray'a gönderileceğini bildirmişti¹⁷⁶.

Bu sıralarda dış basında Türkiye aleyhinde ve Ermeniler lehine yapılan yayınlarda elçilikler vasıtasıyla dikkatle takip ediliyordu. 18 Kasım 1894 (H. 19 Ca 1312) tarihinde çıkan irade de Sason hadisesinden sonra Avrupa gazetelerinde Türklerin Ermeni köylerine taarruz ederek altı bin Ermeni'yi katlettikleri ve Ermenilere ağır hakaretlerde buldukları şeklinde yazılar neşredilmişti. Buna karşılık Ermeniler'in Müslümanlar'a hakaretleri ve cinayetlerinden ise hiç bahsedilmemesi üzerine II. Abdülhamid, Dâhiliye Nezâreti vasıtasıyla Ermeniler'in yaptıkları ile ilgili Avrupa'yı bilgilendirmek için sefaretlere ve Avrupa basınına sürekli belge gönderilmesine dair emir vermişti¹⁷⁷. Ermeni olaylarının alevlenmesi bahane edilerek Cevad Paşa'nın Sadrazamlık'tan azledilerek Said Paşa'nın Sadrazamlığa getirildiği sıralarda 7 Temmuz 1895 tarihinde Said Paşa, Dâhiliye Nâzırı Rifat Paşa'ya bir yazı

¹⁷⁴ BOA., Y. Mtv. 73/68.

¹⁷⁵ BOA., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XX, İstanbul 1990, Belge No: 81, s. 231.

¹⁷⁶ BOA., Y. Mtv. 97/59.

¹⁷⁷ BOA., İ. Hus. 1312. Ca/121.

göndererek bu tarihten itibaren yabancı basında hakkımızda yayınlanacak her türlü makalenin özetlerinin alınıp bunlara kendi düşüncelerinin de ilâvesiyle ve gazetelerin bu bilgileri nereden topladıklarının ve bunların hangi siyasî gruplara dahil olduklarının belirtilmesini istemiştir¹⁷⁸. Halil Rifat Paşa, Said Paşa'nın kısa süren Sadrazamlığı döneminde haftalık yabancı basınla ilgili bilgiler verilmiştir. Ermeni meselesinde, Avrupa devletlerinin bakışı, basına da aksetmiş ve Osmanlılar'ı sıkıştırmak için olaylar abartılı bir şekilde verilmiştir¹⁷⁹.

8-Devlete Sadık Ermeniler'in Mükâfatlandırılması

Osmanlı Hükümeti bir taraftan komiteciler tarafından kışkırtılan Ermeniler ile mücadeleyi sürdürürken, diğer taraftan devlete sadık olan Ermeniler'i de mükafatlandırarak, bunları komitecilerin tesirinden uzak tutmaya çalışıyordu. Bu şekilde mükâfatlandırılan Ermeniler hakkında yüzlerce olay arasından biz sadece Halil Rifat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı döneminde bu konuda yaptığı faaliyetlerden bir kaçını örnek olarak vermek istedik:

14 Aralık 1893 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa, Sadrazam Cevad Paşa'ya gönderdiği yazılarda Sinop Sancağı Belediye Tabibi Aram Boşnakyan'ın ve Biga Kazası Belediye Tabibi Bogos Avakin'in çalışmalarından dolayı Rütbe-i Salise nişanı ile mükafatlandırılmalarını sağlaması¹⁸⁰, 30 Ocak 1894 tarihli yazısında; Haçin İdare Meclisi üyesi Riçıyan Hamparsun'un hükümet konağı ve Telgrafhane inşaatında gösterdiği gayret ve mesaisinden dolayı nişanla mükafatlandırılmasını istemesi¹⁸¹, 13 Haziran 1894 tarihli yazısında ise Osmanlı Bankası memurlarından Ohannes Tokatlıyan'ın Paris'te yayınlanan (ETA) gazetesindeki dostça yazılarından dolayı dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı ile taltifini sağlamıştır¹⁸².

¹⁷⁸ BOA., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXX, İstanbul 1990, Belge No: 130, s. 464.

¹⁷⁹ BOA., a.g.e., XXXII, İstanbul 1991, Belge No: 7, s. 8.

¹⁸⁰ BOA., a.g.e., XVI, İstanbul 1989, Belge No: 97 ve 101 s. 510

¹⁸¹ BOA., a.g.e., XVIII, İstanbul 1989, Belge No: 4, s. 11.

¹⁸² BOA., a.g.e., XX, İstanbul 1990, Bel. No: 88, s. 246.

14 Ekim 1894 tarihinde Sadrazam Cevad Paşa Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'ya gönderdiği yazıda Marsilya'dan Mersin'e gelen onbir Ermeni'nin ticaret maksadıyla Avrupa'ya gitmiş oldukları ve kendilerinin ehli namustan olmaları cihetiyle diğer Ermeniler'e uygulandığı gibi geriye iade edilmeyerek, bir önlem olarak bir süre kefalete rapten Zabıta Nezareti'nde tutulmaları istenmişti¹⁸³.

12 Ocak 1895 tarihinde yine Halil Rifat Paşa'nın Sadrazam Cevad Paşa'ya gönderdiği yazıda; Aslen Kayserili olup, uzun zamandan beri İstanbul'da ticaret ile uğraşan Bedrik Gülbenkian ve Karabet Kazazyan Efendiler'in gösterdikleri sadakatten dolayı ödüllendirilmeleri gerektiği ve Bedrik Gülbenkian Efendi'ye evvelce aldığı ikinci rütbesinin bir derece terfii ve Karabet Kazazyan Efendi'ye de dördüncü derece rütbesinin verilmesinin uygun olacağı istenmişti¹⁸⁴.

Bundan başka bir hoşgörü ülkesi olan Osmanlı Devleti'nde gayri-müslimlerin inançlarına saygı gösterildiği gibi dini bayramlarında onlara ihsanlarda da bulunuluyordu. Nitekim, 3 Şubat 1895 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'dan Sadrazam Cevad Paşa'ya gönderilen yazıda; geçen sene olduğu gibi bu sene de yılbaşı dolayısıyla Padişah'ın ihsanlarından olarak Rum Patrikhanesi'ne 75.000, Ermeni Patrikhanesi'ne 40.000 ve Ermeni Katolik Patrikhanesi'ne 25.000 kuruş verilebilmesi için Maliye Nazırlığı tarafından gerekli paranın aktarılmasını¹⁸⁵, ve 24 Nisan 1895'de de yine Sadrazam'a gönderdiği yazıda Paskalya ve Hamursuz Bayramları nedeniyle Rum, Mûsevî ve Ermeni cemaatlerine ödenmesi emredilen toplam 180.000 kuruşun ödenebilmesi için bütçede yeterli paranın bulunmaması nedeniyle, Maliye Nazırlığı tarafından eksikliğin giderilmesi için gerekli paranın aktarılmasını istemiştir¹⁸⁶.

¹⁸³ BOA., a.g.e., XXII, İstanbul 1990, Bel. No: 48, s. 103.

¹⁸⁴ BOA., a.g.e., XXVI, İstanbul 1990, Bel. No: 9, s. 75.

¹⁸⁵ BOA., a.g.e., XXVI, Bel. No: 112, s. 397.

¹⁸⁶ BOA., a.g.e., XXVIII, İstanbul 1991, Bel. No: 109, s. 371.

C-Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı Dönemindeki Olaylar ve Alınan Tedbirler

1-Ermeni Olaylarının yayılması Üzerine Alınan Tedbirler

Halil Rifat Paşa 7 Kasım 1895 tarihinde Sadrazam olduğu sıralarda Ermeni olayları Anadolu'nun hemen her yerinde yayılmış bir vaziyette idi. Bu sebeple ilk önce Ermeni meselesini ele aldı. 10 Kasım 1895 (H. 22 Ca 1313) tarihinde Surâ-yı Devlet Reisi ve Hariciye Nazırı ile bir araya gelerek Ermeni meselesine bir çare bulmak maksadıyla vilâyetlerden Dâhiliye Nezâretin'e, Avrupa'daki Osmanlı sefirlerinden Hariciye Nezareti'ne ve İstanbul'da Zaptiye Nezareti'ne ulaşan tüm bilgiler ve alınan tedbirler veya alınması gereken tedbirler günlük raporlar halinde Sadârete ulaştırılması istenmiş ve Padişah'ta bunu onaylamıştı¹⁸⁷. Bu tarihten itibaren içerde ve dışarıda meydana gelen olaylarla ilgili günlük raporların bir nüshası Mabeyn-i Hümayun'a gönderilirken bir nüshası da Sadâret'e gönderilmeye başlanmıştı.

Bu sıralarda Van ve Sivas Vilâyetleri'nden ulaşan telgrafnâmelere göre üç yüzden fazla Ermeni'nin İran'ın Kutur cihetinden, Mahmudî Kasabası'na saldıracakları ve bazı bölgelerde ise Kürt Aşiretleri'nin Ermeni köylerine saldırılarını artırmalarına dair bilgilerin alınması üzerine bu konular 14 Kasım 1895 (H. 26 Ca 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü ve özetle: *"Asayişin temini, IV. Orduya bağlı birliklere havale edilmesine karar verilerek bunun için güvenilir liva komutanlarından gezici kuvvetler tertip edilmesine ve ahâlîye de bir tenbihnâme neşredilerek asayişin ihlali halinde kim olursa olsun silahla tenkil edileceğinin duyurulmasına"* karar verilmişti. Padişah'a arz edilen bu kararlar bir gün sonra 15 Kasım 1895 (H. 27 Ca 1313) tarihinde onaylanarak irâdesi çıkarılmıştır¹⁸⁸.

Anadolu Vilâyetleri'ndeki kargaşalıklar ise bu sıralarda devam ediyordu. 20 Kasım 1895 (H. 2 C 1313) tarihinde bir tedbir olarak Encümen-i

¹⁸⁷ BOA., Y.A. Hus. 339/36.

¹⁸⁸ BOA., Y.A. Res. 77/25-1,2.

Mahsus-u Vükelâ¹⁸⁹ toplantısında asayişin muhafazası için vilâyetlerden gelecek bilgileri değerlendirerek tedbirler almak üzere Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa başkanlığında Şurâ-yı Devlet azasından Hacı Reşid Bey ile Ahval-i Umumiye Komisyonu azasından Nafi Efendiler'den kurulu yeni bir komisyon kurulmasına karar verilerek aynı gün irâdesi çıkarılır. Ayrıca Anadolu olayları 2 Aralık 1895 (H. 14 C 1313) tarihinde Meclis-i Vükelâ toplantısında da görüşüldü. Bu toplantıda Sivas ve Kayseri olaylarında çok sayıda insanın ölmesini idarecilerin yetersizliğine bağlamış ve toplantıda Sivas Valisi, Kayseri Mutasarrıfı, Zile ve Bayburt Kaymakamları'nın hemen azledilmeleri sağlanmıştı¹⁹⁰.

Daha sonra, adı geçen komisyon ile ilgili olarak 12 Mart 1896 (H. 27 N 1313) tarihinde toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükelâ'da bu komisyona Şurâ-yı Devlet azasından İsmet Bey'in dahil edilmesi ve Zaptiye Nâzırı'ndan Ermeni meselesi ile ilgili Babıâli'ye gönderilen evrakın dahî bu komisyona gönderilmesine karar verilir. Bu konu ile ilgili 22 Mart 1896 (H: 7 L 1313) tarihindeki irâdede; ayrıca Ermeniler ile ilgili alınan bilgilerin değerlendirilmesinden sonra her hafta üç nüsha bir rapor hazırlanarak birinin Padişah'a arz edilmesi, birinin Sadrazam'a gönderilmesi, birinin de Dâhiliye Nezâreti'nde saklanması emredilmiştir¹⁹¹.

Bundan başka, yine Padişah II. Abdülhamid'in irâdesiyle Ermeni fesadçılarının, dahili ve harici hareketlerine karşı Meclis-i Vükelâ'nın yeni tedbirler alması için toplanması istendi. 27 Ocak 1896 (H. 11 Ş 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ özet olarak şu kararları aldı:

"1- İstanbul ve Anadolu'da sakin Ermeni ahâlîye bir beyannâme yayınlarak fesadın önünü almak, 2- Asakîr-i Nizâmiye-i Şahane ile jandarmadan münâsıb zevâd idaresinde devriye kolları tertip ederek bunların dâhilen, hâricen, berren ve sahilen bu devriye kollarını gezdirerek komitelerin

¹⁸⁹ *Encümen-i Mahsus-u Vükelâ*: Sadrazam'ın başkanlığında, Şura-yı Devlet Reisi, Dahiliye Nazırı ve Hariciye Nazırları'nın katıldıkları bir üst kurul, bu kurula görüşülecek konulara göre zaman zaman Ticaret ve Nafia Nazırı ve Adliye Nazırı da katılıyordu.

¹⁹⁰ BOA., İ. Dh., 1313. C./60-1,2.

¹⁹¹ BOA., İ. Dh. 1313. L/49.

Memâlik-i Şahâne'ye girmeleri ve silah, cephane... vs. nakillerine mâni olmak, 3- Kanunların ceza ile ilgili kısımlarına daha şiddetli maddeler ilâve etmek, 4- Anadolu'ya bir tahkik heyeti göndermek, 5- İstanbul'da fevkalâde bir mahkeme kurmak, 6- Memâlik-i Şahane'ye anarşistlerin girmesine ve komitelerin teşkiline ve silahlanmasına kayıtsız kalarak yardım etmiş memurların tespit edilip cezalandırılmaları için Dâhiliye Nezâreti'ne havalesiyle; Seraskerliğe, Adliye, Bahriye ve Zaptiye Nezaretleri'yle, Rusûmat Emaneti'ne gereğinin yapılmasının bildirilmesi, 7- Mısır Hidivliği'ne ve Bulgaristan Emareti'ne komitelerin teşkilatlanmalarına ve diğer faaliyetlerine müsamaha edilmemesi yolunda tavsiyede bulunulmasına” karar verilmiştir.

Aynı gün Sadrazam Halil Rıfat Paşa ile Meclis-i Vükelâ üyelerinin imzalarının bulunduğu bir beyannâme kaleme alınarak halka duyurulması istenmişti. Bu beyannâme özet olara şöyledir:

“Devlet-i Aliye’ce her ferdin mal, can, ırz ve namusu himaye edildiği, din ve mezhepleri ile beraber servet ve memuriyetçe her türlü ilerlemelerine yardımcı olduğu gibi Sultan Abdülmecit Han zamanındaki Islahat Fermanı'nda da her türlü halkın kanun önünde eşitliğine dair kanunlar düzenlenmişti. Buna rağmen komitelerin ettikleri fesad tohumları yüzünden bir sürü olaylar meydana gelmiş ve bu durum, halkın mutluluğuna, servet, ticaret ve memuriyetlerinde kendi aleyhlerinde gedikler açmıştır. Ancak alınan mülkî ve askerî tedbirler sayesinde emniyet ve asayiş sağlanmıştır.

Bu emniyetin sağlanmasından dolayı, her taraftan teşekkür yazılarının gönderildiği bilinmekle beraber, bu durumu çekemeyen bazıları tarafından ortalığı karıştırmak için çalışmaların yapıldığı müşâhade olunmaktadır. Emniyet ve asayiş bozanlar hakkında mevcut kanunlar yürürlükte olduğu gibi bunlara daha şiddetli hükümlerin ilâve edileceği herkesin malûmu olmalıdır.

Ahâlînin huzurunu bozmak için çalışanlar ve bunlara göz yuman veya gevşeklik gösteren memurların da şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları için İstanbul'da geçici fevkalâde bir mahkeme kurulacağından herkesin

*Padişah'ın irâdesine göre hareket etmeleri tenbih ve tavsiye olunur*¹⁹².

Anadolu'nun bir çok vilâyetinden ve Tahran Sefiri'nden Mabeyn-i Hümâyun'a gelen telgraf ve tahriratlar, baharla birlikte özellikle Doğu Anadolu'da Ermeniler'in bazı olaylar çıkarmak için hazırlıklar yaptıkları bildiriliyordu. 21 Mart 1896 (H. 6 L 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında Encümen-i Mahsus-u Vükelâ, vilâyetlerden ve sefaretlerden gelen istekleri değerlendirerek bazı kararlar aldı. Tahran Sefiri; Rusya'daki Ermeni Komitesi'nin, Tebriz ve Bakü Şehirleri'ni merkez olarak seçtiklerinden, baharın gelmesi ile Rusya ve İran sınırından içeriye silah nakletmeye başladıklarını, İran'ın Van hududuna yakın Hoy ve Selmas bölgelerinde ise Ermeniler'in toplanarak, Van cihetine taarruz edebileceklerini bildirilmişti. Ayrıca Van'da bulunan Anadolu Islahatı müfettişlerinden Ferik Sadettin Paşa'nın gönderdiği raporda; köylerde Ermeniler ile aşiretler arasında çatışmalar olduğu, Ermeniler'in şehir merkezine toplanarak Amerikan misyonerleri tarafından ihtiyaçlarının karşılandığı, tekrar bunların köylerine gönderilmesine çalışıldığını ve eğer sınır boyları iyi tutulursa Ermeniler'in Van'da isyan çıkaramayacaklarını bildirmiş ve İran sınırının iyi muhafaza edilmesini istemişti. Bunun üzerine Encümen, sınır boylarının askerle tutulmasına karar verdi. Bitlis Vilâyeti, Urfa ve Mardin Mutasarrıflığı ise Asakir-i Redife yerine daha etkili olacağını düşündükleri Nizâmî taburların bölgeye gönderilmelerini istemiş; ancak, redif kuvvetlerinin yeterli olacağı düşüncesiyle bu istek geri kabul edilmemişti. Mamuret'ül-aziz Vilâyeti'nin baharın gelmesiyle Dersim Ekradi'nin muhtemel tecavüzlerine karşı istediği iki tabur Asâkir-i Nizâmiye'nin gönderilmesi ise kabul edildi¹⁹³.

2-Misyonerlerin Çalışmaları Ve Alınan Tedbirler

Halil Rifat Paşa'nın üzerinde hassasiyetle durduğu bir konu da misyonerlerin faaliyetleri idi. Sadrazamlığa tayininden kısa bir süre sonra 17 Aralık 1895 (H. 29 Ca 1313-R. 5 K. Evvel 1311) tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e misyonerlerle ilgili aşağıdaki hususî arzayı sunmuştu:

¹⁹² BOA., Y.A. Res. 77/79-1,2,3.

¹⁹³ BOA., İ. Dh. 1313. L/47-1, ...14.

"Anadolu Vilâyetleri'nin ekser mahallerine Amerika, İngiltere ve Fransa'dan gelip yerleşmiş, mektep ve kilise gibi bir takım müessesat vücuda getirmiş olan Protestan misyonerleriyle Cizvit papazları görünürde gayr-i müslim çocuklarına talim-i fûnun ile neşr-i medeniyet etmek ve hakikatte bunları Protestan veya Katolik mezheplerine idhal ile fikirlerini mensup oldukları devletler cihetiyle meyl ettirmek ve o mahallere o devletin nüfuzunu yürütmek emelinde buldukları malum olup, eğerci iş bu misyonerler, kırk-elli seneden beri refte refte ve cizvit papazları dahî andan ve daha doğrusu Fransa'dan çıkarıldıklarından sonra peyder pey Memalik-i Şahâne'nin muhtelif mahallerine yayılıp, bazı mahallerde hükümetten ruhsat alarak ve ekser cihetlerde de ruhsatsız mektep ve mabetler yapmış ve hatta bazı yerlerde ihdas ettikleri mektepler içerisine mükemmel matbaalar tesis ve Memalik-i Ecnebiye'den gerekli malzemeleri getirerek muzır kitaplar basmaya kadar varmış oldukları halde mahallî idareciler ekseriya gerek bu mekteplerin ve gerek matbaaların açılmasına, nazâr-ı müsamaha ile bakarak, işte anın neticesi olmak üzere iş bu papazlar memleketin çoğu yerlerinde yerleştikten başka gayr-i müslim çocukları parasız tedris ve talim etmekle beraber, misyonerlerin ekserisi fenni tıbbâ aşina olduklarından, ayırım yapmadan Müslüman ve Hıristiyan hastaları parasız tedavi etmek ve parasız ilaç vermek, Hıristiyan ahâlî fukarasına yardım toplamak gibi haller ile kalplerini kazanmakta başarılı oldukları aşîkar ise de, bunların gizli maksatları Osmanlı toplumu içinde fitne ve fesat çıkarmak olduğu geçenki karışıklık esnasında Ermeni teb'a taraflarından ve ekser mahallerden gelen telgraflarda kendilerinin misyonerler tarafından aldatıldıkları tesbit edilmiş olup ancak senelerden beri Memalik-i Şahane'ye gelip yerleşmiş ve birtakım tesisat vücûda getirmiş olan ve tabiyet-i ecnebiyede bulunan şahısların bir anda memleketten çıkarılmaları mümkün görünmediğinden, şimdi bunun için yapılacak şey gayr-i müslim çocukların bu mekteplere devam ettirilmemesi için velilere münasip şekilde ve misyonerler ve cizvit papazlarının hissedemeyeceği suretle, telkinat icrası ve bundan sonra böyle mektepler için oralara gidecek olan misyonerler vesair bu nevi papazların arzularına muvaffak olamamaları için hükümetçe tedâbir-i hakimane icra ve tesis etmek,

mektepe ve mabetlerden, evvelden olduğu gibi ruhsatsız açılan bu gibi tesislere müsamaha ile bakan memurların şiddetli bir şekilde mesul tutulması hususlarından ibaret olduğu valilere gizlice tavsiye ve valiliklerde değışiklik vuku buldukça, bu emir seleften halefe gizlice devr olunmak hususunun dahi ilâvesi bir çare olarak varid-i hatır olunmuştur efendim.

29 Cemaziyel Ahır 1313 Sadrazam: Rifat¹⁹⁴

5 Kanun-î Evvel 1311

Anadolu Islahatı Umum Müfettişı Şâkir Paşa da misyonerlerin faaliyetlerine dikkat çekmesi üzerine II. Abdülhamid, Müslüman çocuklarının, dinlerini terk etmeleri ve milli terbiyelerini kaybetmeleri tehlikesi sebebiyle, misyonerler ve diğer ecnebîler tarafından kurulan okullara devam etmelerine meydan verilmemesini, Anadolu'da ruhsatlı veya ruhsatsız açılan okulların sayılarının tesbitini ve ayrıca bu maksatla, lâzım gelen tebirlerin alınması için gereken yerlere kesin emirlerin verilmesini, lüzumlu görerek başvuru çözümlerinin ve yapılan uygulamaların da sonuçlarının bildirilmesini Şâkir Paşa'dan istedi¹⁹⁵.

Bu arada yapılan tahkikat sonunda 1895 yılı Bitlis hadiselerinde, bu Vilâyette'ki misyonerlerin etkisi olduğu anlaşıldı¹⁹⁶. Bitlis Valisi, Babıâli'den, buradaki bütün misyonerlerin uzaklaştırılmasını, hiç olmazsa bunların en zararlı olan Mister Corci'nin Vilâyet sınırları dışına çıkartılmasını istedi. Osmanlı Devleti ise misyonerlerin yıkıcı faaliyetlerine fazla müsamaha göstermediği gibi, zaman zaman birlik ve düzeni tehlikeye sokanları da Mardin Protestan Misyoner okulu öğretmenleri misâli cezalandırmaktan çekinmedi. Söz konusu bu öğretmenler, zararlı yayın yapmaları sebebiyle beşer sene kürek cezasına mahkum edilmişlerdi¹⁹⁷. 21 Mart 1896 (6 L 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükelâ'da misyonerler meselesi görüşülerek, Anadolu

¹⁹⁴ BOA., Y.A. Hus. 341/124.

¹⁹⁵ A. Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa, s. 73-74.

¹⁹⁶ A. Karaca, a.g.e., s. 76.

¹⁹⁷ BOA., İ. Dh. 1313. L/47.

Vilâyetleri'nde bulunan İngiltere ve Amerika misyonerlerinden olup asayişî bozucu faaliyetlerde buldukları tesbit olunanların mahallî idarecilerce pasaportları alınarak Memalik-i Şahâne'den ihraç edilmeleri için valilere ve Şakir Paşa'ya yetki verilmesi istenmiş ve bir gün sonra da irâdesi alınarak yürürlüğe girmiştir¹⁹⁸.

Ermeni olaylarının sona ermesinden sonra Anadolu'da meydana gelen hasarların tesbiti neticesinde, tamirata başlanarak yaraların sarılma dönemi başladı. Bu arada misyonerlerin yıkıcı faaliyetlerine karşı da tedbirler alındı.

2 Aralık 1897 (H. 7 B 1315) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükelâ'da Anadolu'da daha önceleri meydana gelen karışıklıklarda zarar gören kilise, mektep ve diğer mekânlardaki rivâyet olunan hasarların teftişine memur bir heyet tertip edilmesi irâde mucibince kararlaştırıldı.

Buna göre: *"Padişah tarafından seçilecek Ferik rütbesinde bir zatın riyasetinde bir komisyon teşkil edilecekti. Bu komisyona Bab-ı Meşihat'tan Osman Nuri, Dâhiliye Nezâreti'nden maliye işiyle de iştigal etmek şartıyla Muhasebe-i Nezaret Mümeyyizleri'nden Nafiz ve Maarif Nezareti'nden Meclis-i Maarif Azası Şâkir Efendi, Patrikhaneler'den, Ermeni cemaatinden, adliye memurlarından Trusyan Ohannes, Ermeni Katolik cemaatinden Patrikhane Kapı Kethüdası Mükrediç Eşciyan ve Rum cemaatinden Nikolaki Efendiler seçilmişler ve bunlara beşer bin kuruş maaş ve gezecekleri yerlere göre ayrıca harcırah verilmesi"*. Uygun görülmüştür.

Anadolu'daki hasaratı tesbit ve teftişe memur edilen bu komisyonun vazifesine dair verilen talimatlar da şunlardı:

"1. Bu heyet bundan önce karışıklık çıkan vilâyetleri teftiş ile sona ermiş olan hadiselerden harap olmuş veya zaten noksan bulunmuş mekteplerden Müslüman çocuklarına mahsus olanları yine Müslüman çocuklarına ve gayr-i müslim çocuklarına mahsus olanları yine gayr-i müslim çocuklarına ait olmak üzere tamir edilme veya yeniden inşa edilmesi gibi

¹⁹⁸ BOA., İ. Dh. 1313. L/48; Y.A. Res., 78/54-1,2.

durumları tetkik edecektir.

2. Müslim ve gayr-i müslim çocuklarının talim ve terbiyeleri kendi mahallinde kendileri tarafından yapılması uygun olduğundan, Osmanlı Devleti tebaasından olan çocukların ecnebî mekteplerine girmelerine engel olmak için icab eden tedbirler merkeze bildirilecektir.

3. Ecnebiler, bir takım yardımlarla fakir halkın gönlünü kazanarak, çocukların ecnebî mekteplerine girmesini sağlamaya çalışmakta ve istedikleri şekilde talim ve terbiye ederek millî ahlâklarını ifsâd eylemekte olduklarından, ahâlîyi, ecnebî yardımlarından kurtaracak ve ecnebî nüfuzunun tesirini yok edecek çareler araştırıp merkeze bildirecektir.

Özellikle yetim çocukların talim ve terbiyesi hükümete ait olduğu halde, Anadolu'da meydana gelen karışıklıklarda kimsesiz kalan, Ermeni yetimlerinin Amerikan misyonerleri tarafından toplanıp talim ve terbiye edildikleri haber alındığından ve bu misyonerlerin hizmet etmekte oldukları yerlerde görüldüğü gibi, bu kimsesiz yetimler de bunların elinde talim ve terbiyede kaldıkları takdirde ahlâkları bozularak, ecnebîlerin ideallerine hizmet edeceklerinden, bunların misyonerlerin ellerinden kurtarılıp memleket ve hükümetin menfaatine muvafık surette talim ve terbiyelerinin sağlanabilmesi için, ilk önce misyonerlerin eline geçen Ermeni çocuklarının nerelerde kaç kişi oldukları ve ne suretle idare ve terbiye olundukları etraflıca tetkik edilerek peyder pey bildirilecektir.

4. Ecnebiler en fazla gayr-i müslim ahâlî arasında mezhep değiştirme işinde gayretli ve başarılı olduklarından, gayr-i müslim tebanın protestan vesair mezheplere girmelerine engel olarak herkesin kendi mezhebinde kalmasına dikkat ve itina olunmasıyla, ecnebilerin çıkarlarına engel olacak gereken tedbirler alınarak bildirilecektir.

5. İsyanlar esnasında harap olmuş kilise, mektepler vesair mekanların tamir ve inşası için meccanen miri ormanlardan, kereste ve taş ocaklarından, taş ve kireç temin edilebileceğinin duyurulması. Ayrıca zenginlerden yardım toplanabileceği ve bunlarla da mekteplerin inşasına çalışılacağı halka ilân edilerek bu hususta gereken yardımların toplanmasına gayret edilecektir.

6. Komisyonun bir vazifesi de İstanbul'da teşkil olunan yardım komisyonu için, şube olmak üzere vilâyetlerde tertip edilen yardım heyetleri vasıtasıyla komisyonun göndereceği yardım makbuzlarının dağıtılması hakkında ve toplanan yardımların Müslüman ve Hıristiyanlar'a mahsus binaların tamir ve inşasına kullanılacağına duyurulması ve toplanacak yardımlar hakkında merkezdeki komisyona bilgi verilmesi sağlanacaktır.

7. Teftiş esnasında, hasara uğramış fakat, o zamana kadar dağıtılan yardımlardan hiç istifade edememiş olanlar görülürse derhal Anadolu Vilâyetleri'ne mahsus yardım komisyonlarına bildirilecektir.

8. Bu heyetin vazifesi sadece bu talimat ile sınırlıdır. Bu bakımdan kendilerini ilgilendirmeyen konularda halkın şikayet ve diğer müracaatların kendilerinin dışındaki yerlere yapılmasını söylemeleri ve başka bir işe karışmamaları tenbih olunmuştur.

7 Recep 1315-20 Teşrin-i Sâni 1313 (2 Aralık 1897)

Sadrazam- Adliye Nâzırı - Hariciye Nâzırı - Dâhiliye Nâzırı

Rıfat Abdurrahman Tevfik Memduh

Ticaret ve Nafia Nâzırı

Mahmud¹⁹⁹

Bütün tedbirlere rağmen misyonerlerin faaliyetlerinin önü alınamamaktaydı. 1898 yılı başlarında Şâkir Paşa'ya ulaşan bilgilerden Dersim, Akçadağ, Erguvan, Hasan Çelebi gibi yerlerde misyonerlerin Alevileri Hıristiyanlığa yöneltmeye çalıştıkları görülmekteydi. Tokat Mutasarrıflığından gelen haberlerde ise, Aleviler'in Ermeni ve Protestanlar ile gayet iyi ilişkiler kurdukları ve Ermeniler'e olan yakınlıkları dolayısıyla onların fikirlerine meylettikleri anlaşılmaktaydı²⁰⁰.

Bu arada misyonerlerin yıkıcı ve bölücü faaliyetlerine engel olmak için bazı tedbirler düşünüldü. 6 Mayıs 1899 (H. 25 Z 1316) tarihli Sadrazam'ın tezkiresi mucibince, Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa başkanlığında, Maarif Nâzırı Zihni Paşa ve Hukuk Müşaviri Hakkı Bey ve Rüştüye Mektepleri

¹⁹⁹ BOA., Y.A.Res. 90/22.

²⁰⁰ A. Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa...* s. 77.

İdaresi Müdürü Celal Bey'den mürekkep bir komisyon kuruldu. Bu komisyondan Sadarete çeşitli raporlar gönderildi.

Bu raporları inceledikten sonra Sadrazam Halil Rıfat Paşa 29 Haziran 1899 (H. 19 S 1317) tarihinde Padişah'a takdim ettiği resmî maruzatında, misyonerlerin faaliyetleri hakkında, Diyarbakır'ın Palu Kazası ve Çünkeş Nahiyesi'ndeki gözetim altında tutulan misyoner yetimhaneleri ve diğerleri gibi, 30 Nisan 1899 (H. 19 Z 1316) tarihinde misyonerlerin teşebbüslerine mâni olmak maksadıyla Anadolu'nun münasip bir mahalline her sınıf tebanın çocuklarının istifade edeceği büyük bir eytamhâne inşası hakkındaki irâde-i seniyye gereğince bu nevi yerlere karşılık, devlet tarafından yetimhaneler yapılması kararlaştırıldı. Buralara her sınıf halkın çocuğu alınacak ve ders programları da bu çocukların milliyetlerini koruyacakları şekilde düzenlenecekti. Bu esasa göre hazırlanan ders kitaplarının okutulması halinde, misyonerlerin bu noktayı istismar ederek yol açtıkları yıkıcı etkiler de ortadan kalkacaktı²⁰¹.

Ermeni olaylarının en önemli sebeplerinden biri olan misyonerlerin faaliyetlerine karşı, görüldüğü gibi Osmanlı Devleti biraz geç de olsa etkili tedbirler almaya başlamıştı. Bu tedbirlerin genel özelliği büyük devletlerin müdahalelerine fırsat vermeyecek şekilde yavaş, yavaş bu okulları etkisiz hale getirmek şeklinde idi. Öncelikle ruhsatsız okullara karşı bir mücadele daha sonra ruhsatlı okullara Osmanlı tebasından öğrencilerin gitmesine mâni olacak tedbirler alınırken, yeni okullar ve misyonerlerin yaptığı gibi yetimhaneler açarak misyonerlerin çalışma alanlarını daraltmak şeklinde faaliyetler yürütülüyordu. Bunun için de Anadolu Islahatı Umum Müfettişliği'ne tayin edilen Ahmet Şâkir Paşa ve müfettişlerden Sadettin Paşa'nın verdikleri raporlar mucibince misyonerler adeta adım adım takip edilmeye başlanmıştı.

3-Van İsyanı

Van İsyanı 4 Haziran 1896'yı, 5 Haziran 1896'ya bağlayan gece patlak vermişse de bunun hazırlıkları daha öncelere inmektedir.

²⁰¹ BOA., Y.A. Res. 101/39; İ. Hus., 1316. Z/59; A. Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa, s. 75.

1895 yılında Van ihtilâlcileri, Avrupa'nın ilgisini Ermeni meselesi üzerine yeniden çekmek için çalışıyorlardı. Komiteciler, zengin Ermeniler'e ölüm tehdidi ile para yardımı isteyen mektuplar gönderiyorlardı. Bu süre zarfında Van ihtilâl Komitesi kararı ile bazı politik cinayetler de işlendi. Bu cinayetlerin en mühimi 6 Ocak 1895 günü, yani Ermeniler'in en büyük bayram günü, mukaddes ayini icra için kiliseye gitmekte olan papaz Bagos'un şahsında işlendi. Zavallı ihtiyar, bazı ihtilâlcilerin adi davranışlarına karşı koyduğu için ölüme mahkum edilmişti.

1895-96 kışında Ermeni gençleri Rus konsolosluğu yakınındaki evlerin geniş odalarında toplanıp müfreze, hatta kıta talimleri yapıyor ve bazen heyecana gelerek atış denemelerine girişiyorlardı.

Her yerde olduğu gibi, baharla birlikte ihtilâl hareketleri de önem kazanmaya başladı. Şehrin yakınlarında öldürülüp vücutları parçalanan insanlardan bahsedilmeye başlandı. Komiteciler, Bu gibi cinayetlere karşı bir tâkibat yapılmadığını gördükçe, gündün güne daha da cesaret kazandılar. Bununla beraber Ermeniler'in cüretleri arttığı ölçüde Müslümanlar'ın da sabrı azalıyordu²⁰².

Bu tarihlerde Van Vilâyeti genelinde 147.623 Müslüman, 70.916 Ermeni, 9.650 Nasturî ve 1.423 Yahudi nüfus bulunuyordu. Van merkez Sancağı'nda ise 27.950 Müslüman, 35.000 Ermeni ve 748 Nasturî bulunuyordu²⁰³.

Altı yıl süre ile Van'da Rusya'nın konsolosluğunu yapan General Mayewski'ye göre²⁰⁴ 1895-1896 senelerinde meydana gelen isyanların sebebi Ermeni köylülerin son derece fakr-u zaruret ve baskı altında bulunmaları değildi. Çünkü bu köyler komşularından daha zengin idiler. Ona göre Ermeni vukuatının üç sebebi vardır: 1- Bunların mâlum olan politikacılıktaki terakkîleri, 2- Ermeni toplumunda, bağımsızlık, millet olma şuuru ve hürriyet fikirlerinin gelişmesi, 3- Batılı ülkelerin teşviki, papazların

²⁰² K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 161.

²⁰³ A. Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa*, s. 141.

²⁰⁴ K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 161.

kışkırtmaları ve komitelerin ağır baskısı²⁰⁵.

İsyan komiteleri özellikle Van'da, diğer yerlerden daha kuvvetliydi. Buraya, İran ve Kafkasya yollarıyla bol miktarda silah ve cephane getirilmiş ve Ermeni halk arasında düzenli bir örgüt kurulmuştu. Van'da, Hınçaklar'ın ve 1895'de Taşnaksutyun'a katılmış olan Portakalyan'ın adamlarından olan Armenagan'ların özellikle Taşnaksutyun mensuplarının teşkilatı vardı.

İsyan için hemen bir yıldan beri hazırlıklar yapılmıştı. Ermeni halktan toplanan "silah vergisi" ile silah ve cephane yığılmış, isyanı yönetecek olanlar da İran ve Rusya yoluyla gelerek isyanın idaresini ele almış bulunuyorlardı²⁰⁶.

Ermeniler'in isyan hazırlıklarının farkında olan Osmanlı Hükümeti bazı tedbirler almaya başlamıştı. Daha 15 Ocak 1896 (H. 29 B 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ'da ilkbaharda Van'a İran ve Rusya istikâmetinden bir hayli Ermeni'nin tecavüz edeceği hakkında bilgiler geldiğinden şimdiden silah ve mühimmat tedarik edilerek gerekli tedbirlerin alınması²⁰⁷ ve 21 Mart 1896 (H. 6 L1313) tarihindeki Encümen-i Mahsus-u Vükelâ'da ise sınır boylarının iyi tutulması halinde Van'daki Ermeniler'in dışarıdan destek alamadığı müddetçe muvaffak olamayacakları bildirilmişti²⁰⁸. Tebriz Ermenileri'nin Van'daki Ermeniler'e gönderdikleri telgraflar elde edilmiş ve bunlardan anlaşıldığına göre ise baharda Van'da isyan hazırlıklarının yapıldığı Sadrazam'a bildirilmiş ve Sadrazam Halil Rifat Paşa da, Dâhiliye Nâzırı'na gerekli tedbirleri alması için talimat vermişti²⁰⁹. Ayrıca 12 Mayıs 1896 (R. 30 Nisan 1312) tarihinde Van Polis Başkomiserliği'nden Sadrazam ve Dâhiliye'ye gönderilen jurnalde; bazı zevata Mayıs ayı içinde Ermeniler tarafından suikast yapılacağına dair ihbar geldiğini Hükümet'e bildirmişti. Buna karşı Sadrazam, böyle bir olay halinde diğerlerine emsal olacak sert tedbirlerin alınmasını istemiştir²¹⁰.

²⁰⁵ General Mayewski, *Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği*, s. 128-129.

²⁰⁶ E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 499.

²⁰⁷ BOA., Y.A.Res. 77/71-2

²⁰⁸ BOA., İ.Dh., 1313.L./47

²⁰⁹ H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 137.

²¹⁰ H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, I, s. 210.

Şehir haricinde birkaç Türk'ün öldürülmesi, cesetlerinin parçalanması gibi olaylar sonucunda Ermeni Komitecileri günden güne cesaretlendiler. Bunların cesaretleri derecesinde Müslümanların da sabır ve tahammülü tükenmeye başladı. En nihayet 3 Haziran 1896 tarihinde şehir dahilinde her iki taraf çarpışmaya başladı. Ertesi gün çarpışmalar hız kazandı. Olaylar ancak 5 Haziran 1896'da biraz olsun bastırılmış ve şehirde bir ara sessizlik hakim olmuştur.

6 Haziran 1896 günü İngiltere, Fransa, Rusya ve İran Devletleri'nin konsolos vekilleri vasıtasıyla Ermeniler'e silahlarını bırakmaları teklif edilmiş ise de Ermeniler bunu reddederek, askere ateşle karşılık vermişlerdi. Bunun üzerine askerî birlikler harekete geçti. İsyan katılmayan Ermeniler'e hiçbir şey yapılmadı. İngiliz Konsoloslğu aracılığı ile bunların isyan olamayan yerlere taşınmalarına müsaade edildi. Ancak isyana girişenler ile askerî birlikler arasında meydana gelen müsademedede, Her iki taraftan da yüzlerce kişi telef oldu. İlk çatışmalar 10 Hazirana kadar devam etti. Bu tarihe kadar şehirdeki çatışmalarda ölenlerin sayısı Osmanlı kaynaklarında Türk tarafından 324 şehid 255 yaralı, Ermeniler'den 356 ölü ve bir çok yaralı olduğu şeklinde verilmişti.

Ermeniler 10 Haziran ile 16 Haziran arasında vurup kaçma taktikleri veya evlerdeki mazgallardan açtıkları ateşlerle Müslümanlar'ı vurmaya devam ederken 16 Hazirandan sonra durumun nisbeten sakinleştiği görülmüştür²¹¹.

Bundan sonra şehir merkezindeki olaylar Adilcevaz ve Erciş gibi Kazalar'a da sıçradı. Olayların yayılma eğilimi göstermesi üzerine, buna manî olmak maksadıyla 16 Haziran 1896 (R.4 Haziran 1312) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükelâ, o sıralarda Tokat'ta bulunan IV. Ordu Müşîri Zeki Paşa'nın ordu merkezi Erzincan'a dönerek bölgeye lüzûm görülecek piyade ve süvarî askeri sevketmesi kararlaştırıldı ve 18 Haziran 1896 tarihinde de irâdesi çıktı²¹².

²¹¹ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul 1994, s. 108-117.

²¹² BOA., Y.A.Res., 80/15

Erzincan'a gelen Zeki Paşa asayişin sağlanması maksadıyla Van'a 20 tabur civarında birlik sevketti. Neticede bu sayede Van ve çevresindeki olaylar 24 Haziran 1896 tarihinde kontrol altına alındı²¹³.

Olaylar 10 Eylül-15 Eylül 1896 tarihleri arasında yeniden şiddetlenmiş ve asker olaylara müdahaleye devam etmiştir. Bundan başka Haziran ayından itibaren Van'ın kaza ve köylerinde de Ermeniler ile bilhassa Aşiretler arasında başlayan çatışmalar uzun süre devam etmiştir.

Van İsyanı'nın Ekim ayında sona erdiğinin ve isyanların bastırıldığı bir raporla Babıâli'ye bildirilmesine rağmen 1897'de de çatışmaların devam ettiği anlaşılıyor. 1897'den sonra I. Dünya Savaşı'na kadar Van çevresinde olay olmamış ve sakin geçmiştir. I. Dünya Savaşı'nda ise Rusya'nın desteğiyle bölgede kanlı olaylar yeniden başlamıştır²¹⁴.

Olaylar esnasında yakalanan ele başları hakkında, Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında toplanan ve Van olaylarının değerlendirildiği Encümen-i Mahsus-u Vükelâ toplantısında, yargılanmak üzere İstanbul'a nakledilmeleri istenmiş ve irâdesi de çıkarılarak Temmuz 1896'da Erzurum üzerinden İstanbul'a gönderilmişlerdir²¹⁵.

Van'daki isyan hazırlıklarını bir sene önceden haber alan Osmanlı Hükümeti, bilhassa Ermeniler'in en fazla güvendiği sınır boyundan gelecek kuvvetlerin önemli bir kısmına mâni oldukları gibi, bekledikleri dış müdahaleyi de önleyerek milletlerarası bir mesele haline gelmesine imkân vermemişlerdir. Üstelik Ermeni olaylarının tertipleycilerinden olan İngilizler bile Van Ermenileri'nin isyanını sona erdirmeye çalışmaları Osmanlı Hükümeti'nin bir başarısı olarak kabul edilebilir.

4- Osmanlı Bankası Baskını

Ermeniler'in, Van'daki ayaklanmadan umdukları Avrupa müdahalelerini elde edememeleri üzerine İstanbul'da büyük bir olay

²¹³ C. Çakaloğlu, *Müşîr Mehmed Zeki Paşa*, s.224

²¹⁴ E. Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni isyanları*, s.110-117

²¹⁵ H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 306.

çıkarmaya karar verdiklerini Rusya'daki şebhenderliklerimizden Hariciye Nazırlığı'na bildirmişti. "Osmanlı Bankası Baskını" adıyla tarihe geçen olay Ermeniler'in sadece Galata'daki Osmanlı Bankası'nı basmalarından ibaret değildi. İstanbul'un çeşitli semtlerinde hadiseler çıkarmayı, başkenti büyük bir karışıklık içinde bırakarak Avrupa'nın dikkatini çekmeyi, böylece Avrupa Devletleri'nin müdahalelerini kolaylaştırmayı düşünmüşlerdir. Ermeni Komiteleri bu olayın plânlarını Avrupa'da yaptıkları toplantılarda kararlaştırmışlardı. Bu hadisede Taşnak Komitesi öncülük ettiğinden İstanbul'daki Rus elçiliği Ermeniler'i himayede İngiltere'den daha ileri gitmiştir.

Ermeniler bu sefer İstanbul'da yaklaşık bir sene önceki Babîâli yürüyüşünden daha büyük bir olay çıkartmak niyetinde idiler. Çünkü Osmanlı Bankası, hedeflerinden sadece birisi idi ve ancak onu gerçekleştirebildiler. Ermeniler'in taarruz etmek için plânladıkları mekânlar şunlardı: "1-Babîâli, 2-Ermeni Patrikhânesi, 3-İstanbul'un Bakırköy'e kadar olan bölümü, 4-Osmanlı Bankası, 5-Kredit Lyonnais Bankası, 6-Voyvoda Karakolu, 7-Galatasaray Karakolu ve 8-Aya Tiryada Rum Kilisesi"²¹⁶.

Ancak, Osmanlı Hükümeti muhtemel olaylara karşı tedbirli hareket ediyordu. Nitekim 6 Haziran 1896 (R: 25 Mayıs 1312) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya gönderilen tezkîrede; "dört yüz kişilik bir Ermeni Komitesi grubu İstanbul'da bir olay çıkarmak için Kasımpaşa'daki Kulaksız Ermeni Kilisesi'nde toplantı halinde iken tutuklanmışlar ve yapılan soruşturmada suçlarını itiraf ederek gerekli soruşturma başlatılmıştı"²¹⁷.

Osmanlı Bankası Baskını hariçteki komiteciler tarafından tasarlandıktan sonra hain Patrik İzmirliyan'ın tasvibiyle tatbik edilmiş bir tedhiş hareketidir²¹⁸.

Babîâli yürüyüşünün plânlayıcılarından olan Ermeni Patriği İzmirliyan, bu hadiseden önce de yakından takip ediliyordu. Rahat durmadığı anlaşılınca baskılar neticesinde 3 Ağustos 1896 (H. 23 S 1314) tarihinde istifa etmek

²¹⁶ M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 354-355.

²¹⁷ H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 236.

²¹⁸ İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 335.

mecburiyetinde bırakıldı²¹⁹. Üstelik bu adamın İstanbul'da kalması mahzurlu görülerek Banka Baskını'ndan bir gün önce Kudüs'e sürgün edilmesi kararlaştırılmış²²⁰ ancak birkaç ay sonra Kudüs'e gitmek mecburiyetinde bırakılmıştı²²¹.

Aylarca süren hazırlıkların ardından, komitecilerden yirmi kişilik bir grup 26 Ağustos 1896 günü Osmanlı Bankası'na bombalarla saldırarak işgal ettiler ve içeridekileri rehin aldılar. Doğruca Banka Genel Müdürü Sir Edgar Vincent'in odasına girerek isteklerini bildirdiler, istekleri kabul edilmezse Bankayı havaya uçuracaklarını bildirdiler. Bu arada emniyet kuvvetleri de Bankayı kuşatarak gerekli tedbirleri almıştı²²².

Komitecilerin talepleri ise şunlardı:

- 1- *Altı devlet tarafından seçilecek Avrupalı bir yüksek komiser tayini,*
- 2- *Vali, mutasarrıf ve kaymakamların yüksek komiser tarafından tayin ve Padişahça tasdik olunması,*
- 3- *Milis, jandarma ve polisin yerli halktan ve Avrupalı bir subay komutasında olması,*
- 4- *Avrupa sistemine göre adli reform,*
- 5- *Mutlak bir din, eğitim ve basın hürriyeti,*
- 6- *Ülke gelirinin ¼'ünün mahallî ihtiyaçlara sarfı,*
- 7- *Beş yıl vergiden muafiyet, ondan sonraki beş yıl ödenecek verginin son karışıklıklardan görülen zararlara tahsisi,*
- 8- *Birikmiş vergi borçlarının silinmesi,*
- 9- *Gasp olunmuş malların derhal iadesi,*
- 10- *Göçmenlerin serbestçe geri dönmeleri,*
- 11- *Politik suçlardan mahkum Ermeniler'in affı,*
- 12- *Avrupa Devletleri temsilcilerinden geçici bir komisyon kurularak*

²¹⁹ BOA., Y.A. Res. 80/106.

²²⁰ BOA., Y.A. Res. 81/29

²²¹ BOA., Y.A. Res. 81/55.

²²² K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 164; İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 335-336; M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, s. 3366. Geniş bilgi için bkz. M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 354-376; E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 506-1519.

yukarıdaki hususların gerçekleştirilmesini kontrol etmeleri”.²²³

Banka genel müdürü Edgar Vincent telaş içinde Saray'a gelerek komitecilerin isteklerini Padişah'a bildirdi. Sultan Abdülhamid derhal Meclis-i Vükelâyı Saraydaki Sadrazam'ın odasında toplattı. Bütün fikirler komitecilerin kuvvet kullanılarak bankadan çıkarılması şeklinde idi. Fakat Padişah bu fikri kabul etmedi. Bu sırada olayın tertip ve destekleyicilerinden Rusya Sefareti Baştercümanı Maksimof, hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi Saray'a geldi. Kendisine; Banka'ya giren Ermeniler'in çıkarılması teklif olundu. Israr üzerine (veya rüşvetle) kabul ettirildi. Maksimof Banka'ya geldi. Haklarında ceza yapılmamak ve vapura binip yurt dışına gitmelerine müsaade olunmak şartıyla Banka'yı terk edeceklerini söyledi²²⁴. Padişah da bunu kabul etmesiyle, Osmanlı ülkesinden serbest çıkışları garantiye bağlandı. Sağ kalan 17 kişi, Maksimof ile birlikte Banka'dan çıkıp, Sir Edgar'ın yatına gittiler. Oradan da Fransızlar'ın Gironde gemisi ile Marsilya'ya hareket ettiler.

Banka Baskını böylece sona erdi, ancak Ermeniler'in o gün asker, polis ve halk üzerine boşalttıkları bomba ve kurşunlar, İstanbul Müslüman ahâlisini ayağa kaldırdı. İstanbul'daki karışıklık birkaç gün sürdü²²⁵. Ermeni evlerinin pencerelerinden, balkonlarından, sokaklardaki Türkler üzerine silah atılmaya başlandı. Hadise yerine gelen Emniyet kuvvetlerine de aynı şekilde kurşun yağdırdılar²²⁶. Bir kısmı da Babiâli'ye gelerek Babiâli'yi bombalama teşebbüsünde bulundular. Bu arada Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya suikast teşebbüsünde bulunuldu, ancak isabet ettiremediklerinden gerçekleşemedi²²⁷.

Osmanlı Padişahı olayların bu şekilde gelişeceği ihtimalini hesap ederek önceden bazı tedbirler almıştı. Asker ve polisi işe karıştırmadan Ermeniler'in terbiyesini vermek için limandaki hamallara Zaptiye Nâzırı

²²³ K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 164-165.

²²⁴ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, s. 62-63; Necip Fazıl Kısakürek, *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*, İstanbul 1965. s. 237; Michel De Grèce, *II. Abdülhamid Yıldız Sürgünü*, Çev: Derman Baydalı, İstanbul 1995. s. 220.

²²⁵ K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 165.

²²⁶ Osman Karabiyik, *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü*, s. 92.

²²⁷ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı III*, s. 839; İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 336; O. Karabiyik, a.g.e., s. 92.

aracılığı ile el altından Yıldız Sarayı atölyelerinde yapılmış sopalar dağıtılmıştı. Ermeniler'in ateşli silahlarına karşı halk bunlarla kendilerini müdafaa ettikleri gibi, İstanbul'un değişik semtlerine yayılan bu isyanı da böylece birkaç gün içinde bastırdılar²²⁸.

Bu hadiseden birkaç gün sonra, Sultan Abdülhamid'i, Saray'ında ziyaret eden büyük devletlerin sefirleri, Padişah'ı yemekten kaldırıp görüşmeye mecbur etmişlerdi. Abdülhamid soğukkanlılıkla sefirleri bir salona götürmüş, burada duran ve yığınlar teşkil eden Ermeniler'den alınan silah ve tabancaları göstererek, tercümanlara:

"- Bu efendilere şunu söyleyiniz ki; Rusya tebası Ermeniler, Tebaa-yi Şahanem olan Müslümanlar'a bu silahlarla tecavüz etmişlerdir. Bunların fabrikası Memalik-i Şahanemizde yoktur."

Sonra misafirlerini ikinci bir odaya götüren padişah, bu odada istif edilmiş bir yığın sopa göstererek:

"- Kendilerine şunu anlatınız ki; tebaam da bu sopalarla müdafa-i nefste bulunmuştur. Bu değnekler bizim ormanlarımızdan tedarik edilmiştir."

Sultan Abdülhamid'in bu mantikî izahı karşısında söyleyecek bir şey bulamayan sefirler, Padişah'ı hürmetle selamlayarak çekilmişlerdi²²⁹.

Yine bu hadiseden sonra İngiltere; Rusya ve Fransa'yı da yanına alarak Doğu Anadolu için bazı isteklerde bulundu. *"Ermenistan'a bir Avrupalı komiser tayini, bölgedeki güvenlik kuvvetlerinin yerli halktan olması ve Avrupalı subaylar tarafından düzenlenmesi, vergilerin mahalli ihtiyaçlar için harcanması, ıslahatların tatbikine büyük devletlerin nezaret etmesi"* gibi daha önce devletten koparılan eyâletlerdeki ilk isteklere benzeyen ıslahat tekliflerini Padişah kesin olarak reddetti²³⁰. Ancak Ermeniler lehine ıslahat yapılacağı hususunda büyük devletlere yeniden teminat verdi ve genel af ilân edildi. Ermeni Patrikliği'ne de Ormanian adında uysal bir papaz tayin edildi ve sükûnet yavaş yavaş tesis edildi²³¹. 23 Aralık 1896 tarihinde genel af

²²⁸ Michel De Grece, *II. Abdülhamid Yıldız Sürgünü*, s. 220-221; O. Karabıyık, *a.g.e.*, s.92.

²²⁹ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Hatıraları kaleme alan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul 1996, s. 44-45.

²³⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi XII*, İstanbul 1993, s. 103.

²³¹ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 144.

çıkarıldı. Buna göre, idâma mahkum olanlar dışındaki siyasi suçlular serbest bırakıldı. idâma mahkum olanlar ise bir kaleye gönderildi, daha sonra bunlar da serbest bırakıldı²³².

Bundan başka yine İngiltere ve Rusya sefirleri olayların Anadolu'da yayılmaması için Hariciye Nezareti aracılığı ile Hükümeti ikâz ettiler. Zira artık olayları Ermeniler çıkarmalarına rağmen yine Ermeniler'in aleyhinde çok sayıda can kaybına mal oluyordu. 1 Eylül 1896 (H. 23 Ra 1314) ve 7 Eylül 1896 (29 Ra 1314) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükelâ'da bu konu ile ilgili olarak askerî tedbirlerin Seraskerlikçe artırılması ve bunun yanında halkın itimadını kazanmış kimselerden ve ulemadan nasihat heyetleri tertip ederek vilâyet merkezleri ve çevrelerindeki kaza köy ve aşiretleri, yeni olayların devlete zarar vereceği yolunda halkı aydınlatmak kararı alınmıştır²³³.

Daha önceki Babıâli yürüyüşünden tecrübeli olan Osmanlı Hükümeti bu sefer daha ciddi tedbirleri aldığı görüyoruz. Ali Said'in hatıralarında Osmanlı Bankası Baskını hakkında verdiği bilgide: "*Zamanın Sadrazamı Halil Rifat Paşa'nın ve vekillerinin dünyadan haberi yok. Olay, eski devirlerdeki şehzadelerin doğumlarındaki top şenliği gibi kabul ediliyordu*"²³⁴ ifadelerine katılmıyoruz; çünkü sekiz ayrı yere baskın yapmak için aylarca önce büyük hazırlıklarla yapılan çalışmalardan Ermeniler umduklarını bulamadıkları gibi, plânladıkları baskından ancak birini gerçekleştirebildiler. Buna rağmen sonucunda her hangi bir dış müdahale olmadığı gibi, yüzlerce Ermeni'nin hayatına da mal oldular.

İki topluluk arasında birkaç gün devam eden çatışmalarda ölen Ermenilerin sayısını batı kaynakları 4.000-6.000 olarak zikreder, Osmanlı kaynakları ise ölü sayısı ile ilgili bir rakam vermiyor. Buna karşılık Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın 120 askerin öldüğü 25 kadar yaralı bulunduğunu ifade ettiği İngiliz dökümanlarından anlaşılıyor²³⁵.

²³² K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 172.

²³³ BOA., YA. Res., 81/54-1,2; Y.A. Res., 81/64.

²³⁴ Ali Said, *Saray Hatıraları ve Sultan Abdülhamid'in Hayatı*. Haz: Ahmet Galitekin, İstanbul 1994, s. 111.

²³⁵ K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 165-166.

Banka Baskını olayının sona erdirilmesinden bir müddet sonra Sadrazam Halil Rifat Paşa, Ermeni meselesi ile ilgili olarak 14 Eylül 1896 (R. 2 Eylül 1312) tarihinde Padişah'a sunduğu arzıda şu görüşleri ileri sürüyordu: *"Bu günlerde mevcut olan Ermeni meselesine kesin olarak son verebilmek için, Ermeni fesadına ön ayak olanların birer birer tahkiki ile zahîre ihracı ve her türlü teşebbüslerinin neticesiz bırakılması için çeşitli tedbirler düşünölmeli ve uygulanmalıdır. Diğer yandan polis sınıfının muntazam bir şekilde ıslahı sayesinde her hangi bir olay meydana gelse veya cü'zi bir şey hissölunsa derhal bunun hakkında bilgi alınarak hemen olayın üzerine gidilip gereken tedbirleri uygulamaya koymak gereklidir"*²³⁶.

5-Ermenilerin İstanbul'da Yeni Olaylar Çıkarma Teşebbüsleri Ve Bunun Önlenmesi

Çok gizli ve geniş çaplı bir hazırlık yapmalarına rağmen hesapları tutmayan ve Osmanlı Bankası Baskını'ndan da umdukları neticeyi elde edemeyen Ermeni Komiteleri İstanbul'da yeni olaylar çıkarmak için faaliyetlerine devam ettiler. Avrupa'daki komiteler ise İstanbul'daki komiteyi münasip göreceği icraatlarda tamamen serbest bıraktılar²³⁷.

Komiteler, bu sıralarda İstanbul'da silah ve cephane nakli, bazı cephanelerin İstanbul'da imal edilmesi ve kiliseleri silah deposu haline getirme gibi faaliyetler yürüterek, yeni olaylar çıkarmak istediler. Bunlardan Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya bildirilenlerden bazıları şunlardır:

2 Eylül 1896 (R. 21 Ağustos 1312) tarihli Sadaret'e verilen tezkîrede Ermeniler'in bir ihtilâl yapmaları için, zeytinyağı fiçileri içinde dinamit, humbara gibi silahları Kıbrıs yoluyla İstanbul'a nakletmekte oldukları ve bu durumun önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması tavsiye edilmişti²³⁸.

7 Eylül 1896 (R. 26 Ağustos 1312) tarihinde Sadrazam'a verilen tezkîrede Batum dolaylarından İstanbul'a gelen Rusyalı kadınlar sandık ve bohçaları içinde humbara ve dinamit getirmekte oldukları ve Rusya'dan kırk

²³⁶ İbnü'l Emin, **Son Sadrazamlar III**, s. 1585.

²³⁷ BOA., Y.A. Res. 90/3.

²³⁸ H. Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, s. 376.

kadar Ermeni komitecinin bir aya kadar İstanbul'a gelerek pek büyük bir yeri bombalayarak tahrip etmeyi plânladıkları Babî'li'ye bildirilmişti²³⁹.

10 Eylül 1896 (R.29 Ağustos 1312) tarihinde hükümete gelen bir istihbarat üzerine Hasköy Ermeni Kilisesi mektebinde arama yapılmış ve çok sayıda humbara, tabanca ve mermiler elde edilmişti²⁴⁰.

Bu tarihlerde İstanbul'da Ermeniler'e ait şüpheli yerler didik didik aranıyordu. Ermeniler'e ait işyerlerinden Üsküdar'daki Selamsız Mahallesi'nde, Karabet'in atölyesinde 16 Eylül 1896 (R. 4 Eylül 1312) tarihinde yapılan araştırmada, mesleğiyle ilgili olmayan bir sürü alet ve edevat ele geçirildiği Sadâret'e bildirilmişti²⁴¹. Daha sonra bu alet ve edevat Tophane-i Amire'ye getirilmiş ve fen memurları vasıtasıyla tetkik edildikten sonra bu atölyede humbara imal edildiği ortaya çıkarılmışti²⁴².

Ermeniler özellikle Türkler'in mabetlere müdahale etmeyecekleri düşüncesiyle kiliselerini de silah deposu haline getirdikleri, Ermeniler'den elde edilen adamlar vasıtasıyla haber alındı. Bunun üzerine Zaptiye Nâzırı'nın emrinde bir heyetle kiliselere ani baskınlar düzenlendi. Bunlardan Beyoğlu Ermeni Kilisesi'nin gizli bir yerinde duvar içerisinde silahların saklandığı ancak duvar yıkıldıktan sonra ortaya çıkarıldı. Bu silahlar sefaretlerden çağırılan zatlara gösterildiği gibi, daha sonra Ermeni yanlısı İngiliz kamuoyunu teskin etmek için Londra'da Parlamento'ya yakın bir yerde teşhir edildi ve bunun etkisi de görüldü²⁴³.

27 Kasım 1897 (15 T. Sâni 1313) tarihinde ise Üsküdar Selamsız Mahallesindeki Surpe adlı Ermeni Kilisesi'nde yapılan aramada çok sayıda dinamit, humbara, yanıcı ve patlayıcı maddeler ile silahlar elde edilmişti²⁴⁴.

Elde edilen silahlar ve hükümete ulaşan istihbaratlar İstanbul'da yeni olayların plânlarının ve hazırlıklarının yapıldığını gösteriyordu. Ancak alınan

²³⁹ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 371.

²⁴⁰ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 377.

²⁴¹ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 381.

²⁴² H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 388.

²⁴³ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, 59-60.

²⁴⁴ BOA., Y.A. Res. 90/3. Osmanlı Bankası Baskınından sonra yapılan aramalarda elde edilen silah ve cephanelerin listesi o tarihlerde Zaptiye Nazırı olan Hüseyin Nazım Paşa'nın *Ermeni Olayları Tarihi* adlı eserinin II. Cildinde s. 397-401 sayfaları arasında bulun maktadır.

tedbirler Ermeniler'e bu fırsatı vermemiştir.

1897 tarihinden sonra yeni meseleler Avrupa gündemini işgal etmeye başladı. Bunlar Osmanlı-Yunan Harbi, Makedonya Meselesi ve Avrupa devletlerinin kendi iç meselesi idi. Bu yüzden Ermeni meselesi batı devletlerinin gündeminden düşmeye başladı²⁴⁵.

Bundan sonra Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde herhangi bir Ermeni isyanının çıkmasına fırsat verilmemiştir. Ancak 1898-1899 senelerinde, daha önce 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra özellikle 1880'li yıllarda Rusya'ya plânlı bir şekilde göç eden Ermeniler, umduklarını bulamayınca eski yurtlarına dönmek istediler. Halbuki Osmanlı Devleti gidenlerin yerine Müslüman muhâcirleri yerleştirmişti. Bir kısmına da çevredeki Müslüman köylüler sahip olmuşlardı. Bu tarihlerde Rusya, Osmanlı Hükümeti'ne baskı uygulayarak sayıları elli bini bulan bu mülteci topluluğunun kabul edilmesini istiyordu.

Osmanlı Hükümeti ise bunları kabul etmemek için Rusya'ya karşı oyalama siyaseti takip ediyordu. Nitekim 4 Haziran 1898 tarihli Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın arızasında *"Ermeniler'in zorla sınırdışı edilmedikleri, kendi istekleriyle gittikleri ve bu insanların terk ettikleri emlak ve arazilerin şu anda Müslümanlar'ın elinde olduğunu ve bunları geri vermenin mümkün olamayacağını"* bildirmiştir. Osmanlı Hükümeti bir ara bu Ermeniler'i Girit Adası'na yerleştirmek istemişse de kabul edilmemişti. Karşılıklı yazışmalar 1900'lü yıllara kadar devam etti. Bu tarihlerde Rus-Japon gerginliği, Rusya'nın geri adım atmasına sebep oldu. Rusya bundan sonra ancak bir prestij meselesi olarak, ticaret maksadıyla gidenlerin kabulünü istedi. Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın 21 Mayıs 1900 tarihli arızasından anlaşıldığına göre sadece ticaret maksadıyla gidip daha sonra dönüşlerine izin verilmeyen tüccarların dönmesine izin verildi²⁴⁶.

Halil Rifat Paşa'nın vefatından sonra, -I. Dünya Savaşı öncesinde- iki önemli hadise daha olmuştur. Bunlardan biri Nisan 1904'deki II. Sason İsyanı

²⁴⁵ Ludovik de Kontanson, *Anadolu'da Islahat ...* s. 47-48.

²⁴⁶ Cezmi Eraslan, *"I. Sason İsyanı Sonrasında Osmanlı Devletinin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler"* *Kafkas Araştırmalar Dergisi* II, İstanbul 1996, s. 69-88.

ve 21 Temmuz 1905 Cuma günü II. Abdülhamid'e yapılan Yıldız Suikastı'dır.

"Sultan Abdülhamid, Ermeni ihtilâlinin sonra Ermeniler'e karşı şiddetli bir siyaset takibine karar vermiş ve bu siyasetinde muvaffak olmak için Ermeni milletine iktisadî sahada darbe vurmaya yolunu tutmuştu. O tarihte Ermeniler gerek ticaret aleminde ve gerek hükümetle müteahhidlik işlerinde çok esaslı ve kuvvetli mevkileri işgal ediyorlardı. Sultan Abdülhamid, Ermeni ihtilâlinin bu kaynaklarından kuvvet ve para aldığına kâni ve hakikat da bu merkezde olduğundan ilk tedbir olmak üzere Ermeniler'in bundan böyle hiçbir ihâleye ve muameleye kabul edilmemelerini emretti. Hünkâr'ın bu irâdesi, lâıyıkı vechile tatbik edilip edilmediği sık sık kontrol olunmakta idi. O vakit Saray'ın Kuyumcubaşılığı Ermeniler'de idi ve bu yüzden külliyetli istifade ederlerdi. Sultan Abdülhamid bunları da Saray'dan çıkardı. Bu dışlama İstanbul'dan vilâyetlere de teşmil edilerek bilumum vali ve mutasarrıflara tebliğ edildi. Bu tedbir Ermeniler'i fevkalade sarsmıştı. Ermeni Milleti yıllarca çalışıp kazandığı ticaretten, piyasadan, hükümet kapısından mahrum oluyordu. Ermeniler bu yasağı kaldırtmak ve eski mevkilerini tekrar ele geçirebilmek için çok çalıştılar, bir çok istirhamla Hünkâr'ın merhametine müracaat ettiler. Fakat Hünkâr Ermeni ihtilâlcilerine ve bu ihtilâlcilere yardım eden Ermeni Milleti'ne o kadar gayz ve gazap taşıyordu ki, o istirham ve niyazlara, semere bahşolmak şöyle dursun, bazen buna tavassut edenler bile fena muamele görüyorlardı"²⁴⁷.

²⁴⁷ Tahsin Paşa, Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid. s. 182.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİL RIFAT PAŞA'NIN DAHİLİYE NAZIRLIĞI DÖNEMİNDEKİ DİĞER OLAYLAR VE İCRAATLARI

I- MAKEDONYA MESELESİ VE EŞKİYALARLA MÜCADELE

Makedonya adı, Osmanlı Devleti tarafından kullanılan bir isim olmayıp, Berlin Kongresi'nden sonra Balkan Devletleri tarafından ortaya atılmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu topraklara Rumeli denilmekteydi¹.

Makedonya, Trakya ile Arnavutluk arasında, güneyde Ege Denizi, kuzeyde Sar Dağları ve batıda Ohri Gölü ile çevrili bir toprak parçasıdır. Burası Osmanlı Devleti'nin Selânik, Manastır ve Kosova Vilâyetleri'ni içine almaktadır².

Makedonya meselesini meydana getiren başlıca âmil, bölgenin etnik durumu olmuştur. Çünkü, üzerinde yaşayan halkın köklerine göre, Makedonya bir etnografya müzesi gibidir. Türkler, Rumlar, Bulgarlar, Sırp, Ulahlar, Arnavutlar ve Yahudiler yan yana yaşamaktaydılar³. Bu etnik gruplar dinî yönden; Müslüman, Hıristiyan ve Musevî, mezhebî yönden de Sünnî, Bektaşî, Katolik ve Ortodoks... gibi gruplardan meydana geliyordu. Bu bakımdan her cemaat, bölge üzerinde hak iddia etmekteydi. Halbuki halkın nüfus olarak çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ediyordu⁴.

Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa tarafından yapılan bir istatistiğe göre Makedonya'nın nüfus dağılımı: "1.508.507 Müslüman, 896.497 Bulgar, 307.000 Rum, 100.717 Sırp, 99.000 Ulah ve 99.997 Yahudi ve diğerleri" olarak tesbit edilmiştir⁵.

¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s. 580.

² S. J. Shaw – E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s. 258.

³ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 146.

⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi XII*, s. 120.

⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi I/1*, Ankara 1993, s. 164; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 148; S. J. Shaw – E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s. 259.

Müslümanlar çoğunluğu teşkil etmelerine rağmen, Makedonya ile alâkalı topluluklar ve devletler, Müslüman nüfusun içinde Arnavut, Çerkes ve Pomak bulunduğunu öne sürerek milliyet esasına göre yapılacak bir nüfus tasnifinde Türkler'in azınlıkta kalacağını iddia ediyorlardı. Zaten, Bulgar ve Yunanlılar ayrı ayrı istatistikler neşretmek suretiyle Makedonya'da ekseriyetin kendilerine ait bulunduğunu da ilân etmekten geri kalmıyorlardı⁶. Makedonya, bilhassa XIX. yüzyıl sonraları ile XX. Yüzyıl başlarında meydana gelen olaylar sebebiyle Osmanlı Hükümeti'ni sürekli meşgul etmiş ve aynı zamanda sık sık yabancı müdahalelere yol açmıştır.

Bu bölgedeki Osmanlı Devleti aleyhtarı en önemli faaliyetler, Berlin Antlaşması'ndan sonra ortaya çıktı. Zira Ayastefanos Antlaşması ile burası Bulgaristan'a verilmiş ve Bulgaristan dört ay kadar Makedonya'ya hâkim olmuştu. Fakat Berlin Antlaşması ile ıslahat yapmak şartıyla Bulgaristan'dan alınıp Osmanlı Devleti'ne verilince bölgede olaylar baş göstermeye başlamıştı. Bulgaristan, Ayastefanos'taki hüküm sebebiyle Makedonya üzerinde hak iddia ederken, Yunanistan ve Sırbistan gibi ülkeler de pay elde etme peşinde koşuyorlardı.

Berlin Antlaşması gereğince Makedonya'yı da içine alan sahalarda uygulanmak maksadıyla hazırlanan "*Rumeli Vilâyetleri Nizamnâmesi*" Sultan II. Abdülhamid tarafından pek uygulanmadı. Devlet, daima Hıristiyanlar'a yeni avantajlar getiren bu ıslahat teşebbüslerini mümkün olduğu kadar askıya almaya, böylelikle ülkenin parçalanışını durdurmaya, diğer yandan da Müslüman nüfusun ezilmesini engellemeye çalışmaktaydı. Bilhassa diğer bölgelerde kurulan bağımsız veya muhtar idarelerin hep ıslahat isteği ile başladığı göz önünde tutulur ise II. Abdülhamid'in bu uygulamasının ne kadar yerinde olduğu ortaya çıkar.

Makedonya'da vaad edilen ıslahatın tatbik edilmeyişi, Bulgarlar'a karışıklık çıkarmaları için aradıkları fırsatları vermiş oldu. Makedonya'yı Bulgaristan'a katmak maksadıyla çalışmak üzere ilk defa 1890 yılında Sofya'da "*Makedonya Komitesi*" kuruldu⁷. Bu Komitenin maksadı,

⁶ E. Z. Karal, a.g.e., s. 148.

⁷ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi XII, s. 120-121.

başlangıçta Makedonya'dan Bulgaristan'a göç eden Bulgarlar'a yardım etmekte. Fakat az zamanda teşkilatını genişletti ve siyasî bir karakter kazandı. Birinci merhalede Makedonya'nın muhtariyetini, ikinci merhalede de Bulgaristan'a ilhakını başlıca faaliyet konusu olarak kabul etti⁸.

Balkanlar'daki gruplar Ermeniler'i örnek alıp çeteler kurmuşlardı. Bunlardan en fazla şiddet taraflısı olanlar Makedonya'daki Bulgarlar'ın 1893 yılında kurdukları "*Makedonya İç İhtilâl Örgütü*" ve buna rakip olan, Sofya'da aynı maksatla ve Makedonya'lı sürgünleri yetiştirmek için kurulan "*Makedonya Dış İhtilâl Örgütü*" dür. Makedonya İç İhtilâl Örgütü özerk bir bölge kurulmasını, Bulgaristan ve Sırbistan ile federal bir birliği savunarak Makedon görüş açısını yansıtırken, Makedonya Dış İhtilâl Örgütü, daha çok Bulgar taraftarı davranıyordu. Ayrıca bu örgüt, Osmanlılar bölgeden atıldıktan sonra Makedonya'nın Bulgaristan ile birleşmesini savunuyordu. Sırp ve Yunanlılar'ın ise daha küçük çapta olmak üzere kendi örgütleri vardı. Makedonya içinde ve dışında bu grupları destekleyen hükümetler ve konsoloslar yalnız para vermekle kalmayıp silah ve cephane yardımı da yapmakta, zaman zaman teröristleri kanunî korumaları altına almaktaydı⁹. Sofya'daki Makedonya Komitesi en faal olanı idi. Bu komite, resmî makamlar tarafından da teşvik görerek gizli çalışıyordu. Kabul ettiği başlıca usûl, Makedonya'nın asayiş ve huzurunu bozmaktı. Bunun için münferit cinayetler yapmakta, köy ve kasabalarda, zenginler dağa kaldırılarak fidye istenmekteydi. Bu suretle de Avrupa'nın dikkati celbedilmek ve Osmanlı Devleti, ıslahat yapmaya mecbur edilmek isteniyordu¹⁰.

Halil Rifat Paşa'nın Manastır Valiliği esnasında eşkiyanın tenkili maksadıyla teşkil ettiği ve bölge halkının silahlandırılmasıyla kurulan "*Fahri Zaptiye Birlikleri*" yine onun zamanında lağvedilmesine rağmen, daha sonra yerli halkta oluşan kendine güven şuuru neticesinde, bilhassa Hıristiyan unsur silahlarını teslim etmeyip yeniden teşkilatlanarak "*Makedonya İç İhtilâl*

⁸ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 151.

⁹ S. J. Shaw – E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s. 260.

¹⁰ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 151-152.

Örgütü"rünü kurdular. Bu örgütün teşkilatlanmasında "*Fahrî Zaptiye Birlikleri*" temel teşkil etmiştir¹¹.

Makedonya'da asıl büyük isyanlar ve eşkıyalık hareketleri 1901 yılından sonra yayılmaya başladı.¹² Halil Rifat Paşa 1901 yılı sonlarında Sadrazam iken vefat ettiğinden asıl büyük çaplı isyanlar konumuzun dışında kalmaktadır.

Halil Rifat Paşa'nın Manastır Valiliği esnasında görüldüğü üzere kendisini en fazla meşgul eden Debreler eşkıyaların faaliyetleri idi. Bunlarla yaptığı mücadelede epey bir mesafe almışsa da eşkıyanın kökünü kurutamamıştı. Dâhiliye Nâzırlığı döneminde de özellikle 1893'den itibaren bu bölgede eşkıyalar yine halka zarar vermeye başlamışlardı. 1 Haziran 1893 (R. 20 Mayıs 1309) tarihinde Manastır Valiliği'nden Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen telgrafta özetle: "*O tarihe kadar eşkıyanın ufak tefek hareketlerinin genelde önlendiğini ve asayiş bozacak önemli bir şeyin olmadığını ancak eşkıyaların çoğalmaya başlayarak yol kesmeye ve adam kaçırmaya başladıkları ve bunları fidye karşılığı kurtarıldıktan sonra eşkıya üzerine yapılan hareket ve baskı neticesinde bir kısmı sağ olarak yakalandığını ve buna rağmen Debre eşkıyalarının Ohri, Kırçova ve Kosova Vilâyeti dahilinde bulunan mahallere saldırılarını arttırdıkları gibi sayılarının da çoğaldığını bildirmişti. Bunlara karşı tedbir olarak ta, Debre'ye yerleştirmek üzere bir tabur askerle iki seyyar topun Kosova'dan istendiğini ancak Seraskerlik'ten gelen cevapta Kosova fırkasının noksanından dolayı asker sevkinin şimdilik mümkün olamayacağı*" cevabı gelmişti.

Bu telgraf üzerine Halil Rifat Paşa yukarıda anlatılan hususları ihtiva eden bir tezkireyi 7 Haziran 1893 (R. 26 Mayıs 1309) tarihinde Mabeyn-i Hümâyun'a göndererek bölgeye gerekli yardımın yapılması için Padişah'tan yardım isteyerek asker sevkinin yapılmasını sağladı. Asker sevkinin geç yapılmasının sebebi olarak da kolera hastalığı sebebiyle karantina

¹¹ Bu konuda bkz. Manastır Valiliği bölümü ve ayrıca Yusuf Hamza, "*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk-Makedon İlişkileri*" s. 1213-1214.

¹² E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 153.

tedbirlerinin uygulandığı gösterilmişti¹³. Bu tedbirlerin alınmasından sonra bölgede önemli bir vukuat olmadığı anlaşılıyor.

Ancak bir sene sonra 1 Haziran 1894 (R. 20 Mayıs 1309) tarihinde Kosova Vilâyeti'nin Sırbistan hududuna yakın bir karakola bir grup Sırp eşkiyasının baskın yapmak istedikleri ve Şakî Milâd ve arkadaşının öldürülmesi üzerine on beş kişilik bir eşkiyanın karakola yapmak istedikleri baskın önlenerek geri püskürtüldüğü Dâhiliye Nâzırı'na bildirilmiştir¹⁴.

Makedonya toprakları üzerinde hakimiyet kurmak isteyen devletlerden biri de Yunanistan idi. Bulgaristan'ın kurulma aşamalarının başlangıcını 1870'lerde Rum Patrikliği'nden ayırarak millî kiliseleri olan Bulgar Eksharlığı'nın kuruluşu teşkil edilmişti. Ancak Makedonya'nın büyük bir kısmı, Bulgar Kilisesi'ne tabi yerlerden sayılmamıştı. Bu sebeple Bulgar papazları bu bölgede, Fener Patrikhanesi'ne tâbî Bulgarlar'ı, Ulahlar'ı ve hatta Rumlar'ı Bulgar Millî Kilisesi'ne bağlamak için her türlü vasıtalarla baş vurmaya suretiyle faaliyete giriştiler. Fener Kilisesi, bu faaliyetlere karşı cephe aldı. Bu suretle, Makedonya, aynı mezhebe tâbi iki kilise arasında bir mücadele sahası haline geldi¹⁵. Bulgarlar'ın faaliyetlerine karşı özellikle Yunanistan tarafından teşkilatlandırılıp görevlendirilen Rum Metropolitler Makedonya'da faaliyete girerek Bulgarlar'ı tekrar Rum Metropolitliği'ne bağlıyorlardı. Osmanlı Hükümeti ise bu Rum Metropolitleri'nin adım adım izlenmesini Dâhiliye Nezareti'nden istedi. Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın 16 Haziran 1893 (R. 3 Haziran 1309) ve 13 Temmuz 1893 (R. 30 Haziran 1309) tarihlerinde ayrı ayrı Sadârete verdiği bilgilerde, özellikle Manastır Rum Metropolitleri'nin yanına adamlar katılarak izlendiğini ancak bazı Bulgar köylerini Rum Patrikhanesi'ne bağlanmaktan başka bir faaliyetinin görülmediğini bildirmişti¹⁶.

Yukarıda görüldüğü üzere Yunanlılar'ın çalışma metodlarının ilki bölgede taraftar toplamak şeklinde idi. İkincisi ise bu taraftarlarını

¹³ BOA., Y. Mtv. 78/182.

¹⁴ BOA., Y. Mtv. 97/17.

¹⁵ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 151.

¹⁶ BOA., Y. Mtv. 79/3-79/203-79/209.

silahlandırmak şeklindedir. Nitekim, Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın 14 Temmuz 1894 (R. 2 Temmuz 1310) tarihinde Sadâret'e gönderdiği yazıda; Manastır'a bağlı Görice ve Kesriye halkından bir kısım Rum'un ırgatlık yapmak maksadıyla Yunanistan'a sürekli gidip geldiklerini ve şüphe üzerine tâkip edildiklerinde, her seferinde yanlarında silah ve cephane getirdiklerinin anlaşılması üzerine bunların tutuklanmalarının ve buna mâni olacak tedbirlerin alındığını bildirmişti¹⁷.

Bulgaristan'daki Makedonya Komitesi ise 1895 yılında bir isyan hazırladı¹⁸. İlk hareket 20 Temmuz 1895 (R. 8 Temmuz 1311) tarihinde Bulgar eşkiyasının, Selânik ve Kosova bölgelerine saldırısıyla başladı. 21 Temmuz 1895 (R. 9 Temmuz 1311) tarihinde Selânik Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen telgrafta; *"eşkiyalar ile askeri müfrezeler arasında meydana gelen çatışmada ölü ve sağ olarak toplam yirmiyedi eşkiyanın ele geçirildiği elli kadarının Bulgaristan'a kaçtığı, altmış kadarının ise yolları üzerinde bulunan İslâm köyleri üzerinden kaçmaya çalışırken köylüler tarafından tâkip edilerek yirmi iki kişinin sağ olarak yakalandığını"* bildirmişti. 22 Temmuz 1895 (R. 10 Temmuz 1311) tarihinde ise Kosova Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen diğer bir telgrafta; *"yüz elli kişilik bir eşkiya grubunun Selânik'e bağlı Piteric Kazası'nın Morasık Köyü'nü bastığını, bunun üzerine çevredeki İslâm köylüleri yardıma gelerek eşkiyayı firara mecbur ettikleri ve bu arada eşkiyadan on sekiz nefer ölü, dokuz nefer sağ olmak üzere yirmi sekiz kişinin ele geçirildiği"* bildirilmiştir¹⁹.

Bu olaylardan sonra 24 Temmuz 1895 (R. 12 Temmuz 1311) tarihinde sayıları tesbit edilemeyen, Bulgar Komitesi'ne bağlı kalabalık bir eşkiya grubu Menlik Kasabası'nı basarak, hükümet konağı, telgrafhane ve yirminin üzerinde Müslümanlar'a ait haneleri yaktıkları ve on beş kadar Müslüman ve Hıristiyan'ın öldürüldüğü haberi Dâhiliye Nezâreti'ne ulaştı. Bir gün sonra ise Müslüman halk adına *"Ahâlî-î İslâmiye Vekilî"* İbrahim Ethem tarafından, doğrudan Padişah II. Abdülhamid'e müracaat edilerek, yukarıda

¹⁷ BOA., Y. Mtv. 99/75.

¹⁸ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 152.

¹⁹ BOA., Y. Mtv. 124/140.

zikredilen olaylar anlatıldıktan sonra, acele bir tabur asker yetiştirilmesi, aksi halde hicrete mecbur olacaklarını bildirdiler. Bundan başka yine aynı tarihte Selânik Valisi Zihni Bey, Dâhiliye Nezâreti'nden acele asker sevk edilmesini istedi. Seraskerlik makamının, gerekli tedbirleri alması ve asker sevk etmesiyle, eşkıyanın hareketi önlenerek on-on beş kadarı da ölü ve yaralı olarak etkisiz hale getirildi. Geriye kalanlar ise Bulgaristan tarafına çekilmeye başladı²⁰. 25 Temmuz 1895 (R. 13 Temmuz 1311) tarihinde Kosova'dan Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen diğer bir telgrafta ise on beş eşkıyanın daha sağ olarak yakalandığı ve yapılan tahkikatta bunların bir kısmının Bulgar askerleri olduğunun anlaşıldığı bildirilmişti²¹. Selânik ve Kosova Vilâyetleri'nde yakalanan ve öldürülen eşkıyadan bir çoğunun Makedonya'dan Bulgaristan'a gidip dönen ve orada askerî talim gören Bulgarlar olduğu anlaşıldığından, Sadaret ve Dâhiliye Nezâreti'nce bundan böyle bu gibi işlere izin verilmemesi istenmiştir²².

Neticede, önemli miktarda kuvvetler gönderilmek suretiyle bölgede emniyet ve asayiş sağlandı. Bulgar Prensi Ferdinand ise bu sıralarda Babiâli ile iyi geçinmek niyetinde olduğundan, komitacıları açıktan açığa himaye edemiyordu. Babiâli'de Ferdinand'ı kendi tarafında tutmak maksadıyla 1896 yılında onu resmen "*Bulgaristan Prensi*" olarak tanıdı. Bundan başka 22 Nisan 1896 tarihinde yeni olayları önlemek maksadıyla, Rumeli Vilâyetleri'nde ıslahata dair bir kararname neşredildi²³.

Halil Rifat Paşa Makedonya'nın elviye-i selâse (üç vilâyet) diye bilinen Kosova, Selânik ve Manastır Vilâyetleri'nde daha önce valilik yapmıştı. Ayrıca kendisi de bu yörenin bir insanı olduğundan bölgeyi iyi tanıyordu. Valilik yaptığı sıralarda, Selânik Valiliği'nden azlinin (28 Şubat 1880) en büyük sebebi eşkıyalık hareketlerinin artması idi. 19 Ağustos 1887-28 Mayıs 1889 tarihleri arasında Manastır Valiliği döneminde ise artık tecrübeli bir vali olarak, eşkıyalara karşı başarılı bir mücadele vermişti.

²⁰ BOA., Y. Mtv. 125/22.

²¹ BOA., Y. Mtv. 125/40.

²² BOA., Y. Mtv. 335/2.

²³ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 152.

Dâhiliye Nâzırlığı döneminde Anadolu'da hemen her gün Ermeni olayları devam ederken, Makedonya ile de ilgilenmiş, buranın elden çıkmaması için Padişah'ın iradeleri doğrultusunda çalışmıştır. Halil Rifat Paşa döneminde bu bölgedeki isyan ve eşkıyalık hareketlerinin genelde yayılmadan bastırıldığını görüyoruz. Halil Rifat Paşa'nın Dahiliye Nazırlığı döneminde, genelde büyük olayların olmamasına karşılık, eşkıyalığın kökünün de kurutulamadığını görmekteyiz.

II. HALİL RIFAT PAŞA'NIN DÂRÜLACEZE'NİN YAPIMINDAKİ HİZMETLERİ

Halil Rifat Paşa'nın Aydın Valiliği sırasında İstanbul'da Dârülaceze'nin yapılmasına karar verilmiş, bu çalışmaların son safhalarına Rifat Paşa da katılmıştı. Dârülaceze, başlangıçta dilencilikle mücadele için kurulması düşünülmüştü. Kimsesiz çocuklarla, geçimini ancak dilenmek suretiyle sağlayan sakat ve hasta olan erkek ve kadınların dilenme zilletinden kurtarılması maksadıyla bu nev'i insanların barınacağı bir mekân olarak düşünülmüştü²⁴. Dârülaceze'nin kuruluşu hakkında ilk fikir Sultan Abdülhamid'e aittir. Kuruluş yolunda ilk çalışmalar başladığı zaman Sadrazamlıkta Kâmil Paşa bulunuyordu. 30 Mart 1890 (H. 8 Ş 1307) tarihinde çıkan irâdede:

"Geçimini sağlamak için sokaklarda dilenmekte olan ve kimsesiz bulunan çocuklarla, hasta ve sakat, erkek ve kadınların dilenme zilletinden ve aşağılanmasından kurtarılarak vücutlarının dayanabileceği ve yapabileceği ölçüde çalışarak kendi işleriyle geçinebilmelerini sağlamak ve bunlardan işe güce yaramayanların da beslenip barındırılması ve kimsesiz çocukların eğitim ve terbiyesi için bir yer ayrılması, ve bunun için de İstanbul'un ne tarafında, ne plân ve resimle ve ne büyüklükte bina yapmak ve tahsisat olarak nerelerden ne miktar şey ayırıp vermek lâzım geleceği ve sair

²⁴ Reşat Ekrem Koçu; *Dârülaceze (1895-1974)* İstanbul 1974, s. 19.

*teferruatı Şûray-ı Devlet'çe hemen konuşularak ve o konuda sür'atle bir nizamnâme yazılarak arz edilmesi irâde buyrulmuştur*²⁵.

Hükümetin konu ile ilgili çalışmaları devam ederken, Abdülhamid, doğum günü olan (H. 16 Ş 1307) 7 Nisan 1890 tarihinde çıkardığı ikinci bir irâde de kurulacak müessesenin adının "Dârülaceze" olacağını bildirdi. 13 Nisan 1890 (H. 22 Ş 1307) tarihli bir resmî tebliğ yayımlanarak, Padişah'ın irâdesiyle bir Dârülaceze'nin kurulacağı ilân edildi. Konu Şurâyı Devlet Tanzimat Dairesi'nde müzâkere edilerek karara bağlandı. Buna göre: "Çalışmaya muktedir oldukları halde dilenciliği meslek edinenler memleketlerine geri gönderilerek, sakat ve kimsesizler için bir Dârülaceze inşa edilecekti. Buraya alınacak kişilerde din ve milliyet farkı gözetilmeyecekti. Kimsesiz ve sakat oldukları halde Dârülaceze'ye başvurmayıp dilenmekte ısrar edenler ise hapis cezası ile cezalandırılacaktı. Ülkenin diğer büyük şehirlerinde de acezehâneler (acizler evi) kurulacak ve Dârülaceze Nizamnâmesi oralarda da uygulanacaktı"²⁶.

Padişah'ın irâdesi ve Hükümet'in Padişah'a arz ettiği yazılar ile Dârülaceze'nin kurulması yolunda ilk resmî adımlar atılırken, İşlemleri yürütmek üzere, ilk önce bir "Kurucu Komisyon" teşkil edildi. Bu kurucu komisyon şu zatlardan mürekkepti:

- 1- Maliye Nâzırı Agop Paşa (Reis)
- 2- Ticaret ve Nafia Nâzırı Raif Paşa
- 3- Hünkâr Yaverlerinden Tevfik Paşa
- 4- Osmanlı Bankası Müdürü Sir Edgar Vincent
- 5- Ticaret Odası Reis Vekili Azaryan Efendi
- 6- Tüccarlardan Unciyan Efendi
- 7- Şehr emâneti Meclisi azalarından Kamil Efendi
- 8- Ticaret Odası İkinci Reisi Basmacızade Ferid Bey
- 9- Esham Müdürü M. Baker
- 10- Tüccarlardan M. Tubini

²⁵ R. E. Koçu; a.g.e., s. 27-30.

²⁶ Hidayet Y. Nuhoğlu, "Dârülaceze" D.İ.A., VIII, İstanbul 1993 s. 512. Nizamnâmenin metni için bkz. R. E. Koçu; a.g.e.,s. 31.

- 11- Ticaret Müdürü Umumisi İsmail Bey
- 12- Saray Teşrifat Nâzırı Münir Paşa
- 13- Şehremini Rıdvan Paşa
- 14- Orman ve Medain Umum Müdürü Bedros Efendi
- 15- Tüccardan Şerif Ali Efendi
- 16- Tüccardan Viktor Efendi."

Devamlı toplanan "Kurucu Komisyon" şu işlerle meşgul oldu:

- "1- Müessesenin kaç mal olacağına ilk tahminleri
- 2- Bu paranın nasıl temin edileceği
- 3- Müessesenin nerede kurulacağı."

Komisyon Dârülaceze'nin ilk plân ve resimlerini, Seraskerlik İnşaat Dairesi'nden istedi. Orada hazırlanan plân ve resimlere göre acezenin barındırılacağı lüzumu kadar oda-koşu ile içlerinde çalıştırılacak kimseler ve sanatkâr olarak yetiştirilecek kimsesiz çocuklar için müteaddid atölyeler, bir câmi, bir kilise ve bir havrayı ihtiva edecek müessese, ilk tahminlere göre 40.000 (Altın) liraya mal olacaktı²⁷.

Bundan sonra komisyon Dârülaceze için yardım toplanmasına ve her türlü hediyein kabul edilmesine karar verdi. İlk hediye, Padişah II. Abdülhamid -on sekiz parçadan oluşan değerli eşyalarını- verdi²⁸. Bu eşyalar ilk önce piyango tertip edilerek satılmak istendi²⁹. 28 Şubat 1891 (H. 13 B 1308) tarihinde toplanan Meclis-i Vükelâ'da konu görüşülmüş ve piyango

²⁷ R. E. Koçu, a.g.e., s. 36-37.

²⁸ H. Y. Nuhoğlu, "Dârülaceze". s. 513. Padişahın verdiği eşyalar: 1-Bursa işi bir hamam takımı, 2- İpekten bir yatak takımı, 3- Bürüncükten gömleklik helâlî bezler, 4- İşlemeli yastık yüzleri, 5- Sırmalı el havluları, 6- Bir seccade, 7- İki Uşak halısı, 8- Mekteb-i Sanayi'de yapılmış konsol ve esvab dolabı, 9- On iki altın kaşık, 10- Beğa kaşıklar, 11- Beykoz işi cam ma'mulat, 12- Harikulâde nakışlı Türk çorapları ve eldivenler, 13- Kürd ve Acem Halıları, 14- Kütahya işi bir çini sofrası takımı, 15- Şimkeşhâne'de yapılmış sırmalı işlemeler, 16- Antika bir nargile, 17- Antika zarflı kahve fincanları, 18- Sedefli çekmeceler, iskemleler, tavlalar. BOA., Yıldız Tasnifi Defterler Bölümü Def. No: 280, s. 68. **Ehâsin-i Müessesât-ı Hayriyye-i Hilâfet-penâhiden Dârülaceze** (yazarı yok), İstanbul 1324, s. 11; R. E. Koçu, a.g.e., s. 38-39.

²⁹ R. E. Koçu, a.g.e., s. 39.

tertip edilmesi uygun görülmeyerek sergi ile satılmasının uygun olacağına karar verilmişti³⁰.

Padişah'ın verdiği eşyanın sergilenerek satışı işine Hünkar yaveri Tevfik Paşa'nın riyâsetinde, Teşrifat Nâzırı Münir Paşa, Müze Müdürü Osman Hamdi Bey, Ticaret Odası Reisi Azaryan Efendi, Osmanlı Bankası Müdürü Sir Edgar Vincent, Komanto Bankası Müdürü Viktor Efendi, İngiliz Banker Baker ve Rum muteberanından Mavrokardato memur edildiler. Sergi yeri olarak Cadde-i Kebir (İstiklâl Caddesi)'de Ekmekçi başı Konağı seçildi ve kiralanmak istendi. Konak sahibi Ekmekçi başı Nuradıkyan, kira bedeli almayarak konağını sergiye verdi. Sergi 16 Temmuz 1891 (H. 9 Z 1308) tarihinde açıldı³¹.

Eşyalar Ağustos ayının sonuna kadar sergide kalmıştı. 12 Ağustos 1891 (H. 6 M 1309) tarihli irâdede o tarihe kadar satıştan elde edilen paranın 44.000 kûsur kuruşa ulaştığı için artık Dârülaceze binasının yapılabileceğine kanaat getirilmiş ve inşaatın bir an evvel başlanması istenmişti³². Ağustos'un sonunda ise elde edilen miktar 67.200 kuruş olmuş ve bu paralar Osmanlı Bankası'na yatırılmıştı. Geriye kalan birkaç eşyanın da birkaç gün içinde müzayedeye konulup satılacağı bildirilmişti³³. Daha sonra geriye kalanların da satılmasıyla beraber 7.000 lira elde edilmişti. Padişah ayrıca 10.000 lira da nakit olarak verdi³⁴.

Bundan başka inşaat masrafını karşılamak üzere 50.000 liralık yardım biletleri basılmasına karar verildi. Matbaayı Osmaniye'de basılan bu biletler dört çeşit olup, 10.000 liralığı 1'er liralık, 10.000 liralığı 3'er sim mecdiyelik, 15.000 liralığı 1'er mecdiyelik ve 15.000 liralığı da 5'er kuruşluktu³⁵.

Bütün bu çalışmalar yapılırken Halil Rifat Paşa Aydın Valiliği'nde bulunuyordu. 4 Eylül 1891 (H. 29 M 1309) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne tayin

³⁰ BOA., M. V. 62/94

³¹ R. E. Koçu, *Dârülaceze (1895-1974)* s. 39.

³² BOA., İ. Dh. 97046.

³³ BOA., Y. Mtv. 54/32.

³⁴ H. Y. Nuhoğlu, "Dârülaceze". s. 513

³⁵ *Ehâsin-i Müessesâti Hayriyye-i Hilâfetpenâhiden Dârülaceze*, s. 11, R. E. Koçu, *Dârülaceze (1895-1974)* s. 37.

edilmişti. Dârûlaceze'nin yapımı ve işletilmesi vazifesi Dâhiliye Nezâreti'ne havale edildiğinden dolayı, Dârûlaceze binasının yapılacak yeri tesbit etmede, temellerinin atılıp inşaatının yürütülmesinde ve açılışında Halil Rifat Paşa'yı görmekteyiz.

Kurucu Komisyon, Dârûlaceze'ye öncelikle bin kişinin alınmasına karar vermişti. Padişah, bu miktarı bin beş yüz kişiye çıkardı. Yeniden yapılan keşif ile inşaa masrafı da 51.450 (altın) liraya yükselmiş oldu. Ayrıca, inşaat için gösterilen Yenibahçe Çayırı bölgesi de Padişah'ın hoşuna gitmedi³⁶. Yer tesbiti için 29 Haziran 1892 (H. 3 Z 1309 –R. 16 Haziran 1308) tarihinde çıkarılan bir irâde ile Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında bir "Yapı Komisyonu" kurulmasına karar verildi.

Çalışmalara derhal başlayan bu "Yapı Komisyonu" evvela Dârûlaceze binaları için Kâğıthane sırtlarında bir yer aradı. Hacı Raşid Ağa varislerine ait otuz dönümlük bir yer ile Balmumcu varislerine ait yedi dönümlük bir yer uygun görüldü. Plâna göre elli iki dönümlük bir arsa gerekiyordu. Geri kalan toprak Kağıthane köyüne aitti. Köylü o toprağı Dârûlaceze'ye hediye etti.

Hacı Raşid varislerinden alınacak yerin on dönümü sürülü tarla, yirmi dönümü kıraç; Balmumcu veresesinden alınacak yerin üç dönümü bağ, dört dönümü tarla idi. İstimlâki için 47.000 kuruş kıymet kondu. Satın alma muamelesi devlet adına yapılırsa istimplâkin mahkeme yolu ile yapılması gerekiyordu. İnşaatın bir an evvel başlaması için sabırsızlanan Sultan Abdülhamid, Yapı Komisyonu'na istimplâk bedelini şahsen ödeyeceğini, varislerin paralarını almak üzere Hazine-i Hassa'ya müracaat etmelerini bildirdi.

Yapı Komisyonu, Kâğıthane sırtlarında Dârûlaceze için seçilen yerin tesviyesi ve sair inşaat masrafları için yeniden keşif yaptırdı³⁷.

Komisyon başkanı Halil Rifat Paşa, 13 Eylül 1892 (H. 20 S 1310) tarihinde Sadaret'e gönderdiği yazıda özetle; "Dârûlaceze binalarının

³⁶ R. E. Koçu, a.g.e., s. 40.

³⁷ Ehâsin-i Müessesâtı Hayriyye-i Hilâfetpenâhiden Dârulaceze, s. 14; R. E. Koçu; a.g.e., s. 40.

keşifnamesi 7.136.000 kuruştur. Bu fiyat üzerine açılan ihâlede Adnan Kalfa 136.000 kuruş indirip 7.000.000 kuruşluk teklif vermiştir. Bundan sonra irâde gereğince tekrar ihâleye başlanarak bu defa da 6.450.000 kuruşta Vasilaki Yanko'nun üzerinde kalmıştır. Ancak (R. 27 Ağustos 1308) 8 Eylül 1892 Perşembe günü ihâlenin biteceği buna rağmen (29 Ağustos 1308) 10 Eylül 1892 Cumartesi gününe kadar yüzde iki tenzil eden bulunur ise kabul olunacağı gazetelerden ilân edilmişti. Yapılan ihâle, 5.900.000 kuruşla Seraskerlik kalfası, Ohannes kalfa da kalmıştır. Bu fiyata 50-60 bin kuruş kuruşluk istimplâk bedelleri ile Şişli'deki su deposundan Dârülaceze'ye kadar döşenecek su borularının bedeli olarak tahmin edilen 978 liralık masraf dahil değildir. Vasilaki Yanko Bey'e tekrar haber gönderilmiş, ancak daha aşağıya inemeyeceğini bildirerek gelmemiştir³⁸.

Hükümet, özellikle ihâlenin Vasilâki Yanko Bey'de kalmasını arzu ediyordu. Ihâleye katılanların yaptıkları indirimleri ona bildirerek yeni teklif vermesini istemeleri bunu gösteriyordu. Bu arada Bahriye Nâzırı Dârülaceze binasının emanet usulüyle 50.000 lira daha ucuza yapılabileceğini ve gerekirse askerleri de çalıştırabileceğini bildirmesi üzerine 28 Eylül 1892 (R. 15 Eylül 1308) tarihinde çıkan irâde ile konu Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'da görüşülmesi ve muktedir bir müteahhide havalesi istenmiştir³⁹.

Bunun üzerine tekrar ihâle açıldı ve 5.850.000 kuruşla Vasilaki Efendi'de kaldı. Halil Rifat Paşa 11 Ekim 1892 (R. 28 Eylül 1308-H. 19 Ra 1310) tarihinde Sadrazam Cevad Paşa'ya gönderdiği tezkîrede durum anlatılarak Vasilâki Efendi'nin itimad ve emniyet edilecek bir kimse olduğunu uygun görülürse hemen mukavelenamesinin hazırlanarak inşaatı başlatılabileceğini bildirmiştir. 16 Ekim 1892 (R. 3 T. Evvel 1308) tarihinde gönderdiği tezkîrede de Terkos su şirketi ile 97.890 kuruş üzerinden demir borularla Şişli'deki su deposundan Dârülaceze'ye üç bin metre mesafeye su getirme hususunda anlaşıldığını, 19 Ekim 1892 (R. 6 T. Evvel 1308- H. 27 Ra 1310) tarihli tezkeresinde ise Dârülaceze'nin yapılacağı yerde bulunan Hacı Raşid Ağa ve Balmumcu veresesine ait yerlerin istimplâk bedellerinin 47.800

³⁸ BOA., Y. Mtv. 67/37.

³⁹ BOA., İ. Hus. 1310. Ra/12.

kuruş olduğu, diğer arazilerin köylüler tarafından bağışlandığı, bir kısmı ise Bahriye Nezareti'ne ait olduğundan buna bir şey vermenin gerekmediği, ancak inşaatın başlanabilmesi için, işlemlerin kısa bir zamanda bitirilmesi gerektiğini bildirmişti.

Bütün bu konular 20 Ekim 1892 (H. 28 Ra 1310- R. 7 T. Evvel 1308) tarihinde toplanan Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek Halil Rifat Paşa'nın teklifi doğrultusunda kararlar alındı. Bir gün sonra da 21 Ekim 1892 (H. 29 Ra 1310- R. 8 T. Evvel 1308) tarihinde irâdesi çıkararak Dârülaceze'nin yapımı için tüm engeller ortadan kaldırıldı. Bu irâde de yukarıda da belirtildiği gibi inşaatın bir an evvel başlanması için Hacı Raşid Ağa ile Balmumcu vereselerinin mahkemeye düşürülmesi münasip görülmeyerek buraların bedellerinin Padişah tarafından ödeneceği ve sahiplerinin Hazine-i Hassa-i Şâhâne'ye gönderilmesi istenmiştir⁴⁰

İrâdenin çıkarılmasından sonra Halil Rifat Paşa, temelleri atmak için geriye kalan tüm işlemleri tamamlattı. Daha sonra da uygun bir vakit tayin etmek için Münecimbaşı'na müracaat etti; 10 Kasım 1892 (H. 19 R 1310) Perşembe gününün öğlene yakın vaktinin münecimbaşı tarafından uygun bir vakit olduğu bildirildi⁴¹.

Dârülaceze'nin temelleri 10 Kasım 1892 Perşembe günü öğlene yakın, dualardan sonra yirmi bir koç kurban edilerek atıldı⁴². Bu törende aşağıdaki şahıslar hazır bulundu:

- 1- Padişah adına Müşir Şâkir Paşa,
- 2- Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa,
- 3- Dârülaceze Fen Komisyonu Azasından Miralay İzzet Bey,
- 4- Evkâf Mühendisi Binbaşı Kâzım Bey,
- 5- Şehremâneti Mühendislerinden Hurşid Bey,
- 6- Nafia Mühendislerinden M. Lekler."

⁴⁰ BOA., i. Dh. 1310. Ra./59.

⁴¹ BOA., Y.Mtv. 70/95-1.

⁴² BOA., Y.Mtv. 70/95; H. Y. NUHOĞLU, "Dârülaceze". s. 513; **Ehâsin-i Müessesâti Hayriyye-i Hilâfetpenâhiden Dârülaceze** adlı eserde 20 Rebiül evvel 1310 – M. 12 Ekim 1892 tarihi yanlış olarak verilmiş s. 15 ve aynı kaynağı kullanan R. E. Koçu ise Rumî tarihi doğru olarak verdiği halde Miladîye çevirirken 12 Ekim 1894 olarak çevirmiştir, s. 42-43.

Daha önce temeller atılmadan, Şişli'den Dârülaceze binalarına doğru bir cadde açılmaya başlanmıştı.

İnşaatı üzerine alan müteahhidin binanın inşaatında kullanılacak malzemeleri yerli yerinde kullanıp kullanmadığını denetleyecek bir müfettiş tâyin edilmesi için çıkarılan irâde gereğince, bu işlerden anlayan bir mühendis, müfettiş olarak tayin edildi⁴³.

Bu arada, Dârülaceze binalarının inşaatı devam ederken, içerden ve dışardan müslim, gayr-i müslim hayırseverler de yardım için yarışıyorlardı. Yukarıda görüldüğü gibi ilk ve en büyük yardımı Sultan II. Abdülhamid yapmıştı.

Osmanlı Devleti'nin her tarafına dağıtılan Dârülaceze îanesi makbuzları karşılığı olan paralar da toplanıyordu.

Almanya Büyükelçiliği'nde Dârülaceze yararına bir konser verildi. Kapısı din ve milliyet farkı gözetilmeden bütün acezeye açılacak olan Dârülaceze'ye Triyeste'den 500 lira gönderildi⁴⁴.

Rene Boduvi adındaki bir zengin, Dârülaceze'yi Kağıthane Çayı'na bağlayacak bir yolu, masrafları tamamen kendisine ait olmak üzere yapmak için müracaat etmiş ve bu konuda 18 Şubat 1893 (H. 1 Ş 1310-R. 7 Şubat 1308) tarihinde çıkan irâde ile bu yardımseverin isteği kabul edilmiştir⁴⁵. Yine aynı şahıs Eylül 1893'te Dârülaceze'ye 250 lira teberruda bulunduğu gibi yaşadığı müddetçe senede 12.000 kuruş vermeği taahhüd etmişti. Bundan dolayı da bir kıt'a gümüş madalya ile taltif edilmiştir⁴⁶.

Mösyö Kavella ise, Mayıs 1893'de 2.000 liralık bir çeki Dârülaceze inşaatında kullanılmak üzere Dâhiliye Nezâreti'ne teslim ettiği gibi her sene belli bir miktar parayı da göndermek için Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi Meclis İdaresi'ne teklif edeceğini bildirmesi, Padişah'ı çok memnun

⁴³ BOA., Y.A. Hus. 266/157.

⁴⁴ Ehâsin-i Müessesâtı Hayriyye-i Hilâfetpenâhiden Dârülaceze. s. 15; R. E. Koçu, Dârülaceze (1895-1974) s. 42-43.

⁴⁵ BOA., İ.Hus. 1310.Ş/5.

⁴⁶ BOA., Y.A. Hus. 279/158.

etmiş ve adı geçen kişinin mükafatlandırılması ve gazetelerde bunun ilân edilmesini irâde buyurmuştur⁴⁷.

Dârülaceze'nin inşaatı için bastırılmış biletlerin 250 liralık kısmı satılamamıştı. Durumu öğrenen Sultan Abdülhamid, kalan biletlerin tamamını alacağını bildirmiş ve biletler 18 Eylül 1893 (H. 7 Ra 1311) tarihinde Padişah'a gönderilmişti⁴⁸.

Okmeydanı civarında olup üzerine Dârülaceze'nin inşa edildiği arazinin otuz dönümünün sahibi olan Hacı Raşid Ağa'nın vereseleri ve Abdullah Sabit Efendi'ye ait başka bir arazi Dârülaceze'ye bağışlanmış ve istimplâk bedelleri alınmayacağı Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmiş ve bu durum 1 Haziran 1894 (H. 27 Za 1311) tarihinde Padişah'a bildirilmiş ve bunların mükafatlandırılması için Sadrazam'a emir verilmiştir⁴⁹.

Bahçekapısı'nda mağazaları bulunan çay tüccarlarından Karabet ve Ohannes adındaki şahıslar, 28 Ocak 1895 (H. 1 Ş 1312-R. 16 K. Sâni 1310) tarihinde saraya verdikleri arzuhalde her sene meccanen iki yüz kilogram çay vermeyi vaad etmelerinden ötürü, Sadrazam teklifiyle mağazalarının kapısına Osmanlı arması takma izni, Padişah'tan 6 Şubat 1895 (H. 10 Ş 1312) tarihli irâde ile temin edilmiştir⁵⁰.

Dârülaceze'nin inşaatı devam ederken, Paris büyük opera tiyatrosu İstanbul'da gösteriler yapıyordu. Bu tiyatronun şarkıcısı Madam Darley, Dâhiliye Nezâreti'ne müracaat ederek gördüğü ilgiden çok memnun olduğunu ve hasılatı tamamen Dârülaceze'ye ait olmak üzere 1 Haziran 1895 (R. 20 Mayıs 1311) Cumartesi günü akşam Tepebaşı Belediye bahçesinde Dâhiliye Nâzırı'nın himayesinde bir konser vermek istemiş ve bu isteği Halil Rifat Paşa'nın desteği ve himayesi ile gerçekleştirilmişti⁵¹. Ayrıca, Halil Rifat Paşa da evindeki değerli eşyalardan bir kısmını ve gümüş takımlarını satarak bu yardım kampanyasına iştirak etmişti⁵².

⁴⁷ BOA., İ. Hus. 1310. Za/35

⁴⁸ BOA., Y.A. Hus. 280/43

⁴⁹ BOA., Y. Mtv. 96/92.

⁵⁰ BOA., İ. Dh. 1312. Ş/16.

⁵¹ BOA., Y. Mtv. 121/17.

⁵² Öz Dokuman "İçimizdeki Işık Dârülaceze" Hayat Tarih Mecmuası II, Yıl: 5, Sayı: 7, 1 Ağustos 1969, s. 48.

Bütün bu yardımlar yapılırken bir taraftan da inşaatın tamamlanması için büyük gayret sarf ediliyordu. 19 Ağustos 1894 (H. 16 S 1312- R. 7 Ağustos 1310) tarihinde Nisa Hastanesi'nde barındırılan bir kısım kimsesiz yetim çocuk, hasta, yaşlı vb. gibi acezelerin kaldıkları yerin 10 Temmuz 1894 (H. 6 M 1312) tarihinde meydana gelen şiddetli depremden⁵³ zarar görmesi sebebiyle geçici olarak Dârülaceze'nin inşaatı tamamlanan kısımlarına nakledilmişti⁵⁴.

Halil Rifat Paşa'nın Dâhiliye Nâzirliği'nin son aylarında Dârülaceze inşaatı hemen hemen tamamlanmıştı. Ancak açılışı Sadrazamlık döneminde yapacaktı.

1895 yılı Eylülünde, Halil Rifat Paşa başkanlığındaki komisyon açılışından sonra uygulanacak Dârülaceze Nizamnâmesini hazırladı⁵⁵. Bu Nizamnâmeğe göre özet olarak:

"Kimsesizler ve sakatlarla geçimini sağlayamayan kimseler Dârülaceze'ye kabul edilecekti. Erkek ve kadınlar ayrı ayrı koğuşlarda kalacak, bunlar mensup oldukları dine göre eğitim görecektir ve bakımlarına itina edilecekti. Ayrıca biri erkeklere, diğeri kadınlara ait olmak üzere iki hastahane yaptırılacaktı. Dârülaceze'nin idaresi, Dâhiliye Nezâreti'nce seçilerek Sadâret'e bildirilen ve Sadrazam tarafından Padişaha arz edildikten sonra irâdesi alınmak suretiyle tayin edilecek bir heyete verilecekti. Fahrî olarak çalışacak bu yedi kişilik heyette şehremaneti, Şeyhülislâmlık ve Evkâf Nazırlığı memurları arasından seçilecek birer kişiyle Rum, Ermeni, Katolik ve Musevî cemaatleri tarafından uygun görülecek kimseler bulunacaktı. Heyetin görevleri Dârülaceze'nin iç tüzüğü ile belirlenecekti. Dârülaceze'nin gelir kaynakları ise; gramajı düşük olduğu için belediyelerce el konulmuş ekmeklerin bedeli, tiyatro biletlerine eklenecek yirmişer ve kırkar paralık pulların sağlayacağı gelir, mâbed kapılarına konulan yarım sandıklarından elde edilecek paralar, halkın bağışları, verilen imtiyazlardan alınacak paralar

⁵³ İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 331.

⁵⁴ BOA., İ. Hus. 1312. S. /129.

⁵⁵ Nizamnâmeler hakkında geniş bilgi için bkz. BOA., Y.A. Res. 76/44-2-6; İ. Hus. 1313. B/65; *Düstur I. Tertib* Cild. VII., 1311-1319 Ankara 1949, 29 Ocak 1896 (H. 13 Şaban

ve idare heyetinin bulacağı Babîâlice uygun görülecek diğer kaynaklardı. Nizâmnâme Dâhiliye Nezâreti tarafından uygulanacaktır”.

Yine 1895 yılı sonlarında çıkarılan Dârülaceze'nin iç tüzüğünde ise özetle:

“Bu kurumun teşkilatı, çalışma şekli, kabul şartları ve uygulanacak cezalar belirlenmektedir. Üst yöneticiler, Dâhiliye Nezâreti'nce seçilerek Sadrazamlığa bildirilecek, uygun görülürse Padişaha arz edilerek iradesi çıktıktan sonra tayinleri yapılacaktır. Dârülaceze'ye kabul şartları ise; Kimsesiz ve sakat vatandaşlar sokaklardan incitilmeden zabıtalarca toplanacak, bulaşıcı hastalığı olanlar ayrı koğuşlara alınacak, hasta olmayan'lar yıkanıp giydirildikten sonra koğuşlara konulacak, cüzzamlılar ve deliler ise kabul edilmeyecekti. Dârülaceze'ye alınanlar için, kadın ve erkeklere mahsus ayrı ayrı imâlâthaneler kurulacak, çalışma gücü olanların burada ürettikleri mallar, sergilerde ve Ramazan ayında, Bayezit Camii avlusunda satılacak, elde edilen paranın üçte biri Dârülaceze'ye gelir kaydedilecek, üçte ikisi sanatkârlar arasında paylaşılacaktır. Hiç kimse izin almadan dışarıya çıkamayacak, yakınlarıyla görüşme izne bağlı olacaktır⁵⁶.

23 Nisan 1895 (H. 27 Şevval 1312) tarihli Dârülaceze iç tüzüğüne göre, bu hayır müessesesinde çalışacak olan memurların sayısı ve maaşları ise aşağıda gösterildiği şekilde belirlenmişti:⁵⁷

		Aylığı (Kuruş)
Müdür	1	1.500
Müdür muavini	1	500
Muhasebeci	1	1.200
Muhasebeci muavini, (sandık emniyetini dahi ifa edecek)	1	600
Baş kitâbet	1	600
Baş kitâbet refiki	1	300
İmam	1	200
Müezzin	1	100
Papaz	3	200x3=600
Sanayi Mütenevvia ustaları		1500
Mektep muallimi	2	400x2=800
Hastalar ağası	1	400

1313) Dârülaceze Nizâmnâme-i Dahilisi, s. 43-49 ve R. E. Koçu, Dârülaceze (1895-1974) s. 57-66.

⁵⁶ H. Y. Nuhoglu, "Dârülaceze". s. 513.

⁵⁷ BOA., Y.A. Res. 76/44-3.

Vekili harç	1	400
Vekili harç yamağı ve kâtibi	1	250
Ser hademe (bir erkek, bir kadın)	2	200x2=400
Sekiz daireye erkek ve kadından ikişer hademeden	16	150x16=2400
İki bab-ı hastaneye erkek ve kadından ikişer hademe	6	150x6=900
Külhancı	2	125x2=250
Hamam Hademesi (erkek ve kadın)	4	150x4=600
Çamaşırcı (kadın)	4	150x4=600
Kapıcı	1	250
Bahçıvan	1	250
Aşçı	4	250x4=1000
Serkâtip	1	1000
Tabip	2	400x2=800
Cerrah	2	250x2=500
Eczacı	2	300x2=600
Senevi: 222.000		18.500

Yine aynı tarihlerde çıkarılan on maddelik bir nizamnâme ile de dilencilik yasak edilmiştir⁵⁸.

Nizamnâmelerin hazırlanmasından sonra inşaat da tamamlanmıştı. 31 Ocak 1896 (H. 15 Şaban 1313) tarihinde çıkarılan bir irâde ile ertesi Cuma günü Dârülaceze'nin Sadrazam, Dâhiliye Nâzırı, Şehremin, Dâhiliye Müsteşarı ve maiyetleriyle Erkân-ı Harbiye feriki Şâkir Paşa Hazretleri ve Rum, Ermeni Patrikleri'nin ve Hahamhâne'nin ruhanî meclisleri azasından birer zatın hazır bulunmasıyla resmi açılışın yapılacağı duyurulmuştu⁵⁹.

Açılışın yapılmak istendiği tarih hicrî takvimde 16 Şaban gününe tesadüf eder. Bu tarih Padişah'ın doğum günüydü. Dârülaceze'nin kurulmasına dair ilk irade de 16 Şaban 1307 tarihinde çıkarılmıştı. Bu durum Padişah'ın bu hayır müessesesinin kurulmasına ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Ancak açılış töreni hazırlıkları geç tamamlanmasından dolayı bir gün gecikmeli olarak 2 Şubat 1896 tarihinde yapıldı. O gün Dârülaceze'nin kapısını yaklaşık üç aydır Sadrazam olan Halil Rifat Paşa açmıştı⁶⁰.

⁵⁸ BOA., Y.A. Res. 76/44-6; R. E. Koçu, Dârülaceze (1895-1974) s. 57 vd.

⁵⁹ BOA., İ. Hus. 1313. Ş/43.

⁶⁰ R. E. Koçu, Dârülaceze (1895-1974) s. 43; H. Y. Nuhoğlu, "Dârülaceze". s. 513.

Din ve milliyet farkı gözetilmeden Müslümanlar'ın yanında Rum, Ermeni ve Yahudiler'in de barınmaları esas olarak kabul edildiğinden her kesimden hayırseverin yardımı ile yapılan Dârülaceze yapı topluluğu şu kısımlardan meydana geliyordu:

*"Bir idare binası, ikisi kadınlara ve ikisi erkeklere ait olmak üzere dört aceze pavyonu, iki pavyonu olan 200 yataklı bir hastahane binası, yetimhâne, ırzhâne (süt çocukları evi), çamaşırhâne, iki hamam ile terzilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik, dökümcülük, halı atölyeleri, fırın, cami, iki kilise, havra ve meslek ve sanat okullarından başka bir kreş ve çocuk yuvası"*⁶¹.

Dârülaceze'ye ilk önce 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında sokakta kalan ve Haseki Hastahanesi'nde barındırılan yüz elli kadar kadın nakledildi⁶².

Dârülaceze binası dahilinde yalnız Katolik cemaatına mahsus bir kilise bulunmadığından, Katolikler'in temsilcisi Fransa'nın İstanbul sefirinin müracaatı neticesinde, 6 Nisan 1896 (H. 22 L 1313- R. 25 Mart 1312) tarihinde bir irâde çıkararak Katolik fukarası için de bir kilise yapılması Padişah tarafından irâde buyurulmuştur⁶³.

Büyük bir hayır müessesesi olan Dârülaceze'nin yapımında Dâhiliye Nezâreti'nde bulunan Halil Rifat Paşa'nın inşaat Yapı komisyonu başkanı olarak inşaatın tamamlanmasında büyük emeği geçmiştir⁶⁴. Bundan dolayı Dârülaceze'nin adı Halil Rifat Paşa ile birlikte anılır olmuştur. Ancak böyle bir müessesenin yapılma fikri tamamen II. Abdülhamid'e aittir. Cumhuriyet döneminde Halil Rifat Paşa'nın büstü 1942 yılında mimarını bilemediğimiz biri tarafından yapılmış ve dönemin idarecileri tarafından Dârülaceze bahçesine konmuştur⁶⁵.

⁶¹ Nuran Yıldırım, "Dârülaceze" Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi II, İstanbul 1994, s. 555.

⁶² H. Y. Nuhoğlu, "Dârülaceze" s. 513.

⁶³ BOA., İ. Hus. 1313 L/51.

⁶⁴ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1571.

⁶⁵ R. E. Koçu, *Dârülaceze (1895-1974)* s. 27.

Dârülaceze'nin idaresi, ilk açılışında Dâhiliye Nezâreti'ne verildi. Daha sonra 1908 meşrutiyetiyle beraber Belediye'ye ve oradan da 1910 yılında Müessesât-ı Sıhhiye Müdüriyeti'ne geçti. Bu kurumun kaldırılması üzerine tekrar Dâhiliye Nezâreti'ne bağlandı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti kurumun idaresini ele aldıysa da 1925 yılında tekrar Belediye'ye verildi. Dârülaceze bugün de İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından idare edilmektedir⁶⁶.

III-KOLERA SALGINI VE ALINAN TEDBİRLER

1892-1894 yılları arasında, İran, Rusya ve Avrupa'da görülen kolera salgını, Osmanlı ülkesine de sirayet etmişti. Hastalığın hangi yollardan Türkiye'ye girdiği tam tesbit edilememiş ise de; muhtemelen İran ve Rusya üzerinden girmiştir. Çünkü, Haziran 1892 yılında İran'da, Temmuz 1892'de de Batum dolaylarında kolera hastalığı yayılmıştı. Eylül 1892'de önce Trabzon'da sonra da Erzurum'da yayılmaya başlamıştı. Kasım 1892'de de Van'da görülmeye başladı. Aralık 1892'de ise Avrupa'da kolera hastalığının yayıldığını görüyoruz. Şubat 1893'de Erzincan'da, Nisan 1894'de Sivas ve Mayıs 1894'de Samsun, Yozgat ve Diyarbakır bölgelerinde görülmeye başlamıştı. Osmanlı Hükümeti salgın hastalık görülen yerlerde ilk tedbir olarak, özellikle asker nakilleri sırasında karantina tedbirlerine müracaat etmiştir⁶⁷.

Osmanlı ülkesinde kolera hastalığının yayıldığı bir bölge de Suriye idi. Mayıs 1892'de bu bölgede de kolera salgınının görülmesi üzerine ülke geneline yayılacağı endişesini taşıyan Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa Mabeyn'e gönderdiği raporda, kolera hastalığının tedavisi için tabip binbaşılardan Bağdisar Efendi'nin nezaretinde çok miktarda ilaçlar hazırlanıp hastalığın görüldüğü yerlere bu şahsın başkanlığındaki bir heyetin hemen gönderilmesi istenmiş ve bu konuda irâde çıkarılmıştır⁶⁸.

⁶⁶ H. Y. Nuhoğlu, "Dârülaceze" s. 514.

⁶⁷ BOA., İ. Hus., 1310 R./24-61

⁶⁸ BOA., Y. Mtv. 64/26

Bu sıralarda koleranın İstanbul'a sirayetini mâni olmak için Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın büyük bir gayret içinde çalıştığını müşahade ediyoruz. Halil Rifat Paşa, İstanbul'un önemli yerlerini bizzat dolaşarak Saray'a raporlar veriyordu. 21 Temmuz 1892 (H. 25 Z 1309) tarihinde Ahırkapı, Kumkapı sahilleri dolaşmış, Ahırkapı dolaylarında önemli bir şey görülmemiş ise de Kumkapı cihetinin temiz olmadığı tesbit edilerek Şehremaneti'ne bilgi verilerek o bölgenin temizletilmesi için 22 Temmuz 1892 (H. 26 Z 1309) tarihinde irâde dahî çıkarılmıştır⁶⁹. Yine 3 Ağustos 1892 (H. 10 M 1310) tarihinde Halil Rifat Paşa maiyyetinde Dersaadet Sıhhiye Müfettişi ve Belediye'den bazı müdür ve mühendislerle beraber İstanbul'un içme suyunu sağlayan bölgelerde birlikte teftiş yaparak, şikayetler üzerine havuzlara yakın bölgelerdeki ahırların kaldırılması ve bölgenin temizlenmesini sağladıkları gibi, havuzlardan da su numuneleri alınarak tahlile gönderilmiştir. Ayrıca aynı gün Galata bölgesi teftiş edilmiş Balık Pazarı, iskeleler ve hanlar gezilerek buralar temizlettirilmişti⁷⁰.

Alınan tedbirlere rağmen 1894 yılında kolera hastalığı Anadolu'da tekrar yayılmaya başlamıştır. Bu tarihlerde, sağlık ve sosyal işlere de Dâhiliye Nezâreti bakmaktaydı. Halil Rifat Paşa, 24 Haziran 1894 (H. 20 Z 1311) tarihinde verdiği raporda özetle; *"Anadolu'da yirmi beş kazada kolera hastalığının bulunduğunu bunu önlemek için karantina tedbirlerine uyulması hakkında çıkan irâde gereğince çalışmaların devam ettiğini ve otuz sekiz askerî doktorun, eczacının ve sağlık memurunun ilgili yerlere gönderildiği ve ayrıca yeniden on askeri doktorun daha birkaç gün içinde yola çıkacağını"* belirtmiştir⁷¹.

Kolera hastalığı alınan tedbirler sayesinde aynı senenin sonunda kontrol altına alınmıştı. Ancak bu arada çok sayıda insan da hastalığın pençesinden kurtulamayarak hayatını kaybetmişti. Ulaşabildiğimiz kaynaklarda ne kadar insanın öldüğünü tesbit edemedik, sadece Diyarbakır'da 1894 yılında şehrin yarısına yakınının bu salgında ölmüş

⁶⁹ BOA., Y. Mtv. 64/98.

⁷⁰ Tercüman-ı Hakikat, 4 Ağustos 1892 (H. 11 Muharrem 1310) No: 4219, s. 2

⁷¹ BOA., Y. Mtv. 98/30.

olmasının,⁷² hastalığın boyutlarını göstermesi açısından önemli olduğunu belirtebiliriz.

IV- ANADOLU'DA MEYDANA GELEN TABİİ AFETLER VE ALINAN TEDBİRLER

Dâhiliye Nezâreti'nin bir görevi de depremlerde zarar gören halka gerekli yardımları sağlamaktı. 1892 yılı Ağustos ayının sonlarında Konya Vilâyeti'ne bağlı Burdur Sancağı'nda bir deprem olmuştu. Bu depremde ölen olmamış, ancak önemli miktarda hasar meydana gelmiş ve halk dışarıda barınmaya başlamıştı. Dâhiliye Nezâreti'nin gayretleriyle, dışarıda kalan halka yardım için çalışmalar başlatmış ve 1 Eylül 1892 (H: 9 S 1310- R. 19 Ağustos 1308) tarihinde 25.000 kuruşluk bir yardım yapılması için irâde çıkarılmıştı⁷³. Ancak, bu depremde hükümet konağı ile hapishanenin de büyük zarar görmesi neticesinde konu Meclis-i Mahsus'ta görüşülerek 21 Eylül 1892 (R: 9 Eylül 1308) tarihli irâde ile evvelki yardımlara ek olarak 25.000 kuruş daha yardım yapılmasına karar verilmişti⁷⁴.

2-3 Mart 1893 (R. 18-19 Şubat 1308) tarihinde ise Mamûratü'l-aziz Vilâyeti'ne bağlı Malatya Sancağı'nda şiddetli bir deprem olmuştu. Mamûratü'l-aziz Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen telgraflara göre: ilk deprem 2 Mart 1893 (R. 18 Şubat 1308) tarihinde meydana gelmiş ve bu depremde ölü olup olmadığı tam anlaşılamamış ve hasar tespiti yapılamamıştı. İkinci gün gönderilen telgrafta ise aynı günün gecesi şiddetli bir deprem daha olduğu bildirilmişti. Bundan sonra yapılan hasar tespitinde çok sayıda binanın yıkıldığı ve enkaz altından sadece o gün, yüzün üzerinde ceset çıkarıldığı bildirilmiş ve Malatya Mutasarrıflığı'nın acil yardım talebinde bulunduğu bildirilmişti. Bu arada halk geceleri sokaklarda geçirdiğinden askerî depolarda bulunan iki yüz çadırın halka dağıtıldığı ve acilen beş yüz çadıra daha ihtiyaç duyulduğu bildirilmişti. Bu depremlerde yıkılan hane

⁷² Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır.*, İstanbul 1963, s. 5.

⁷³ BOA., BEO., *Ayniyat* 1640, s-283.

⁷⁴ BOA., BEO., *Ayniyat* 1640, s-703.

sayısı ise iki yüz olarak bildirilmişti. Malatya'nın çevresindeki Akçadağ, Hıns-ı Mansur, Behisni, Kahta ve Hekimhan Kazaları'nda da bir çok evin yıkıldığı ve Hıns-ı Mansur'da enkaz altında insanların bulunduğu bildirilmişti.

Bu deprem Urfa, Maraş ve Halep'te de hissedilmiş ise de buralarda sadece bazı binaların duvarlarında çatlaklar oluşmuş ve Malatya'daki gibi can kaybı olmadığı bildirilmişti⁷⁵.

Malatya'da can ve mal kaybına yol açan bu depremden sonra çeşitli vilâyetlerden yardımlar toplandı. Padişah II. Abdülhamid de bizzat yardımda bulundu. Toplanan yardımların miktarı 625.050 kuruş olmuştu. Yardımların dağıtılması ile ilgili olarak Meclis-i Vükelâ bir kısmının depremde zarar görenlere dağıtılmasını, geriye kalanlarının da hasar gören binaların tamirinde harcanmasına karar verdi⁷⁶. Dâhiliye Nezâreti, bu yardımın 163.549 kuruşunun halka dağıtılmasına ve geriye kalan 461.503 kuruşunun ise inşaatlarda harcanmasına, ancak mevsimin kış olması nedeniyle inşaat mevsimine kadar bekletilmesine karar verdi⁷⁷.

Halil Rifat Paşa'nın Dâhiliye Nezâreti döneminde şiddetli bir deprem de 10 Temmuz 1894 (H. 6 M 1312) tarihinde İstanbul'da meydana geldi. Bu depremde bir çok binalar yıkılmış ve resmî dairelerin duvarlarında da büyük hasar meydana gelmişti. Padişah derhal yaverleriyle Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı Zaptiye Nezâreti'ni, Şehremaneti'ni ve Sıhhiye'yi imdat hareketlerine memur etmiş ve ayrıca bir iane defteri açtırmıştır. 9 Şubat 1894 tarihine kadar toplanan para miktarı 82.874 altına ulaşmıştı. Bu yardımın büyük bir kısmını bizzat Sultan II. Abdülhamid vermişti⁷⁸.

1892 ve 1893 senelerinde meydana gelen kuraklıktan, Erzurum ve Gümüşhane bölgesi halkı çok etkilenmiş ve perişan olmuştu. Bu kuraklık yüzünden, geçim sıkıntısı çeken halkın bir kısmı, sahil bölgelere doğru, maişet temini için göç etmesine rağmen, geriye kalanlar da kuraklığın devam etmesi yüzünden zor durumda kalmış ve Dâhiliye Nezâreti aracılığı ile,

⁷⁵ BOA., Y.Mtv., 75/112-1, 2, 3, 4, 5, 6.

⁷⁶ BOA., M. V., 81-37.

⁷⁷ BOA., BEO., Ayniyat. 1646, s. 373.

⁷⁸ İ. H. Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV, s. 331.

İstanbul'dan yardım talebinde bulunmuşlardı. Tohumluk ve yiyecek için istenen miktar sadece Erzurum için 120.000 kile idi. Bu durum Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek Trabzon yolu ile 30.000 kile bir yardımın yapılmasına ve ayrıca bölgeye gönderilecek bir heyetin de bölgede yemeklik ve tohumluk olarak halkın ne kadar ihtiyacı olduğunun tesbit edilmesi kararlaştırılmıştır. 30.000 kile olarak düşünülen yardımın ilk kısmı 10.000 kilelik bir yardım Trabzon yoluyla bölgeye ulaştırılmış ve heyetin tesbit ettiği muhtaç kimselere dağıtılması için Dâhiliye Nezâreti'nden 11 Kasım 1893 (H: 2 Ca 1311) tarihinde, izin alınarak yapılmıştı⁷⁹.

Daha sonra, bu yardımlar devam ettiği gibi Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın Trabzon Vilâyeti'ne çektiği telgrafla da bir defaya mahsus olmak üzere Erzurum ve Gümüşhane dolaylarından Trabzon'a gelen ailelerin en fakir ve aciz olanlarına para ve yiyecek yardımının yapılması istenmiş ve bu yardım da yapılmıştır⁸⁰.

V- İŞKODRA VİLÂYETİ'NDEKİ MÜSLÜMANLAR'IN SOSYAL DURUMU VE İYİLEŞTİRME YOLUNDA ALINAN TEDBİRLER

İşkodra Vilâyeti'nin merkez ve kazalarında yaşayan Müslümanlar'ın, dinleri hakkında pek az bilgiye sahip oldukları, İşkodra Valisi'nin dikkatini çekmişti, yaptığı araştırmalarda iki binin üzerinde genç ve yaşlının sünnet dahî olmadıklarını tesbit etti ve durumu Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'ya ilettili. Bunun üzerine, durumun düzeltilmesi yolunda tedbirler alındı. 26 Mayıs 1892 (R. 14 Mayıs 1308) tarihinde İşkodra Valisi'nin Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'ya gönderdiği telgrafta halkın dinlerinin gereğini öğretmek üzere yüz civarında okulun açılması için çalışmaların başlandığı ve iki bin civarında genç ve yaşlının sünnet ettirilmesi için para bulunamadığı, ancak bu paranın bizzat Padişah II. Abdülhamid tarafından karşılanarak bunların sünnetlerin

⁷⁹ BOA., BEO., Ayniyat. 1646, s. 333.

⁸⁰ BOA., BEO., Ayniyat. 1646, s. 815.

yapıldığı bildirilmişti⁸¹. Böylece buradaki Müslümanlar'ın cehâletten kurtarılması için ilk çalışmalar başlatılmıştı.

VI-HALİL RIFAT PAŞA'NIN ÇEŞİTLİ KOMİSYONLARDAKİ VAZİFELERİ

Halil Rifat Paşa, Dahiliye Nazırı olarak bazı komisyonlarda başkan ya da üye olarak çalışmıştı. Bu komisyonlardaki çalışmalarının bazıları hakkında ilgili bölümlerde bilgi verilmişti. Bu komisyonlar şunlardır:

1-1893 yılında Merzifon'da Ermeni olaylarının başlayıp diğer şehirlere de yayılması üzerine; Ermeni olaylarını önlemek ve çözüm yolları üretmek maksadıyla aynı yıl Şubat ayında Sadrazam Cevad Paşa başkanlığında Adliye Nazırı Hüseyin Rıza Paşa ve Dahiliye Nazırı Halil Rifat Paşa'dan oluşan bir komisyon kuruldu.⁸²

2-Büyük devletlerin, 11 Mayıs 1895 tarihinde bir nota şeklinde verdikleri Islahat Projeleri üzerinde çalışma yapmak üzere, 1895 yılı Haziran ayında yine Padişah tarafından bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyona Adliye Nazırı Hüseyin Rıza Paşa, Dahiliye Nazırı Halil Rifat Paşa, Hariciye Nazırı Turhan Paşa, Maarif Nazırı Zühtü Paşa ve Sadaret Müsteşarı Hüseyin Tevfik Paşa katılmışlardır⁸³.

3- Dârülaceze inşaatının bir an evvel başlamasını isteyen padişah II. Abdülhamid Dârülaceze'nin yapım ve işlerinden sorumlu olan ve Nezaretin başı olan Halil Rifat Paşa'yı Yapı İnşaat Komisyonu başkanlığıyla görevlendirmişti⁸⁴.

4-1892 yılının sonlarında, İstanbul'da antrepolar (Gümrük malları deposu) inşaatı için karar alındı. Bu antrepoların, inşaatının ihâleye verilerek yürütülmesi için Meclis-i Vükelâ'da, Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın

⁸¹ BOA., Y. Mtv. 62/121.

⁸² BOA.İ.Dh. 1310.Ş./42

⁸³ BOA. DUİT. 74-2/3-1

⁸⁴ R. E. Koçu, Dârülaceze (1895-1974) s. 40.

başkanlığında 28 Ekim 1892 (H. 6 R 1310-R. 15 T.Evvel 1308) tarihinde bir komisyonun kurulması kararlaştırılarak inşaatın yürütülmesine karar verildi⁸⁵.

5-Yol yapım çalışmalarında eskiye nisbeten bir azalma görülmesi üzerine bu konuda bilhassa valilikleri sırasındaki tecrübesinden dolayı 5 Haziran 1892 (H. 9 Z 1309) tarihinde, Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında "Turuk ve Maabir İnşaat Komisyonu Reisliği" vazifesine getirilmiştir⁸⁶.

6-Sultan II. Abdülhamid devrinde, Dersim bölgesini ıslah etmek maksadıyla bir çok defa komisyon kurulması teşebbüsünde bulunulmuştu. Bunlardan biri de Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyondur. Ancak bu komisyonda 13 Ekim 1893 (2 Ra 1311) tarihinde çıkarılan irâde ile çalışmalara başlayamadan lağvedilmiştir.⁸⁷

VII- ŞURÂ-YI DEVLET RİYASETİ VEKÂLETİ'NE TAYİNİ

Halil Rifat Paşa Dâhiliye Nezâreti vazifesini yürütürken, 9 Haziran 1895 (H. 15 Z 1312-R. 27 Mayıs 1311) tarihinde Sadrazam Cevad Paşa'nın azlinden sonra, Sadârete (Küçük) Sait Paşa'nın tayin edildiği⁸⁸ tarihte Şura-yı Devlet Riyaseti Vekâletine'de bakan Hariciye Nâzırı Said Paşa'nın azledilip Hariciye Nezaretine Turhan Paşa'nın tayin edilmesiyle boş kalan Şura-yı Devlet Riyaseti Vekâletine aynı tarihte çıkan bir irâde ile "*münasib biri bulunup tayin olununcaya kadar Dâhiliye Nâzırı Devletlü Halil Rifat Paşa Hazretleri Nezaret-i müşarüileyhe uhdesinde kalmak üzere mezkûr riyaseti vekâletine tayin buyurulmuştur*"⁸⁹ ve ayrıca vekâlet maaşı da tahsis

⁸⁵ BOA., Y. A. Hus., 266/42.

⁸⁶ BOA., Y. A. Hus., 261/76.

⁸⁷ BOA., İ.Hus. 1311. R/12. Bu bölgenin ıslahı yolunda yapılması plânlanan çalışmalar daha ziyade IV. Ordu Müşiri Mehmed Zeki Paşa'nın faaliyetleri arasında görülmektedir ve onun tarafından bu konuda bazı çalışmalar yapılmıştır. Geniş bilgi için bkz.(C. Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*).

⁸⁸ Ercüment Kuran, "Said Paşa" İ.A., X, İstanbul 1971, s. 84.

⁸⁹ BOA., İ. Dh. 1312. Z/26. Şurâ-yı Devlet 1867 yılında Meclis-i Valâ'nın lağvıyla kurulan teşekkülün adıdır. Devlet İşleri hakkında kararlar vermek, yapılan kanun ve nizâmları tetkik eylemek, yüksek memurları muhakeme etmekle vazifelendirilmiş olan Şurâ-yı Devlet; Tanzimat, Maliye, Maarif, Nafia daireleriyle İhtilâf-ı Mercî Encümeni, Heyet-i Umumiye, Temyiz, İstinaf, Bidayet Mahkemeleri ve Heyet-i İthamiye diye anılan Müdde-i

kılınmıştı⁹⁰.

Halil Rifat Paşa'nın bu ikinci vazifesi ve Dâhiliye Nâzırlığı, Sadrazamlığa tayin edildiği 7 Kasım 1895 tarihinden bir gün öncesine kadar devam etmiştir. Şura-yı Devlet Riyaset Vekâletine yaklaşık beş ay kadar devam etmiştir. Daha sonra bu makama yine Said Paşa tayin edilmişti⁹¹.

Umumilik heyetinden mürekkepti. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. (M. Z. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, s. 360-361.)

⁹⁰ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1539.

⁹¹ BOA., Y.A., Res. 82/26; İ. Dh. 1313, Ca/50.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HALİL RIFAT PAŞA'NIN SADRAZAMLIĞI

I. HALİL RIFAT PAŞA'NIN SADRAZAMLIĞA TAYİNİ

1895 yılı, iç meseleler bakımından Osmanlı Devleti için çok buhranlı bir yıl olmuştu. Zira, Ermeni meselesi çok çetin bir hale girmişti. Anadolu'nun her tarafında Ermeniler ayaklanmışlardı. Bu arada İngiltere, Fransa ve Rusya devletleri de Babiâli'yi sıkıştırıyordu.

Sadrazam Cevad Paşa, Ermeni meselesi alevlendiği zaman II. Abdülhamid'e Doğu Vilâyetleri'nde hemen idarî ıslahata başlanmasını teklif ederek yabancıların müdahalesine meydan vermek istememişti. Ancak, Yıldız Sarayı'nda bu iş için olağanüstü bir heyet kurulmasını ve bu heyet kararlarının Padişah tarafından mutlak kabul ve tasdikini ileri sürünce 8 Haziran 1895 tarihinde azledildi. Abdülhamid bu teklifi kendi hükümdarlık haklarıyla uyuşmaz saymıştı¹. Bunun üzerine on yıla yakın bir zamandan beri resmî vazifeden uzak olarak mâzuliyet maaşıyla geçinen Said Paşa 9 Haziran 1895 tarihinde beşinci defa Sadrazamlığa tayin olundu². Said Paşa bu sefer üç buçuk aydan biraz fazla Sadrazamlık'ta kalabildi. Döneminde meydana gelen en mühim hadise, Ermeniler'in Babiâli'ye yürüyüşüdür. Tahsin Paşa "Hatırat"ında Paşa'nın azli ile ilgili şöyle diyor: "*Said Paşa Ermeni olayları dolayısıyla çok korkak hareket ediyor ve kendisine bir suikast yapılacağından korkuyordu. Hatta Ermeni olayları esnasında resmî arabasını boş gönderiyor, kendisi başka bir arabayla gidiyordu. Sultan Abdülhamid bu korkaklığa kızmıştı... Ermeni İhtilâli Said Paşa'yı o kadar korkutmuştu ki, bir gün saraya gelerek ailesinin saraya alınmasını Mabeynci Arif Bey vasıtasıyla Zat-ı Şahane'ye arz etmişti. Aynı zamanda da Ermeni Patrikhanesi'nin askerî kuvvetlerle kuşatılmasını ve topa tutulmasını teklif etmişti. Bunlar dehşet*

¹ I. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 331; M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, s. 3365.

² E. Kuran, "Said Paşa", s. 84.

verecek şeylerdi. Abdülhamid artık Said Paşa'nın selâmet-i tedbiri kaybettiğine ve vaziyete hâkim olamayacağına hükmetmeye başlamıştı. O gün bir hayli düşündükten sonra *Idâre-i memleketi başka bir ele tevdi etmek lüzumuna karar verdi*³

1 Ekim 1895'de Padişah bu haklı gerekçe neticesinde, Said Paşa'yı azlederek, yerine Ermeni davasını şiddetle müdafaa eden, İngiltere'yi tatmin için İngiliz politikasına meyyal bulunan Kâmil Paşa tayin etti. Kâmil Paşa bu sefer mekîsini bir ay kadar muhafaza edebildi⁴. Azline, Padişah'a takdim ettiği bir lâyiha sebep oldu.

Kâmil Paşa bu lâyihasında özet olarak: *"Devlet işlerinin Saray'da toplanarak Babîlî'nin istiklâlinin kalmamış olduğundan bahsetmekte, bu suretle, başta Ermeni meselesi olduğu halde halkın ve yabancıların her şeyden Padişah'ı mesul tuttuklarını, halbuki saltanat makamının sorumsuz bulunması gerekeceğini, Sadâret mevkiinde bulunacaklara sorumlulukları derecesinde yetki de verilmesi icâbedeceğini, diğer nazırların Sadrazam tarafından seçilmesinin doğru olacağını, Vükelâ Meclisi'nde görüşülüp arz edilen meseleleri fazla bekletilmeden irâdesinin çıkarılmasının uygun olduğunu ve res'en sadır olacak irâdelerin de daha evvel danışılmasını ileri sürüyordu. Ayrıca Kâmil Paşa, İngiliz ve Fransız elçilerinin de aynı fikirde bulunduğunu ilâve etmişti."*

Bu lâyiha, Abdülhamid'in hiç hoşuna gitmedi. Adetâ, selâhiyetleri elinden alınıyormuş gibi telaşa kapıldı. El altından Fransız elçisine meseleyi sordu. Elçi ağız değiştirerek, Kâmil Paşa'ya böyle bir şey söylemediğini beyan edince Abdülhamid'in canı daha da sıkıldı⁵. Bu lâyiha ile beraber Kâmil Paşa'nın meşrutiyetçi bir düşünceye sahip olması ve Kânun-i Esâsi'yi tekrar yürürlüğe koyacağı endişesi⁶ sebebiyle 7 Kasım 1895 tarihinde azledilmesine sebep oldu. Kâmil Paşa aynı gün Halep Valiliği'ne tayin

³ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları...* s. 57-58.

⁴ İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 335.

⁵ Kâmil Paşa, *(Belgelerle Mısır, Ermeni, Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri)*, *Kâmil Paşa'nın Anıları*, Haz: Gül Çağalı-Güven, İstanbul 1991, s. 199-201; M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3365-3366.

⁶ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı III*, s. 859.

edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendi. Ancak hastalığını ileri sürmesi neticesinde Aydın Valiliği'ne tayin edildi⁷.

Kâmil Paşa'nın azledilmesiyle aynı gün 7 Kasım 1895 (H. 19 Ca 1313) tarihinde Halil Rifat Paşa 85.000 kuruş maaşla Sadrazamlığa tâyin edildi⁸.

Padişah II. Abdülhamid, Halil Rifat Paşa'nın Sadârete tayininden bir gün önce 6 Kasım 1895 (H. 18 Ca 1313) tarihinde hükümette özellikle nazırlıklarda önemli değişiklikler yaptı. İrâdeye göre:

*"Meclis-i Has Vükelâ Azalığı; Şura-yı Devlet Reisi sabık Arif Paşa Hazretlerine, Adliye Nezareti; sabık Edirne Valisi Abdurrahman Paşa Hazretleri"ne, Seraskerlikte, Rıza Paşa ve Bahriye Nazırlığı'nda, Hasan Paşa Hazretleri'nin vazifelerinin devamına, Şurâ-yı Devlet Riyaseti; Hariciye Nâzırı Said Paşa Hazretleri'ne, Hariciye Nezareti; Sabık Berlin Sefiri Tevfik Paşa Hazretleri'ne, Dâhiliye Nezâreti; Ankara Valisi Sabık Memduh Paşa Hazretleri'ne, Tophane Müşiri Zeki Paşa, Evkâf-ı Hümâyün Nâzırı Galip Paşa ve Maarif Nâzırı Zühtü Paşa Hazretleri'nin vazifelerinin devamına, Ticaret ve Nafia Nezareti; Girit Vali Vekili Sabık Mahmut Paşa Hazretleri'ne ve Maliye Nezareti; Muhasebat-ı Umumiye Muhasebecisi Sabık Hayri Bey Efendi Hazretleri'ne verilmesi emr-i ferman buyurulmuştur".*⁹

Yukarıdaki belgeden Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığa tayininden bir gün önce, Dâhiliye Nezâreti'ne Memduh Paşa'nın getirilmesiyle Dâhiliye

⁷ Kâmil Paşa, *Anılar...*s.204-208.

⁸ BOA., DÜİT., 87/33; İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1539. *Sadrazam*: Osmanlı Devleti'nde devlet ricalinin en büyüğünün ünvanıdır. Önceleri Vezir-i Azam tabiri kullanılırken, Kanuni Sultan Süleyman'dan itibaren Sadrazam tabiri daha sık kullanıldı (J. Deny, "Sadrazam" İ.A., X, İstanbul 1971, s. 46.

I. Meşrutiyetten önce Sadrazam, Padişah'ın mutlak vekili olarak onun adına hükümet işlerini yürütmekte idi. Ancak I. Meşrutiyetin ilânından sonra mutlak vekil olarak evvelce sahip bulunduğu yetkileri kaybetmiştir. Kanun-i Esasi'de Sadrazamlar'ın Padişah tarafından güvenilen kişiler arasından seçilerek atanacağı ve diğer vekillerin de yine Padişah tarafından tayin edileceği tesbit edilmiştir.

Mebuslar Meclisi'nin kapatılmasından sonra olayların seyrine göre, II. Abdülhamid, bazen Sadrazam bazen de Başvekil unvanı ile hükümet başkanı tayin etmiş, fakat her iki halde de Babîâli'yi, Kanun-i Esasi ile belirtilen yetkilerden olduğu gibi, geleneksel yetkilerden de mahrum etmiştir. Bu sebeple de Saray ile Babîâli arasında mevcut kudret muvazenesi birincisinin lehine ve ikincisinin de aleyhine olmak üzere bozulmuş, dolayısıyla Sadrazam da silik bir şahsiyet haline gelmiştir. (E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 268-269.

⁹ BOA., İ. Dh. 1313. Ca/50.

Nâzırlığı'nın 6 Kasım 1895'de sona erdiği anlaşılıyor. Kâmil Paşa'nın azli ve Halil Rifat Paşa'nın Sadârete tayini ise bir gün sonradır.

Halil Rifat Paşa'nın 68 yaşında bir ihtiyar olmasına rağmen, böyle bir zamanında Sadrazamlık makamına getirilmiş olmasının en önemli sebebi; İrâde-i seniyye'de de bahsedildiği gibi Padişah'a olan sadakatiydi¹⁰. Diğer önemli sebep ise Sadrazamlığa tayininden birkaç gün önce, siyasi durum üzerine II. Abdülhamid'e sunduğu bir lâyhadır. Bu lâyhada düşüncelerini şöyle ifade ediyordu:

"Babiâli'nin en büyük vazifesi, kâffe-i mesaîlde süferaya karşı zat-ı melâik simat-ı zıllullahîlerinin kudsiyet ve uluvvîyyetini ve gayr-i mes'uliyetini tanıttırıp tastik ettirmek ve icraat-ı Saltanat-ı Seniyye'nin menfaati ecanibe dokunan cihatından dolayı na hoşnud olup itiraz veya bir mes'ele ihdas eden sefaretlere karşı Babiâli her sual ve itiraza kendisini sed ederek din ve devletin bekasının esası olan kudsiyyet ve adem-i mes'uliyeti şahaneyeye zerre kadar hâlel getirmemektir. Devletin bugün bulunduğu hal-ü mevki, öyle bazı kütâh binanın zan ve tahmini gibi vahim olmayup her devletin uğradığı ahvâlden madud olarak müşkilât-ı mevcûdenin külliyyen ref ve izalesine ise ilâ Maşallahü Teala irşadat-ı keramet beyyinat-ı veliyyi nimet-i akdesileri kâfil ve kâfidir. Balâda dahî arz olunduğu vechile Vükelâ ve bicümle memurların metanet ve faaliyyet ve mesaî ve ikdamat-ı fevkal'âde-i Hümayûnları'na lâyük ve mütenâsîp surette hareket ile kâffe-i müşkilâte ve itirazat-ı ecanibe göğüs vermesi ve her türlü mes'uliyeti üzerine alarak seri meali efseri veliyyi nimet-i azâmiyi tasdiattan âzade kılması sadakat ve ubudiyyet ve müterettib ve zaief-i esasiyye-i mukaddesedendir"¹¹.

Bu fikirlerden de anlaşılıyor ki, Halil Rifat Paşa Sadrazamlığı bir emir kulu mevkii olarak kabul ediyordu. Padişah emredecek, Sadrazam emri yerine getirecek, fakat bu icraate itiraz olursa, Padişah sorumlu olmayacak, sorumluluk yıldırımlarını bir paratöner gibi Sadrazam üzerine çekecekti. Bu suretle Sadrazam, Padişah'ın dinine, vatanına ve milletine hizmet etmiş olacak. Hiç şüphe yok ki, bu da bir hizmet anlayışı idi. II. Abdülhamid, zaten

¹⁰ BOA., DÜİT. 87/33

¹¹ İbnü'l Emin, **Son Sadrazamlar III**, s. 1540.

böyle bir Sadrazam istiyordu. Nitekim 1909'dan sonra Selânik'te Padişahlığı'nın muhasebesini yaparken doktoru Atıf Hüseyin'e: *"Ben yalnız bir Sadrazam gördüm, adam akıllı idi. Hiçbir vakit beni telaşa düşürmedi, o da Halil Rifat Paşa'dır"* demişti.¹²

Gerçekten de Halil Rifat Paşa, Padişah'a çok bağlıydı ve bu bağlılığının mükafatını da görüyordu. Dâhiliye Nâzırı olarak bulunduğu sıralarda nazırlar arasında II. Abdülhamid'in en güvendiği kişilerden olması sebebiyle, bir nevi Babrâli'nin casusu idi. Meclis-i Vükelâ'da, her olup biteni ve konuşulanı Hünkâr'a nakletmekle de vazifeliydi.¹³

Kâmil Paşa'nın lâyihasına canı sıkılan padişah II. Abdülhamid, o andan itibaren kendisine yeni bir Sadrazam aramıştı. Tevfik Paşa'nın Hariciye Nazırlığı'na tayin edilip İstanbul'a geldiği sırada - Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığa tayininden bir gün önce - Padişah kendisinden Said, Kamil ve Halil Rifat Paşa'lar hakkında mütalaasını sormuş; O da Halil Rifat Paşa hakkında:

"Rifat Paşa'yı, Vidin Mutasarrıflığı'ndan beri tanırım. Bir çok valiliklerde bulunarak hüsn-i hizmet etmiş ve efendimizin itimadını kazanmıştır. İnşallah Makam-ı Sadârette muvaffak olur" şeklinde müsbet yönde görüş belirtmiştir¹⁴.

Ali Fuat Bey'in anlattığına göre: *"Mabeyn ikinci katibi Ahmet İzzet Paşa, Padişah II. Abdülhamid'in, Halil Rifat Paşa'nın Sadâreti idare edip edemeyeceğini kendisine sorduğunu, buna karşılık ta kendisinin, eğer Hariciye Nezareti'ne ehliyetli bir zat tayin edilir ve Paşa'nın oğlu ve etrafı işe karıştırılmazsa idare edebileceğini söylediğini buna karşılık Padişahın, 'Git, bu şartlar dahilinde vazife ifasını taahhüt edip edemeyeceğini sor.' Emri üzerine; hanesine giderek keyfiyeti kendisine anlattığını, Paşa'nın o yolda teminat vermesiyle dönüp durumu Hünkâr'a bildirmişti."*¹⁵

¹² E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 299.

¹³ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1370-1371.

¹⁴ M. Z. Pakalın, *Son Sadrazamlar V*, s. 633.

¹⁵ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1541-1542.

İbnü'l Emin'e göre Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlı'ğa tayin edilişi kamuoyunda hayret uyandırmıştı. Tevfik Paşa'ya göre: Bu tayin esnasında Gazi Osman Paşa'nın "*Böyle bir zamanda Halil Rifat Paşa Sadâreti nasıl idare edebilir*" diyerek inanmak istememiştir. Ancak, Halil Rifat Paşa'nın torunlarından Fuat Simavi Bey, buna verdiği cevapta "*Padişah'ın haftalarca süren ısrarından sonra Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı kabul ettiğinden*" bahsetmiştir¹⁶. Her halükarda 7 Kasım 1895 tarihinden itibaren Halil Rifat Paşa Sadrazamlığa başlamıştır. Ancak, bu tarinlerde çok buhranlı bir devir yaşanıyordu ve Paşa'nın bu işlerin üstesinden gelmesi oldukça zor gözüküyordu. Sultan Abdülhamid ise devlet idaresini tamamen elinde bulundurmak arzusundaydı¹⁷. Halil Rifat Paşa'nın Sadâreti zamanında bütün nüfuz ve kudret, Saray'a intikal etmişti. Yaşlı Sadrazam en basit meseleleri ve mevzuları bile Padişah'ın muvafakatini almadan yerine getiremiyordu¹⁸. Dahilî ve haricî en mühim meseleler Babîâlî'de değil, Mabeyn-i Hümâyun'da müzâkere ve hal olunuyordu¹⁹.

Aslında Hükümet gücünün Saray'da toplanması, Halil Rifat Paşa'dan çok öncelere dayanmaktaydı. II. Abdülhamid'e bu fikri telkin eden de Said Paşa'ydı²⁰. Nihayet Halil Rifat Paşa'ya gelinceye kadar, gün geçtikçe Babîâlî, etkisiz hale getirilmeye ve bütün işler Padişah'ın elinde toplanmaya başlamıştı. Esasen bu merkezileştirme elçilerin, valilerin ve askerî komutanların, nihayette ismen bağlı buldukları nezaretler kadar Mabeyn Kâtipliği ile de haberleşme derecesine varıyordu. Dışişleri ile ilgili meselelerde, İstanbul'daki Hariciye Nâzırı'nın ve dışişlerindeki elçilerin çok az bir önemi vardı²¹. Elçiler, siyasî meselelerin halledilmesi için Saray'a giderlerdi. Saray'dan da sefarethanelere memurlar gönderilerek müzâkereler yapılırdı. Sadrazam ve Hariciye Nâzırı ekseriyetle iş bittikten sonra haberdar

¹⁶ İbnü'l Emin, a.g.e, III, s. 1539-1540.

¹⁷ A. Çetin, "Halil Rifat Paşa" s. 328.

¹⁸ Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi XV*, İstanbul 1981, s. 8956.

¹⁹ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1547.

²⁰ İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1996, s. 32.

²¹ C.V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 195; Süleyman Kocabaş, *Sultan II. Abdülhamid'in Şahsiyeti ve Politikası*, İstanbul 1995, s. 106-197.

olurdu²². Babiâli'nin yetkilerini artırmak isteyen Cevat, Said ve Kâmil Paşalar'ın akibetleri ise yukarıda zikredilmişti. Abdülhamid bütün yetkileri elinde toplamak arzusunda olduğunu şu sözlerle ifade etmişti *"Her Sadrazam değişikliğinde kıyametlerin kopmasını çok lüzumsuz görüyorum. Çünkü; Kâmil veya Said hangisi olursa olsun, asıl Sadrazam Yıldız'da ikamet eden benim"*²³.

II. Abdülhamid'in kurduğu sistemin işleyebilmesinin şartı kendisinden saklanan bütün bilgilere sahip olmasıydı. Bu bir anlamda, Babiâli'ye gelen bilgilerden de fazlasını elde etmesi anlamını taşıyordu. Böylece kandırılmamış olacak ve Babiâli'yi de kontrol altında tutmuş olacaktı. Bunun yolu önce Babiâli'ye gelen bilgilerin bir kopyasının da Yıldız'a gönderilmesi idi. Zamanla bu da yeterli olmamış, valiler, elçiler, diğer yüksek görevlilerden doğrudan raporlar istenmeye başlamıştır. Eninde sonunda kararların Yıldız'dan çıktığını farkederek yöneticiler giderek bağlı oldukları nazırlıklara fazla aldırılmaz, daha çok Saray'la çalışır olmuşlardır. Hele nazırların Sadrazam'a değil de doğrudan Saray'a bağlı olması ilkesi yerleştirildikten sonra bu uygulama daha da tesirli olmuştu. Giderek Yıldız'ın telgraf merkezi ve bürokrasi kadrosu genişlemiş, her şey oradan yönetilir hale gelmiştir²⁴.

Sultan, Babiâli'nin yetkisinde olan büyük, küçük bütün memur tayinlerine bile karışıyordu. Özellikle, nazır, komutan, vali, elçi.. gibi yüksek memurların sicil ve ahvâlini çok yakından takip ediyor, onlar hakkında her şeyi biliyordu. Sultan bunlardan birini reddederse, Babiâli onu tayin edemezdi. Bunların dışında Abdülhamid'in müdahale etmediği bir sınıf memuriyet vardır ki o da hakimler idi²⁵.

²² Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı III*, s. 591; İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1547.

²³ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1984, s. 118; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, 139; S. Kocabaş, *Sultan II. Abdülhamid'in Şahsiyeti ve Politikası*, s. 107-108.

²⁴ Orhan Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan, Abdülhamid Gerçeği*. İstanbul 1987, s. 342-343.

²⁵ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları...*s. 26-31; S. Kocabaş, *Sultan II. Abdülhamid'in Şahsiyeti ve Politikası*, s. 111.

"Osmanlı Hükümeti demek Yıldız Sarayı demektir. Abdülhamid devri demek münhasıran Abdülhamid'in şahsı demektir. Ufak büyük her işe kendi şahsının damgasını vurmuştur. Devletin her tarafında Abdülhamid'in irâdesi değilse bile malûmatı haricinde geçmiş belli başlı bir hadise yoktur. İdarî, siyasî, iktisadî, ilmî, dinî ve içtimaî bütün işlerin ipucu saraya bağlıydı"²⁶.

Yukarıda görüldüğü gibi Sultan II. Abdülhamid'e Sadrazam olmak, onunla çalışmak pek kolay bir mesele değildi. Ancak, onun düşüncelerini benimsemek, ona bağlı olmak, her şeye fazla karışmamak gerekiyordu. Bu niteliklerin çoğunun da Halil Rifat Paşa'da bulunduğunu müşahede ediyoruz.

II. Abdülhamid devrinde Sadrazamlık makamına kadar yükselmiş olan devlet ricali arasında Halil Rifat Paşa'nın durumuna gelince:

II. Abdülhamid devrinde Sadrazamlık makamında 26 kez değişiklik olmuş ve bu arada 15 kişi Sadrazamlık yapmıştır. Bunlar arasında (Küçük) Said Paşa yedi, Kâmil Paşa iki, Ahmet Vefik Paşa iki, Rüştü Paşa da iki defa Sadrazamlığa tayin edilmişlerdi. Said Paşa'nın yedi defa ki Sadrazamlığı'nın toplamı yedi seneyi buluyor. Ancak Abdülhamid devrinde tayin edildikten sonra azledilmeden uzun süre Sadrazamlık'ta kalma rekoru altı sene ile Halil Rifat Paşa'ya aittir. En kısa Sadrazamlığı da Ahmet Vefik Paşa ve Rıza Paşa yapmışlardır. Bunların Sadrazamlık'ta kaldığı süreler sadece ikişer gündür²⁷. Ayrıca Padişah'a bağlılığı, Abdülhamid'in en çok sevdiği bir Sadrazam olması²⁸ ölünceye kadar bu makamda kalmasını sağlamıştır.

II- OSMANLI – YUNAN SAVAŞI VE HALİL RIFAT PAŞA

A- Savaşın Sebepleri

Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde meydana gelen en önemli olaylardan biri de 1897 Osmanlı – Yunan Savaşı'dır. Yunanistan'ın

²⁶ İsmail Müştak Mayokan, *Yıldız'da Neler Gördüm*, İstanbul 1940, s. 37; S. Kocabaş, *Sultan II. Abdülhamid'in Şahsiyeti ve Politikası*, s. 110.

²⁷ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 302; *Kâmil Paşanın Anıları ...* s. 202-203; Ahmet Emin Yaman, *Osmanlı İmparatorluğunda Sadrazamlık 1876-1922*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 1986 (Yayınlanmamış Doktora Tezi) s. 56.

²⁸ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1994, s. 41.

ihtirasları ve saldırıları ile başlayan bu savaşın sebeplerini anlayabilmemiz için biraz gerilere gitmemiz gerekir.

1829 yılında, Yunanistan'ın bağımsızlığı ile sonuçlanan isyana Girid ve Sisam Adaları da katılmışlardı. Fakat bu olayda Sisam Adası, muhtariyete kavuştuğu halde, Girid'in durumunda bir değişiklik olmamıştı. Daha sonra Rusya'nın kışkırtması ve Atina'nın yardımları ile 1866'da Girid Rumlar'ı isyan ederek Yunanistan'a katıldıklarını ilân ettiler. Osmanlı Hükümeti, adaya asker sevk edip eşkıyalara karşı başarılı operasyonlar yapmalarına rağmen, isyanı tamamen bastıramadılar. Bunun üzerine 1867'de büyük devletler, Osmanlılar'a bir nota vererek adada plesibit yapılarak, yeni bir idare kurulması için baskı yapmaya başladılar. Osmanlı Devleti ise, işin içine Avrupa Devletleri'ni karıştırmamak ve onların yapacağı işi doğrudan doğruya kendisi yapmak için Sadrazam Ali Paşa'yı Girid'e gönderdi. Ali Paşa isyancılar hakkında genel af ilân edip, ele başlarıyla müzakereye başlayarak adeta Hıristiyanlar'a geniş yetkiler tanıyan, bir Islahat Fermanı yayınladı.

Bundan sonra isyanlar azalmasına rağmen tamamen söndürülemedi. 1868 yılı başlarında ilan edilen ferman batılları memnun etmesine rağmen, Yunanistan bundan hoşlanmadı. Zira Yunanistan'ın hedefi Girid'in ıslahı değil ilhakı idi. Girid eşkıyalarına yardım etmesi yüzünden 1868 yılı sonlarında Osmanlı Devleti'yle Yunanistan savaşın eşiğine geldiler; ancak büyük devletlerin araya girmesi ile 18 Şubat 1869'da toplanan Paris Konferansı savaşı önledi.²⁹

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın 23. Maddesi Osmanlı Devleti'nin 1868 Girid Islahat Fermanı'nı Rumlar lehine düzenleme yaparak uygulamasını, 24. Maddesi de Yunanistan lehine sınır düzenlemesi yapılmasını kararlaştırmıştı. 1878'de Girid'de yeni karışıklıkların çıkması üzerine 12 Ekim 1878'de Avrupa Devletleri konsolosları ile Girid'de, Halepa Antlaşması imzalandı. Buna göre; *"Girid'e umumi vali tayin edilecek, vali Müslüman ise müşaviri Hıristiyan, vali Hıristiyan ise müşaviri Müslüman olacak, genel meclisin 49'u Hıristiyan, 31'i*

²⁹ Selim Sun, **1897 Osmanlı-Yunan Harbi**, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları. Ankara. 1965. s. 11-15

Müslüman olmak üzere 80 üyesi olacaktı. Resmî dil Türkçe ve Rumca birlikte olacaktı.” Bu anlaşma ile yönetimde Rumlar söz sahibi olmalarından dolayı memnun oldular ve adada bir süre sükunet hüküm sürdü.³⁰

1880’de Yunan Hükümeti Berlin Antlaşması’na göre Osmanlılar’dan Tesalya ve Epir sınırlarında düzenleme yapmak maksadıyla toprak isteyince, Abdulhamid bir ara buraları vermektense Girid’i terk etmeyi teklif etti ise de İngiltere’nin buna razı olmaması sebebiyle bu düşünceden vazgeçti.³¹ 1881’de Tesalya ile Narda, yabancı elçiler ve daha sonra Yunan elçisiyle yapılan anlaşma ile Yunanistan’a terk edildi.³²

1878’den sonra Girid Valiliği’ne tayin edilen Fotyadi Paşa adeta Atina’dan gönderilmiş bir memur gibi davranarak isyanların çıkmasına ve binin üzerinde Müslüman’ın öldürülmesine sebep olmuştu. Nihayet şikâyetler üzerine azledilmesine karar verilerek, 1884’de Sivas Valisi olan Halil Rifat Paşa’nın Girid Valisi olması kararlaştırıldı. Bunun üzerine Fotyadi Paşa ada Rumları’na: *“O vali gelirse cümlenizi mahveder, yirmi seneden beri kazandığınız haklarınızı kaybetmemek için Babiâli’ye telgraf çekerek bunu engelleyiniz.”* diyerek halkı kışkırttı. Babiâli’ye Rum’ların telgraf yağdırmaları üzerine Halil Rifat Paşa’nın tayininden vazgeçildi. Ancak bundan memnun olmayan ada halkının ve hükümetin baskıları neticesinde Fotyadi Paşa istifa etti ve yerine yine bir Hıristiyan olan Sava Paşa tayin edildi.³³

1889’da adayı Yunanistan’a katmak için, tekrar ayaklanmalar çıktı. Asilerin Müslüman köylerine saldırması üzerine, Müslüman halk köylerini terk ederek şehirlere ve limanlara sığındılar. Bunun üzerine Abdulhamid yeni bir fermanla Halepa Anlaşması’nın bir çok esaslarını yürürlükten kaldırdı. Buna göre valiyi kendisi tayin edecek ve bu vali askerî kuvvetlerin de komutanı olacaktı. Ancak vali hangi dinden ise yardımcısı karşı dinden olacaktı.

³⁰ F. Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 558; S. Sun, **A.g.e.**, s. 15-16; E. Z. KARAL, **Osmanlı Tarihi VIII**, s. 118-119. Halepa Girid Adası’nda Hanya civarında Avrupa Konsoloslarının ikamet ettikleri bir mahal idi. (Osman Nuri, **Abdulhamid-i Sani ve Devri Saltanatı III**, s. 867)

³¹ E.Z. Karal, **A.g.e.**, VIII, s. 119-121

³² İ. H. Danişmend, **Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, s. 318

³³ Mehmet Salâhî, **Girid Meselesi. 1866 – 1889**, Haz. Münir Aktepe. İstanbul 1967. s. 35-38. Fotyadi Paşa bu ihanetlerine rağmen daha sonra 1885’te Roma Seferi olmuş ve 1891’de azledilinceye kadar da Bu vazifede kalabilmiştir. (M.Salâhî, **A.g.e.**, s. 38)

Meclisteki üye sayısını da azaltmıştı.³⁴ Vali olarak da, Ahmet Şâkir Paşa tayin edildi. Alınan sert tedbirlerle adada sükûnet tesis edildi³⁵.

1895 yılında Ermeni olaylarının tehlikeli bir şekilde yayılması üzerine, Yunanistan'ın da kışkırtmasıyla Girid Rumları tekrar harekete geçerek Halepa Anlaşması'nın uygulanmasını ve adaya Hıristiyan vali tayin edilmesini istediler. Osmanlı Hükümeti, dış baskıların çok yoğun olduğu bir zamanda Girid'de asayişin devamı için Kara Todori Paşa'yı 5 Mayıs 1895'te vali olarak tayin etti. Buna rağmen Hıristiyan çeteler, Müslümanlar'a saldırmaya başladılar. Bunun üzerine Müslümanlar da silahlanarak karşı saldırıya geçtiler.³⁶

Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığa tayin edildiği sırada bu iç savaş devam ediyordu. Bunun üzerine Kara Todori Paşa azledilerek 8 Mart 1896'da Turhan Paşa adaya vali tayin edildi. Bu sıralarda Yunanistan'dan çok sayıda gönüllü ile beraber cephane de naklediliyordu. Osmanlı Hükümeti de takviye kitaları göndermeye başladı. İşte bu sıralarda Fransa ve İtalya kendi vatandaşlarının hayatlarını kurtarmak bahanesiyle adaya savaş gemileri gönderdiler.³⁷ Bu olayların dış basında da geniş yankı uyandırdığını Hariciye Nazırı'nın, Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya gönderdiği raporlardan anlıyoruz. Buna göre; Girid asileri dağlara çekilerek Yunanistan ile birleştiklerini de ilân etmişlerdi.³⁸

Bu sefer Rusya'nın da işe karışmasıyla, büyük devletler Babıâli'ye müşterek bir nota vererek; Adaya Hıristiyan bir valinin tayin edilmesiyle Halepa Anlaşması'nın yürürlüğe konmasını ve genel af ilan edilmesini istediler. Bu nota üzerine Abdulhamid 28 Haziran 1896'da Georgis Beroviçi Turhan Paşa'nın yerine vali olarak tayin etti. 4 Temmuz 1896 tarihli irâde ile de Halepa Anlaşması'nı yürürlüğe koyarak genel af ilân etti.³⁹

³⁴ F. Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 559

³⁵ A. Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa**, s. 25-27

³⁶ Erdoğan Yeğen, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Girid Olayları ve Osmanlı – Yunan ve Büyük Devletlerin İlişkileri" **3. Askeri Tarih Semineri – Türk Yunan İlişkileri**. ATASE Yayınları. Ankara 1986, s.283

³⁷ S. Sun, **1897 Osmanlı Yunan Harbi**, s. 18-19; E.Yeğen, A.g.m. s. 284-285

³⁸ **BOA., Y.A. Hus.** 352 / 107

³⁹ S. Sun, **1897 Osmanlı Yunan Harbi**, s. 19-20

1897 başlarında Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki mücadeleler daha da şiddetlendi. Ayaklanmaları bastırmak için adaya yeni birlikler nakledilmesine, büyük devletler mani oldular. Böylece Osmanlı Hükümeti Girid'in mukadderatını büyük devletlere bırakmak mecburiyetinde kaldı. Bu arada Hanya yakınlarında kamp kuran isyancılar Yunan bayrağını çekerek adayı Yunanistan'a ilhak ettiklerini ilân ettiler. 10 Şubat 1897'de Yunan Kralı'nın 2. oğlu Georges (Yorgi), bir torpido filosunun başında Girid'e gönderildi. Üç gün sonra da kralın yaveri Albay Vassos iki taburluk bir kuvvetin başında Girid'e giderek adayı Yunan Kralı adına işgal ettiğini ilân etti. Bunun üzerine vali Beroviç adadan kaçtı.⁴⁰

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Hükümeti durumu protesto ettiği gibi, İstanbul'daki sefirler aracılığı ile büyük devletlere müracaat ederek müdahalede bulunmalarını aksi taktirde Devlet'in gereğini yapabilecek durumda olduğunu bildirdi.⁴¹ 14 Şubat 1897 tarihinde de Osmanlı Ordusu'nun dörtte birine seferberlik emri verildiği halde Yunanlılar fikirlerini değiştirmediler. Bunun üzerine İngiltere Başkanı Lord Salisbury müttefiklerine müracaat ederek Ada'nın Yunanistan'a verilmeyip, muhtar bir idare kurulmasını ve Yunan Ordusu'nun buradan çekilmesi için gereğinin yapılmasını istedi.⁴²

Yunanistan, bu sırada Osmanlılar'la her türlü çatışmayı göze alarak büyük devletlerin tekliflerini reddetti. Bunun üzerine bu devletler adayı abluka altına almaya başladılar. 21 Mart 1897 tarihinden itibaren adaya el koydular. Fransız, İngiliz ve İtalyan birliklerinden sonra 5 Nisanda da Rus birlikleri adaya yerleşti. Hanya Kalesi'ndeki Türk bayrağının yanına büyük devletlerin bayrakları da çekildi. Milletler arası kuvvetlerin, Türk askerleri ile birlikte hareket ederek adada muhtar bir idare kurmasını Osmanlı Devleti kabul etti. Böylece Yunanistan'ın bir oldu bitti ile Girid'i ilhak projesi suya düştü. Bu durum Atina'da büyük bir hayal kırıklığı meydana getirdi. Zira, artık Girid'de Türkler ile mücadele edemeyecek ve Yunanistan'a katamayacaklardı. Ancak,

⁴⁰ S.Sun, A.g.e., s. 22

⁴¹ BOA., Y.A. Hus. 366 / 25

⁴² BOA., Y.A. Hus. 367 / 90 ; 367 / 129

her istediğini kamuoyu desteği ile yaptıran Etnik-i Eteryâ Cemiyeti, Yunanistan Hükümeti'ni Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa sürüklüyordu. O sırada Yunanlılar'ın yapabilecekleri tek şey kalmıştı, o da Makedonya ve Epir topraklarında savaşmayı göze almaktı.⁴³

B- Yunanlılar'ın Harekete Geçmesi ve Osmanlı Devleti'nin Savaş İlanı

Yunanistan'ın 1897 Şubat ayından itibaren Tesalya hududunda askerî faaliyetlere girişmesi üzerine, Osmanlı Devleti de hazırlıklara başladı.⁴⁴

Nihayet 9 Nisan 1897 tarihinde içinde Yunan subay ve askerlerin de bulunduğu kalabalık Rum çeteleri Osmanlı topraklarına saldırarak bazı yerleri işgal ettiğine dair Alasonya Ordu Komutanlığı ve Manastır Vilayeti'nden Babıâli'ye bilgiler gelmeye başladı. Yunanlılar'ın böyle bir tecavüzü beklendiğinden gerekli tedbirler alınmıştı. Ancak ordumuz savaş emri almadığından sadece savunma yapabiliyordu. Bu gelişmeler üzerine Abdulhamid, meseleyi barış yoluyla halletmek, bu gerçekleşmezse bütün mesuliyetin Yunanlılar'a ait olacağına büyük devletlere tebliğ edilmesi için Meclis-i Vükelâ'nın karar almasını istedi.

11 Nisan 1897 (R. 30 Mart 1313) tarihinde Meclis-i Vükelâ, Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında toplandı. Bu toplantıda Yunanlılar'ın hudud tecavüzleri ile yedi adet kuleyi yakmaları ve bazı askerlerimizi esir ve şehit etmeleri gibi konular ayrıntılı olarak ele alınarak, Padişah'ın isteği doğrultusunda Yunanistan'a karşı hemen harekete geçmek yerine, Yunanlılar'a yardım edebilecek devletleri tarafsız hale getirmek için büyük devletlerin sefirlerine durumu anlatan telgraf çekilmesi kararlaştırılarak, bu telgrafın metni de hazırlandı ve aynı gün sefirlere gönderildi. Bu telgraflarda, Yunanlılar'ın cephedeki saldırıları, Girid'deki işgalleri anlatılarak bunların

⁴³ Erdoğan Yeğen, "XIX Yüzyılın Son Çeyreğinde Girid Olayları ve Osmanlı-Yunan ve Büyük Devletlerinin İlişkileri" s. 288-290; S.Sun, **1897 Osmanlı – Yunan Harbi**, s. 24-25; İ. H. Danişmend, **Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, s. 337-338; İlhan Bardakçı, **İmparatorluğa Veda**, İstanbul 1985, s. 245

⁴⁴ F. Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 561-562

devletler hukukuna aykırı şeyler olduğu, bu durumun düzeltilmemesi halinde bütün mes'uliyetin Yunanlılar'a ait olacağı özellikle vurgulanmıştır.⁴⁵

Bu çalışmalar çok olumlu neticeler vermiş ve büyük devletler, böyle bir durumda bütün mes'uliyetin saldırıyı ilk başlatan tarafa ait olacağını ilân etmişlerdir. Zaten Abdulhamid'in gayesi de Yunanistan ile teke tek kimsenin müdahalesi olmadan hesaplaşmaktır.⁴⁶ Balkan Devletleri de bu sırada Yunanlılar'ın genişleme gayretlerini kendi millî menfaatleri açısından endişe ile tâkip ettiklerinden Babîâli'ye tarafsız kalacaklarını bildirmişlerdi.⁴⁷

Bütün bu gelişmeler, Yunanlılar'ı durdurmamış aksine, saldırılarını daha da artırmıştı. Siyasî çözüm yollarının kapanması üzerine Abdulhamid durumu müzakere edip karar almak üzere bu sefer Yıldız Sarayı'nda Meclis-i Vükelâ'nın toplanmasını emretti. Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında toplanan Meclis durumu görüşmeye başladığı sıralarda Padişah'ın ikinci kâtibi Arap İzzet Paşa savaşın aleyhinde idi ve Abdulhamid'i de iknaya çalışıyordu. Bunun tesirinde kalan Padişah savaşın çıkmasına başlangıçta taraftar görünmüyordu. Bu sebeple İzzet Paşa nazırlar ile tek tek görüşerek onları da iknaya çalışıyordu.

Sadrazam Halil Rifat Paşa: *"Vaziyet günden güne vahamet kesbediyor. Henüz ilan-ı harp edilmediği halde, Yunanlılar'ın hududu tecavüz ederek Asakir-i Şahane ile açıktan açığa harbe giriştikleri resmen haber veriliyor. Bu vaziyet karşısında harbi kabul edelim mi? Etmeyelim mi? Ne buyrulur?"* diyerek müzakereyi açmıştı.⁴⁸ Meclis-i Vükelâ, Mabeyn'de 56 saat gibi uzun bir süre kaldı. Bir aralık Sadrazam Halil Rifat Paşa, Tophane Müşiri Zeki Paşa'yı yanına çağırarak bazı evraklar gösterdi. İzzet Paşa'nın bu meselede Devlet-i Aliye'yi savaşı kabulden men eylemesiyle büyük bir mükafat-ı nakdiye alacağı yolunda Atina'dan kendisine ulaştırılan evrakı

⁴⁵ BOA., Y.A.Res. 86 / 20

⁴⁶ Necip Fazıl Kısakürek, *Ulu Hakan Abdulhamid Han.*, s. 283-284

⁴⁷ İ. Bardakçı, *İmparatorluğa Veda*, s. 233.; Sabri Sürgevil, *"1897 Osmanlı – Yunan Savaşı ve İzmir"* 3. Askeri Tarih Semineri – Türk - Yunan İlişkileri. Ankara. 1986. s. 297

⁴⁸ Ziya Şakir (Soko), *Sultan Abdulhamid'in Yunan Zaferi ve Gizli Siyaseti*. İstanbul. 1994. s. 26 - 28

gösterdi.⁴⁹

Müzakereler devam ederken, İzzet Paşa'nın önünde Sadrazam Halil Rifat Paşa rey toplamaya başladı, evvela Nafia Nazırı Mahmut Celaleddin Paşa savaşın aleyhinde olduğunu açıkladı, Bahriye Nazırı, ekseriyete tabi olacağını söyledi. Sıra Serasker Rıza Paşa'ya gelince savaştan kaçınmanın intihar demek olacağını ve mutlaka savaş kararının alınması gerektiğini açıkladı. Bunun üzerine toplantı bir buçuk saat kadar sessizliğe büründü. Durumu hemen Padişah'a aktaran İzzet Paşa yeni bir irâde getirdi. Buna göre Padişah savaşın devlet için nelere mal olacağını iyi düşünülmesini ve ona göre karar alınmasını istedi. Bunun üzerine müzakereler tekrar başladı. Bu sefer nazırlar Serasker Rıza Paşa'ya ordunun durumu hakkında sorular sordular. Bu arada İzzet Paşa bazı nazırları yan odaya çekerek savaşın aleyhinde olmaları yolunda telkinatta bulundu. Sıra tekrar oylamaya geldiğinde Serasker yine savaşın mutlaka ilânı yolunda sert bir konuşma daha yaptı. Bundan sonra Mecliste savaş isteyenlerin sayısı artmaya başladı. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Maliye Nazırı Nazif Paşa ve Şurâ-yı Devlet Reisi Said Paşa da Seraskeri desteklemeye başladılar. Sadrazam Halil Rifat Paşa ise ne lehte ne de aleyhte herhangi bir görüş belirtmiyordu. Müzakereler başlayalı 54 saat gibi uzun bir zaman geçtiği bir vakitte ve gecenin yarısında, Serasker Padişah tarafından çağrıldı. Serasker'i, üzerinde Tesalya haritası bulunan bir odada karşılayan Padişah: *"Ben sizin gibi tecrübesiz değilim, benim tecrübem sizinkinden ziyadedir. Bu harbin kaybedilmesi vahamettir."* dedi. Bunun üzerine Serasker harita üzerinde gerekli izahatları yaparak Padişah'ı ikna etmeyi başardı. Padişah'ın da savaş taraftarı olduğunun öğrenilmesi üzerine, bütün vükelâ harp kararı verdi. Bundan sonra Mahmut Celaleddin Paşa'nın kaleme aldığı harp mazbatası hazırlanarak, başta Halil Rifat Paşa olmak üzere bütün nazırlar tarafından 17 Nisan 1897 tarihinde imzalanarak Padişah'a arz edildi. 15 dakika sonra da irâdesi geldi ve karar

⁴⁹ Rıza Paşa (Serasker), *Hülâsa-i Hatırat*. İstanbul. 1325. s. 48 ; Z. Şakir, *A.g.e.*, s. 31. Meclis-i Vükelâ'da daha sonra harp kararı alınıp zafer kazanıldıktan sonra - Halil Rifat Paşa'nın adı geçen evrakları padişaha iletilmesiyle- İzzet Paşa Padişah'ın gözünden düşerek vazifesine son verildi. (Osman Nuri, *Abdulhamid-i Sani ve Devri Saltanatı III*. s.

kesinleşti. Serasker Rıza Paşa'nın büyük bir sevinçle bu irâdeyi telgrafla cepheye iletmek üzere hareket edeceği sırada Halil Rifat Paşa Serasker'in kolundan tutup, çantasından çıkardığı ve içerisinde istifasının yazılı olduğu bir kağıdı göstererek: "*Cenab-ı Allah sizden razı olsun. Müzakereye iştirak etmememin sebebi sizin fikirlerinize ilâve edecek farklı bir görüşümün olmadığındandır. Eğer harbi kabul ettiremeseydiniz bu istifanâmeyi verecektim.*" dedi. Bundan sonra Serasker telgrafla harp emrini cephedeki Alasonya Ordu Komutanı Ethem Paşa'ya tebliğ etti.⁵⁰

Tarihimizde "313 Muharebesi" diye anılan Türk-Yunan Savaşı bu şekilde başlamış oldu. Savaş baştan sona Türk kuvvetlerinin üstünlüğü altında cereyan etti. Müşîr Ethem Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri, daha savaş ilânının ertesi günü Milona Muharebesi'ni kazandı. 25 Nisanda Yenişehir ve 26 Nisan'da da Tırhala Türk kuvvetlerinin eline geçti ve Yunan kuvvetleri Varda'ya çekilmeye zorlandı. Yunan Başkomutanlığı büyük kuvvetlerini Dömeke'de toplamıştı. 17 Mayıs 1897 günü yapılan bir günlük çetin muharebe ile Dömeke zaptedildi. Türk ordusu için artık Atina yolu açılmış bulunuyordu. Larissa Türkler'in kontrolündeydi. Yunanlılar tekrar savaşa teşebbüs ettilerse de bu sefer Volo Türkler'in eline geçti.

Bu mağlubiyetler üzerine Yunanistan'daki Deliyannis (Deli Yani) Hükümeti düştü. Atina'da halk galeyan içindeydi ve her şeyden Yunan Kralı'nı mes'ul tutuyorlardı. Yeni başbakan Skouloudis, hemen devletlerin aracılığını istedi ve daha 10 Mayıs'ta Girid için özerklik rejimini kabul ederek askerlerini çekmeye başladı. Yani, Yunanistan Girid'in ilhakından da vazgeçiyordu.⁵¹

506 ; Sir Henry Woods, *Türkiye Anıları (Osmanlı Bahriyesinde Kırk Yıl)* Terc. Fahri Çoker. İstanbul 1976. s. 176

⁵⁰ Rıza Paşa, *A.g.e.*, s. 45-52 ; Meclis-i Vükelâ'daki görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Z. Şakir, *A.g.e.*, s. 25-40 Harp mazbatasının metni için bkz. *BOA.*, *Y.A.Res.* 86 / 32 ; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*. III, s. 219- 220. Girid Resmolu Mavnahoyuzade Kasım Bin Ahmet, *Tesalya Tarihi, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı*. Haz. Bayram Kodaman. Ankara. 1993. s. 5-6 , Z. Şakir *A.g.e.* s. 36-37

⁵¹ F. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 262 ; İ.H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 338-339 ; E.Z.Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 117 ; Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmeler Işığında, Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Ankara.1988. s. 41. Osmanlı- Yunan Savaşı ile ilgili geniş bilgi için bkz. S. Sun. *1897. Osmanlı-Yunan Harbi*. s. 29-254

C- Ateşkes ve Osmanlı – Yunan barışı

Yunanistan, ordularının bozgunu üzerine büyük devletlere müracaat ederek bir an evvel ateşkesi sağlama telaşına düştü. Daha 14 Mayıs 1897 tarihinde, büyük devletler adına Avusturya sefiri Babiâli'ye müracaat etmesi üzerine, aynı gün Abdulhamid konuyu müzakere etmek üzere Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında Meclis-i Vükelâ'yı topladı. Bu toplantıda: *"Yunanlılar'ın Girid'i tamamen boşaltmaları ve buradaki muhtar idareyi tanımaları, Türk askerlerinin aldığı yerlerin Devlet-i Aliye'ye bırakılması ve 10 Milyon lira tazminat vermeleri şartıyla ateşkesin kabul edilmesi kararlaştırıldı."* Padişah tarafından da uygun görülen bu kararlar sefirler aracılığı ile Yunanistan'a iletildi.⁵² Osmanlı Devleti'nin bu talebi kabul edilmedi ve 19 Mayıs 1897 tarihinde bu sefer Rus Çarı doğrudan Abdulhamid'e bir telgraf göndererek barış teşebbüsünde bulundu. Başta İngiltere olmak üzere dış baskılar karşısında Abdulhamid Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında Encümen-i Mahsus-u Vükelâ'yı topladı ve burada ateşkesin uygulanması kararlaştırılarak 20 Mayıs 1897 tarihinde Padişah tarafından onaylandı. Böylece savaş durumu sona erdi.⁵³

Bundan sonra barış görüşmelerine geçildi. Görüşmelere Yunanistan katılmayarak, kendi kaderini büyük devletlerin eline bıraktı. Büyük devletler Yunan menfaatini korumada büyük gayret gösterdiler. Görüşmeler 4 Haziran 1897'de İstanbul'da başladı. Uzun tartışmalardan sonra 18 Eylül

⁵² BAO., Y.A.Res. 86 / 81

⁵³ A.F.Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye III*, s. 222-223.

Adı geçen telgrafta Rus çarı: "Aramızdaki samimi dostluk ve yakın komşuluk münasebetlerine dayanarak başarılı kahraman askerlerinizin ateş kesmesi ve bir kat daha yükselmesi isteğiyle cüret ettiğim bu aracılığa şaşmayınız. Harbin bu suretle sona ermesi, savaş başladığı sıralarda barışın devam ettirilmesi hususundaki barış isteğimizle birleşmektedir.

Bu suretle hareketiniz size olan hürmetimi artıracak ve bunun hâtırası ebediyen hafızamda kalacaktır." demektedir.

Padişah da Rus Çarı'nın telgrafını: "Gerek hakkımda, gerekse askerimin zaferini tebrik hususunda göstermiş olduğunuz dostluk duygularınıza ve tebriklerinize karşı teşekkürlerimin kabulünü rica ederim.

Sizin barışçı düşünce ve isteklerinizi takdir ve tasdik ederek buna göre hareket ettiğimi ispat için ordu komutanlarıma hemen ateşkes emrini verdim. Avrupa büyük devletlerinin dostça müdahaleleriyle barışın devam ettirilmesi, Sultanlığımın satvet ve memleketimin bütün sınırlarında düzen ve güven için genel barışın muhafazası başlıca isteğim olduğundan sizin de bu hususları göz önünde bulundurmanızı rica ederim." diye cevaplandırdı. (S. Sun, *1897 Osmanlı – Yunan Harbi* s. 255-256)

1897'de çoğu meseleler halledilerek mazbatalar imzalandı. Bundan sonra ancak Yunan delegesi İstanbul'a gelerek, 4 Aralık 1897'de kesin antlaşma imzalandı.

Osmanlı Devleti, cephede büyük bir başarı kazanmasına rağmen Büyük Devletler'in baskısıyla masa başında sanki mağlup olmuş gibi önemli bir şey elde edemedi. Antlaşmanın önemli maddelerine gelince: *"Osmanlı Devleti ele geçirdiği Tesalya'yı boşaltarak Yunanistan'a iade edecek buna karşılık Osmanlı Devleti lehine sınır düzeltilmesi yapılacak, Yunanistan 4 milyon Osmanlı altını savaş tazminatı ve ayrıca savaşta zarar gören Osmanlı tebaası için 100 bin altın ödeyecekti, savaş esirleri iade edilecek ve umumî af ilân edilecekti ve iki tarafın tebaası birbirlerinin memleketinde oturma ve dolaşma hakkına sahip bulunacaklardır."*⁵⁴

Buna rağmen Osmanlı Devleti bu harbi bir iç politika malzemesi olarak başarı ile kullanmıştır. Savaşa katılanlar ve cephe gerisinde gayret gösterenlere madalyalar ihsan buyurulmuştur. Bu cümleden Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya da *"Yunan Muharebesi Madalyası"* verilmiştir.⁵⁵

D- Girid Meselesinin Aleyhimize Neticelenmesi ve Girid'den Anadolu'ya Türk Muhâcereti

Bu savaş, Girid Adası yüzünden çıkmıştı. Halbuki barış antlaşmasının hiçbir yerinde Girid anlaşmazlığından veya bunun hal şeklinden bahs olunmuyordu. Sebebi ise, devletlerin bu hususa dair mevcut peşin hükümleriydi. Nitekim antlaşmanın imzalanmasından iki hafta sonra 18 Aralık 1897 tarihinde Girid'in muhtariyetini ilân ettiler.⁵⁶ Bu antlaşmadan sonra adaya bir de vali tayini meselesi ortaya çıkmış ve büyük devletler bir türlü herhangi bir şahıs üzerinde anlaşamamışlardır.

⁵⁴ M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, s. 3382 ; S.Sun, *A.g.e.*, s. 262 ; İ.Bardakçı, *İmparatorluğa Veda*, s. 246-248 ; İ.H.Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 341 ; Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi XIII*, s. 161-163

⁵⁵ "Yunan muharebesinde meşhud olan mesâ-i makbule-i sadakatkârane ve ikdamâtı mebni sene-i merkume Rebiyül-ahır gurreesi Yunan madalyası ihsan buyurulmuştur" (B.O.A. Sicill-i Ahval II, s. 50 ;

M.Z. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli VIII*, s. 1880

⁵⁶ M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, s. 3382

Rus Çar'ı, Yunan Kralı'nın oğlu Prens Georges (Jorj – Yorgi)'i namzet gösterdi, bunu Osmanlı Devleti kabul etmedi ve büyük devletler de aralarında anlaşamadılar. Almanya ve Avusturya 1898'de gemilerini Girid'den çekti ve orada yalnız öbür dört büyük devletin kuvvetleri kaldı. 20 Ekim 1898'de bunların baskısıyla Osmanlı askerleri adadan çekildi. Almanya ve Avusturya'nın reyî olmadıkça bu dört devlet vali tayin edemeyecekleri için adaya vali salâhiyetiyle bir komiser tayinini düşündüler. Babrâli, Golç Paşa'yı tayin etmek istedi. Ancak aralarında anlaşan büyük devletler, Prens Georges'i tayin ettiler. 30 Kasım 1898 tarihinde de durumu Babrâli'ye bildirdiler. Prens Georges Osmanlı hakimiyetini tanımayı taahhüt etti ve bunun nişanesi olarak adanın bir müstahkem noktasında Türk bayrağının bulunmasına karar verildi. Bu tarihten itibaren Girid'in Osmanlı Devleti ile tek bir ilgisi bu bayrak olacaktır. Netice olarak Girid Adası mağlup Yunanistan'a manen ilhak edilmiştir.⁵⁷

Bu sıralarda Girid'de iç savaş tam olarak sona ermemişti. Artık bu durumda Müslümanlar'ı koruyacak ordu da kalmadığından Müslüman halk kitleler halinde hicret etmeye başladı. Osmanlı Hükümeti'nin bundan sonra bu konuda yaptığı tek icraat muhâcirlere yerleşebilecekleri yer ayarlamaktı.

Girid Müslümanları'nın adayı terk etmeye başlamaları 1899 Mart ayından itibaren hızlandı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla aşağıdaki yerlere nakledildiler:

19 Mart 1899 tarihinde bir kısım Girid Muhâcirinin Bingazi ile Derne arasındaki yere yerleştirilmeleri plânlandı.⁵⁸ 5 Haziran 1899 tarihinde, Girid muhâcirlerinin vapurlarla önce İzmir'e getirilip buradan Konya, Adana, Ankara, Halep, Suriye, Beyrut ve Karahisar-ı Sahip (Afyon) vilâyet ve sancaklarına iskân için gönderilmeleri, bir kısmının da doğrudan vapurla Mersin ve İskenderun limanlarına nakilleri kararlaştırılmıştır.⁵⁹ Bunlardan 385

⁵⁷ Y. H. Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi II*, s. 129-130 ; I.H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 341. Adanın bu durumu 1912'deki Balkan Savaşlarında Yunanistan'ın ilhakına kadar devam eder.

⁵⁸ BOA., Y.A.Hus. 394/21

⁵⁹ BOA., Y.E.E. Kamil Paşa Evrakına ek. 86/9-858

hane 22 Haziran 1899'da Antalya'ya yerleştirildi.⁶⁰ Önemli bir kısmının da Aydın Vilâyeti'nin muhtelif yerlerine iskânı kararlaştırıldı.⁶¹ 19 Eylül 1899 tarihinde bir kısım muhâcirin, Hüdavendigâr Vilâyeti'ne iskânı planlandı.⁶²

3 Temmuz 1899 tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükelâ'da, Girid muhâcirlerinden Haleb Vilâyeti'ne iskân için gönderilen 2000 hanenin 300'ünü Maraş Sancağı'na bağlı Andırın Kazası'nın miriye ait Kargalı Çayırı'na geriye kalanlarının da Adana Vilâyeti'ne gönderilmesi kararlaştırıldı.⁶³

Bu arada 28 Temmuz 1899 tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında Girid muhâcirlerinin durumunu görüşen Meclis-i Vükelâ muhâcirlere yardım için bir kampanya başlatılması ve bu maksatla da yardım pulları bastırılıp dağıtılmasına karar verdi.⁶⁴

21 Mart 1900 tarihinde Aydın Valiliği'nden Babiâli'ye gönderilen tahriratta, o tarihe kadar vilâyet dahiline yerleştirilen Girid muhâcirlerinin sayısının 13.163 kişi olduğu ve bunların kendi rızaları ile Aydın-Kasaba Demiryolu güzergâhındaki kasabalara, bir kısmının da sahildeki Çeşme, Kuşadası ve Bodrum'a yerleştirildikleri ve ayrıca bazı sanat sahibi kimselerin İzmir'de ikâmet ettikleri bildirilmişti.

3 Nisan 1900 tarihinde Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ'da Girid muhâcirlerinin durumu tekrar görüşüldü. Bu toplantıda 5.000 hane Girid muhâcirinin önce Konya'ya yerleştirilmesi düşünülmüşse de buranın ikliminin muhâcirlere uygun olmadığı ve Konya halkının bir kısmının bile geçimlerini sağlamak için İzmir'e gelerek hamallık yaptıkları yolundaki bilgiler üzerine bundan vazgeçilmiş ve kendi istedikleri yerlere yerleştirilmelerinin uygun olacağı kararına varılmıştır. Bu muhâcirler Girid ile bağlantılarını tam kesmedikleri için adaya yakın bir bölge olan Menteşe

⁶⁰ BOA., Y.A.Hus. 397/71 Daha sonra burada bir mahalle teşkil edilerek adının Ümranü'l Hamid namıyla isimlendirilmesi kararlaştırıldı. (BOA., İ.Dh. 1318. C/3)

⁶¹ BOA., İ.Hus. 1317. M./57 ; İ.Hus 1317. Ca/88

⁶² BOA., Y.A.Hus. 400/40

⁶³ BOA., Y.A.Res. 101/44

⁶⁴ BOA., Y.A.Hus. 398/88

Sancağı'nın Mekri Kasabası çevresini tercih etmelerinden dolayı oraya iskânları münasip görülmüştür.⁶⁵

III- YAHUDİLER'İN FİLİSTİN'DE DEVLET KURMA MÜCADELELERİ VE HALİL RIFAT PAŞA

Abdulhamid'in saltanatı döneminde karşılaştığı en önemli problemlerden biri de Osmanlı toprağı olan Filistin'de Yahudiler'in devlet kurma yani Siyonizm'i gerçekleştirme çalışmalarıdır. Abdulhamid Siyonizm'i daha başından beri ciddiye almış ve saltanatı boyunca bu tehlikeye karşı son derece istikrarlı bir politika takip etmişti. Bu dönemde Sadaret makamına gelenler Abdulhamid'in politikasını uygulamışlardır. Bu politikanın esasını, Filistin'de bir Yahudi Devleti'nin ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilecek her türlü iç ve dış faaliyetlere engel olmak şeklinde özetleyebiliriz. Halil Rifat Paşa da Dahiliye Nazırlığı ve Sadrazamlık döneminde Padişah'ın bu konuda değişmez ve taviz vermez politikasına uygun hareket etmiştir.

Yahudiler'in bu devirde Filistin'e yönelmelerinin en önemli sebeplerinden biri, 1880'li yıllarda Avrupa'da başlayan aşırı Yahudi aleyhtarlığı politikalarıdır. Almanya başta olmak üzere bazı Orta Avrupa devletleri ve Rusya, Yahudi vatandaşlarını bir an evvel yurtlarından atmak için sabırsızlanıyor ve Yahudi muhâceretini hızlandırmak için ülkelerinde bir baskı rejimi uyguluyorlardı. Bu nedenle Almanya ve Rusya gibi devletler Yahudileri Filistin'e yerleştirecek bir projenin gerçekleştirilebilmesi için ellerinden gelen her türlü yardımı yapmaya hazır olduklarını taahhüt ediyorlardı. İngiltere ve Amerika gibi devletler ise, Yahudi aleyhtarlığının hâkim olduğu bu batı ülkelerinden kaçan Yahudiler'e sınır kapılarını kapamışlardı.⁶⁶

Osmanlı Devleti ise, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslüman muhâcirleri iskân edebilmek için uğraşıyordu. Avrupa basını ve konsolosları

⁶⁵ BOA., Y.A.Res. 99/6

⁶⁶ Mim Kemal Öke, II. Abdulhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi. İstanbul, 1981. s. 14-15

ise Suriye ve Filistin bölgesine Müslüman muhâcir iskânına karşı çıkarken bu bölgelere Yahudiler'in muhâceretini teşvik ediyorlardı.⁶⁷

1882 yılında, Amerikan Konsolosu'nun aracılığı ile zengin İngiliz Yahudileri'nden Lavrence Oliphant, ırkdaşlarını Filistin'e yerleştirmek amacı ile Babiâli'ye müracaat etti. Ancak, Osmanlı Hükümeti Filistin hariç, iskâna müsait olan bölgelere, mesela Mezopotamya'ya yerleştirilebileceğini ilettili.⁶⁸ Buna rağmen Yahudiler'in, Filistin'e sızmaya çalışmaları üzerine, Osmanlı Hükümeti yeni tedbirler almaya başladı. Buna göre, Yahudi hacılar hariç ecnebî Yahudiler'in Filistin'e girmelerini yasakladı. Bunun üzerine, Yahudiler kendilerine hacı süsü vererek Filistin'e gelip daha sonra izini kaybettirerek orada yerleşmeye başlamışlardı. 1884'te Dahiliye Nezareti, Pasaportları yurt dışında Osmanlı temsilcileri tarafından vizelenmeyen Yahudiler'in Filistin'e sokulmaması kararını aldı. Bu sefer de sahte evraklarla Siyonistler Filistin'e sızmaya devam ettiler. 1887'de ise Filistin'e gelecek hacıların bir aydan fazla kalmamaları kararı alındı. Ancak bu sınırlamalar daha ziyade Rus ve Doğu Avrupa Yahudileri için konduğundan, bu sefer Yahudiler önce diğer batı ülkelerine giderek buranın vatandaşı oluyor ve bu yolla Filistin'e sızmaya çalışıyorlardı.⁶⁹

Yahudiler'in, devletin aldığı her tedbirde, bir yolunu bularak Filistin'e yerleşmeleri üzerine Osmanlı idarecilerinin tavrı da sertleşti.

1891 yılında Yahudi zenginlerinden Baron Hirsch, Osmanlı Devleti'nin mâli kriz içinde bulunmasından faydalanıp "*Yahudi Kolonizasyon Şirketi*"ni kurarak Anadolu'da geniş topraklar satın alıp bir Yahudi vatani kurmak istemişti. Ancak bu isteği reddedildi.⁷⁰ Daha sonra bu şirketi meşhur Yahudi zenginlerinden Rothscild ailesi devralarak servetini Filistin'e akıtmaya başladı.⁷¹ Siyonistler yüksek meblağlar ödeyerek Filistin'de toprak satın almaya başladılar. Osmanlı Hükümeti, 1892'de mahallî kadastroya emir vererek milliyet ayrımı yapılmadan hiçbir Yahudi'nin Filistin'de arazi satın

⁶⁷ N. İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 212-213

⁶⁸ M.K.Öke, *II. Abdulhamid, Siyonistler...* s. 124

⁶⁹ M.K.Öke, *A.g.e.*, s. 133-135

⁷⁰ V. Engin, *Rumeli Demiryolları*, s. 203

⁷¹ M.K.Öke, *II. Abdulhamid, Siyonistler...* s. 119

alamayacağını ilân etti. Ancak bu tedbir de fayda etmedi, zira fazla para ödeyen Siyonistler kendi üzerlerine tapu yaptırmadan arazi sahibi olmaya başladılar. Yerli toprak sahipleri satmayı kabul ettiği müddetçe Babiâli Siyonistler'in Filistin'deki toprak alışverişine müdahale edemiyordu. Bu husus Abdulhamid'in gözünden kaçmamış ve Siyonistler'in eline geçmeden Hazine-i Hassa'daki şahsi servetiyle, Filistin'de mümkün olduğu kadar çok toprak kapatmıştır⁷². Ayrıca, 1887'den itibaren müstâkil bir mutasarrıflık haline getirilen Kudüs Sacağı'na dirayetli ve vatansever idareciler tayin edildi. Halil Rifat Paşa'nın Dahiliye Nazırlığı döneminde, Hükümet Yahudiler'e karşı bir dizi tedbirler aldı. Bu tedbirler arasında Dahiliye'nin vazifesi; her ne suretle olursa olsun Yahudiler'in Filistin'e sızmalarına engel olmak ve gelenleri iade etmektir⁷³.

Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı'nın ilk yılında Rothscild, hususî kâtibini Osmanlı ülkesine göndererek, Suriye'de bulunan 200 Musevî ailesinin Suriye'nin değişik yerlerine, bilhassa Beyrut ve Filistin'e yakın yerlere iskân ettirilmesi için Padişah'a ricada bulunur. Bunun üzerine Abdulhamid Yahudi iskânlarının durumunun tedkik edilmesi için Meclis-i Vükelâ'nın toplanarak karar almasını emreder. 4 Mart 1896 (R.21 Şubat 1311) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Meclis, *"Filistin'de Yahudiler'in ele geçirdikleri arazide ruhsatsız bina inşa etmek için çalışmalar yaptıkları ve Aydın Vilâyeti'nde iskânlarına izin verilen Yahudi muhâcirlerin Rothscild'in yardımı ile Filistin'e gittikleri ve ayrıca Rusya'dan gelen Yahudi muhâcirlerini yerleştirmek için satın aldıkları arazilere 300 hane Yahudi yerleştirildiği gibi konular ele alındıktan sonra; Yahudiler'in Filistin'de arazi satın almalarına bir sınırlama getirilmediği takdirde ileride önü alınamayacak mahzurların meydana geleceği düşüncesinden hareketle, daha önce yerli ve yabancı Yahudiler'e her ne suretle olursa olsun arazi ve*

⁷² M.K.Öke, **A.g.e.**, s.140-142

⁷³ Diğer tedbirler ise Hariciye Nezareti Avrupa devletleri nezdinde çalışmalar yaparak Siyonistler'e yardım edilmemesi ve bilhassa Herzl'in çalışmalarına karşı tedbirli olma, Defteri Hakânî Nezareti ise Filistin'de toprak alım ve satımında dikkatli davranarak Yahudiler'in toprak sahibi olmalarına engel olmak şeklindedir. (M.K.Öke, **A.g.e.** s. 125-126)

emlâk satılmaması ve aldıklarına da tapu verilmemesi kararlaştırılmış olmasına rağmen, yabancı sefirlerin yardımı ile değişik kimliklerle Osmanlı idarecilerini aldatmaya çalıştıkları görüldüğünden; Rothscild'in teklifinin reddine ve ayrıca yabancı elçilere bu gibi olaylara karışmamaları ve Yahudiler'e yardımcı olmamaları yolunda tebligat yapılmasına karar verilmiştir.”⁷⁴

1896 yılı Siyonistler için kritik bir yıl oldu. Zira, Avrupa'daki zengin Yahudiler'i Filistin'de bir Yahudi Devleti kurma yolunda teşkilatlandıran ve Siyonizm'in gerçek kurucusu olarak kabul edilen Theodor Herzl, Filistin'i satın almak düşüncesiyle 18 Haziran 1896 tarihinde İstanbul'a geldi. Herzl, bu tarihlerde Viyana'da yayınlanan “*Neue Frei Presse*” adlı gazetenin başyazarlığını yapıyor ve Osmanlıları Yahudi ideallerine yatkın hale getirebilmek için, Ermeni olayları sırasında Türkler'i destekleyen yazılar yayımlıyordu. Bu bakımdan kendisi İstanbul'da iyi karşılanmıştı.

İlk önce Sadrazam Halil Rifat Paşa ile görüşebilmek için adamlarının yardımı ile Sadrazam'ın oğlu Cavid Bey ile görüşerek, Filistin'de bir devlet kurma düşüncesini açıklayarak, Babası ile görüşmesine yardımcı olmasını istedi.⁷⁵ Bu arada, İstanbul'da kendisine yardımcı olan ve Padişah'la da arası iyi olan dostu Yahudi Newlinsky'yi, kendisini ve projesini tanıtmak üzere Abdulhamid'e gönderdi.

Bu arada Herzl Sadrazam'dan bir randevu almaya muvaffak olmuştu. 19 Haziran 1896 tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa ile yaptığı görüşmeyi Hatıratı'ndan aynen naklediyoruz:

“.....İlk ziyareti, Sadrazam'ın katibi ekselansları Hayreddin Bey'e yaptım..... Birkaç dakika sonra Sadrazam'ın odasına çağrıldık. Holden birkaç odadan geçtikten sonra vardığımız büyük bir salonun ucunda sırtı pencereye dönük şekilde Sadrazam Halil Rifat Paşa Hazretleri oturmaktaydı. Biz girince

⁷⁴ BOA., Y.A.Res. 78 / 27

⁷⁵ Cavid Bey'in kendisine Yahudi Devleti konusunda itiraz ederek “Kutsal yerler ve Kudüs'ün mutlaka Türkler'de kalması gerektiğini” söylediğini; kendisinin ise burada Osmanlı Devleti'ne bağlı vasal bir devlete razı olacaklarını iletliğini hatıralarında anlatır. (Ergun Göze, *Siyonizm'in Kurucusu Theodor Herzl'in Hatıraları ve Sultan Abdulhamid*, İstanbul, 1995, s. 91)

ayağa kalktı, elini uzattı. Bu, uzun boylu hafifçe öne eğik, yaşlı bir insandı. Sakalı beyazdı, simasının derisi kırışık ve kurumuştı.

Yerine oturdu ve yanında bana yer gösterdi. Bu esnada Hayreddin Bey, tercümanlık yapmak üzere yüzü bize dönük karşımıza geçti.

Sadrazam bana sigara ikram etti. Seyahatimin iyi geçip geçmediğini, ne kadar sürdüğünü, İstanbul'da ne kadar kalacağım gibi ıvır zıvır sorulardan sonra Neue Frei Presse hakkında bazı iltifatlarda bulundu.

Bu gevezelikleri Hayreddin Bey mümkün merteye ciddiyetle tercüme ediyordu. Sıra bana gelince bir kaç kere selâmladıktan sonra dedim ki:

"Neue Frei Presse, Türkiye'nin istikametinde olacak ve daima Osmanlı Devleti'nin lehine yazılar neşrine devam edecektir. .... bazen hadiseler hakkında gerçek malûmat alamadığımız için yanılmış olabiliriz, ama her zaman bilgilenmeye, yanlışımızı da düzeltmeye hazırız."

Sadrazam, bizim neşriyatımızın tamamen yerinde olduğunu ve her şeyin söylenebileceğini belirtti.

Bu vaade teşekkür ettim. Sonra, tercüman vasıtasıyla, gelişimin sebebi hakkında Sadrazam Hazretleri'nin bilgisi olup olmadığını sordum.

Yarı kapalı gözleri, yazıhanesinin pervazı ile elindeki tesbih arasında gidip gelen Sadrazam "hayır" diye cevap verdi.

O zaman projemi Sadrazam'a anlatması için, Hayreddin Bey'e açıklamaya başladım.

Sadrazam büyük bir sükûnetle dinledi ve arada şunun gibi sualler sordu:

"Filistin çok büyük bir yerdir, acaba hangi kısmını istiyorsunuz?"

Cevaben, "Bize bırakılacak arazi büyüklüğünce fedakârlığı göze alabiliriz. Daha büyük bir arazi için daha büyük bir fedakârlık yapabiliriz." dedim.

Şartlarımızın ne olduğunu sordu. Teferruata giremeyeceğim için beni affetmelerini, ekselanslarından rica ettim. Projemin tamamını ancak ve ancak Padişah Hazretleri'ne açıklayabileceğimi ifade ettim. Eğer bu şartlar kabul edilirse Sir Samuel Montagu malî plânımızı gerçekleştirip takdim edecek.

Konuşmamızın devamında, Sadrazam, her kelime üzerinde duruyor, elindeki tesbihin tanelerini sayıyormuşçasına zaman aralığı içinde düşünüyor gibiydi. Neticede bu projeye yatkın olmadığını, hatta tamamen karşı olduğu intibasını aldım.

Ciddi tavırlı, yaşlı bir zatın gelişinden sonra, Sadrazam Hazretleri yarım doğrularak elini bana uzatmak suretiyle mülâkatın bittiğini belirtti.

Dışarda, daima surette sevimli gülümsemesini devam ettiren Hayreddin'e sordum. "Büyük vezir acaba, hemence kendi şartlarımızı açıklamayışımızdan dolayı alınmış mıdır, böyle bir intiba uyandı mı sizde?"

"Hayır" dedi, gülümsemesine devam ederek, "O bir filozoftur, nasıl ki kendisi mecburiyetleri yerine getirecektir, sizin de mecburiyetleriniz olacağını bilir ve hoş karşılar. Sizin bunları doğrudan Zât-ı Şahane'ye arz etmeniz O'nu memnun eder..."⁷⁶

Aynı gün Newlinsky, dostu Herzl'in projesini anlatmak üzere Padişah ile görüştü. Osmanlı borçlarına karşılık 20 milyon sterlin teklif ederek Filistin'e Yahudiler'in yerleştirilmesi ve Osmanlı Devleti'ne bağlı vasal bir devlete müsaade edilmesi esasına dayanan bu proje Padişah tarafından reddedildi.⁷⁷

⁷⁶ E. Göze, **A.g.e.**, s. 93-95

⁷⁷ M.K.Öke, **II. Abdulhamid, Siyonistler...** s. 75-76; Michel de Grèce, **II. Abdulhamid**, s. 229-230; Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları...** s. 110-111.

Theodor Herzl'in teklifini ileten Newlinsky'ye Sultan Abdulhamid şu tarihi cevabı vermişti: "Mösyö Herzl, sizin arkadaşınız olduğuna göre, benim de dostum demektir. Kendisine bu meselede artık hiçbir teşebbüste bulunmamasını öğütleyiniz. Benim bir karış toprak vermem söz konusu olamaz. Zira, istenen toprak bana ait değildir. O, milletime aittir. Bu devleti kuran ve kanıyla besleyen milletime... Herhangi birisine vermek veya bizden koparılmasına razı olmaktansa, yeniden kanımızla yıkamayı tercih ederiz. Benim Suriye ve Filistin'den gelen iki alayım Plevne'de son neferine kadar şehit oldular. Türk toprakları bana değil, Türk milletine aittir. Bu imparatorluğun hiçbir parçasını hiçbir kimseye veremem. Yahudiler şimdilik milyarlarını biriktirsinler. Kim bilir, bir gün bu imparatorluk paylaşılırsa, onlar da istediklerini belki de bir şey ödemededen elde edebilirler. Fakat ancak kadavramız paylaşılır. Canlı vücuttan parça koparılmasına müsaade edemem.(E.Göze, **Theodor Herzl'in Hatıraları...** s. 96-97)

Neticede İstanbul'dan boş ellerle ayrılan Herzl'in yegane tesellisi üçüncü dereceden bir mecidiye nişanı ile taltif edilmiş olmasıdır.

Bu cevaba rağmen Herzl ümidini kaybetmez, Padişah ile direk görüşebilmek için büyük çaba sarf eder, fakat o sene (1896) muvaffak olamaz. Newlinsky'nin ölümünden sonra ünlü Yahudi Wambery'nin yardımı sayesinde II. Abdulhamid ile 19 Mayıs 1901'de görüşür. Fakat amacına ulaşamaz, adeta huzurdan kovulur. 1904'de ölümüne kadar Filistin'i satın alma mücadelelerini sürdürür. (M.K.Öke, **A.g.e.**, s. 79-80)

Buna rağmen Babiâli, Yahudiler'e düşmanca bir tavır takınmamıştı. Hatta 25 Ocak 1897 (H.21 Ş 1314) tarihinde, Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ'da Doğu Avrupa'dan ve Rusya'dan gelen 250 Yahudi ailesinin Adana ve Konya Vilayetleri'nde iskânlarına müsaade edilmiştir.⁷⁸

Bu arada Babiâli, Yahudiler'in yurt dışındaki faaliyetlerini de yakından takip ediyor ve elde edilen bilgiler Hariciye Nezareti aracılığı ile Sadrazam'a oradan da Padişah'a arz ediliyordu.

Theodor Herzl'in, Abdulhamid'e yaptığı teklifin reddedilmesine rağmen, Yahudiler hâlâ ümitli olarak yurt dışındaki faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Nitekim, 21 Eylül 1897 tarihinde Hariciye Nezareti'nden, Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya ulaşan bilgide Amerikan basınında Herzl'e verilen madalyanın Osmanlılar'ın Herzl'in tekliflerini kabul edildiği şeklinde yorumlanarak yayımlanmış. bu yayımlar Hıristiyanlar arasında hareketlenmelere neden olmuş ve kamuoyunda Türkler Kudüs'ü satıyorlar şeklinde yer almıştı.⁷⁹

5 Ekim 1897 tarihinde Sadrazam tarafından Padişah'a verilen arzıda 11 Eylül günü Newyork'ta tertip edilen bir mitingde Rahip Faust'un konuşmasında Filistin'de bir Yahudi Devleti'nin kurulması için çalışıldığı ve Amerikan Hükümeti nezdinde de teşebbüslerde bulunulduğu o tarihlerdeki Amerikan basınında yer aldığı bildirilmiştir.⁸⁰ 29 Aralık 1897 tarihindeki Sadrazam'ın arzında ise; Kudüs'te mukim, William H. Budy adlı bir Amerikalı'nın gazetecilerle yaptığı mülâkatta Kudüs'te Yahudiler'den oluşan yeni yerleşim alanlarının inşa edildiği ve Amerikalı zenginlerin buraya para akıttıkları ve pek yakında Kudüs'ün bir Yahudi beldesi haline geleceği anlatılarak Yahudiler'in Filistin'e gitmeleri teşvik edilmiştir.⁸¹

Bütün bu gelişmeler Osmanlı idarecilerini daha sıkı tedbirler almaya yöneltti. 1898 yılı Ağustos ayında Osmanlı Hükümeti, bundan böyle Filistin kapılarının milliyet ayrımı gözetilmeksizin bütün Yahudiler'e kapalı olduğunu

⁷⁸ BOA., M.V. 91/19

⁷⁹ BOA., Y.A.Hus., 376/151

⁸⁰ BOA., Y.A.Hus., 377/51

⁸¹ BOA., Y.A.Hus., 380/18

ilân ederek, yabancı devletlerin Kudüs'teki temsilcilerine Kudüs Mutasarrıflığı aracılığı ile tebliğ etti. Bu tedbir etkili olmasına rağmen, Doğu Avrupa'daki bunalım Siyonistler'in buradaki Yahudileri tekrar yollara dökmesine sebep olmuştu.⁸²

25 Mart 1900 tarihinde Halil Rıfat Paşa başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ Yahudi muhâcirlerinden hiçbirisinin Osmanlı toprağına giremeyeceğini ilân etti.⁸³ 10 Mayıs 1900 tarihindeki Meclis-i Vükelâ toplantısında ise değişik yollardan sızmaları önlemek için, bu yasağın Bulgaristan ve Şarkî Rumeli Yahudileri'ni de kapsadığını ilân etti.⁸⁴

Bundan başka Hükümet, Kudüs'teki Yahudileri yakın takibe alarak, en ufak bir arazi ve emlâk alışverişlerini bile Meclis-i Vükelâ'nın kararıyla halletmeye başladı. 14 Eylül 1900 tarihindeki Meclis-i Vükelâ'nın kararlarında bu tür alışverişlere, muhâcir yerleştirilmemesi şartıyla izin verildiğini görüyoruz.⁸⁵

Halil Rıfat Paşa'nın vefatından yaklaşık bir sene önce 21 Kasım 1900 tarihinde Babıâli Padişah'ın da onayladığı "*İbrani misafirler için mukaddes topraklara duhûliye şartları*" adı altında yeni tedbirler paketini ilân etmişti. Dört maddeden müteşekkil olan bu nizamnâme aynı gün Filistin'deki bütün ecnebî konsoloslara da tebliğ edilmişti. Nizamnâmenin; "1. Maddesi: Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere dünyanın herhangi bir yerinden kalkıp Filistin'i ziyaret etmek isteyen her Yahudi, her şeyden önce üzerinde mesleğini, milliyetini ve seyahat sebebini yazan bir tezkere veya pasaport edinmek mecburiyetindedir. 2. Maddesi: Yukarıdaki evraka haiz olan Yahudiler, Filistin'e vardıkları zaman, bu tezkereleri pasaport memurlarına teslim edecekler, bunun karşılığında kendilerine, geçici ziyaret ve ikâmet tezkeresi verilecek, ancak adı geçen tezkere, diğer evraktan kolaylıkla ayırt edilebilmesi için, kırmızı renkte olacaktır. Vilâyet otoriteleri veya güvenlik kuvvetleri şüpheli gördükleri kişileri çevirip, mezkur belgeyi teftiş için, talep

⁸² M.K.Öke, II. Abdulhamid, Siyonistler..... s. 135

⁸³ BOA., M.V. 99/78

⁸⁴ BOA., M.V. 100/7

⁸⁵ BOA., M.V. 101/13 ; 101/14 ; 101/15

edebilmeye hakkına sahiptirler. Otuz günün sonunda bu Yahudiler memleketi terk etmek zorundaydılar. Aksi takdirde, konsolosluklarının tasvibi ve Türk zaptiyelerinin yardımı ile tard edileceklerdi. 3. Maddesi: Mahallî otoritelerin bu hususta ne yapmaları gerektiğini kapsıyordu. Buna göre, karakollar, neşredilen tezkereyi verdikleri şahsın adını, Filistin'e giriş tarihini ve adresini aylık sicillere geçirmek mecburiyetindeydiler. 4. Maddesi: Müddeti dolan Yahudi'nin elinden kırmızı tezkeresi alınarak, orijinal pasaportunun verilmesini ve bu muameleden sonra uğurlanmasını emreliyordu. Otuz günü doldurduğu halde karakola müracaat etmeyen Yahudiler derhal emniyet kuvvetleri tarafından yakalanarak ve memlekettten atılacaklardı. "

Bütün bu tahditler, suiistimale mâhâl vermeden Osmanlı memurları tarafından tatbik edilmişti.⁸⁶

Sonuç olarak Siyonistler bir devlet kurabilmek için Sultan Abdulhamid'den bir irâde koparamamışlardı. Ancak Osmanlı Hükümeti'nin bütün tedbirlerine rağmen binlerce taraftarlarını Filistin'e sızdırmayı ve yerleştirmeyi başarmışlardı. Bilhassa kimliklerini gizleyip önce Amerikan, İngiliz vb. devletlerin vatandaşı olduktan sonra Filistin'e gelip burada izlerini kaybettirip yerleşenler bir hayli fazlaydı. II. Meşrutiyet'in ilân edildiği 1908'de Filistin'deki Yahudi nüfusu 1876'ya oranla üç misli artmış ve 80 bine ulaşmıştı. Ayrıca 40 bin dönüm toprak satın alarak 33 yerleşim merkezi (koloniler) kurmuşlardı.⁸⁷

IV- LORANDO VE TUBİNİ OLAYI VE HALİL RIFAT PAŞA

1901 yılında, Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı'nın sonlarına doğru, Fransızlar'ın Midilli Adası'nı işgali ile tehlikeli bir hal alan ve Osmanlı Devleti için son derece haysiyet kırıcı bir olay meydana geldi. Olayın aslı şöyleydi; Osmanlı Devleti'nin 1875 yılından kalma, Lorando ve Tubini adalarında aslen

⁸⁶ M.K.Öke, II. Abdulhamid, Siyonistler..... s. 136-137

⁸⁷ M.K.Öke, A.g.e. s. 143; Hatta Abdulhamid daha sonra tahttan indirilmesini ve çektiği sıkıntıların sebebini Yahudiler'e yurt vermemesinden kaynaklandığını anlatmıştı. Zira hal tebliğini sunan heyetteki Emanuel Karasu bir Yahudi idi. (H. Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, s. 45-49)

Midilli ahalisinden olan⁸⁸, Fransız tebaasından iki kişiye borcu vardı. Borç ödenmemesi yüzünden faizleriyle beraber çok kabarmıştı. Bu paralar kısmen olsun o zamanki vükelâ tarafından Abdulaziz'in tahttan indirilmesi işinde kullanılmış olduğundan, kimse bunların ödenmesi hususunda Abdulhamid'e herhangi birşey söyleyemiyordu.⁸⁹ Alınan borç toplam 250.000 altındı, ancak uzun yıllar ödenmediği için faizleriyle beraber 750.000 altına çıkmıştı.⁹⁰ Fakat alacaklılar 512.000 Altın liraya razıydılar.⁹¹ Hatta bu konuda mahkemeden ilâm da almışlardı. Ancak maliye bu parayı bir türlü ödemiordu.⁹²

Halil Rıfat Paşa'nın Sadrazamlığı'nın ilk yılında alacaklıların tekrar müracaatı ile bu mesele Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüştü. 6 Temmuz 1896 tarihinde Padişah'a takdim edilen raporda, bu paraların bir kısmının alındığı vakit Nafia Nezareti'nce İzmir Demiryolları'nda kullanıldığı belirtilmişti. Ayrıca bu toplantıda, daha evvel Padişah tarafından borçların ödenmesine dair 13 Ağustos 1891 tarihinde bir karar alınmasına rağmen bir ödeme plânı o vakit yapılmadığı için bu zamana kadar geçen süre zarfında, hesapların ve ödeme plânının yeniden yapılması için alacaklıların ya kendileri gelerek veya adamlarını göndererek müzakereler yapılması kararı alındı.⁹³ Bu tarihlerde alacaklılar hayatta olmadığından varisleri bu işle ilgileniyorlardı. Ancak 1901 yılına kadar bir ödeme yapılmadığı anlaşılıyor.

Bu durum 1901 tarihine kadar sürüncemede kaldı. Bu yılın Ağustos ayından itibaren Fransa Hükümeti devreye girerek borçların ödenmesi için baskı uygulamaya başladı. Fransa sefiri Constant, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Sadrazam Halil Rıfat Paşa nezdinde müteaddit teşebbüslerde bulundu. Babîâli faizleri pek fahiş bularak oyalama taktiğine devam etti. Bu teşebbüslerden bir netice çıkmadığını gören Fransız sefiri, Padişah'la da görüştü. Bunun üzerine Abdulhamid bir taraftan meselenin halledilmesi için

⁸⁸ H. Ertürk, a.g.e., s. 41

⁸⁹ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları...* s. 101; İ.H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 343; Y. H. Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi II*, s. 155

⁹⁰ Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi XV*, s. 8921

⁹¹ Y.H.Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi I/II*, s. 155

⁹² Borcun ödenmeyip geciktirilmesi sebebiyle bazı devlet adamlarının büyük servetler elde ettiği bir rivâyet olarak o tarihlerde dilden dile dolaşmıştı. (Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları...* s. 102)

⁹³ BOA., Y.A.Hus., 354/51

Sadrazam'a bir irâde gönderirken, diğer taraftan Adliye Nazırı Abdurrahman, ikinci katip İzzet ve Ragıp Paşalar'dan mürekkep bir komisyonda meselenin tetkikini istedi.⁹⁴ Daha sonra komisyonun verdiği raporlar doğrultusunda Meclis-i Vükelâ meseleyi enine boyuna, uzun uzadıya görüştü. Ancak, alacaklıların % 9'luk faiz hesabına karşılık, % 5'lik faizle ödeme yapılmak istenildi.⁹⁵ Fransız Hükümeti ise işlerin bir komisyona havalesinden hoşnut olmadığını Padişah'a bildirdi. Abdulhamid, bu yüzden bir gaile çıkmaması için, Encümen-i Vükelâ'nın Sadrazam'ın başkanlığında toplanarak bir karar almasını irâde buyurdu.⁹⁶ Çünkü, 22 Ağustos 1901 tarihinde Fransız sefiri, borçlar hemen ödenmez ve ayrıca – başka bir mesele olan – Rıhtım işlerinde Fransız menfaatleri dikkate alınmaz ise hükümetinden aldığı emir gereğince dört gün sonra, İstanbul'dan ayrılacağını Babiâli'ye bildirdi. Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin kesilmesi anlamına gelen bu tehdit üzerine, 25 Ağustos'ta Padişah, sefiri Saray'a davet ederek uzun uzun görüştü ise de, ikna edemedi ve 26 Ağustos 1901 tarihinde Fransız sefiri İstanbul'dan ayrıldı. Böylece Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki siyasi münasebetler de kesildi.⁹⁷ Bunun üzerine irâde mucibince, Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında Encümen-i Vükelâ'da görüşülen konular 29 Ağustos 1901'de Meclis-i Vükelâ'da tekrar ele alınarak, Fransa ile bir gerginliğe sebebiyet verilmemesi için Osmanlı Devleti, Paris sefiri aracılığı ile Fransa Hükümeti nezdinde teşebbüslere geçerek, alacaklıların tekrar müracaatları ile belirlenecek bir ödeme plânı dahilinde borcun kapatılmasına karar verildiği bildirildi.⁹⁸ Fransa Hükümeti ise bunu yeni bir oyalama taktiği olarak görerek, ödemenin biran evvel yapılmasında ısrar eden görüşlerini Mabeyn'e ilettili. 1 Eylül 1901 tarihli irâdede Mabeyn-i Hümâyün tarafından, bundan başka yapılacak bir şeyin olmadığı Paris sefareti aracılığı ile Fransa'ya iletildi.⁹⁹

⁹⁴ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları...* s. 101

⁹⁵ BOA. DUİT, 70/2-11

⁹⁶ BOA., DUİT, 70/2-10

⁹⁷ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları...* s. 102; Y.H.Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi II*, s. 155

⁹⁸ BOA., Y.A.Res. 114/15

⁹⁹ BOA., DUİT, 70/2-9

Bu arada Fransa'da bazı hazırlıkların yapıldığı ve işin önem arzettiği ve meselenin bir an evvel neticelendirilmesinin uygun olacağı şeklinde Almanya Hariciye Nazırı, Babiâli'yi ikaz etti. Bunun üzerine 7 Eylül 1901 tarihinde Encümen-i Mahsus, Sadrazam'ın başkanlığında bir kez daha toplandı. Bu sefer de meselenin kesin halli maksadıyla Padişah'ın iradesi doğrultusunda hazineyi zarara uğratmayacak bir çare bulunması maksadıyla Lorando ve Tubini vereselerinin Babiâli'ye davet edilmelerine karar verildi.¹⁰⁰

Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Paris sefiri de İstanbul'a gönderilmişti. Sadrazam ile görüşen sefir meselenin bir an evvel barış yoluyla halledilmesi gerektiğini bildirdi. 11 Eylül 1901 tarihli irâde ile de Abdulhamid Meclis-i Vükelâ'nın bu konuda karar almasını istedi.¹⁰¹

Babiâli'ye davet edilen alacaklılardan Loranda adına kimse gelmedi. Tubini adına ise Jan Tubini gelmiş ise de bununla da bir anlaşma sağlanamamıştı. Bu bakımdan 12 Eylül 1901 tarihinde toplanan Meclis-i Vükelâ'da kesin bir karar çıkmadı.¹⁰² 26 Eylül 1901 tarihinde ise Lorando alacakları için Fransa sefaretî müsteşarı Hariciye Nezareti'ne bir tezkere göndererek -kendi hesaplarına göre- o tarihe kadar faizleriyle beraber 344.488 Osmanlı lirasını bulan parayı istemiştir. 28 Eylül 1901 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında bu meblağın % 9'luk faizle hesaplandığını % 6'lık faizle ödemeye razı olacaklarını, bunun da aylık taksitler ile gümrük gelirlerinden tasfiyesini teklif etmişti.¹⁰³ Ancak Fransa Hükümeti bu teklifi kabul etmeyerek 344.488 lirada ısrar etmiştir. Bu arada Fransız donanmasına ait beş savaş gemisinin doğuya hareket ettiği haberi üzerine 7 Ekim 1901 tarihinde Meclis-i Vükelâ Sadrazam'ın başkanlığında tekrar toplandı. Bu toplantıda Fransız taleplerinin meşru olmamakla beraber, kabul edilmesinden başka çare olmadığı, ayrıca iki devlet arasında bir gerginliğe sebep olan bu olaydan dolayı Osmanlı Devleti üzüntü duyarak, bunu bir nevi korsanlık olarak

¹⁰⁰ BOA., DÜİT, 70/2-8

¹⁰¹ BOA., DÜİT, 70/2-7

¹⁰² BOA., DÜİT, 70/2-6

¹⁰³ BOA., DÜİT, 70/2-4

değerlendirdiklerini ilân ettiler.¹⁰⁴ Buna rağmen hazineden bir ödeme yapılmadığı anlaşılıyor.

24 Ekim 1901 tarihinde Rusya sefiri, Babiâli'nin dikkatini çekerek, bu meselenin yakında daha büyük bir siyasî buhran haline geleceğini ve Osmanlı Devleti için tehlikeli bir durum ortaya çıkacağını bildirdi. 26 Ekim 1901 tarihinde ise Fransa Dışişleri Bakanı, İstanbul'da kalan memuruna Fransız donanmasının Midilli'ye gidip gümrüğü ele alacağını ve buranın geliri ile alacakları tahsil edeceğini bildirdi. Aynı zamanda bu mesele ile hiç alakası olmayan üç maddelik bir talepte de bulundu:

"1- Fransız himayesinde bulunan ve mevcudiyetleri henüz resmen tanınmamış olan dinî, ilmî ve kültürel müesseselerin resmen tanınması.

2- Son hadiseler sırasında bu müesseselerden zarar görmüş olanların tamiri için derhal ferman çıkarılması.

3- Geldani Katolik Patriği için Papa tarafından kabul edilebilecek şekilde bir berat verilmesi."

Fransa, aynı zamanda, bu istekler kabul edilmediği veyahut Babiâli'ce işin uzatılmasına teşebbüs edildiği takdirde bir daha adayı terk etmemek ihtimali bulunduğunu da bildirmişti.¹⁰⁵

Bu talepler, Osmanlı Devleti'ne resmen iletilmeden ve Midilli'nin işgali gerçekleşmeden önce Babiâli, muhtemel gelişmelerin olumsuz neticelerini engelleyebilmek maksadıyla 3 Kasım 1901 tarihinde Halil Rifat Paşa'nın, vefatından bir hafta önce ve son defa başkanlık ettiği Meclis-i Vükelâ toplanarak özet olarak şu kararları aldı:

"Lorando vereselerinin talep ettikleri 344.488 liralık meblağın ödenmesi zarûrî olarak kabul edilerek Mart ayından itibaren, rüsûmat hasılatından 21.530 liralık taksitler halinde ve gerektiğinde dış borç alınarak 16 ay zarfında tesviyesine, ayrıca Tubini alacaklıları olan 160.000 liranın da

¹⁰⁴ BOA., DÜİT, 70/2-2

¹⁰⁵ Y.H.Bayur, Türk İnkılâp Tarihi III, s. 155; M.Sertoğlu, Mufassal Osmanlı Tarihi VI, s. 3386

yine Mart ayından itibaren aylık 10.000 liralık taksitlerle ödenmesine karar verilmişti".¹⁰⁶

Lorando ve Tubini olayı, Hükümet'te büyük bir münakaşaya da sebep olmuştu. Zaten hasta olan Halil Rifat Paşa ile Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa arasında başlayan şiddetli tartışma, Saray'a kadar aksetmişti. Abdulhamid bu olayı tetkike, pek itimat ettiği ikinci katibi İzzet Paşa'yı memur etmişti. İzzet Paşa Abdurrahman Paşa'yı haksız gösterecek bir izâh ile meseleyi geçiştirmek istedi. Fakat Halil Rifat Paşa, Sadaret makamının, güç tahammül edilir zorluklar karşısında olduğunu hissederek ve hastalığını ileri sürerek, altı seneyi bulan Sadrazamlığa devam etmek istemiyordu. Bu sebepten ve hastalığının iyice şiddetlenmesinden dolayı, Babîâlî'ye de gelemedi.¹⁰⁷

Lorando ve Tubini ve Fransız münasebetlerine gelince; 4 Kasım 1901 tarihinde Fransız talepleri Babîâlî'ye resmen tebliğ edildi. Böylece borcun ödenmesi ile işin kapatılamayacağı da anlaşıldı. 5 Kasım 1901 tarihinde de Fransız donanması Midilli Adası'nı işgal etti. Bu arada Osmanlı Hükümeti bilhassa Almanya ve Rusya'dan yardım bekledi ise de bir şey elde edemedi.¹⁰⁸

Sonuç olarak, 6 Kasım 1901 tarihinde Fransızlar'ın bütün talepleri kabul edildi.¹⁰⁹ Son hesaplamalara göre yaklaşık 504.488 lirayı bulan borcu, Abdulhamid Hazine-i Hassa'dan ödemeyi kabul ederek, Midilli Adası'nı işgalden kurtardı.¹¹⁰ Ancak bu olay Fransa'ya karşı olan iyi duyguları bir hayli

¹⁰⁶ BAO., DUİT, 70/2-1

¹⁰⁷ Abdulhamid, vükelâ arasındaki ihtilaf sebebiyle Sadaret makamının bu şekilde muallakta kalmasına rıza göstermeyerek saray doktorlarını Sadrazamı muayeneye gönderdi. Doktorlar Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın vazifesine devam edemeyecek kadar mecalsiz, manen harap ve günlerinin sayılı olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine Abdurrahman Paşa Sadaret kaymakamı sıfatıyla Sadrazamlığa vekâleten tayin edildi. 9 Kasım 1901 tarihinde de Halil Rifat Paşa vefat etti. (C. Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi XV*, s. 8923-8924)

¹⁰⁸ Y.H.Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi III*, s. 156

¹⁰⁹ M.Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, s. 3386

¹¹⁰ 20 Aralık 1905 tarihinde Paris'te bir tören yapılır. Fransa Dışişleri Bakanı iki Fransız'a Legion D'Honneur nişanını verir. Nişanların yer aldığı listede, sadece şu kısa bilgi vardı: "Mösyö Lorando ve Mösyö Tubini... Fransa'ya denizaşırı vatanlarda yaptıkları hizmetten dolayı Fransa Cumhurbaşkanı tarafından verilen Legion D'Honneur nişanlarına nail kılınmışlardır." (I. Bardakçı, *İmparatorluğa Veda*, s. 280-281)

sarsmıştı.¹¹¹ Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya gelince Bu olaydan üç gün sonra 9 Kasım 1901 tarihinde vefat etti.

V- JÖN TÜRKLER VE HALİL RIFAT PAŞA

Jön Türk, Genç Türk veya Genç Osmanlılar deyimi ile Abdulhamid ve idaresine karşı, ferdi olsun gruplar veya cemiyetler halinde olsun muhalefette bulunmuş olanların bütününe anlamak gerekir.¹¹²

II. Abdulhamid Meclis-i Mebusan'ı kapattıktan sonra, Jön Türkler'i kendi aleyhindeki faaliyetleri sebebiyle yakın takibe almıştı. Onlar da yurt dışında yabancı devletlerin desteği ile ve komitelerle beraber faaliyet göstermeye başlamışlardı. Bu konuda Abdulhamid: *"Ben Ermeniler'in istiklâl sevdasına kapılmalarına şaşmıyorum, hele büyük devletler tarafından durmadan tahrik edildiklerini bildikten sonra... Fakat Avrupa'ya kaçıp orada benim aleyhime gazete çıkaran bazı Jön Türkler'in, Ermeni Komiteciler'le işbirliği yapmalarına, hatta onlardan para almalarına hâlâ şaşmıyorum. Hem Osmanlı ülkesini parçalanmaktan kurtarmak istediklerini söylüyorlar, hem de parçalayanlar ile işbirliği yapıyorlar. Eğer aralarına nifak düşürmeseydim, işi nerelere kadar götüreceklerdi acaba? Anadolu'nun göbeğinde bir Ermeni Devleti kurmak vatanperverliklerinin bir ispatı mı olacaktı"*¹¹³ "Bunlar dinlerini,

¹¹¹ Halbuki bu devletin Osmanlı Devleti'ndeki nüfuz ve itibarı hâlâ ön plânda bulunuyordu. Duyun-u Umumiye İdaresi 700 memuruyla hemen tamamen bu devletin elinde gibiydi. Osmanlı Devleti'nin mali ve iktisadî hayatında en mühim rolü oynayan Osmanlı Bankası bir İngiliz-Fransız müessesesiydi. Bütün muameleler Fransız'ların elinde bulunuyordu. İzmir-Kasaba demiryolu ile bunun uzatılması, Yafa, Kudüs, Havran demiryolları; Selânik-İstanbul birleştirme hattı hep Fransız teşebbüsleriydi. Beyrut, Selânik rıhtımları, Fenerler İdaresi, İstanbul Su Şirketi, Reji İdaresi vs. tamamen Fransız'lara aitti. Osmanlı memleketlerindeki Fransız yatırım sermayesi 2,5 milyar frankın üstünde bulunuyordu. Her tarafta Fransız müesseseleri mevcuttu. Askerî ve sivil bütün mekteplerde Fransızca okutulmaktaydı. Ayrıca devlet idaresinde, maliye, gümrük ve bayındırlık işlerinde en mühim yerlerde Fransız memurları vazife görmekteydiler. İşte buna rağmen, Fransız'ların Lonardo ve Tubini alacaklarını bahane ederek Osmanlı Devleti'nin bir parçasına devletler hukuku kaidelerine ve antlaşmalarına aykırı şekilde tecavüzde bulunarak, Fransız müesseseleri hakkındaki isteklerini devlete zorla kabul ettirmeleri haksız, insafsız ve çirkin bir hareket olarak telakki olunmuştu. (M. Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi VI**, s. 3386)

¹¹² E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, s. 511. Jön Türk'ler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, 1987

¹¹³ İ. Bozdağ, **II. Abdulhamid'in Hatıra Defteri**, s. 59

vatanlarını inkâr eden riyakâr, sefil bir çetedir. Öyle olmasa can düşmanımız olan Hıristiyan kuvvetleriyle anlaşarak vatanlarının, dindaşlarının mahvına çalışmazlardı.”¹¹⁴ demektedir.

Halil Rifat Paşa, Padişah'ın Jön Türkler hakkındaki düşüncesini iyi bildiğinden Sadrazamlığı döneminde, eskiden Mithat Paşa ile Tuna Vilayeti'nde birlikte çalışmalarının Padişah nezdinde doğurabileceği vehimleri izale etmek için 4 Mayıs 1896 tarihinde Padişah'a sunduğu bir arzuda Jön Türkler hakkında şöyle demektedir: “... Jön Türk fırka-i mel'unesi, bu aralık bir takım vesâit-i gayr-i me'mule ile entrikalara başladıklarını ve vücud-u kemterânemi mefasid-i mürettebelerine mani-i kavî ad ettikleri kemâl-i tevazula arza ictizâr eylerim. Çünkü, Tuna Mektupçuluğu'nda bulunduğum zaman ma'hud Mithat Paşa ile miyane-i çakerânemde cümlece malum olan münaferet ve şiddet-i husûmet ve Yenişehir Mutasarrıflığı'nda dahî ol zaman Yanya Valisi bulunan Redif Paşa ile bazı eşkıya meselelerinden dolayı beynimizde hasıl olan adâvet ve zıddiyet sebebiyle Redif Paşa'nın ısrar ve ibrâmına binaen hamisi ma'hud Hüseyin Avni Paşa ve Mithad Paşa ile beraber kullarının mahvime kadar yürümek istediği halde, ammi ekremleri Cennet mekân... Sultan Abdülaziz Han Hazretleri'nin himâye-i seniyyeleri sayesinde buna muvaffak olamamış idiler. .... Bu mülkü devletin adüvvü ekberleri bulunan Jön Türkler'in hami-i manevîlerinden Kâmil Paşa, Aydın Valiliği'nde bulunduğum iki defanın ikisinde de kullarını Bağdat Valiliği'ne kadar atmak istediği halde... Efendimiz'in himâyesi sayesinde Kâmil Paşa'nın entrikasından muhafaza olundum... esasen ve vicdanen Jön Türk mel'anetlerinin adüvvü ekberi ve hail ve mani-i kavisi bulunduğum sebebiyle bir takım eşhâsın, bu kullarının nazar-ı âli-i veliyyi nimeti akdesilerinden düşürmek için vesâit-i hafiyeye ile entrikalara cür'et etmeleri tabiidir.”¹¹⁵

Aynı tarihlerde yurt dışındaki Jön Türkler de Padişah ve Hükümeti aleyhinde neşriyatta bulunuyorlardı. Bunların birinde Halil Rifat Paşa hakkında şöyle yazılmaktadır: “Anadolu'da şose yolu yapmakla müştehir olan ve hâlâ Sadaret makamını telvis etmekte bulunan bunak Halil Rifat Paşa,

¹¹⁴ O. Karabıyık, *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü*, s. 77

¹¹⁵ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1582-1583

Tuna'da Mithat Paşa'nın zamanında yetişmiş bir kaymakam eskisi olup, yollar yapılır iken postabaşılık ederek orada öğrenebildiği kadar..."¹¹⁶

Halil Rifat Paşa Jön Türkler'e ve fikirlerine karşı olduğunu bilhassa Mithat Paşa ile aralarında düşmanlık olduğunu Padişah'a açıklamasına rağmen, aslında kendisi Mithat Paşa'nın yetiştirdiği bir devlet adamıydı. Tuna Mektupçuluğu esnasında Mithat Paşa ile çalışmış ve ondan etkilenip çok şeyler öğrenmişti. Aralarında da düşmanlık değil aksine dostluk vardı; zira Tuna Valiliği'ne tayininden evvel ilgili bölümde de bahsedildiği üzere, Mithat Paşa kendisine: "*Yakın bir zamanda vezaretle en büyük vilayete vali olarak tayin edileceği*" müjdesini vermişti. Yine Tuna Valiliği'nden azli Mithat Paşa'nın Sadaret'ten azli ile aynı tarihe tesadüf eder. İbnü'l Emin bu konuda: "*Büyük yardım ve lütfunu gördüğü bu zat hakkında münaferet ve şiddet-i husumetten dem vurmak suretiyle Padişah'ın teveccüh ve emniyetini iktibasa çalışmak Rifat Paşa için ahlâken büyük bir nakısadır*" demektedir.¹¹⁷

Sultan Abdulhamid, Halil Rifat Paşa ile Mithat Paşa arasındaki eski dostluğu biliyordu. Nitekim hatıratında: "*...Mithat Paşa'nın Yetiştirdiği vezirlerden Abdurrahman ve Halil Rifat Paşalar gibi işe yarayanları ta Sadaret makamına kadar çıkardım. Müşir Şâkir Paşa ve Raif Paşa gibi devlet adamlarını da önemli işlerde ve mevkilerde kullandım...*" demektedir.¹¹⁸

Avrupa'da Jön Türkler'in meşrutiyet mücadelelerinin hızlandığı günlerde ise Sadrazam Halil Rifat Paşa, Sultan'a hitaben: "*...Meşrutiyet istiyorlar. Bir Meclis-i Mebusan'ın açılmasını beklerler. Ne diyelim?*" sözlerini sarf etmişti. Sultan, nazırların huzurunda Sadrazam'a şunları söylemişti: "*Paşa! Meşrutiyet idaresi istiyorlar, bir Meclis-i Mebusan'ın açılmasını istiyorlarsa, biraz sabretsinler. Milletime bunun bir deva olacağını bilsem,*

¹¹⁶ Mithat Paşa ve Damat Mahmut Paşa Hazretlerinin Sultan Abdulhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehadetleri, Cenevre, 1314'den naklen. A.Birinci, A.T.Alkan, "*Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Şahsiyeti...*" s. 114

¹¹⁷ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s.1560

¹¹⁸ İsmet Bozdağ, *Sultan Abdulhamid'in Hatıra Defteri*. s.23 ; A. Yalçınkaya, *Sultan II. Abdulhamid'in Notları*. İstanbul 1996. s. 93 ; İbnü'l Emin, *A.g.e.*, III, s.1561

sanılmasın ki onların ihtarlarını beklerim. Fakat her şeyin bir zamanı var. Acele edersek zarar görürüz değil mi ? Acele işe şeytan karışır derler.”¹¹⁹

Sonuç olarak Halil Rifat Paşa Mithad Paşa tarafından yetiştirilmiş bir devlet adamı olmasına rağmen, makam ve mevkiini muhafaza etmek uğruna Jön Türkler'in karşısında olmuş ve onlar hakkında ağır ithamlarda bulunarak gördüğü iyiliği inkâr ederek onlarla fikri bir bağının olmadığını ispat etmeye çalışmıştı. Bu yüzden de İttihat ve Terakki iktidarı döneminde çok tenkit edilmiştir.

VI- JURNALCİLER VE HALİL RIFAT PAŞA

Abdulhamid devrinde resmi hafiye teşkilatı, Zaptiye Nezareti'ne bağlı idi. Fakat bu teşkilatın dışında da herkes hafiyelik yapmakta serbest idi. Herkes ve her şey hafiyelik mevzuu idi. Aile toplantıları, bayram ziyaretleri, cenaze törenleri, gece ziyaretleri gözetleme konusu idi. Hafiyeler, gözetleme neticelerini saraya “Jurnal” adı verilen raporlarla bildirirlerdi. Resmî hafiyelerin dikkatlerini en çok teksif ettikleri şahıslar Sadrazamlardı.¹²⁰

Halil Rifat Paşa da ömrünün sonlarına doğru hafiyelerin verdiği bir jurnal ile pek gülünç bir vaziyette kalmıştı:

Halil Rifat Paşa bir gün sabahleyin Babıâli'ye gelmek üzere konağından arabasına binmiş, yola çıkmıştı. Tam Tophane'ye geldiği zaman idrarı sıkıştırdı. Konağa dönse, olmayacaktı. Babıâli'ye kadar da dayanamayacaktı. Dişini sıkıya karar verdi, fakat ancak Karaköy'e kadar sabredebildi. Aziziye Karakolu'nun önüne gelince, artık pek müşkül vaziyette kaldığı için arabayı durdurdu. Arabacının yanındaki ağasına seslendi:

— “Gel, beni indir...” dedi.

¹¹⁹ S.Kocabaş, **II.Abdulhamid, Şahsiyeti ve Politikası**, s.83 ;A.Yalçinkaya, **A.g.e.**, s. 134-135 Sultan II. Abdulhamid, Osmanlı Devleti mevcut halkı ile mevcut toprakları üzerinde yaşadıkça, teorik olarak faydasına inandığı Meşrutiyetin pratikte faydası olmayacağını görerek onu uygulamak istemedi. 1908 Jön Türk ihtilalinin tazyikleri sonucu onu “zorla” yeniden yürürlüğe koydu. Bunu yaparken de “ bu gençler bilmiyorlar, yakında yanlışlıklarını anlayacaktır” sözlerini sarf edecektir. (S. Kocabaş. **A.g.e.**, s.83)

¹²⁰ E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, s. 265-266

Ağa, hemen arabadan atladı. Kendi kendine inmek iktidarı olmayan Sadrazam'ı koltukladı. Fakat Paşa'nın ne yapacağını bir türlü anlayamadı... Paşa Karakol'un kapısına doğru yürüdü. Karakol'un önünde, her günkü gibi Sadrazam'ı selâmlamak için duran bir manga asker ile, bu askere kumanda eden yalın kılıçlı zabıt, Paşa'nın arabadan indiğini ve karakola girmek için kapıya doğru yürüdüğünü görünce, derhal sağ başlarını kapıya alarak yeni bir cephe aldılar. Sadrazam'ı selamladılar... Halil Rifat Paşa, hem yürüyor, hem de geçtiği yerde ince su serpintisine benzeyen bir iz bırakıyordu.

Sadrazam'ın Karakol'a geldiğini pencereden gören Karakol Kumandanı, hemen kılıcına davrandı. Yarı beline kuşanmış olarak Sadrazam'ın önüne fırladı. Put gibi durarak selamladı. Halil Rifat Paşa, kumandanın önünde durarak kulağına eğildi. Hafif bir sesle:

— "Abdest sıkıştırdı evladım...Kademhaneniz nerede?..." diye sordu. Kumandan, yol göstermek için koştu. Fakat, Sadrazam oraya girinceye kadar olan olmuştu.

Bu halde Babrâli'ye gitmek imkânı olmadığı için Paşa sıkılarak Karakol'dan çıktı. Arabaya binerek konağa dönmeye karar verdi.

Lâkin, o anda hafiyelerden Mabeyn'e haber gitmişti:

"Sadrazam Paşa Hazretleri şimdi, Aziziye Karakolu'na giderek bir müddet âram eyledikten sonra, konaklarına avdet buyurdukları maruzdur, ferman ..." diye jurnal verilmişti.

Bu jurnalden fena halde kuşkulanan Abdulhamid, derhal emir verdi:

— "Konağına girmeden doğru buraya gelsin" diye irâde etti.

Atı çatlایarak giden yaver, tam konak kapısından girerken Sadrazam'a yetişti. "İrâde-i Seniyye" 'yi bildirdi. Sadrazam'ı önüne katarak Saray'a getirdi.

Halil Rifat Paşa doğruca huzura girdi... Sultan Abdulhamid, o kadar sinirlenişti ki, Sadrazam'ı ayakta bekliyordu. O, içeri girer girmez sordu:

— "Babrâli'ye giderken Aziziye Karakolu'na uğramışsınız?"

Halil Rifat Paşa, büyük bir kabahat işlemiş gibi önüne bakarak cevap verdi:

— “Doğrudur efendimiz.”

— “Sonra konağınıza dönmüşsünüz.”

— “O da doğrudur efendimiz...”

— “Sebep?”

Sadrazam buna cevap veremedi. Paltosunun uzun eteklerini açarak sıırıslıklam olan pantolonunun önünü göstermekle iktifa etti.¹²¹

Diğer bir jurnal ise şöyledir:

Yine Halil Rifat Paşa'nın Sadareti zamanında idi. Yaverlerden biri kendisine müracaat etti:

— “Paşa hazretleri!.. Böyle makamlarda dolaşmak feyzime ve terfîme mâni oluyor. Aynı zamanda vazife dolayısıyla bir takım dedikodulara da mâruz bulunuyorum. Saye-i Devletleri'nde vazifem olan askerlikte daha değerli hizmetler ifa edebilmem içim bir derece terfî ile Ordu'yu Hümayûnları'ndan birine tayinimi inha buyurunuz. Bendenizi ihya edersiniz.” diye yalvardı.

Halil Rifat Paşa, gayet saf ve ince düşüncelerden mahrum bir adamdı. Derhal bu ricayı kabul etti. Güzel bir inha yazdırarak Mabeyn'e gönderdi.

Yaver, bu defa da Mabeyn'e koşarak şu jurnalı verdi:

“Zahiri sadakati ile Zat-ı Şahaneleri'ni aldatan ve hakikâtte her türlü hissiyatı ubudiyetkâraneden mahrum bulunan Sadrazam Halil Rifat Paşa kulları, bendelerini İstanbul'dan uzaklaştırmak ve bu suretle de Zat-ı Şahaneleri hakkında vâkıf olduğum bazı niyyat ve efkarını icra ve tatbik eylemek maksadıyla terfian Ordu'yu Hümayûnlar'dan birine naklimi inha edecekleri mevsukan istihbar kılınmıştır. Abdi estakları gerek İstanbul'da ve gerek Memalik-i Şahaneleri'nin herhangi bir ucunda velinimetini bi minnetim efendime ifa-yı hizmeti en mukaddes bir vazife telakkî eder ve irâde buyurulacak mahalle derhal gidersem de, bu gibi ikiyüzlü zevâtı, gözünde bulundurarak onların âmal ve efkârı fasidânelerine set çekmek suretiyle daha mühim bir vazife ifa edeceğime kanaat hasıl ettiğimden kemâkân vazife-i

¹²¹ Ziya Şakir (Soko), *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, İstanbul, 1943. s. 232-234 ; M.Z. Pakalın, *Sicil-i Osmanî Zeyli VIII*, s. 1886 ; E.Z.Karal, *A.g.e.*, s. 267

asliyemde ipka buyurulmaklığıma irâde-i isabet mu'tade-i şehriyarilerinin reyagân buyurulmasını arz ve istirham eylerim ol babda..."

Jurnal, tam zamanında yetişmedi. Çünkü yaverin terfi için Babiâli'den Sadrazam'ın gönderdiği arıza, o akşam Sultan Abdulhamid'e verilmişti... Sultan Abdulhamid, bütün saltanatı zamanında kendisine hizmet eden Sadrazamlar'ın içinde en çok Halil Rifat Paşa'yı sevmekle beraber, yine ona karşı ihtiyatkârane davranmaktan vazgeçemedi. Yaveri, bir derece terfi ettirdi. Fakat, ordulardan birine göndermeyerek hizmetinde ipka etti.

Esasen yaverin istediği de, bu idi.¹²²

VII- HALİL RIFAT PAŞA'NIN ÇOCUKLARI VE OĞLU İBRAHİM CAVİD'İN ÖLDÜRÜLMESİ

Halil Rifat Paşa'nın tespit edebildiğimiz kadarıyla üçü erkek, ikisi kız olmak üzere beş çocuğu vardı. Bunlardan en tanınmış büyük oğlu İbrahim Cavid'tir.¹²³ Diğer oğullarının ismi sırasıyla Ahmet ve Fuat idi. Ahmet Almanya'da tahsil görmüştü. 1 Temmuz 1898 tarihinde babası sayesinde "Üçüncü Rütbeden Osmanî Nişanı"na nail olmuştu.¹²⁴

Kızlarına gelince, ismini tespit edemediğimiz büyük kızı İbrahim Şükrü Paşa ile evliydi.¹²⁵ Diğer kızının ismi ise Güzide idi ve süvari paşalarından Mehmet Ali (Bengü) ile evli idi. Güzide Hanım'ın üç oğlu, Vedat, Suat ve Nihat Beylerdi.¹²⁶ Halil Rifat Paşa'nın Ali ve Fuat adlarında ayrıca iki torunu

¹²² Ziya Şakir, **A.g.e.**, s. 281-282

¹²³ M.Z. Pakalın, **Sicilli Osmanî Zeyli VIII**, s. 1878

¹²⁴ **BOA., Y.A.Hus.**, 386/64 ; İbrahim Temo Hatıratında Ahmet Bey'le sürekli görüşüklerini ve 1902 tarihinde Cenevre'de ateşemiliter olarak vazife yapan Ahmet Bey'in İttihatçı olarak ateşli bir tarzda cemiyet için çalıştığını kaydetmektedir. (İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Anıları**, Yay. Bülent Demirbaş, İstanbul, 1987, s. 143-144) Daha sonra bu şahıs Kurtuluş Savaşı'nda İngiliz Muhipler Cemiyeti üyeleri arasında yer almıştır. Diğer oğlu Fuat ise yine Kurtuluş Savaşı'nda Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyeleri arasında bulunuyordu. (İlhami Soysal, **Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler**, İstanbul, 1985, s. 131-134)

¹²⁵ Asaf Tugay, **Saray Dedikoduları Ve Bazı Maruzat**, İstanbul, 1964, s. 35 ; Halil Rifat Paşa'nın büyük damadı İbrahim Şükrü Paşa' Mirliva Süleyman Paşa'nın oğludur. Kayınpederinin Sadrazamlığı döneminde yeni teşkil olunan Şurfa-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığına tayin edilmişti. (İbnü'l Emin, **Son Sadrazamlar III**, s. 1569)

¹²⁶ Mehmet Ali (Bengü) Örfi Paşa'nın torunu ve Paris Sefiri Ali Paşa'nın oğludur. Günümüz Edebiyatçılarından Memet Fuat Bengü de Vedat Örfi'nin oğludur. (Ali Birinci, **Müverrih-i Mader – Zadin Fülannâmesi**, İstanbul, 1994, s.35) Vedat örfi, Sultan Abdulhamid'in

daha vardı. Bu çocuklara da 1 Temmuz 1898 tarihinde Halil Rifat Paşa'nın Padişah'a yaptığı bir teklifle "*Üçüncü ve Dördüncü Rütbelerden Mecidî Nişanları verilmiştir.*"¹²⁷

Oğulları arasında en meşhur olan İbrahim Cavid, 1867 tarihinde doğmuş¹²⁸ 1884 tarihinde de Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den mezun olmuştur. Babasının Manastır ve Aydın Valilikleri zamanında iki sene kadar yanında çeşitli memuriyetlerde çalıştıktan sonra Hariciye Nezareti Mektubî ve Tahrirât-ı Ecnebiye Hülefalığı'nda da iki senden fazla çalışmıştır. Daha sonra Cemiyet-i Rusümiye Azalığı'nda bulunmuştu. Kendisi Fransızca ve biraz da İngilizce biliyordu.¹²⁹

İbrahim Cavid, babasının Sadrazamlığı döneminde onun nüfuzu sayesinde Şurâ-yı Devlet Azalığı'na kadar yükselmiş ve; "*Murassa Osmanî, Birinci Rütbe Mecidî Nişanlarıyla, altın ve gümüş İmtiyaz Madalyaları'na nail olmuştu.*"¹³⁰

---

hatıratını ilk yayınlayan kimsedir. (Vedat Örfi, *Hatırat-ı Sultan Abdulhamid-i Sanî*, İstanbul, 1331) Cumhuriyet dönemi Türk sinemacılığının kurucuları arasında yer alan Vedat Örfi önceleri Fransa ve Mısır'da filim yönetmiş ve sonra Türkiye'ye gelerek Türk sinemacılığının gelişmesi için 1931 yılından itibaren Atıf Kaptan ile beraber filim çekmeye başlamıştır. (Giovanni Scognomillo, *Türk Sinema Tarihi (1896-1997)* İstanbul, 1998, s. 128)

Sadaret yaverlerinden süvari yüzbaşısı Ahmet Muhtar Bey, Sadrazam'ın ailesinin kızlarının, İbrahim Cavid ile ailesinin zaman zaman muhafızlığını da yapmıştı. Bu şahsın Padişah'a sunduğu bir arzade, Cavid Bey'in ölümünden sonra dul kalan eşine yardım ettiğini, bunun ise yanlış tefsir edildiği ve ayrıca Halil Rifat Paşa'nın kızlarının da muhafızlıklarını yaptığı sıralarda sefahate aşırı düşkün olduklarından dolayı bazı uygunsuz davranışlarına mani olmak istediğini, bu yüzden de kendisinin sürgün edilmek istendiğini belirtmişti. (Asaf Tugay, *Saray Dedikoduları ve Bazı Ma'ruzat*, s. 35-39) Zira bu olaya Halil Rifat Paşa da alet edilmiş ve 6 Mart 1901 tarihinde Padişah'a bir arıza vererek Muhtar Bey'in Dördüncü Ordu'ya sürülmesini istemiştir. (BOA., Y.A.Hus., 413/104)

¹²⁷ BOA., Y.A.Hus., 386/64 ; Bunlardan Fuat (Simavi) Cumhuriyet döneminin tanınmış gazetecilerindendir. (İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1555-1565)

¹²⁸ İbnü'l Emin, A.g.e., s. 1570

¹²⁹ BOA., Y.Mtv. 104/10 ; Halil Rifat Paşa'nın Aydın Valiliği sırasında 1308 Aydın Vilâyet Salnâmesi İbrahim Cavid tarafından kaleme alınmıştır. Bu Salnâme, o dönemde yazılan salnâmeler arasında en mükemmeli olarak bilinir. Bu Salnâmenin önsözünde İbrahim Cavid, iki sene evvel Manastır Salnâmesi'nin de babasının teşviki ile kendisinin hazırladığını, istediği şekilde tamamlayamadığını belirtmesine rağmen, Padişah'ın "En mükemmel Salnâme bu olmuş" şeklindeki iltifatını işittiğini yazmıştır. (İbrahim Cavid, *1308 Aydın Salnâmesi I*, s. 4)

¹³⁰ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1570

İbrahim Cavid, Halil Rifat Paşa'nın en fazla sevdiği, çok şımarttığı ve bu yüzden de devlet işlerine karışan bir oğlu olarak tarihe geçmiştir.¹³¹ İkinci katip Arap İzzet Paşa'nın anlattığına göre, "*Abdulhamid Halil Rifat Paşa'yı Sadrazamlığa getirmeyi düşündüğü bir sırada, Paşa'nın Sadrazamlığı idare edip edemeyeceğini sorduğunu, buna karşılık kendisinin de, oğlu Cavid ve etrafı işe karıştırılmaz. Hariciye Nazırlığı'na da ehil bir kimse tayin edilirse idare eder cevabından sonra bu şartla teklifin yapılmasına karar verildiğini, ancak Cavid'in babası ile yapılan görüşmeyi kapı arkasından dinleyerek ilere karışacağını o vakit göstermişti*" demektedir. Nitekim babasının Sadrazamlığı döneminde de işlere karışmaya başlamış ve bu yüzden de Padişah tarafından ihtar edilmiştir.¹³² Halil Rifat Paşa ise 22 Haziran 1897 tarihinde Padişah'ın ihtarına cevaben takdim ettiği arızada; Oğlunu müdafaa ederek, böyle bir şeyin olmadığını, bunun bir takım kötü niyetli kimselerin yalanları ve iftiraları olduğunu söylemiştir.¹³³ Dönemin Dahiliye Nazırı Mehmet Memduh: "*Halil Rifat Paşa Sadarete iken oğlu Şurâ-yı Devlet Azaları'ndan Cavid Bey, Padişah'ın gözünde iğrenç, ancak babası makbul olduğundan Cavid Bey ihsanlar alırdı.*" demektedir.¹³⁴ Bu ihsanlardan biri de 31 Ocak 1898 tarihindeki irâde ile Tire Kazası'ndaki Civa madenlerini işletme imtiyazıdır.¹³⁵ Ancak O, "*bu imtiyazı para karşılığında ecnebilere satmakla kötü bir şöhet sahibi olmuştur.*"¹³⁶

İbrahim Cavid Bey'in öldürülmesi ile neticelenen olay ise şöyle gelişmişti:

Padişah'ın yaverlerinden Tiran'lı Gani Bey, bir gece Beyoğlu'nda bir dükkânda Bursa'lı Hafız Paşa ile tehditle sağdan soldan topladıkları hasılatı paylaşırken tartışmaya başlamışlardı. Gani, Hafız'ı öldüreceği sırada Hafız daha tetik davranarak Gani'yi katletmişti.¹³⁷ Hafız Paşa bir müddet evvel

¹³¹ M.A. Keskin, *İzmir Valileri*, s. 62

¹³² M. Z. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli VIII*, s. 1878-1879; İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1542

¹³³ İbnü'l Emin, *A.g.e.*, s. 1543

¹³⁴ Mehmet Memduh, *Tanzimat'tan Meşrutiyete...* s. 39

¹³⁵ *BOA., İ. Hus.* 1315. N/ 22

¹³⁶ Sir Henri Woods, *Türkiye Anıları*, s. 173-174

¹³⁷ A. Yalçınkaya, *Sultan II. Abdulhamid'in Notları*, s. 124; I. Bozdağ, *Sultan I. Bozdağ, Sultan Abdulhamid'in Hatıra Defteri*, s. 117

Sadrazam Rıfat Paşa'nın arzı üzerine Mir'ül Ümeralık payesiyle Şehremaneti Azalığı'na tayin olunması Padişah'ı vehme düşürdü.

Olayın ertesi günü Padişah kâtibini göndererek Sadrazam'dan katilin kendisiyle münasebetini ve paşalık tevcihinin sebebini sordurdu. Rıfat Paşa ise, tanıdığı bir kimse olmadığını kurenadan Ragıp Paşa'nın ricasıyla arz ettiğini söyledi. Buna karşılık: *"Maiyyeti seniyyede bulunanların tecavüze uğramalarını nasıl değerlendirdikleri"* yolunda soruya karşılık, Rıfat Paşa, *"Yırtıcı kuşun ömrü az olur"* cevabını verdi. Ancak bu cevap Padişah'ın pek hoşuna gitmedi.

Bu sıralarda Gani Bey ile İbrahim Cavid arasında Kamelya adında güzel bir Rum kadını yüzünden bir rekabet vardı ve bu kadın Gani Bey tarafından o sıralarda evinin önünde vurularak öldürülmüştü. Bundan sonra da Gani Bey Saray'daki konumuna güvenerek Cavid Bey'i tehdit edip, zevcesini de takip etmeye başladı. Gani Bey ile baş edemeyeceğini anlayan Cavid Bey ise Padişah'a bir arıza takdim ederek; Gani Bey'in tuzak kurarak kendisini öldürtmek istediğini bu sebeple bir vazife bulunup Viyana'ya gönderilmesini teklif etmişti. Ancak Gani Bey'in öldürülmesiyle gitmesine gerek kalmamıştı.

Bu olaydan sonra Cavid Bey, aralarındaki düşmanlık yüzünden Gani Bey'in ölümünden büyük mutluluk duyduğunu çeşitli yerlerde söyleyerek sevincini açıkça belirtmesi, olayın tertipçisi olarak yorumlanmasına sebep oldu. Çünkü katil Hafız Paşa, Atina'ya kaçtığından olay tam olarak aydınlatılmamıştı. Bu yüzden, Gani Bey'in kardeşi Esad Toptani Paşa, kan davası gütmeye başladı ve bu olaydan kısa bir süre sonra Arnavutluk'tan gönderilen Matçı Hacı Mustafa adlı kiralık katil tarafından Cavid Bey'e pusu kurularak 7 Ekim 1899 tarihinde Şura-yı Devlet'ten çıkıp Büyük Ada'ya gitmeye hazırlanırken Galata Köprüsü üzerinde vurularak öldürüldü.

Olaydan hemen sonra, katil yakalandı ancak yapılan mahkemede katile verilen ölüm cezası, müebbet hapse çevrilerek kısas uygulanmadı. Halil Rıfat Paşa ise nüfuzunu kullanıp mahkemeye müdahale etmedi. Ancak, bu olay Halil Rıfat Paşa'yı bir hayli sarsarak perişan etti.

Padişah, taziye için Paşa'nın yanına adamlarını gönderdiği gibi, bir müddet sonra, Saray'a huzuruna davet ederek Paşa'yı teselli etti. Bu arada Abdulhamid, yine Sadrazam'ını teselli etmek maksadıyla Nişantaşı'ndaki konağının inşası için 60.000 altın ihsanda bulundu.¹³⁸ Halil Rifat Paşa bu ihsana karşılık 10 Kasım 1899 tarihinde Padişah'a övgü dolu bir arıza ile teşekkürlerini iletmiştir.¹³⁹

Katilin kısas edilmemesinin sebebi, Arnavutlar'ı kırmamak maksadıyla yapıldığı rivayet edilmiştir.¹⁴⁰ Ancak Abdulhamid hatıratında; "*Rifat Paşa'nın şahsı ile ailesi fertlerini ikinci bir intikama hedef olmaktan korumak maksadıyla ve yine Rifat Paşa'nın ricası üzerine Cavid Bey'in katiline verilmiş olan idam cezasını, müebbet küreğe çevirdim*" demektedir.¹⁴¹

Halil Rifat Paşa kendisini çok sarsan bu olaydan sonra birkaç kez istifa etmiş ise de istifası kabul edilmemişti.¹⁴² Zaten yaşlı olan Rifat Paşa bundan sonra ancak iki sene daha yaşayabildi. Sadrazamlığı'nın son zamanlarında Babiâli'ye zorlukla gelecek derecede harap ve bitkin olmasının sebebi devlet işlerinin güçlüğü'nün yanında, oğlunun öldürülmesinden dolayı evlat acısının verdiği perişanlıktır.¹⁴³

¹³⁸ İbnü'l Emin, **Son Sadrazamlar III**, s. 1563-1567

¹³⁹ **BOA., Y.A.Hus**, 391/12

¹⁴⁰ A.Birinci, A.T.Alkan, "*Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti.*" s. 109

¹⁴¹ İ.Bozdağ, **Sultan Abdulhamid'in Hatıra Defteri**, s. 117 ; A.Yalçınkaya, **Sultan II. Abdulhamid Han'ın Notları**, s. 124

¹⁴² A. Çetin, "*Halil Rifat Paşa*" **D.İ.A. XV**, s. 328

¹⁴³ M.Z. Pakalın, **Sicill-i Osmanî Zeyli VIII**, s. 1885

BEŞİNCİ BÖLÜM

HALİL RIFAT PAŞA'NIN ŞAHSİYETİ, NİŞAN VE MADALYALARI, VEFATI

I. ŞAHSİYETİ

Halil Rifat Paşa, Devlet hizmetinde bulunduğu 57 sene boyunca dürüst şahsiyeti ve sarsılmaz sadakati ile şöhret bulmuştur. Vazifesine düşkünlüğü, titizliği, mülâyemeti ve hüsn-i ahlâkı hususunda bütün kaynaklar birleşmektedir. Hatta bu yolda tahammül ve yumuşaklığı had safhaya varması bir takım tenkidlere dahi yol açmıştır¹.

Halil Rifat Paşa, muntazam bir tahsil görüp fazla okumuş yazmış bir kimse değildi. Daha ziyade taşra memuriyetlerinde bulunarak idarî işleri öğrenmişti. O'nu himaye eden ve elinden tutan Midhat Paşa'dır. Kendisi bu alâkayı sonradan şiddetle reddetmek ve kendisine ikbâl kapılarını açmış olan bu zatın aleyhinde bulunmak suretiyle, Abdulhamid ile ilişkilerinin bozulmamasına çalışmıştır². Sadrazamlığı sırasında makam ve mevkiini muhafaza etmek uğruna yaptığı bu davranışı İbnü'l Emin, ahlâken bir noksanlık olarak değerlendirmiştir³.

Halil Rifat Paşa, "zamanında ortaya çıkan yolsuzlukların bizzat amili değildi. Lâkin, ifrad derecesine varan hilm-ü tahammülü sebebiyle Makam-ı Sadaret'te yolsuzlukların meydana gelmesine sebep oldu"⁴. Bu vasıfları yanısıra, iç siyaset meselelerine hiçbir zaman taraf teşkil etmemesi gibi özellikleriyle Saray nezdinde revaç bularak Sadrazamlık gibi en mühim bir vazifeye getirilmiştir. Sadrazamlığı'ndan üç gün önce Padişah'a sunduğu lâyihada şöyle demişti; "*Babiâli'nin en büyük vazifesi kâffe-i mesailde süferaya karşı Zât-ı Padişahi'nin kudsiyet ve uluvvîyetini ve gayr-i mesuliyetini tanıttırıp tasdik etmektir*"⁵ Böyle birisi Abdulhamid'in aradığı bir

¹ A. Birinci-A. T. Alkan, "Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti." s.108

² M. Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi. VI**, s.3439

³ İbnü'l Emin, **Son Sadrazamlar III**, s.1560

⁴ İbnü'l Emin, **a.g.e.**, s. 1550.

⁵ İbnü'l Emin, **a.g.e.**, s. 1540.

Sadrizam'dı.O'nun bu özelliği, ölene kadar bu makamda kalmasını sağlamıştır⁶.

Halil Rifat Paşa, bilhassa valilik dönemlerinde yaptığı icraatlarla şöhret sahibi olmuştu. Bu dönemlerde eğitim-öğretim,yol yapımı, imar vb. çalışmalarında ekonomik ve malî sıkıntılar nedeniyle Devletin yardım edemediği ya da cüz'î bir yardım yapabildiği bir zamanda, herşeyin devletten beklenemeyeceğini öğreterek, devlet-vatandaş işbirliği sayesinde neler yapılabileceğini göstermişti. Eğitimin milletlerin hayatında vazgeçilmez ve ihmâl edilemez bir unsur olduğunu görmüş ve bilhassa Anadolu'da valilik yaptığı yerlerde ele aldığı ilk iş,halkın eğitimi ve ekonomik yönden kalkınması olmuştur. O, bu sayede bilhassa Sivas Vilâyeti'nde yüzlerce okul, binlerce kilometrelik yollar ve çeşitli eserler bırakmakla bölge insanının gönlünü fethetmişti.

II.Abdulhamid devrinde yüzlerce vali arasında, yol konusunda isim bırakan tek vali de Halil Rifat Paşa'dır ⁷. O, Sadrazamlığı zamanında da bütün valilere; *"Her şeyden evvel ve her şey için yol lâzımdır."* Şeklinde bir yazı göndererek valilerin dikkatini özellikle yol konusuna çekmiştir ⁸. O'nun yine bu mevzûda: *"Gidemediğin yer senin değildir."* Sözü bir atasözü haline gelmiştir.

Devlet'in Yıldız'dan idare edildiği ve Sadaret makamının neredeyse yok sayıldığı bir ortamda, Paşa'nın tabiri caizse "devre dışı" kaldığını, istese de iç ve dış politikada daha aktif davranamayacağını hesaba katarsak, Abdulhamid devrini tenkid edenler tarafından kendi hissesine düşeni alması tabiidir. Abdülhamid devrinde Babîâli, sözde kalan bir daire olup iç ve dış önemli meseleler orada değil, Mabeyn-i Hümâyun'da müzakere ve hal olunuyordu. Sadrazamlar Babîâli'de *"bostan korkuluğu"* hükmünde idiler. Elçiler, siyasî meselelerin hâlli için Saray'a giderlerdi. Sadrazam ve Hariciye Nazırı, ekseriyetle müzakerelerden haber alamazlardı⁹. Halil Rifat Paşa'nın

⁶ O. Koloğlu, **Abdulhamid Gerçeği**, s. 349

⁷ E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, s.462

⁸ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s.145.

⁹ İbnü'l Emin, **Son Sadrazamlar III**, s. 1547.

bu durumdan dolayı şöyle bir şikayette bulunmuştu; "*Mutasarrıf iken yaptığımı valilikte, dilhanım üzere fiile getiremedim. Vali sıfatıyla muvaffak olduğum işleri -şimdi bana Sadrazam diyorlar- yapamıyorum.*"¹⁰ Şeklinde şikâyette bulunuyordu. Yine icraî faaliyetlerle ilgili olarak; "*Tatbik eden icra eden, karar verenden daha kuvvetlidir*" sözü de O'na aittir ¹¹.

Sadrazam olmadan önce, Padişah'a sunduğu lâyhada bu durumdan şikâyetçi olmamış hatta taraftar görünmüştü. Ancak, 1896 yılında Saray'a verdiği arzıda bu durumdan yakınmaktadır. İşlerin normal bir seyir tâkip etmesi gerekirken makam atlanarak Sadaret'in safdışı bırakılmasının, Halil Rifat Paşa gibi mûnis bir Sadrazam'ı dahî çileden çıkardığı anlaşılmaktadır. Abdulhamid'in bu hadise üzerine "Rifat Paşa'nın azliyle yerine Said Paşa'nın nasbını"¹² düşünmüşsede, daha sonra vazgeçmiştir. Dahiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa; "*Rifat Paşa Tecârib-i kesiresi hasebiyle hazm-ı ihtiyâta riayet ettiğinden ve Emr-ü Ferman hilâfına asla gitmediğinden dolayı nezd-i Tâcidaride kıymet bulmuştu.*" Derken Paşa'nın gözden çıkarılmamasının bir sebebini de izâh etmiş oluyordu ¹³.

Halil Rifat Paşa, sadakatinden dolayı II. Abdülhamid'in en sevdiği üç Sadrazam'ndan biridir. Ayşe Osmanoğlu'na göre bu üç kişiyi de kendisi yetiştirmiştir¹⁴. Bu yüzden Abdülhamid devrinde ölene kadar Sadaret'te kalan tek Sadrazam Halil Rifat Paşa'dır¹⁵. Aynı zamanda kesintisiz olarak en uzun süre (6 sene 2 gün) Sadrazamlık'ta kalandaki yine kendisidir. Halil Rifat Paşa'nın vefatından sonra Abduhamid, Sadrazam Ferid Paşa'ya canı sıkıldıkça; "*Rifat Paşa'yı arıyorum, adet olsa mezarını ziyarete giderdim*" demiştir¹⁶. Yine Abdulhamid, hallinden sonra Selânik'te sürgünde iken, doktoru Atif Hüseyin'e Sadrazamlar'la ilgili sohbetinde; "*Ben yalnız bir*

¹⁰ M. Memduh Paşa, *Esvâd-ı Sûdûr*, s. 46. M.Z.Pakalın, "*Halil Rifat Paşa*" *Yeni Mecmua V* No:82 . s.13

¹¹ M.A. Keskin, *İzmir Valileri*,s.62.

¹² İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s.1550-1552 ; A. Birinci-A.T. Alkan, "*Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri*" s.109.

¹³ M. Memduh Paşa, *Esvâd-ı Sûdûr*, s.47; A.Birinci-A.T. Alkan, A.g.m. s.109.

¹⁴ Diğerleri Cevâd Paşa ve Avlonyalı Ferid Paşalar'dır. (Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 41.)

¹⁵ İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 96 ve s. 344.

¹⁶ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s.1572.

Sadrazam gördüm, adamakıllı idi, hiçbir vakit beni telâşa düşürmedi. O da Halil Rifat Paşa'dır." Demişti ¹⁷.

Jön Türkler'in devamı olan İttihatçılar, II. Meşrutiyet döneminde Abdulhamid'i acımasızca tenkid ederken, O'na bağlı olan herkes te; bu arada Halil Rifat Paşa da, bu tenkidlerden payına düşeni almıştır. Meselâ; Abdulhamid devrini yazan Osman Nuri O'nun hakkında, Vilâyetler'i soyan, hırsız, rüşvetcisi biri olarak bahsetmiştir ¹⁸. Bu tenkidlerin bizce asıl sebebi, Midhat Paşa'nın yetiştirdiği bir devlet adamı olmasına rağmen, Abdulhamid'den bu yüzden kendisine bir zarar gelmemesi için bunu inkâr ederek Jön Türkler hakkında ağır ithamlarda bulunmasıdır.

Ali Fuat Bey, bu konuda; *"Zamanında ortaya çıkan yolsuzlukların bizzat amili değildi. Lâkin ifrat derecede hilm-ü tahammülü sebebiyle Makam-ı Sadaret'te vücûdu yolsuzlukların yayılmasına sebep oldu."*¹⁹ Halil Rifat Paşa'nın rüşvetciliği konusunda, Filistin'i satın almak düşüncesiyle 1896 yılında İstanbul'a gelen Theodor Herzl, rüşvet alabilecek şahısların listesini çıkarttırmıştı ²⁰. Halil Rifat Paşa hakkında ise hediye kabul etmez bir kimse olduğunu yazmıştır ²¹.

Halil Rifat Paşa'nın şahsiyeti hakkında uzun yıllar maiyetinde çalışmış bir memur sıfatıyla İbnül Emin Mahmut Kemal Bey kanaatlerini şöyle belirtmektedir; *"... Görmüş geçirmiş, tecrübelerden ders almış, terbiye-i nefis etmişti. Sadareti müddetince maiyetinde bulundum, konağına gittim geldim. Hasb-el vazife Babî'li'de yanına girdim çıktım; bir kere hiddetlendiğini bağırıp çağırdığını, memur, kâtip ve hademelerden bir ferdi tekdir ettiğini görmedim ve işitmedim. Kibir ve huysuzluktan uzak insaniyete mail, hazm-ı ikbal etmiş bir zat olduğu inkâr olunamaz"*²².

¹⁷ E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, s.299.

¹⁸ "Bu zatın uzun uzadıya Tercüme-i Halî'ni yazmaya hacet yoktur. Abdulhamid'in cülûsunun ilk günlerinde Rütbe-i Vezâret'e nail olup on beş sene müddet vali sıfatıyla teslî ettiği vilâyetleri soyamaya cehd etmiştir.Selânik Vilâyeti'nde bulunduğu zaman, Şehr-i mezkûr tüccarlarını soyamadığı için havalelerle Hazine-i Devleti soymak üzere yalnız Alâtini Ticarethânesiyle uyuşmakla iktifa etmiştir..." (Osman Nuri, **Abdulhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı II**, s.611.)

¹⁹ İbnü'l Emin, **Son Sadrazamlar III**, s.1550.

²⁰ M.K. Öke, **II. Abdulhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi**. s. 87.

²¹ E. Göze, **Theodor Herzl'in Hatıraları...**s.99

²² İbnü'l Emin, **Son Sadrazamlar III**, s. 1578. M.Z.Pakalın, **Sicill-i Osmanî Zeyli VIII**, s.1882.

Yine İbnü'l Emin, Rıfat Paşa'nın şahsiyeti ile ilgili başından geçen başka bir olayı da şöyle anlatır;

"...Babam merhumu bir bayram günü Paşa'ya götürmek için zahmetle ikna ettim, gittik. Oturduğu odada – muhtelif sınıflardan – hayli kimse vardı, her taraf dolu idi. Yalnız, yanındaki koltuk boştu, hürmeten oraya kimse oturmamıştı.

Paşa'ya yaklaşub resmî selâmı ifadan sonra geri çekildik. Kapının yanındaki hasır iskemlelere oturduk. Huzzar arasında erazili meşhureden birinin, manâlı surette bize bakışına canım sıkılarak Paşa'nın yanına gittim. ' _ Kapının yanında oturan pederim Mehmet Emin Paşa bendenizdir, iltifat buyurunuz.' Dedim. Derhâl yüksek sesle; ' _Paşa Hazretleri'ni pek iyi bilirim, şöyle buyurunuz' dedi. Yanındaki koltuğa oturttu, hep onunla konuştu. Bana da iltifat etti.

İşte bu hal de, Paşa'nın terbiyesine, dil nevazlığına ve hazm-ı ikbâldeki kemâline şahittir. O'nun sinn-ü salinde, ba husus O'nun mertebesinde bir başka adem olsaydı, benim gibi maiyyetinde bulunan genç bir kâtibin hareketini belki hoş görmezdi. Bed muamele etmese bile hüsni muamele de etmezdi."²³

Halil Rıfat Paşa, vefatına yakın yıllarda resmî vazifelerini bedenen ve fiilen yerine getiremez duruma düşmüştü. Buna rağmen, vazifesini daima son derece ciddiye almak tavrından, feragatta bulunmamıştır. Bu hususta Mehmet Memduh Paşa şöyle naklediyor; *"Rıfat Paşa'nın son vakitlerde hastalıktan yürümeğe mecali yoktu. Lâkin, Babîâli'ye gelmemek, fikr-i Padişahi'ye muhalif olacağından, emektarı Hacı Ağa, kendisinin koltuğuna girerek meyyit-i müteharrik halinde Meclis-i Vükelâ'ya geliyordu"²⁴*

Halil Rıfat Paşa, kindar değildi. Zirâ; oğlunun öldürülmesinden sonra, katilin kısas edilmesi için ağırlığını koymadığı gibi, verilen ölüm cezasının müebbed hapse çevrilmesini de yine kendisi istemiştir²⁵.

²³ İbnü'l Emin, a.g.e., s.1578.

²⁴ M. Memduh Paşa, Esvâd-ı Südür, s.46.

²⁵ İ. Bozdağ, Sultan Abdulhamid'in Hatıra Defteri. s.117.

"Halil Rifat Paşa, taşrada yetişmiş olduğu halde gayet terbiyeli, halim ve selim, halkı incitmekten çekinirdi. Âmiyane tâbir ile baba bir adam idi. Fakat, fikri sade, yazışı sade, malûmatı basit idi. Neş'eti itibariyle merkezin muamelelerine ve siyasî işlere vukufsuzluğu ile beraber şöhreti hilâfına olarak idarede gevşek çıktı. Nezaretin işlerini çoğu zaman müsteşarlarının eline bırakıyordu. Sadrazamlığı zamanında, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, yazdığı siyasî arızalardan dolayı Abdulhamid'in, "Rifat Paşa'nın siyasî işlere vukufu olmadığı halde o yolda arızalarla beni işgal ediyor. Öyle bir arıza yazacağı vakit aranızda müzakere ve birlikte imza edin" demiş, fakat Tevfik Paşa bunu savuşturmuştu"²⁶. Sadaret'te bulunduğu sıralarda Meclis-i Vükelâ toplantılarında daima gölgede kalır, Mahmud Celâleddin Paşa ve Zihni Paşa gibi kuvvetli ve Padişah'ın itimadını kazanmış şahsiyetler müzâkerelere hâkim olurlardı. Bunun yanında, kibarlığı, nezaketi ve iyilikseverliği ile saygı uyandırmış bir devlet adamıydı"²⁷.

Halil Rifat Paşa'nın edebî yönüne gelince; O'nun yazarlığı konusunda son asır şairlerinden Besim Bey, şöyle diyor: "...Kosova Vilâyeti'nde vali olan Sadr-ı esbak Halil Rifat Paşa'nın Mahsusî kalemi olan muharrerat-ı resmiyenin ve vilâyet gazetesinde imzasız intişar eden siyasî ve idarî makalat-ı hakimânesinin mütalaasından resmî kitâbet ve usûl-ü idare-i hükümet nikat-ı nazarından pek çok istifade ettim."²⁸ demektedir. Bu O'nun yazarlığının bir delili sayılabilir. Aydın Valisi iken, İzmir'deki Türk basınının gelişmesinde önemli yeri olan "*Hizmet Gazetesi*"nin de kurucusudur. Bu gazetede de imzasız yazılar yazıp yazmadığını tesbit edemedik, ancak Kosova Valiliği'nden on kûsûr sene sonra daha tecrübeli ve bilgili olarak burada da bu faaliyetini devam ettirdiğini tahmin ediyoruz.

Sivas Valisi iken nahiye müdürleri aracılığı ile halka yayımlanan ve kendisi tarafından kaleme alınan 11 tenbihnâmede, herkesin anlayabileceği sade ve akıcı bir üslûb kullanmıştır"²⁹.

²⁶ M.Z. Pakalın, "Halil Rifat Paşa".s.18.

²⁷ M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, s.3439.

²⁸ İbnü'l Emin, *Son Asır Türk Şairleri I*, s.185.

²⁹ *1302 Sivas Vilâyet Salnamesi*, s.321-332.

Halil Rifat Paşa, yabancı bir dil bilmiyordu³⁰. Sadaret yaverlerinden Hayreddin Bey kendisine bir hatırat yazması için zaman zaman teklif yapıldığını ancak, bunu uygun bulmasına rağmen, devlet işlerinin ağırlığından buna fırsat bulamadığını belirttikten sonra; *“halbuki Rifat Paşa, sade dil ile görüşüp konuşan muhterem bir ihtiyardı. İsteseydi pek güzel ve değerli hatıralar yazabilirdi”.diyordu.* Yine Hayreddin Bey; *“Ahir ömrüne kadar, tarihimizi mütâlaa etmek, yahut okutup dinlemekle mütelezziz olur, gayet hakimâne mukayeseler yapardı.”* Demektedir³¹.

Halil Rifat Paşa'nın az da olsa şairliği vardı. Bu konuda İbnü'l Emin; *“Ben yalnız birkaç parça nazmını gördüm ki bunlar nazma bigâne olmadığına delâlet eder”* demesine rağmen, eserinde tek bir şiirine yer vermiştir. O da Kosova Valisi iken yazıp Hüdavendigâr Gazi'nin türbesine astırdığı ve araştırmamızın Kosova Valiliği kısmında aynen verdiğimiz şiiridir. Bundan başka musikiye de biraz aşına olduğunu ve zaman zaman halk türküleri söylediği yakınları tarafından ifade edilmişti³².

II- ALDIĞI RÜTBE, NİŞAN VE MADALYALARI

Halil Rifat Paşa, yaşadığı zamanın taltifleri usulünce aşağıdaki rütbe, nişan ve madalyaları almıştır:

- 1856 (H. 1272) yılında; Salise
- 1866 (H. 1282) yılında; Saniye
- 1867 (H. 1284) yılında; Mütemayiz
- 1868 (H. 1285) yılında; Dördüncü Rütbeden Mecidî Nişanı
- 1869 (H. 1286) yılında; Mirimiran
- 1871 (H. 1288) yılında; Üçüncü Rütbeden Mecidî Nişanı
- 1876 (H. 1292) yılında; Rumeli Beylerbeyliği payesi
- 1877 (H. 1293) yılında; Rütbe-i Saniye-i Vüzera

³⁰ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar*, III, s.1571.

³¹ M.Z.Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli VIII*, s.1884-1885.; H.Orhun-C.Kasaroğlu..., *Meşhur Valiler*, s.121

³² İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s.1576-1577

- 1878 (H. 1294) yılında; İkinci Rütbeden Mecidî Nişanı
 1882 (H. 1299) yılında; Birinci Rütbeden Nişan-ı Ali Osmanî
 1885 (H. 1303) yılında; Birinci Rütbeden Mecidî Nişanı
 1887 (H. 1304) yılında; Murassa Osmanî Nişanı
 1890 (H. 1307) yılında; İran Devleti tarafından Birinci Rütbe Şir-i
 Hurşid Nişanı
 1892 (H. 12) yılında; Altın Liyâkat Madalyası
 1897 (H. 12) yılında; Yunan Muharebesi Madalyası, Romanya
 Devleti tarafından Etoile de Romaine Madalyası, Habeşistan tarafından
 Mühr-ü Süleyman Madalyası, Bulgaristan Emareti tarafından Murassa
 Aleksandr Nişanı,
 1898 (H. 1315) yılında; Almanya tarafından Murassa Aigle Noir, Aigle
 Rouge Nişanları
 1900 (H. 1318) yılında; İran Şahı tarafından Nişan-ı Akdes, Sırbistan
 tarafından Murassa Tako Nişanı³³

III- VEFATI

Halil Rifat Paşa 1901 yılı sonbaharında, Sadrazamlığı'nın 6. senesinde 74 yaşında ihtiyar ve hasta bir durumda olmasına rağmen, Padişah'a sadakatinden dolayı Sadaret'ten alınmamıştı. Oğlu İbrahim Cavid'in 7 Ekim 1899 (R. 25 Eylül 1315) tarihinde bir Arnavut tarafından öldürülmesi ve katilin yakalanmasına rağmen, Arnavutları küstürmemek³⁴ ya da Sadrazam'ın ailesini ikinci bir intikama hedef olmaktan korumak maksadıyla idâm edilmemesi³⁵ Halil Rifat Paşa'yı iyice sarstı. Bu olaydan sonra iki yıl yaşayabildi. Vefatına yakın zamanda vazifesini aksatmayarak bir ölü gibi Babiâli'ye gelip gidiyordu. Babiâli'den gelen tezkerelerin altındaki

³³ BOA., Sicill-i Ahval I/I, s. 50-51; M. Z. Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli VIII, s.1880; İbnü'l Emin, a.g.e., s. 1536-1557; M. Aldan; İz Birakan Mülkî İdare Amirleri, s. 102; H. Orhun-C. Kasaroğlu..., Meşhur Valiler, s. 119-120. Adı geçen rütbe, nişan ve madalyaların önemli bir kısmının hangi sebeple aldığı ilgili bölümlerde verilmiştir.

³⁴ İbnü'l Emin, a.g.e., s. 1565-1566.

³⁵ I.Bozdağ, Sultan Abdulhamid'in Hatıra Defteri, s.117

imzalar Halil Rifat Paşa'nın dermansızlığının son dereceye geldiğini gösteriyordu³⁶. Yukarıda da bahsedildiği üzere Lorando ve Tubini meselesi sırasında Abdurrahman Paşa ile aralarındaki tartışma ve devlet işlerinin ağırlığı, zaten hasta olan Rifat Paşa'yı iyice yatağa düşürdü. Sonunda, evinden dışarı çıkamayacak derecede hastalığı şiddetlendi. Doktorların ümit kesmesinden sonra, ölene kadar Sadrazamlık'tan azledilmedi. Vefatından bir gün önce 8 Kasım 1901 (H. 27 B 1319) tarihinde çıkarılan irâdelerle Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa Sadrazamlığa vekâleten tayin edildi³⁷. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, vefatından bir gün önce hatırını sormak üzere Padişah tarafından Halil Rifat Paşa'nın yanına gönderilmişti. Bu sırada Rifat Paşa "*Artık hatır sorma zamanım geçti, benim işim Allah'a kaldı.*" Diye beyan etmişti. Akşam üstü ise Abdurrahman Paşa'nın Sadaret Vekâleti'ne tayin edilmesinden sonra, İzzet Paşa gönderilerek "*Mühr-ü Hümayûn*" aldırılınca Rifat Paşa'nın üzüntüsünden yatakta başı bir yana düşünce, İzzet Paşa, mevkiinin mahfuz olduğunu ve iyileşmesinden sonra, Mühr'ün kendisine iade olunacağını yeminle beyân etmesine rağmen Rifat Paşa; "*Zaten ben bu işin ehli değilim*" dediği Tevfik Paşa tarafından iddia edilmesine rağmen, Rifat Paşa'nın torunlarından Fuat Simavî bunu reddederek, Halil Rifat Paşa'nın hastalığı artıp doktorların ümit kesmesinden bir gün önce, kayınbiraderi Niyazi Bey'i Tahsin Paşa'ya göndererek Mühr-ü Hümayûn'un aldırılması için birinin gönderilmesini rica etmiş ve bunun üzerine Padişah, İzzet Paşa'yı göndermiş ve bu sırada "*Zaten ben bu işin ehli değilim*" gibi bir söz de sarfetmemiş olduğunu belirtmişti³⁸. Halil Rifat Paşa, bir gün sonra da 9 Kasım 1901 (H. 28 Receb 1319) tarihinde Nişantaşı'ndaki konağında sabaha karşı vefat etti. Bu sırada 74 yaşında idi ve Sadrazamlığı 6 sene 2 gün sürmüştü.

Tüm cenaze masrafları Padişah'ın emriyle Hazine-i Hassa tarafından karşılanarak aynı gün sonra, çok sayıda devlet erkânının ve halkın iştirak

³⁶ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları...*s.79

³⁷ BOA., İ. Dh. 1319.B/32, 1319.B/36; *Tercüman-ı Hakikât*, 28 Receb 1319 No:7380; Tahsin Paşa, a.g.e., s. 79; İ.H.Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s.344.

³⁸ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1554-1555.

ettiği resmî cenaze merasimi ile Eyyüp Sultan Camii yakınlarındaki, Mihrimah Valide Sultan Türbesi civarında eski Sadrazamlar'dan Hayreddin Paşa'nın kabrinin yanına defnedildi.³⁹

³⁹ BOA., Sicill-i Ahval I/I, s. 51; M. Z. Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli VIII, 1879 ; İbnü'l Emin, A.g.e., s.1556. Cenaze merasimi, katılan devlet erkânının listesi ve defin ile ilgili geniş bilgi için bkz. Tercüman-ı Hakikât, 29 Receb 1319 No: 7381; Sabah, 29 Receb 1319 No:9450. Halil Rifat Paşa'nın vefatından sonra Padişah, Başkâtip Tahsin Paşa ile Mabeynci Ragıp Paşa'yı Sadaret teklifi maksadıyla Abdurrahman Paşa'ya gönderdi; ancak Abdurrahman Paşa bu teklifi kabul etmedi. (Tahsin Paşa, Yıldız Hatıraları... s.79 ve 116) 18 Kasım 1901 tarihinde de Sadaret Vekâleti'nden istifa etti. Abdurrahman Paşa, Devlet'in Saray'dan idaresine muhalif olarak Babiâli'nin eski nüfûz ve itibarının iadesine taraftardı. Bu düşüncesinden dolayı da aynı gün Adliye Nazırlığı'ndan da azledildi. Yine Rifat Paşa'nın vefatından sonra, Tophane Müşiri Zeki Paşa ile Edirne vali vekili ve II.Ordu Komutanı Arif Paşa Padişah'a yazılı olarak müracaât ederek Sadaret'i istemişlerdi. (M. Sertoğlu, Mufassal Osmanlı Tarihi VI, s.3389) II.Abdulhamid ise 18 Kasım 1901 tarihinde (Küçük) Said Paşa'yı 6. defa olarak Sadrazamlığ'a tayin etti. (BOA., DÜİT. 87/34)

SONUÇ

Halil Rifat Paşa XIX. Yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde bürokrasi kademelerinin en altı olan, tahrirat kalemindeki memuriyetinden en üst makam olan Sadrazamlığa kadar yükselmiş bir devlet adamıdır.

Halil Rifat Paşa 27 Ekim 1827 tarihinde Selânik Vilâyeti'nin Siroz Sancağı'na bağlı Lika Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Çocukluğunda iyi bir eğitim alamamıştı. Okuduğu tek okul Sıbyan mektebidir. 16 yaşında iken Siroz tahrirat kaleminde maaşsız olarak çalışmaya başladı. 1868 yılına kadar Selânik, Vidin, Yanya, Edirne, Mamûratü'l aziz, Erzurum, Silistre.... divân katipliklerinde çalışarak en son Tuna Mektupçuluğu'na yükselmiştir. Bilhassa onun Tuna Vilâyeti'ndeki memuriyetlerinde ünlü devlet adamı Midhat Paşa'nın etkisinde kaldığı ve hatta onun tarafından yetiştirildiği bilinmektedir. Ancak Abdülhamid devrinde Midhat Paşa ve Jön Türkler aleyhinde bulunarak bu ilişkiyi, kendisine Padişah'tan bir zarar gelmemesi için inkâr etmiştir.

1868 yılından 1876 yılına kadar Balkanlar'da Varna, Tırhala ve Vidin Sancakları'nda mutasarrıflık yaptıktan sonra yine Midhat Paşa'nın desteğiyle bölgenin en önemli vilâyeti olan Tuna Valiliği'ne tayin edilmişse de Midhat Paşa'nın, Sadrazamlık'tan azliyle beraber beş ay süren bu vazifeden alınmıştır.

1876 yılından 1891 yılında Dahiliye Nazırlığı'na tayin edildiği tarihe kadar Tuna, Kosova, Selânik, Sivas, Manastır ve Aydın Vilâyetleri'nde valilik yaptı. Onun bilhassa Sivas, Manastır ve Aydın Valilikleri çok meşhurdur ve bu vilâyetlerde kalıcı izler bırakmıştır. Bu vilâyetlerdeki icraatlarının en önemli özelliği, vatandaş-devlet işbirliği sayesinde hazineye yük olmadan, bayındırlık ve imar, eğitim ve öğretim vs. gibi hizmetleri gerçekleştirmesidir. XIX. Yüzyılda yüzlerce vali arasında, yol yapımıyla ilgili isim bırakan tek şöhret Halil Rifat Paşa'dır. "*Gidemediğin yer senin değildir*" sözü ona aittir. Devlet-vatandaş işbirliği sayesinde Sivas'da yaptırdığı yollar ve köylere kadar götürdüğü eğitim hizmetleri ve bu icraatlarını gerçekleştirmede yayınladığı tenbihnâmeleri çok meşhurdur. Manastır Vilayeti'nde eşkıyaya karşı yaptığı mücadele ve uygulamaya koyduğu orijinal tedbirler ve Aydın Valiliği'nde imâr

faaliyetlerinin dışında Türk basınının gelişmesi yolunda yaptığı hizmetler günümüze kadar onun hayırla yad edilmesine vesile teşkil etmiştir.

1891 yılı sonlarında Dahiliye Nazırlığı'na tayin edildiği esnada Anadolu'nun hemen her yerinde komitecilerin dışardan aldıkları desteklerle Ermeni ayaklanmaları başlamıştı. Ermeniler Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunluğu teşkil etmedikleri halde İngiltere ve Rusya'nın bölge üzerindeki menfaatleri doğrultusunda harekete geçmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin bu meselede temel politikası; her ne suretle olursa olsun, bu bölgeleri devletin sınırları içinde tutmaktı. Halil Rifat Paşa da, Dahiliye Nazırlığı döneminde, devletin bu politikasına uygun, sorumlu bir devlet adamı olarak gayret göstermiş, ve zaman zaman da bu mesele ile ilgili Padişah tarafından oluşturulan komisyonlarda bulunarak çalışmıştır. Neticede bölgenin Türk toprakları olarak kalmasında ve Ermeni meselesinin bir dış müdahale olmadan halledilmesinde başta Padişah Abdülhamid ve o dönemdeki diğer devlet adamları ile beraber belli bir sorumluluk üstlenerek gayret göstermesinin önemi büyüktür. Ayrıca yine, Dahiliye Nazırlığı döneminde Abdülhamid'in yapımına çok önem verdiği ve kapısı din ve milliyet ayrımı yapılmadan bütün acezelere açık olacak Dârülaceze'nin yapımında "Yapı Komisyonu Başkanı" olarak çalışmış ve bu müessesenin faaliyete geçmesini gerçekleştirmiştir.

1895 yılı sonlarında Ermeni olaylarının Anadolu'nun her tarafına yayıldığı ve dış baskıların şiddetlendiği bir zamanda, Sadrazamlık gibi önemli bir makama tayin edilmesinin sebepleri, daha önceki vazifelerindeki uyumlu çalışmalarının yanı sıra, Padişah'a olan bağlılığı ve yakınlığı ve o tarihteki Sadaret makamına gelen Cevad, Said ve Kamil Paşalar'ın Babiâli'yi etkili hale getirme ve buna karşı ise Padişah'ın kontrolü kaybetmeme isteğidir. Bu devirde Sadrazamlık müessesesi çok etkili olmayıp Ferid Paşanın ifadesiyle "*bostan korkuluğu*" hükmünde ve bütün ipler Abdülhamid'in elinde idi. Bu yüzden Padişah kendine bağlı, kendi başına hareket etmeyecek ve kendini telaşa düşürmeyecek bir Sadrazam arıyordu. Bu özelliklerin Halil Rifat Paşa'da bulunmasından dolayı, Abdülhamid devrinde bu makamda ölene kadar kalan tek Sadrazam'dır. Kaynakların

ifadesine göre Dahiliye Nazırı iken Babıâli'de ve Meclis-i Vükelâ'da konuşulanları Abdülhamid'e iletmekle vazifeliydi. Sadrazamlığı dönemindeki önemli iç ve dış olaylar ise Ermeni meselesinin halli, Osmanlı-Yunan Savaşı ve zaferi, Yahudiler'in Filistin'i ele geçirme çabalarının engellenmesi ve Lorando ve Tubini alacakları meselesidir. Bu buhranlı devirlerde bütün bu meselelerin çözümünde Padişah'ın düşünceleri ve irâdeleri doğrultusunda çalışmıştır.

Kibar, nazik, kimseyi incitmeyen, halim selim bir karaktere sahip olması her ne kadar tenkit edilmişse de, bu vasfı, 9 Kasım 1901 tarihinde 74 yaşında iken vefat edene kadar Sadrazamlık'ta kalmasını da sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

I- ARŞİV VESİKALARI

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA) VESİKALARI

A- Sicill-i Ahvâl Defteri I/İ. s. 50-51.

B- Y. Mtv. (Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Mâruzat Evrakı):

27/30, 29/26, 33/91, 37/6, 38/78, 47/74, 47/122, 52/89, 54/32, 62/54,
62/121, 64/26, 64/98, 67/37, 70/95, 73/68, 74/14, 74/48, 75/112,
78/182, 79/3, 79/203, 79/209, 96/92, 97/17, 97/59, 98/30, 99/75,
104/10, 121/17, 124/140, 125/22, 125/40, 335/2.

C- Y.A. Res. (Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Mâruzat Evrakı):

4/23, 20/1, 53/24, 55/17, 75/32, 76/44, 77/14, 77/25, 77/71, 77/79,
78/27, 78/54, 80/15, 80/106, 81/29, 81/54, 81/55, 81/64, 82/26, 86/20,
86/32, 86/81, 90/3, 90/22, 96/6, 101/39, 101/44, 114/15.

D- Y.A. Hus. (Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Mâruzat Evrakı):

168/113, 210/60, 212/18, 214/27, 214/61, 220/3, 261/76, 266/42,
266/157, 279/158, 280/43, 287/4, 287/20, 287/29, 287/62, 287/93,
290/50, 291/6, 291/104, 296/5, 308/45, 308/73, 339/36, 345/59,
341/124, 345/102, 352/107, 354/51, 366/25, 367/90, 367/129, 377/51,
380/18, 386/64, 391/12, 394/21, 396/151, 397/71, 398/86, 400/40,
413/104.

E- İrâdeler

1- İ. Hus. (İrâde- Hususiye)

1310.Ra/12, 1310.Ş/5, 1310.Za/35, 1311.R/12, 1311.C/15, 1311.C/87,
 1311.B/54, 1311.B/85, 1312.Ra/87, 1312.Ra/104, 1312.Ra/106,
 1312.Ca/121, 1312.S/129, 1313.B/65, 1313.Ra/55, 1313.Ş/43,
 1313.L/51, 1316.Z/59, 1317.M/57, 1317.Ca/88, 1315.N/22.

2- İ.Dh. (İrâde - Dâhiliye):

42199, 44071, 45514, 50987, 60566, 60743, 60899, 62005, 62073,
 62644, 62730, 62691, 67489, 69666, 70967, 75269, 76044, 76339,
 79342, 79939, 80068, 80070, 80098, 80139, 80282, 82008, 82217,
 83187, 89449, 90390, 91461, 95103, 95603, 97046,
 1310.Ra/59, 1310.Ş/42, 1312.ş/16, 1312.Z/26, 1313.C/60, 1313.C/61,
 1313.C/63, 1313.Ca/50, 1313.L/47, 1313.L/48, 1313.L/49, 1318.C/3,
 1319.B/32, 1319.B/36.

3- İ. Ş. D. (İrâde- Şurâ-yı Devlet):

2251, 2576, 2689, 3322, 3700, 3707, 3803, 4245, 4592, 5576, 5962,
 6005, 6009, 6048.

4-İ.Hr. (İrâde- Hariciye);

14300, 14315.

5- İ. M. M. (İrâde- Meclis-i Mahsus):

1245, 2503, 3347, 3950, 3954, 4223.

6- DUİT. (Dosya Usûlü İrâde Tasnifi):

70/2-1, 70/2-2, 70/2-4, 70/2-6, 70/2-7, 70/2-8, 70/2-9, 70/2-10, 70/2-
 11, 74-2/3-1, 87-33, 87/34.

F- M.V. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları):

23/29, 23/56, 26/72, 26/76, 27/36, 30/6, 34/24, 34/45, 56/4, 58/60,
62/94, 64/10, 65/95, 66/13, 81/37, 91/19, 99/78, 100/7, 101/13,
101/14, 101/15.

G- Ş.D. (Şurâ-yı Devlet)

1784/36, 1784/40, 1784/41, 1785/3, 1785/4, 1786/17, 1382/8,
1382/10, 1382/16, 1385/23, 1386/4, 1386/8, 1386/12, 1386/13,
1386/15, 1386/16, 1386/17, 1386/24, 1387/7, 1387/12, 1387/14,
2007/48, 2008/9, 2008/10, 2008/26, 2008/30, 2008/31, 2008/49,
2009/6, 2009/19.

H- B.E.O. (Babîali Evrak Odası):

1- Ayniyat Defterleri:

Defter No: 1640, 1643, 1646.

2- A. AMD. (Amedi Kalemî):

256/80-478, 316/51

İ.Hus.Mahremâne Kayıt Defteri:316.

3-Vilâyet Gelen, Giden Def.: Kosova. 515.

I- T. (Ticaret, Nafia, Orman, Medain Tasnifi):

3090/115

J-Yıldız Tasnifi Defterler Bölümü; Def.No:280.

K-Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı:

86/1-25, 86/9-858.

II- SALNÂMELER

A- Tuna Salnâmesi (1290)

B- Kosova Salnâmesi (1296)

C- Selânik Salnâmesi (1288)

- D- Sivas Salnâmesi (1302)
 E- Manastır Sâlnamesi (1305) (1308)
 F- Aydın Salnâmesi (1304) (1308)

III- GAZETELER

- A- Tercüman-ı Hakikât
 B- Sabah
 C- Tarik

IV. YAYINLANMIŞ VESİKALAR, ESERLER VE MAKALELER

- AKÇORA, Ergünöz; **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, İstanbul 1994.
- AKŞİN, Sina; **Jön Türkler, İttihat Ve Terakki**. İstanbul 1987.
- AKTEPE, Münir; "Kosova" İ.A.VI., İstanbul 1977, (s. 869-873).
- AKYILDIZ, Ali; **Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**. İstanbul 1993.
- ALDAN, Mehmet; **İz Bırakan Mülki İdare Âmirleri**, Ankara 1990.
- ALİ SAİD; **Saray Hatıraları (Sultan Abdülhamid'in Hatıraları.)** (Haz: Ahmet, Galitekin.) İstanbul 1994.
- ALİ TEVFİK; **Memâlik-i Osmaniyye Coğrafyası, III.**, İstanbul 1318.
- ARIKAN, Zeki; "*Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını*" **Tanzimattan- Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi I.**, İstanbul 1982. (s.103-115)
- ARMAOĞLU, Fahir; **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara 1997,
- ATASE, Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-IV), Ankara 1995.
- AYDIN, Mahir; **Şarkî Rumeli Vilâyeti**, Ankara 1992.
- BABİNGER, Franz; "*Tırhala*" İ.A.XIII., (Bu madde Tayyib Gökbilgin tarafından geniş şekilde tâdil ve ikmâl edilmiştir.) İstanbul 1974, (s. 249-251).
- BABÜR, Mustafa-ATALAY, F. İzzet - İLTER, İsmet – ERGUN, Tefvik- BALCI, Hilmi; **Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız**. Ankara 1973.

- BARDAKÇI, İhan; **İmparatorluğa Veda**, İstanbul 1985.
- BARUT, Mustafa; **Halil Rifat Paşanın Sivas Valiliği (1882-1885)** H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1984.
- BAYKARA, Tuncer; **İzmir Şehri ve Tarihi**, İzmir 1974.
- BAYUR, Hilmi Kâmil; **Sadrazam Kâmil Paşa'nın Siyasî Hayatı**, Ankara 1954.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılap Tarihi III.**, Ankara 1993, **Berlin Kongresi**, Matbaayı Amire, 1298.
- BEYSANOĞLU, Şevket; **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, İstanbul 1963.
- BİRİNCİ, Ali; "**Halil Rifat Paşa'nın Tenbihnâmeleri**", **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı: 3, Sivas 1984, (s. 13-24)
- _____; **Müverrih-i Mader-zadın Fülannâmesi**, İstanbul 1994.
- _____ – ALKAN, Ahmet Turan; "**Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti**", **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, C: VII, s. 85, Sivas 1986 (s.97-119)
- BİLGET, Adnan; **Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)**, İzmir 1949.
- BOA.; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler I-XXXIII.**, İstanbul 1987-1991
- BOZDAĞ, İsmet; **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, İstanbul 1996.
- CUINET, Vital; **La Turquie D'asie I.-III.**, Paris 1892-1894.
- Çağ Yayınları; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi XII.**, İstanbul 1993.
- ÇAKALOĞLU, Cengiz; **Müşîr Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)** Ata. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum 1999.
- ÇAY, Abdülhalûk; **Her yönüyle Kürt Dosyası**, Ankara 1996.
- ÇETİN, Atilla; "**Halil Rifat Paşa**" **DİA. XV.**, İstanbul 1997. (s 327-328).
- DANIŞMAN, Zuhuri; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi XIII.**, İstanbul 1966.
- DANIŞMEND, İsmail Hami; **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV.**, İstanbul 1972.
- DARKOT, Besim; "**İzmir**" **İ.A. V.III.**, İstanbul 1977 (s. 1239-1251).
- _____; "**Sivas**" **İ.A.X.**, İstanbul 1971 (s. 569-577).

- DENY, J.; "**Sadrazam**" İ.A.X., İstanbul 1971. (s. 46).
- DİNÇER, Celal; "**Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine azırladığı Lâyiha**" Belgeler V-VII, 9-12 (1968-1971), Ankara 1971, (s. 153-233.)
- DOĞANAY, Hayati; **Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası**, Erzurum 1994,
- DOKUNMAN, Öz; "**İçimizdeki Işık Dârülaceze**" Hayat Tarih Mecmuası, Yıl: 5, Cild, II, Sayı, 7, 1 Ağusos 1969.
- DRIAULT, Edvard; **Şark Meselesi** (Mütercim Nazif) İstanbul 1328.
- Dustur I. Tertib** Cild, 7 (1311-1319) Ankara 1949.
- Ehasin-i Müessesâtı Hayriyye-i Hilafetpenahiden Dârülaceze** (yazarı yok) İstanbul 1324.
- ELDEM, Vedat; **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara 1994.
- ENGİN, Vahdettin; **Rumeli Demiryolları**, İstanbul 1993.
- ERTÜRK, Hüsamettin; **İki Devrin Perde Arkası**, (Haz. Samih Nafiz Tansu), İstanbul 1996.
- ERASLAN, Cezmi; "**I. Sason İsyanı Sonrasında Osmanlı Devletinin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler**" **Kafkas Araştırmalar Dergisi**, II., İstanbul 1996.
- FİNDLEY, Carter V.; **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform. Babîali (1789-1922)**, (Çev: Latif Boyacı-İzzet Akyol) İstanbul 1994.
- GEORGES, Marçais; "**Manastır**" İ.A.VII., İstanbul 1977 (s. 274-276).
- GİRİD RESMOLU MAVNAHOYUNZÂDE KASIM BİN AHMED; **1897 Türk-Yunan Harbi; Tesalya Tarihi**. (Yay. Bayram Kodaman) Ankara 1993.
- GOUNARİS, Basil C.; "**Selânik**" **Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)**, Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donalt Quataert (Çev. Gül Çağalı-Güven) İstanbul 1994. (s. 103-121.)
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip; "**Selânik**" İ.A., X., İstanbul 1971. (s. 337-349)
- _____; "**Varna**" İ.A., XIII., İstanbul 1986. (s. 210-214)
- GÖZE, Ergun; **Siyonizmin Kurucusu Theodor Herrzl'in Hatıraları ve Sultan Abdülhamid**, İstanbul 1995.
- GÜRÜN, Kamuran; **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983.

- HATİPOĞLU, Murat; **Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)** Ankara 1988.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar,** Ankara 1990.
- HOCANOĞLU, Mehmed; **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler.** İstanbul 1976.
- HÜSEYİN NAZIM PAŞA; **Ermeni Olayları Tarihi I-II.,** Ankara 1994.
- İBRAHİM TEMO; **İttihat ve Terakki Anıları** (Yay: Bülent Demirbaş) İstanbul 1987.
- İLTER, Erdal; **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1915)** Ankara 1995.
- İMPERT, Paul; **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri, Türkiye'nin Meseleleri,** (Terc: Adnan Cemgil), İstanbul 1981.
- İBNÜ'L EMİN MAHMUT KEMÂL İNAL; **Son Sadrazamlar III.,** İstanbul 1969, _____; **Son Asır Türk Şairleri I.,** İstanbul 1988.
- İPEK, Nedim; **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri,(1877-1890),** Ankara 1994.
- KÂMİL PAŞA, (*Belgelerle Mısır, Ermeni, Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri*), **Kâmil Paşanın Anıları,** (Haz: Gül Çağalı-Güven,) İstanbul 1991.
- KARABIYIK, Osman; **Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü,** İstanbul 1984.
- KARACA, Ali; **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)** İstanbul 1993.
- KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi, VII-VIII.,** Ankara 1977-1983.
- KASABA, Reşat; **"İzmir" Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914),** Editörler: Çağlar Keyder-Y.Eyüp Özveren-Donat Quataert, (Çev: Gül Çağlalı- Güven), İstanbul 1994.
- KESKİN, Mehmet Ali; **İzmir Valileri (1390-1989)** İzmir 1989.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl; **Ulu Hakan II. Abdülhamid Han,** İstanbul 1965
- KOCABAŞ, Süleyman; **Sultan II. Abdülhamid'in Şahsiyeti ve Politikası,** İstanbul 1995
- KOCABAŞOĞLU, Uygur; **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika,**

- XIX.yy.'da Amerikan Misyoner Okulları.** İstanbul 1989.
- KOÇU, Reşat Ekrem; **Dârülaceze (1895-1974),** İstanbul 1974.
- KODAMAN, Bayram; **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,** Ankara 1991.
- _____ ; **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,**
Ankara 1987.
- KOLOĞLU, Orhan; **Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan, Abdülhamid Gerçeği.**
İstanbul 1987.
- KURAN, Ercüment; **"Said Paşa" İ. A. X.,** İstanbul 1971. (s.82-86.)
- KUTAY, Cemal; **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi XV.,**
İstanbul 1981.
- KÜÇÜK, Cevdet; **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya
Çıkışı (1878-1897),** İstanbul 1984.
- LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** (çev: Metin Kıratlı), Ankara
1993.
- LORY, Bernard – POPOVIÇ, Aleksandre; **"Balkanların Kavaşağındaki
Manastır(1816-1918)" Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri.**
Editörleri: Paul Dumont, François Georgeon. (Çev: Ali Berktaş),
İstanbul 1996.(s.60-78)
- LUDOVİK DE KONTANSON; **Anadolu'da İslahat "Ermeni Meselesi-Suriye
Meselesi"** (Mütercim Ragıp Rıfki.) İstanbul 1329.
- MAHİROĞULLARI, Adnan; **"Fransız Seyyah Cuinet'in Notlarıyla 110 Yıl
Önce Sivas" Tarih ve Medeniyet,** Sayı:15, Mayıs 1995. (S.58-60)
- MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA; **Mir'at-ı Hakikat** (Haz: İsmet Miroğlu),
İstanbul 1983.
- MAYOKON, İsmail Müştak; **Yıldız'da Neler Gördüm,** İstanbul 1940.
- MAYEWSKI, (General); **Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği,** İstanbul
1330.
- MAZICI, Nursen; **Belgelerle Uluslararası Rekâbette Ermeni Sorununun
Kökenleri. (1878-1918)** İstanbul 1987.
- MEHMED MEMDUH PAŞA; **Esvâd-ı Südür,** İzmir 1328.
- _____ ; **Tanzimattan Meşrutiyete 1-2.** (Haz. Ahmet Nezh
Galitekin) İstanbul 1990-1995.

- MEHMED SALÂHî; **Girit Meselesi** (Haz. Münir Aktepe) İstanbul 1967.
- MEHMED TEVFİK; **Manastır Vilâyetinin Tarihçesi**, Manastır 1327.
- MİCHEL DE GRECE; **II. Abdülhamid Yıldız Sürgünü**, (Çev: Derman Baydalı), İstanbul 1995.
- NUHOĞLU, Y. Hidayet; "*Dârülaceze*" **D.İ.A.VIII.**, İstanbul 1993. (s. 512-514).
- OKUTAN, Hasan Tahsin; **Şebinkarahisar ve Civarı Coğrafya, Tarih, Kültür ve Folklor**, Giresun 1944.
- ORHUN, Hayri – KASAROĞLU, Celal – BELEK, Mehmet – ATAKÜL, Kazım; **Meşhur Valiler**, Ankara 1969.
- ORTAYLI, İlber; **Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul 1985.
- OSMAN NURî; **Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı I-II-III**, İstanbul 1327 (III. Cild Ahmet Refik tarafından tamamlanmıştır).
- OSMANOĞLU, Ayşe; **Babam Sultan Abdülhamid**, İstanbul 1994.
- ÖKE, Mim Kemal; **II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi**, İstanbul 1981.
- _____; "*Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikası-1876-1909*" **Osmanlı Araştırmaları III.**, İstanbul 1982.
- ÖKTE, Ertuğrul Zekai; **Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi I-II**, İstanbul 1989.
- PAKALIN, Mehmet Zeki; "*Halil Rifat Paşa*" **Yeni Mecmua V, Sayı. 82**, İstanbul 1940 (s. 13-18).
- _____; **Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü, I-II-III**, İstanbul 1983.
- _____; **Sicill-i Osmanî Zeyli VIII.**, (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi. Yazma Eser) (Halil Rifat Paşa. s.1876-1888)
- _____; **Son Sadrazamlar ve Başvekiller V.**, İstanbul 1948.
- RIZA PAŞA (Serasker); **Hülâsat-ı Hatırat**, İstanbul 1325.
- SAİD PAŞA (Sadrazam); **Anılar**, (Çev: Şemseddin Kutlu), İstanbul 1977.
- SASUNİ, Garo; **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**, İstanbul 1992.
- SCONMAMILLO, Giovanni; **Türk Sinema Tarihi (1896-1997)**, İstanbul 1998.

- SELİMOĞLU, İsmail; **Osmanlı Devletinde Tuna Vilâyeti (1864-1878)**,
Ankara 1995, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora
tezi),
- SERTOĞLU, Midhat, **Mufassal Osmanlı Tarihi VI**, İstanbul 1972.
- SHAW Stanford J. - Ezel Kural SHAW, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern
Türkiye, II.**, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 1983.
- SOYSAL, İbrahim, **Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler**. İstanbul. 1985
- SULTAN ABDULHAMİD: **Siyasi Hatıratım**, İstanbul 1984.
- SUN, Selim; **1897 Osmanlı-Yunan Harbi**, Genel Kurmay Harp Dairesi.
Ankara 1965.
- SÜRGEVİL, Sabri; "*1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve İzmir*" Genel Kurmay
Askeri Tarih ve Strateji Etüd Başkanlığı (ATASE) **3. Askeri Tarih
Semineri**, Ankara 1986.
- ŞEMSEDDİN SAMİ; **Kâmusu'l-Âlâm I-VI.**, İstanbul 1889-1898 (R. 1306-
1316).
- ŞENTÜRK, Hüdaî; **Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi (1850-1875)**
Ankara 1994.
- ŞİMŞİR, Bilal, "*Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilâyeti*" **Uluslararası
Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985)**
Sivas 1986, (s.77-102.)
- _____, **Göçler II.**, Ankara 1989.
- TABAK, Serap; **İzmir Şehrinde Mülkî İdareciler (1867-1950)**, E.Ü. Sosyal
Bilimler Enstitüsü İzmir 1997. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- TAHSİN PAŞA; **Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid**, İstanbul 1990.
- TAŞ, Necati Fahri; **Milli Mücadele'de Yozgat**, Ankara 1989.
- TOZLU, Necmettin; **Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar**, Ankara
1991.
- TUNCEL, F. Lütfi.; **Sivas Valisi Halil Rifat Paşa ve Tenbihnâmeleri**, Sivas
1987.
- TUGAY, Asaf; **Saray Dedikoduları ve Bazı Mârûzat**, İstanbul 1964.
- TUĞLACI, Pars; **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985.
- _____; **Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri**. İstanbul 1984.

- TÜRKGELDİ, Ali Fuat; **Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye III.**, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal) Ankara 1987.
- URAS, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987.
- UŞAKLIGİL, Halid Ziya; **Kırk Yıl,III.**, İstanbul 1936.
- UZER, Tahsin; **Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Ankara 1987.
- VAHABOĞLU, M. Hidayet; **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**. İstanbul 1992.
- VARINLI, Mehmet; **Halil Rifat Paşa**, Sivas 1964.
- VEDAT ÖRFİ; **Hatırat-ı Sultan Abdulhamid-i Sâni**. İstanbul. 1331
- WOODS, Sir Henry; **Türkiye Anıları (Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl. 1869-1909)**, (Terc. Fahri Çoker), İstanbul 1976.
- YALÇINKAYA, Alaaddin; **Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları**, İstanbul 1996.
- YAMAN, Ahmet Emin; **Osmanlı İmparatorluğunda Sadrazamlık (1876-1992)** A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara 1986. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- YEGEN, Erdoğan; **"XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Girit Olayları ve Osmanlı-Yunan ve Büyük Devletlerin İlişkileri"** ATASE. 3. Askeri Tarih Semineri, Ankara 1986.
- YERASIMOS, Stefanos; **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II.**, İstanbul 1980.
- YETKİN, Sabri; **Ege'de Eşkıyalar**, İstanbul 1996.
- YILDIRIM, Nuran; **"Dârülaceze" Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi II.**, İstanbul 1994.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil; **"Aydın" İ. A. II.**, İstanbul 1970. (s.61-63)
- Yurt Ansiklopedisi II,VI,IX.**, İstanbul 1982-1983.
- YUSUF HAMZA, **"XIX. yüzyıl II. Yarisında Türk-Makedon İlişkileri"** X. Türk Tarih Kongresi. (Ankara 22–26 Ekim 1986), Ankara 1993. (s. 1213-1214.
- ZİYA ŞAKİR (SOKO); **Sultan II. Abdülhamid'in Yunan Zaferi ve Gizli Siyaseti**, İstanbul 1994.
- _____ ; **Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler**, İstanbul 1943.

EKLER

EK. 1. HALİL RIFAT PAŞA'NIN RESMİ VAZİFELERİ VE SÜRELERİ

VAZİFESİ	BAŞLANGIÇ	BİTİŞ	SÜRESİ	MAAŞI (KURUŞ)
Doğumu	27 Ekim 1827			
Siroz Tahrirat Kalemi	1843	1847	Yaklaşık 4 yıl	100-150
Selanik Tahrirat ve Meclis Katipliği	1848	1850	Yaklaşık 2 yıl	
Vidin Divan Katipliği	1851	1852	Yaklaşık 1 yıl	
Yanya Divan Katipliği	1852	1853	Yaklaşık 1 yıl	
Meclis-i Maliye Mazbata Odası	1853	1853	6 ay	
Edirne Divan Katipliği	1853	1855	1,5 yıl	
Mâmûratü l Aziz Divan Katipliği	1855	1858	Yaklaşık 3 yıl	
Erzurum Divan Katipliği	1858	1860	Yaklaşık 2 yıl	
Meclis-i Vaka-yı Ahkam-ı Adliye Mazbata Odası	1860	1861	Yaklaşık 1 yıl	
Silistre Divan Katipliği	1861	1864	Yaklaşık 3 yıl	
Tuna Meclis İdare Başkanlığı	1864	1864	3 ay	3.000
Tuna Mektupçuluğu	1864	1868	3 yıl 2 ay	7.500
Varna Mutasarrıflığı	1 Kasım 1868	18 Eylül 1869	10 ay 17 gün	12.500
Tırhala Mutasarrıflığı	18 Eylül 1869	3 Temmuz 1873	3 yıl 9,5 ay	14.300
Vidin Mutasarrıflığı	3 Temmuz 1873	13 Eylül 1876	3 yıl 2 ay 10 gün	10.000
Tuna Valiliği	13 Eylül 1876	5 Şubat 1877	5 ay	25.000
Halep Valiliği	5 Şubat 1877	7 Şubat 1877	2 gün	
Kosova Valiliği	7 Şubat 1877	25 Haziran 1878	1,5 yıl	40.000
Selânik Valiliği	3 Temmuz 1878	28 Şubat 1880	Yaklaşık 1 yıl 8 ay	25.000
Umur-u Nafia Komisyonu Azalığı	27 Kasım 1880	9 Ocak 1882	1 yıl 2,5 ay	10.000
Sivas Valiliği	9 Ocak 1882	27 Eylül 1885	3 yıl 8,5 ay	17.000
I. Aydın Valiliği	27 Eylül 1885	26 Aralık 1886	1 yıl 3 ay	20.000
Bağdat Valiliği	26 Aralık 1886	8 Ocak 1887	13 gün	
Manastır Valiliği	19 Ağustos 1887	28 Mayıs 1889	1 yıl 9,5 ay	17.000
II. Aydın Valiliği	28 Mayıs 1889	4 Eylül 1891	2 yıl 3,5 ay	20.000
Dahiliye Nazırlığı	4 Eylül 1891	7 Kasım 1895	4 yıl 1 ay	40.000
Dahiliye Nazırlığına İlave Olarak Şurayı Devlet Riyaseti	9 Haziran 1895	7 Kasım 1895	5 ay	
Sadrazamlığı	7 Kasım 1895	9 Kasım 1901	6 yıl	85.000
Vefatı		9 Kasım 1901		

EK:2 SADRAZAM HALİL RIFAT PAŞA

صدر اسبق خليل رفعت پاشا